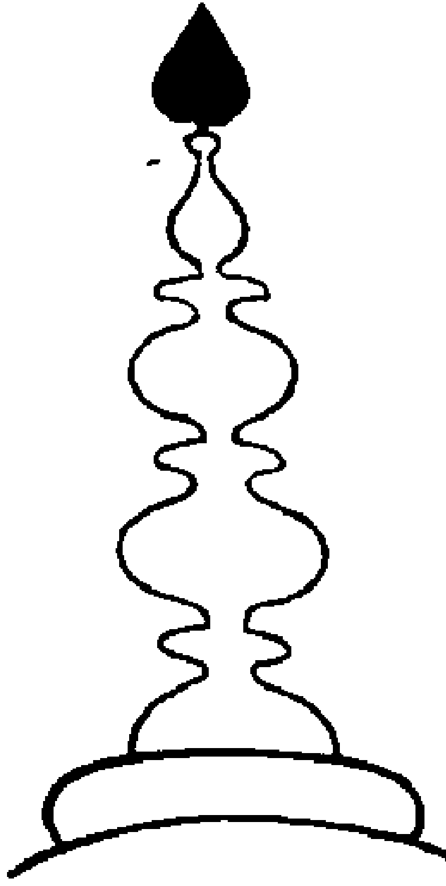
અમદાવાદ

રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટે

1928

ગુજરાત સાહિત્ય સભા

અમદાવાદ

આ પુસ્તકની મુદ્રણરચના કરનાર તથા શરૂઆતના ચાર પાના, અંદરના ચિત્રો
અને પૂઠું છાપનાર બચુભાઇ રાવત કુમાર પ્રિન્ટરી, ૨૭૦૭ રાયપુર, અમદાવાદ

આ ગ્રન્થનાં પહેલાં ચાર પૃષ્ઠો સિવાયનાં બધાં પૃષ્ઠો
આદિત્ય મુદ્રણાલય: રાયખડ: અમદાવાદમાં
□ □ જ્વલન વિશ્વનાથ પાઠકે છાપ્યાં છે. □ □

પ્રકાશક: કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, પ્રમુખ ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ

પુરોવચનિકા

અમદાવાદની ગૂજરાતી સાહિત્ય સભાની પહેલી પચીસીની સક્રિય અનેકદેશી પ્રવૃત્તિનું મહત્વ ધરાવતું સ્થાયી મૂર્ત સ્વરૂપ 'ગુજરાતનું પાટનગરઃ અમદાવાદ' છે. એની રચના એવી સર્વગ્રાહી છે કે એમાં શું નથી કહેવું વિષમ છે. કર્તાની મધુકરવૃત્તિ એટલા વિશાળ ક્ષેત્ર ઉપર વ્યાપી રહી છે કે કોઈ એ ઉપલબ્ધ સાહિત્યના આસની ઊણપ સામાન્ય દૃષ્ટિએ ક્વચિત જ દીસી આવે. એની પ્રકરણ વાર નોંધ લેવી એટલે એક દળદાર પ્રકરણ ઊમેરી પૃષ્ઠની સંખ્યા હજારે પ્હોંચાડવી. એનું વિવેચન કરવાનો અધિકાર સાહિત્ય સભાના પ્રમુખનો નથી, એ તો સ્વતંત્ર વિવેચકનો છે. પુસ્તકમાં સમાયલી વિવિધ બાબતોનો ખ્યાલ એની પ્રસ્તાવના અને અનુક્રમણિકા આપશે. કર્તાએ એનો પૂર્વાસ્વાદ 'શાહ-આલમ' વગેરે લેખ છૂટા છપાવી કરાવેલ છે. 'અમદાવાદ'ની તત્ત્વશોધક શૈલી ભાવી 'ગૂજરાત'ના લેખકને પ્રેરક નીવડશે અને એની સરળતા વર્તમાન પ્રકાશનના વાચકને રોચક થશે. ભાઇ શ્રી. રત્નમણિરાવની કૃતિ ઐતિહાસિક જ્ઞાનનું ભંડોળ વધારનારી, આર્ય અને ઇસ્લામી સ્થાપત્યના સુભગ નિદર્શનદ્વારા એ બે પ્રજાનો સંબંધ ગાઢો કરનારી, શહેરનું ભૂતપૂર્વ અને વર્તમાન ગૌરવનો ચિતાર આપી અસ્મિતા પોષનારી, અનેક ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ આર્થિક દૃષ્ટિ ખેંચનારી અને સર્વને આનંદ આપનારી નીવડી અમદાવાદનું પ્રકાશન સફળ થાઓ !

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

પ્રસ્તાવના

પ્રસ્તાવનાના ત્રણ જ હેતુ છે. એક ગ્રંથની ગોઠવણી અને પદ્ધતિની સમજુતી આપવી; બીજું લેખકની ખામીઓ માટે લેખકે વાંચનારની ક્ષમા માંગવી, અને ત્રીજું ગ્રંથમાં દરેક જાતની સહાય કરનારનો આભાર માનવો.

શોખના વિષય તરીકે ગૂજરાતની સંસ્કારિતાના ઇતિહાસનો સાધારણ અભ્યાસ અનુકૂળતા પ્રમાણે હું કરતો હતો. એવામાં ગૂજરાત સાહિત્ય સભાએ પોતાનો રજત મહોત્સવ ઉજવવાનું નક્કી કર્યું. અમદાવાદને ગૂજરાતની સંસ્કારિતાનું કેન્દ્ર બનાવવામાં સભાએ યોગ્ય મહેનત કરેલી છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને અમદાવાદનો ઇતિહાસ રજતસ્મારક તરીકે બહાર પાડવો એમ એણે નક્કી કર્યું. સભાએ મને એ કામ માટે નિયોજ્યો. એનું આ પરિણામ છે.

ઇતિહાસ એટલે વસ્તુના શરીરનું સ્થૂલ વર્ણન કે બનાવોની નામાવલી નહિં, પણ એ વસ્તુના શરીર ઉપરાંત હૃદય વગેરે સૂક્ષ્મ વાતો અને શરીર ઉપરના અલંકાર વગેરે એના જીવનના સર્વસ્વનું જીવતું વર્ણન એ હવે જાણીતી વાત છે. જે જે અંગોથી વસ્તુનું આખું યે સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ જીવન બંધાયું હોય છે એ સર્વનું વર્ણન એ ઇતિહાસ. આટલી વાત ટુંકામા ધ્યાનમાં રાખી આ ગ્રંથ શરૂ કર્યો છે. ઇતિહાસમા કેવળ સુકું નીચોવી કાઢેલું સત્ય જ હોય બીજું કાંઈ નહિં, એ માન્યતા પણ ખરી છતાં અધૂરી છે. શુદ્ધ સત્ય સાથે કવિતા ને સુતર્કથી યોજેલો અને પ્રતિપાદન કરેલો તત્ત્વાર્થ મળે તો જ ઇતિહાસ સંપૂર્ણ થાય.

આ ગ્રંથમાં શરૂઆતનાં પ્રકરણોમા અમદાવાદનો પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીનો ઇતિહાસ આપવા પ્રયત્ન કરેલો છે. એના જીવન, શણગાર વગેરેનું વર્ણન જૂદા જૂદાં પ્રકરણોમા કરેલું છે. સિક્કા, ઉદ્યાનો, વહીવટ, પરાં, મ્યુનિસીપાલીટી, કેળવણી, આરોગ્ય અને શરીરવિકાસ વગેરે માટે જૂદાં પ્રકરણો છે. અમદાવાદમાં થએલા મહાપુરુષોનાં વર્ણન છેવટના ભાગમાં કર્યાં છે. વિસ્તાર વધી જવાથી એમાં મુદ્દાની ટુંકી વાત જણાવી બાકીનું ઘણું છોડી દીધું છે. એમાં પણ ઐતિહાસિક બાબતો ઉપર ખાસ ધ્યાન આપ્યું છે. લેખકોની હકીકત તો બધે મળી શકે છે એટલે એનું વર્ણન છેક ટુંકામાં કર્યું છે.

ફુટકળ વિષયોનાં પ્રકરણો બાજુએ રાખતાં, પ્રકરણોના ચાર મોટા સમૂહો

ગણી શકાય. પહેલો ઇતિહાસનો શરૂઆતમાં જ આવે છે; બીજો સ્થાપત્યનો; ત્રીજો વેપારનો, અને ચોથો જોવા લાયક સ્થળોનો. આ છેલ્લા ત્રણ વિષયોમાં લંબાણ કરવાની અગત્ય જણાઈ છે. આજે અમદાવાદનું મહત્ત્વ એના સ્થાપત્ય અને વેપારથી છે. યૂરોપાદિથી સ્થાપત્યને લીધે લોક અમદાવાદ જોવા આવે છે. સ્થાપત્યમાં બાંધણીનું વર્ણન, અને જોવા લાયક સ્થળોમાં બાંધણી સાથે ઐતિહાસિક બાબતો હોવાથી એ બે સમૂહોને જૂદા રાખ્યા છે. જોવા લાયક સ્થળોનાં વર્ણનમાં હોય અને ડૉ. બર્જેસ વગેરે પહેલાંના લેખકો સાથે જ્યાં જ્યાં મતભેદ જણાય ત્યાં ચર્ચા કરેલી છે. વેપારને લીધે અમદાવાદમાં અમદાવાદપણું છે. એટલે એમાં લંબાણ કર્યા વગર ચાલે નહિ. બાદશાહી ગયા પછી અમદાવાદનો ઇતિહાસ તે ખરી રીતે અમદાવાદના વેપારનો જ ઇતિહાસ છે, એટલે એમાં કરેલું લંબાણ અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય. આ લખાણ કેવળ સ્થપતિ કે વેપારી માટે કર્યું નથી. એટલે લંબાણ છતાં સ્થાપત્ય અને વેપારના પ્રકરણો સામાન્ય વાંચનારની દૃષ્ટિએ લખ્યાં છે. સ્થપતિ કે વેપારીને એ પ્રાકૃત લાગશે, પણ એમ કર્યા વગર છૂટકો નહોતો. દરેક નાના મોટા વિષયમાં સરખામણીની દૃષ્ટિએ અમદાવાદની કાંઈ વિશેષતા હોય તો તે બતાવવા ખાસ પ્રયત્ન કર્યો છે; અને એવું બતાવતાં ચર્ચામાં લંબાણ થાય તો તે દોષ વ્હોરી લઈ ને પણ લંબાણ કર્યું છે. લાલા લજપતરાય કહે છે તેમ કમનશીબ દેશને પારકાનાં પ્રમાણપત્રોની જરૂર પડે. પરતંત્રતાને લીધે થએલી આપણી નબળી મનોદશાને લીધે આપણા દેશને આપણે નિર્માલ્ય માનતા થયા છીએ. એ માટે પારકાનાં પ્રમાણપત્રો યોગ્ય લાગે ત્યાં આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ ગ્રંથમાં લીધેલા આધારો પાનાની નીચેનાં ટિપ્પણોમાં આપ્યા છે. આમાં મારૂં કાંઇ નવું નથી. અનેક ગ્રંથકારોએ જે મહેનત કરેલી છે તેનો માત્ર મેં ઉપયોગ જ કર્યો છે, ફારસી અરબીનું અને આસપાસના પ્રાંતોની ભાષાનું અજ્ઞાન વગેરે બીજી અનેક હરકતો ઇતિહાસ સંશોધનના કાર્યમાં નડે છે તે જાણીતી વાત છે. તરજૂમા ઉપર આધાર રાખતાં ખામીઓ રહે છે, આવી હરકતોને લીધે અનેક ઉણપો આ ગ્રંથમા રહી ગઇ છે, તે માટે ઉદાર વાંચનાર ક્ષમા આપશે, અને ભૂલ તરફ ધ્યાન દોરી સુધારવાની તક આપશે એવી આશા છે. મુસલમાન નામો તથા હકીકતમાં ફારસી અરબીના અજ્ઞાનને લીધે કાંઇ ભૂલ રહી હોય તો મુસલમાન ભાઇઓ માફ કરશે અને મને ભૂલ બતાવશે તો ઉપકાર થશે. મહારાષ્ટ્રીય સામ્રાજ્યના સારા અંશો હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ

ઘણા છે, પરંતુ અમદાવાદની દૃષ્ટિએ ઉપલબ્ધ સાધનોથી મને જે લાગ્યું તે લખ્યું છે. હાલની રાષ્ટ્રીય ભાઈચારાની દૃષ્ટિએ એ વર્ણન ભૂતકાળની ઐતિહાસિક ચર્ચા માત્ર જેવું સુજ્ઞ વાંચનાર ગણી લેશે એવી આશા રાખું છું. શહેરના ભાગોનું સંપૂર્ણ વર્ણન તો ઘેરે ઘેર ફરી મેળવીએ તો જ થાય. એમાં બનતું કર્યા છતાં ઘણું રહી ગયું છે. તે માટે જેને જે કાંઈ સૂચન કરવાનું હોય તેને તેમ કરવા હું વિનંતિ કરૂં છું. ભાષા અને જોડણીની ખામી પણ જણાશે. પ્રુફ તપાસવામાં પડેલી કેટલીક હરકતોને લીધે જોડણીમાં ફેર પણ જણાશે. એવી ઘણી ખામીઓ વાંચનાર માફ કરશે એવી આશા રાખું છું. એમ છતાં યે અમદાવાદને માટે રસ ઉત્પન્ન થાય એવું કાંઈ થોડું પણ આમાં મળે તો એનો યશ મને નથી; પરંતુ મને આ કાર્ય માટે ફરમાશ કરનાર સાહિત્ય સભા જેવી સંસ્થાના સંભાવના ગુણને જ છે.

મુસલમાની તવારીખોમાં શંકા પડતાં મને મૌલવી અબુઝફર નદવી સાહેબે મદદ કરી છે. કેટલુંક ફારસી લખાણ વાંચી આપવામાં તથા મહાપુરુષોની હકીકત મેળવવામાં મુનશી અબદુલ મજીદે મદદ કરી છે; અને કેટલાંક સ્થળોની તપાસમા શેખ શાહબુદ્દીને મદદ કરી છે. એ સર્વેનો હું આભાર માનું છું. જૈન ગ્રંથોની હકીકતો માટે ગ્રંથો વગેરેની સગવડ આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજી અને પંડિત સુખલાલજીએ આપી હતી તેમનો પણ આભાર માનું છે. જે જે ગ્રંથોના આધાર લીધા છે તેમના વિદ્વાન લેખકોના આભાર તો માનવા જ જોઈએ. પરંતુ ખાસ કરીને હોપ અને ફરગ્યુસનના પુસ્તકના સંપાદકના તથા આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખકના આભાર ખાસ માનું છું. એ ગ્રંથોમાંથી ઉપયોગી હકીકત ઉપરાંત કેટલાંક ચિત્રો પણ લીધાં છે. મુસાફર થેવેનો અને મેન્ડેલ્સ્લોના ચિત્રો પ્રો. કોમીસેરીએટે આપ્યાં છે. ઝવેરી શાંતિદાસનું તથા શેઠ હઠીસિંહનું ચિત્ર ઝવેરી સારાભાઈ લાલચંદે લેવા દીધું છે. જુમામસ્જીદનું મીનારાવાળું ચિત્ર જેમ્સ ફોર્બ્સ અને આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના ખંડચિત્ર ઉપરથી રા. લાલશંકર ભટ્ટે તૈયાર કરેલું એમાં અસલના ઊઠી ગએલા મીનારા રા. ગજાનન પાઠકે તૈયાર કરી આપ્યા છે. આ સર્વેનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. ભદ્રની કેટલીક જૂની હકીકત માટે અત્રેના સુપ્રસિદ્ધ વકીલ શ્રીયુત માવલંકરનો અને કેટલાંક ચિત્રો માટે ઇન્ડીઅન આર્ટ જરનલના તંત્રીનો પણ આભાર માનું છું.

પરંતુ પુસ્તકના શણગારની બાબતમાં મારે ખાસ આભાર તો કુમાર-

કાર્યાલય, એના ભાવનાથી ભરેલા તંત્રી શ્રીયુત રવિશંકર રાવળ અને મંત્રી રા. બચુભાઇનો માનવાનો છે. ચિત્રોનો મોટો ભાગ કુમારના સૌજન્યથી મળ્યો છે. પરંતુ આ ગ્રંથને માટે ખાસ તૈયાર કરેલાં ચિત્રોમાં પણ રા. રાવળે ઘણો જ શ્રમ લીધો છે. કેવું ચિત્ર લેવું, ક્યાંથી લેવું, એની છબી પાડવી, ધોવી, બગડે તો ફરી પાડવી, એ બધું કરી એનો બ્લોક કરવો વગેરે કામ, અને આખાયે પુસ્તકના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી શણગાર સંપૂર્ણ ભાવથી બનાવવા, એ સઘળું તો જડ છાપખાનું ન કરી શકે. દેશની કલા પ્રત્યે અને સાહિત્યના પ્રચારને માટે જેને પ્રેમ ઉભરાતો હોય તે જ કરે. રા. રવિભાઈ અને કુમાર કાર્યાલયે આ કાર્ય કર્યું છે. ઘણા નકશા મેળવીને તૈયાર કરેલા નકશાને રા. રવિશંકરે જ ઘાટીલો કરી આપ્યો છે. અમદાવાદનો વિકાસ બતાવતી ચિત્રમાળા પુંઠા ઉપર છાપેલી છે. આશાવલના જૈન મંદિરથી શરૂ થઈ વચ્ચે મસ્જીદ સુધી અને મસ્જીદથી હાલની મીલ સુધીમાં અનેક બાંધણીના આકારો બતાવ્યા છે. દરેક પ્રકરણ ઉપર અમદાવાદની જૂદી જૂદી તેર ચૌદ જાળીઓ મુકી છે. એ જાળીઓને ચિત્રોની અનુક્રમણિકામાં ગણી નથી. પ્રકરણની નીચેના શણગાર પણ અમદાવાદના જ છે. એમાંના કેટલાક રા. રાવળે કલ્પિત કરેલા છે. આખું યે પુસ્તક સુંદર રીતે તૈયાર કરવામાં સાહિત્ય સભાના ઉપપ્રમુખ ડૉ. હરિપ્રસાદે પ્રેરેલો ઉત્સાહ એ અગત્યની વાત છે.

આ પુસ્તકને એમના સંસ્કારી પ્રેસમાં વેળાસર છાપી આપવામાં રા. ગજાનન પાઠકે ઘણો શ્રમ લીધો છે. એના અલંકાર બરોબર ગોઠવાય એ માટે એમણે કાળજી રાખી છે. એમનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. પ્રુફ તપાસવામાં ઘણી હરકતો પડી છે, છતાં ત્રણ ગૃહસ્થોએ એ કાર્યમાં જે જે મદદ કરી છે એ માટે એમનો આભાર માનું છું. નકશો જે જે નકશાના આધારે બનાવ્યો છે તે ગ્રંથકારોનો આભાર માનું છું. પુરાતન અમદાવાદનો નકશો આપવા વિચાર હતો, પણ પાછળથી પડેલી ઉતાવળથી અને વાયદા ન પાળવાની આપણા કારીગરોની ટેવથી ઉત્પન્ન થએલી નિરાશાને લીધે આપી શકાયો નથી. અંતમાં ગૂજરાતના પાટનગર માટે દરેકને રસ ઉત્પન્ન થાય એવી ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરૂં છું.

૫૦૧ મીન્ટ સ્ટ્રીટ મદ્રાસ
તા. ૧૪—૧૦—૨૮

લી.
રત્નમણિરાવ ભીમરાવ

અનુક્રમણિકા.

ગૂજરાતનું પાટનગર : અમદાવાદ

પ્રકરણ ૧ લું

ભૂમિની પ્રાચીનતા અને સાબરમતી

અમદાવાદનું સ્થાન

રળીઆમણી ગૂજરાતમા અમદાવાદનુ સ્થાન આજે અનેરૂં છે. હિંદુસ્તાનની ઉત્તમ ભૂમિઓ સાથે સરખાવતા ગૂજરાતની ભૂમિની કોઈ ખાસ વિશિષ્ટતા નથી. ગૂજરાત હિંદનો બગીચો છે, અથવા ગૂજરાત કાચુ સોનું ઉત્પન્ન કરે છે એનો યશ તો ગૂજરાતના ખેડુતના પરિશ્રમને જ છે. ગૂજરાતના મોટા ભાગ ઉપર તો કુદરતે પણ કૃપા કરી નથી. આવા ગૂજરાતના પણ સાદા, સૂકા, રેતાળ, કોઇ જાતના આકર્ષણ વગરના એક નાના વિભાગમા અમદાવાદનું સ્થાન છે. અમદાવાદને અડકીને વહેતી નદી પણ સૂકી અને છીછરી છે. છતાંયે ભૂતકાળના ઇતિહાસે અને વર્તમાનના લોકજીવને અમદાવાદનું સ્થાન ગૂજરાતમાં અને હિંદુસ્તાનમાં અનેરૂં કર્યું છે.

ઘણા પ્રાચીન કાળમાં લોકો, નદી, પર્વત, અને ભૂમિના સ્વરૂપ ઉપરથી દેશનું કે દેશના વિભાગોનું નામ પડતું. આશરે ઇસ્વીસનની શરૂઆતથી અમદાવાદની ભૂમિ અને એની આસપાસનો ભાગ શ્વભ્રદેશ કહેવાતો હશે એમ જણાય છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં હિંદના ભૌગોલિક વિભાગોના જે ઉલ્લેખો છે તેમાં ગૂજરાતના સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને અપરાંત એટલા વિભાગ મુખ્ય છે. આ ત્રણ વિભાગોનો કેટલોક ભાગ લાટ નામથી ઘણા પ્રાચીન કાળથી ઓળખાતો. ટોલેમીના મત પ્રમાણે લાટની સીમા કલ્પીએ તો અમદાવાદની ભૂમિ લાટ દેશની ઉત્તર હદ ઉપર આવે. [1]એટલે શ્વભ્રદેશ, આનર્ત અને લાટની સરહદ ઉપર એક નાનો ભાગ હશે.

શ્વભ્ર એટલે કોતર સાબરમતી નદીનું નામ પણ ખરું શ્વભ્રવતી છે એ આગળ જોઇશું. સાબરમતીના કોતરો અગર વાંધા જાણીતા છે. એટલે સાબરમતીની આસપાસનો મુલક શ્વભ્ર કહેવાતો હશે. શ્વભ્ર અને શ્વભ્રવતી એ નામ ભૂમિના સ્વરૂપ ઉપરથી પડ્યાં હોય એમ જણાય છે. મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામાએ પશ્ચિમ હિંદ અને ખાસ કરીને ગૂજરાતના કેટલાક દેશો જીત્યા હતા તેનો લેખ ગીરનારના સુદર્શન તળાવ ઉપર છે. એમા શ્વભ્રનો ઉલ્લેખ છે.[2] એણે શ્વભ્રદેશ જીત્યો હતો એટલે શ્વભ્રદેશમાં વસ્તી હશે અને કોઇ રાજા પણ હશે. પરંતુ એ બધુ અંધકારમાં છે.

શ્વભ્રદેગ

શ્વભ્રદેશને પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી સાબરમતીને કાંઠે પશ્ચિમે, અને અમદાવાદથી ઉત્તરે આવેલો ગણે છે.[3] આપણામાં નદી ઉપરથી હજી પણ જીલ્લા

[૧] લાટ દેશની પ્રાચીન સીમા નક્કી થઇ શકી નથી. ઇ. સ. શરૂઆતમાં કેવળ નર્મદાની આસપાસનો ભાગ નદી પણ ઉત્તરે એટલા અને ઉત્તર પૂર્વે છેક ઉજ્જન સુધી લાટની હદમાં ઘણો ફેર વખત જતાં થયાં કર્યો છે. [૨] જુઓ ગુજરાત ગેઝીટીયર પૃ. ૩૬ રૂદ્રદામાની માલકીના દેશ એ લેખમાં આ પ્રમાણે આપ્યા છે: अकरावन्ति, अनूप, आनर्त, सुराष्ट्र, श्वभ्र, मरु, कच्छ, सिंधु सौवीर, कुकुर, अपरान्त, निषाद, ॥ [૩] જુઓ ગૂ. ગેઝેટીયરમાં પહેલા પ્રકરણની સાથે છાપેલા પ્રાચીન ગુજરાતનાં સ્થળોનો નકશો.

અગર પ્રાંતનાં નામ દેખાય છે.[૪] એટલે શ્વભ્રદેશ તે સાબરકાંઠો હોઇ શકે. આવા વિભાગનાં નામમાં કાંઇ ચોકસાઈ હોતી નથી; તેથી કાળે કરીને એ વિભાગ નાના મોટા થઈ શકે છે. હાલ જે સાબરકાંઠો ગણાય છે તે અમદાવાદથી દક્ષિણે વૌઠા સુધી છે; પરંતુ અસલ અમદાવાદ અને તેની ઉત્તરનો ભાગ શ્વભ્ર ગણાતો હોય એમ માની શકાય છે. સાબરમતીના કાંઠાનો દક્ષિણ કરતાં મધ્ય અને ઉત્તરનો ભાગ શ્વભ્ર અગર કોતરોથી ભરેલો છે. એટલે શ્વભ્રદેશને અમદાવાદ અને તેની ઉત્તરે મુકવામાં પંડિત ભગવાનલાલનું અનુમાન ખરૂં છે :

શ્વભ્રદેશનું સ્થાન

કહે છે કે શ્રી કૃષ્ણ દ્વારકાંથી યુધિષ્ઠિરનો રાજસૂય યજ્ઞ જોવા ગયા હતા ત્યારે સૌભ દેશના સાલ્વ રાજાએ દ્વારકાં લૂંટયું હતું. એની રાજધાની મૃતિકાવટી નામે નગરીમાં હતી. એ મૃત્તિકાવટી ક્યાં હશે તે શોધવા હજી કોઈનું અનુમાન સફળ થયું જણાયું નથી. શ્રીકૃષ્ણે પાછા આવ્યા પછી સૌભદેશના રાજાની સાથે યુદ્ધ કર્યું. બન્નેનાં લશ્કરો દરીયાકાંઠે મળ્યાં. અને સાલ્વ રાજા મરાયો. પંડિત ભગવનલાલ કહે છે કે આ સૌભદેશ તે જ શ્વભ્રદેશ હોવો જોઇએ. પરંતુ એ અનુમાન આધાર વગરનું છે.[૫]

શ્વભ્રદેશ માટે આખ્યાયિકા

[૪] મહીકાંઠા, વાત્રક કાંઠા, રેવાકાંઠા વગેરે કહેવાય છે. દક્ષિણમાં મદ્રાસના ઉત્તર સરકાર પ્રાંતમાં ગોદાવરી અને કૃષ્ણના કીનારાના પ્રદેશ એજ નામના જીલ્લા તરીકે ઓળખાય છે. [૫] જુઓ ગૂજરાત ગેઝેટીયર પૃ. ૧૦ અને એજ પૃષ્ટ ઉપર નોંધ ૧ માં લખે છે કે મૃત્તિકાવટીનો પત્તો લાગ્યો નથી. પરંતુ સૌભનો અવાજ શ્વભ્ર જેવો છે એટલે એમ મનાય, નોંધનો લેખક એ દેશ અમદાવાદની દક્ષિણે હોય એમ માને છે. નકશામાં ઉત્તરે મુકે છે. નોંધમાં આગળ ડૉ. બુલરનો મત લખે છે કે પંડિત ભગવાનલાલનું અનુમાન છેક પાયા વગરનું છે. પરંતુ એ પછી પંડિત ભગવાનલાલે વધારે તપાસ કરી શ્વભ્ર એજ ખરો પાઠ છે એમ નક્કી કર્યું એમ લખે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે આ બાબતમાં ભારે શંકાને સ્થાન છે. સાલ્વરાજાનો સૌભ દેશ ગૂજરાતમાં ન પણ હોય એમ હાલ કેટલાક પંડિતોનું માનવું છે. પણ પંડિત ભગવાનલાલની તપાસ ખરી માનીએતો શ્વભ્ર દેશ ઘણો પ્રાચીન ઠરે. અને અમદાવાદની ઉત્તરે એને મુકીએ તો સાબરમતીને કીનારે આવેલું કોટેશ્વર મહાદેવનું મહુડી ગામ મૃતિકાવટી હોય. પણ આ આધાર વગરનાં અનુમાન છે.

રૂદ્રદામાના લેખ પછી શ્વભ્રદેશનું નામ કાંઇ જણાતું નથી. પરંતુ શ્વભ્રવતીનદીનું નામ છેક બારમી સદીના ગ્રંથોમાં દેખાય છે.[૬] એટલે શ્વભ્રદેશનું નામ કાળે કરીને બદલાઇ ગયું હોય અગર નાના ભૂમિ વિભાગોનાં ભિન્ન ભિન્ન નામોનો લોપ થઇ મોટા પ્રાંતોમાં એ વિભાગો મળી ગયા હોય. પરંતુ એટલું તો નક્કી માની શકાય કે હાલ જેવી રીતે સાબરમતીના કાંઠાના એક ભાગને સાબરકાંઠો કહીએ છીએ એથી પહેલાં તેના એક કાંઠાને શ્વભ્ર કહેતા હશે, અને સાબરમતી અગર શ્વભ્રવતી નદીને લીધે જ શ્વભ્રનામ પડયું હશે. અમદાવાદની ભૂમિ અને, તે ઉપર અમદાવાદથી પહેલાં વસેલું આશાપલ્લી શહેર એ આ શ્વભ્રની હદમાં જ હોઇ શકે એમ ચોક્કસ માની શકાય.

સાબરમતીનું મૂળ નામ સાભ્રમતી છે એમ આપણે માનીએ છીએ. પદ્મપુરાણમાં સાભ્રમતી નદીનું મોટું માહાત્મ્ય લખેલું છે.[૭] પદ્મપુરાણ ગમે ત્યારે લખાયું હોય પરંતુ તેરમી અને ચૌદમી સદીના સંસ્કૃત

સાભ્રમતી કે શ્વભ્રવતી

ગ્રંથોમાં પણ સાભ્રમતી નામ દેખાય છે.[૮] બારમી સદીની શરૂઆતમાં હેમચંદ્રાચાર્ય શ્વભ્રવતી નામ લાગે છે. એટલે આશરે એક સદીમા શ્વભ્રવતી નામ ભૂલાઇ સાભ્રમતી શી રીતે થયું એ કલ્પનાને ગૂંચવે એવું છે. સાધારણ લોક સમૂહને શ્વભ્રવતી નામ બોલતાં નહી આવડયું હોય અને લોકો સાબરમતી કહેતા થયા હશે. શ્વભ્રવતી નામ વિદ્વાનો માટે રહ્યું હશે. એ ભૂલાવામાં જતાં સાબરમતી ઉપરથી સંસ્કૃત કરી સાભ્રમતી નામ નવા પંડિતોએ ગોઠવી કાઢ્યું હશે. ગ્રામ્ય અને રૂઢ નામો ઉપરથી પાછળથી સંસ્કૃત થયેલાં નામોના ઘણાં ઉદાહરણો મળે છે.[૯] અને એવાં નામની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ કરવા સારૂ વાણીની ઇંદ્રજાળ પાથરવા પંડિતો મચી પડે છે.

સાભ્રમતી નદી અને નામ માટે આવી ઇંદ્રજાળ સાભ્રમતી માહાત્મ્યમાં

[૬] રાજશેખરની કાવ્ય મીમાંસામા અને હેમચંદ્રના દ્વયાશ્રયમા શ્વભ્રવતી નામ છે. [૭] પદ્મ પુરાણ ઉત્તર ખંડ સાભ્રમતી માહાત્મ્ય. આ માહાત્મ્યની બહુ પ્રાચીનતા માટે શંકા રહે છે. [૮] હમ્મીરમદ મર્દન, પ્રબંધ ચિંતામણિ વગેરે ગ્રંથમાં સાભ્રમતી નામ છે. [૯] દાખલા તરીકે સુલતાન ઉપરથી સુરત્રાણ. વગેરે.

પાથરી છે દરેક વસ્તુની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મા વિષ્ણુ કે મહેશ્વરથી શરૂ કરવાનો આપણામા રીવાજ છે. એવી જ રીતે અર્બુદારણ્યમા તપ કરતા ઋષિ મુનિઓને પાણીની તાણ પડવાથી કશ્યપ ઋષિએ શિવને તપથી પ્રસન્ન કરીને ગગાને ગૂજરાતમા ખેંચી લાવ્યા ગગા પાર્વતીની બીકથી ભ્રમણ કરતી હતી, એથી એનુ નામ સાભ્રમતી પડ્યુ, કશ્યપ ઋષિ એને લાવ્યા એટલે કાશ્યપી ગગા એવું નામ પણ કહેવાય છે[10] પદ્મપુરાણે સાબરમતી હાથમતી વાત્રક આદી સાત નદીઓ જે ગૂજ-રાતના પૂર્વોત્તર પ્રદેશમાથી વહે છે તેને કશ્યપે લાવેલી ગંગાના જ ભિન્ન ભિન્ન ફાંટા કહેલા છે.[11] સાબરમતીને તીરે અને અન્ય નદીઓના એની સાથેના સગમોએ અનેક તીર્થોના ભારે મહિમા એ પુરાણે ગાયા છે એમા મોટે ભાગે શિવનુ માહાત્મ્ય વર્ણવ્યુ છે.[12]

સાભ્રમતી નામનુ કારણ

આ તીર્થોમાથી ખડ્ગધારેશ્વરથી શ્રીક્ષેત્ર અથવા સરખેજ સુધીના

[10] शिवमुकुटादवतीर्णा ब्रह्मजलपूरेण काश्यपीगंगा ।
कश्यपेनपुरानीता मुनिना स्नानकारणात् ।
(पार्वती) हठाञ्जग्राह केशेषु शकर लोकशंकरम् ।
जटाकलापनिश्चोत्य प्लावितं तज्जलं भुवि ॥ ३५ ॥
गौरीभयाच्च **अभ्राम सा गंगा** तत्रतत्रवै ।
तेन **साभ्रमती नाम** प्रसिद्ध भूतले भवत् ॥ ३६ ॥

(સાભ્રમતી માહાત્મ્ય હસ્તલિખિત પ્રત)

[11] સાભ્રમતી માહાત્મ્ય અ ૩ શ્લો ૩ થી ૧૮ સાભ્રમતી, સેઢીકા, હિરણ્મયી, વકલા (બકુલા) હસ્તમતી, વાર્ત્રઘ્ની (વાત્રક) ભાદ્રમુખી, એ બધી 'દક્ષિણોદધિ ગામિની' હતી, અને જલના વેગથી પર્વતો વચ્ચે આવ્યાથી સાતસ્રોત થયા એમ પુરાણ લખે છે હિરણ્મયી નદી ઇડર બાજુ હરણાઇ કહેવાય છે

[12] નદીના મૂળથી અમદાવાદના ખડ્ગધારેશ્વર સુધી ઘણા તીર્થ ગણાવ્યા છે એ અહીં ઉપયોગી નથી ઉત્તરમા વિજાપુર પાસે બ્રહ્મવલ્લી (હાલનું પેડામલી ?) પાસે સપ્તધારતીર્થ લખ્યુ છે એ હાલ સાતેરા મહાદેવ કહેવાય છે એ મહાદેવ નદીના પટમા એક શ્વભ્ર-કોતર-મા છે અદર પાણી રહે છે એનુ મૂળ નામ શ્વભ્રવતીશ્વર હોય ?) અધ્યાય ૭ મો

તીર્થોનો સબંધ અમદાવાદ સાથે છે એમા કેટલાક કલિયુગમા ગુપ્ત થશે એમ કલિયુગમા લખાયલા પુરાણમા લખ્યુ છે. સાભ્રમતી માહાત્મ્યમા ગણાવેલા અમદાવાદની પાસેના કેટલાક તીર્થો હાલપણ અમદાવાદમા છે એ આગળ જોઈશું[13]

સાભ્રમતી નામ શા રીતે પડ્યુ તે જોયું મૂળ નામ શ્વભ્રવતી હતું અને એ શાથી અને ક્યારે બધ પડ્યુ તે જણાયુ નથી. પણ તેરમી સદીથી શ્વભ્રવતી નામ બધ પડી સાભ્રમતી નામ સાબરમતી ઉપરથી સસ્કૃત થઈને પડ્યુ એમ આગળ જોયુ પરતુ શ્વભ્રવતી એજ સાભ્રમતી કે સાબરમતી એ જોવાનુ રહ્યું નવમી સદીના અંતમા થયેલા કવિ રાજશેખરે કાવ્ય મીમાંસા નામનો કાવ્યશાસ્ત્રનો એક ગ્રથ લખ્યો છે[14] એમા હિંદુસ્તાનની ભૂગોળના બે પાના લખ્યા છે. પશ્ચિમદેશની નદીઓ ગણાવતા સરસ્વતીથી શરૂ કરી બીજી નદી શ્વભ્રવતી ત્રીજી વાર્તઘ્ની અથવા વાનક ચોથી મહેન્દ્રી અથવા મહી એમ નદીઓ ગણાવી છે. કવિ રાજશેખરે લખેલી આ નાનકડી ભૂગોળમા જે કાંઈ ચોક્કસાઈ જણાવી છે એમા આ નદીઓનો ક્રમ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો છે અને શ્વભ્રવતી એજ સાબરમતી એમ સાબીત કરવામા ખાસ ઉપયોગી છે. તે પછી બસો વર્ષે હેમચદ્રાચાર્યે દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યમા ગૂર્જરદેશની દક્ષિણ સીમા બનતી શ્વભ્રવતી નદીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે[15] એ કાવ્યના ભાષાતરની પ્રસ્તાવનામા ન્ય સાક્ષરરત્ન

અભ્રવતી નામ માટે આધાર

[૧૩] ખડ્ગધારેશ્વર, દુગ્ધેશ્વર, ગુપ્તેશ્વર, પિપ્પલાદતીર્થ, બ્રહ્મચર્યતીર્થ, માણ્ડુકેશ્વર નિમ્બાર્ક. કોટરાક્ષી, સોમેશ્વર, સપ્તસારસ્વતતીર્થ, સપ્તસારેશ્વરતીર્થ, અંગિરાતીર્થ, વૈજનાથ, અને શ્રીક્ષેત્ર, એટલા અમદાવાદની હદમા છે [૧૪] રાજશેખરકૃત काव्य मीमांसा પૃ ૯૧ सरस्वती श्वभ्रवती वार्तघ्नी, महेन्द्री हिडिंबाद्या नद्य । [૧૫] હેમચદ્રકૃત द्व्याश्रय काव्य મણિલાલ નભુભાઈ કૃત ભાષાતર • સર્ગ ૬ઠ્ઠો શ્લો ૪૫. પૃ ૧૦૮-૧૧૦—મૂળરાજની સ્વારીનુ વર્ણન કરતા લાગે છે કે—“ કરદ રાજાની પુત્રી દત્તાના પતિ અને વિદિશાની નારીના પુત્ર એવા એને હણવાને ઉત્સુક તે, કઠ સ્ત્રીથી વરેલા, અને દીર્ઘ કેશવાળી પુરસ્ત્રીઓના વિહાર સ્થાનરૂપ શ્વભ્રવતી નદીના તટ ઉપર આવ્યો ” કાવ્યનો ટીકાકાર શ્વભ્રવતી મૂળરાજના રાજ્યની દક્ષિણ સીમા હતી એમ લખે છે શ્લોક ૪૬ આ એ જ નદીને કીનારે મ્નાથક અને મદ્રકાદિ જાતી વસતી હતી એમ પણ લખે છે

મણીલાલ નભૂભાઈ દ્વીવેદી લખે છે કે "શ્વભ્રવતી ઘણુ કરીને સાબરમતી હોય" શ્વભ્રવતી ગૂજરાતના રાજ્યની દક્ષિણ હદ હતી અને ઘણા કાળથી મહી અગર નર્મદાની ઉપરનો ભાગ ગૂજરાત ગણાતો એથી એ બેમાથી કોઈ નદી હશે એમ કેટલાક ધારે છે પરતુ એમ ધારવાને કાંઈ કારણ નથી રાજશેખરે હેમચદ્રની પૂર્વે જ શ્વભ્રવતી અને નર્મદા ભિન્ન ભિન્ન નદીઓ ગણાવી છે. અને ગૂજરાતમા શ્વભ્રવતી એટલે કોતરવાળી જાણીતી બે જ નદીઓ મહી અને સાબરમતી છે આ બન્ને નદીઓ રાજશેખરે જૂદી ગણાવી છે એટલે શ્વભ્રવતી એ સાબરમતી એમા શકાને સ્થાન રહેતુ નથી મુસલમાન તવારીખકારો લખે છે કે સાબરમતીનુ નામ સાબર હતુ અને એને હાથમતીનો સગમ થયો એટલે હાથમતીનું "મતી" સાબર સાથે લગાડી લોકે સાબરમતી નામ પાડ્યુ બ્રહ્મ પુરાણના સસ્કૃત આડબર કરતા મુસલમાન ઇતિહાસકારોની આ સાદાઇ પ્રશંસનીય છે, પરતુ સાબરમતીનુ ખરૂ નામ શ્વભ્રવતી જ છે[૧૬]

સાબરમતીનુ સ્વરૂપ

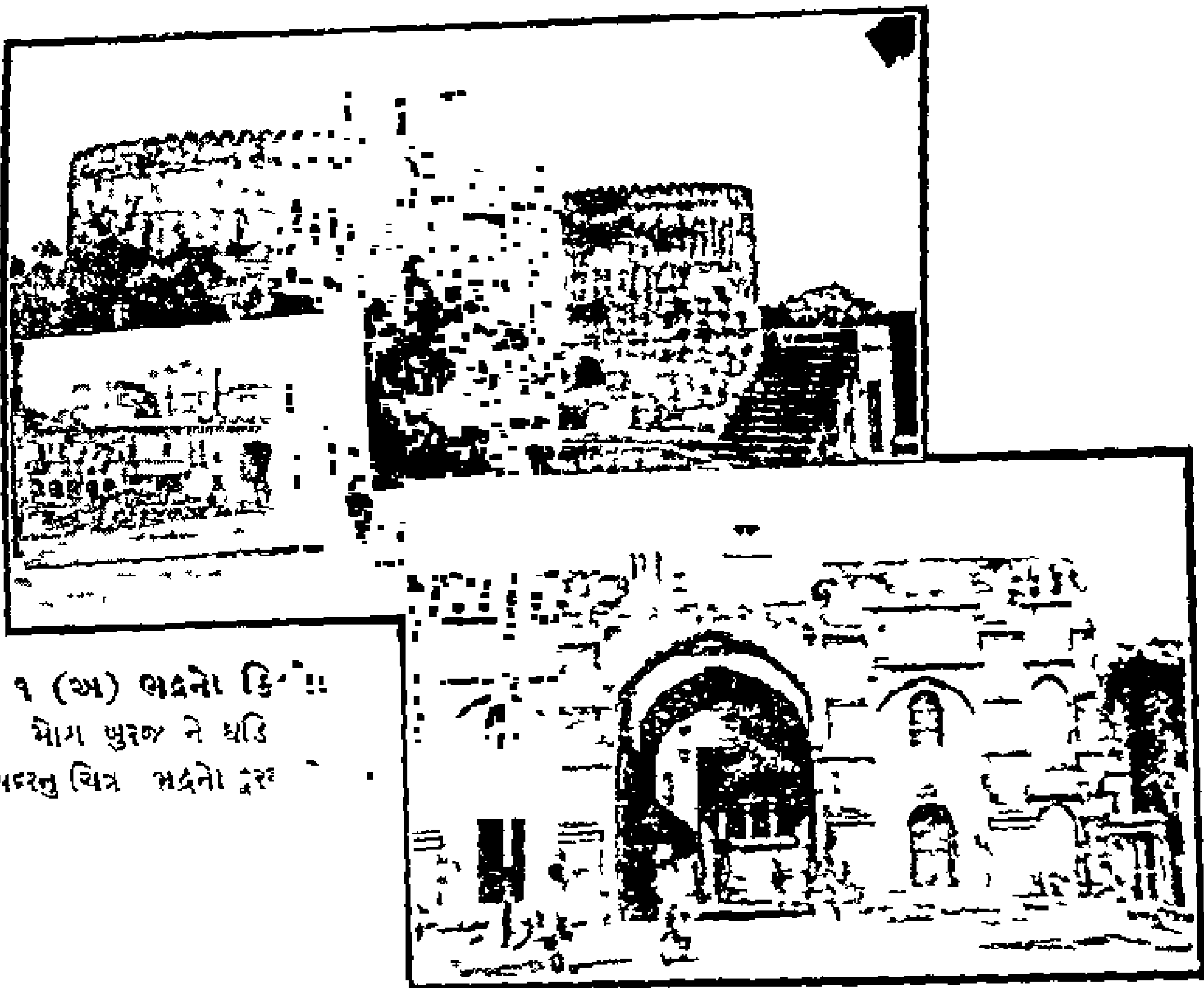
સાબરમતી નદી મેવાડના ડુગરોમાથી નીકળી બસો માઈલ વહી ખભાતના અખાતમા મળે છે ઉત્તરના ડુગરી પ્રદેશ છોડયા પછી અમદાવાદ જીલ્લામા પ્રવેશ થતા સુધી નદીની આસપાસ મોટા કોતરો (શ્વભ્ર) છે. એને વાઘા કહે છે. ઉત્તરમા નદીના તટ આશરે બસો ફીટ ઉંચા છે પણ અમદાવાદની પાસે ૩૦ થી ૫૦ ફીટ છે અને નીચે દક્ષિણમા ઉંચાઇ ઓછી થાય છે નદીનો પટ

[૧૬] સી વી વૈદ્યે એમના મધ્યકાલીન ભારતના ઇતિહાસમા ત્રીજા ભાગમા રાજશેખરની ભૂગોળ સબંધી એક નોધ લીધી છે એમા શ્વભ્રવતીને બદલે પ્રભાવતી લખ્યુ છે. કાવ્ય મીમાસનાની મૂળ પ્રતમા શ્વભ્રવતી જ છે અને ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝ સીવાય બીજી આવૃતિ રા બા વૈદ્યપાસે હોય તો તે જણાવ્યુ નથી. ઘણુ કરીને જે બે પ્રતો છે એમા શ્વભ્રવતી જ છે કારણ બન્ને પ્રતો એકની નકલ મા ! છે (પાટણ અને જેસલમેરની પ્રતો) એટલે રા બહાદુર વૈદ્યે એ નામ કયાથી આણ્યુ એ જાણવા જેવુ છે ડે કૃત Geographical Disctionary of Ancient Indiaમા સાબરમતીના નામ જુદા જુદા આ પ્રમાણે આપ્યા છેઃ-સરાવતી કૃતવતી, ચંદના, ગિરિકર્ણિકા, હારવપીઝ આ તારીખે અલફીમા સાબરમતીને સબર્ણમતી (સુવર્ણમતી) એવુ નામ આપેલુ છે

ઘણો પહોળો અને રેતાળ છે. એમા ચોમાસાના થોડા દીવસ સીવાય પાણી ઘણું ઓછું રહે છે. અમદાવાદથી સહેજ આગળ વહેતાં એનો પટ એટલો પહોળો થાય છે કે એના મુખથી ચાલીસથી પચાસ માઇલ ઉપર ૧૫૫૦ ફીટ પહોળો છે અને સાધારણ સારી ઋતુમા પાણીનો પ્રવાહ ૨૭૫ ફીટ રહે છે.[૧૭]

સાબરમતીએ પ્રવાહ વારંવાર બદલ્યો છે. અમદાવાદ આગળ જ એનો પ્રવાહ બદલાયો છે એમ કહેવાય છે. પરંતુ અમદાવાદ અને તેની દક્ષિણે નદીનો પ્રવાહ ઘણી જગ્યાએ બદલાયો છે. અને પ્રવાહ બદલવાથી કાંઠાના ગામમા જે ફેરફાર થયા છે તે જૂના ઉજડ ગામોની નીશાનીઓથી આજે પણ જણાઇ આવે છે.[૧૮] અમદાવાદ પાસે સાબરમતીનો પ્રવાહ બદલાયો છે અગર અમદાવાદ વસતી વખતે પ્રવાહને ખાસ બદલ્યો છે એ આગળ જોઇશ.

[૧૭] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૫. [૧૮] એજ પૃ ૫. પ્રવાહ અમદાવાદની દક્ષિણે બદલાયો છે ઉત્તરમા કીનારા ઉંચા અને વાંધા મોટા હોવાથી બદલાવા સંભવ નથી. સાબરમતી માટે ફોર્બ્સ cities of Gujarashtra p 157–58માં એક વિચિત્ર વાત લખે છે. એ જાણવા જેવી છે—ખંભાતના અખાતને બદલે સાબરમતી છેક સુધી વહેતી અને નર્મદા તાપી વગેરે સાબરમતીને મળતી. ગૂજરાત કાઠીયાવાડ વચ્ચે એજ હદ હતી "ખંભાતના અખાત વિશે કથાઓ ચાલે છે એમા કાઠીયાવાડ સુરતના કિનારા સુધી પાસે હતો અને" with merely Sabarmati flowing between and the seperation not wider than at Vasthe, that the Narabada as well as the Tapti fell into this thirsty stream which drinks the water of so many rivers in its lengthy course that succession of earchquakes to which Gujarat is susceptible, allowed the waters of the Indian ocean to burst upon the land and then as conclusive evidence for the truth of this legend–the fossil remains of Perim are quoted. સાબરમતી કેટલી ઝડપથી વહે છે અને કેટલું પાણી સેંકડમા વહેવડાવે છે એના ઋતુવાર આંકડા અમદાવાદ ગેઝેટીયર (પૃ ૫)મા આપ્યા છે. જાન્યુઆરીમા ૧ ૬૦ ફીટ અને અગસ્ટમા ૨ ૦ ફીટ એક સેંકડમા દોડે છે અને અનુક્રમે એક સેંકડમા ૨૦૦ અને ૨૫૦૦ ઘનફુટ પાણી વહેવડાવે છે. અગસ્ટ એટલે વર્ષા ઋતુનું ઠેકાણું નથી. અને પુર આવે તો સેકંડ ૮૨૦૦૦ ઘનફુટ સુધી પાણી વહેવું નોંધાયું છે (નોંધ ૨)

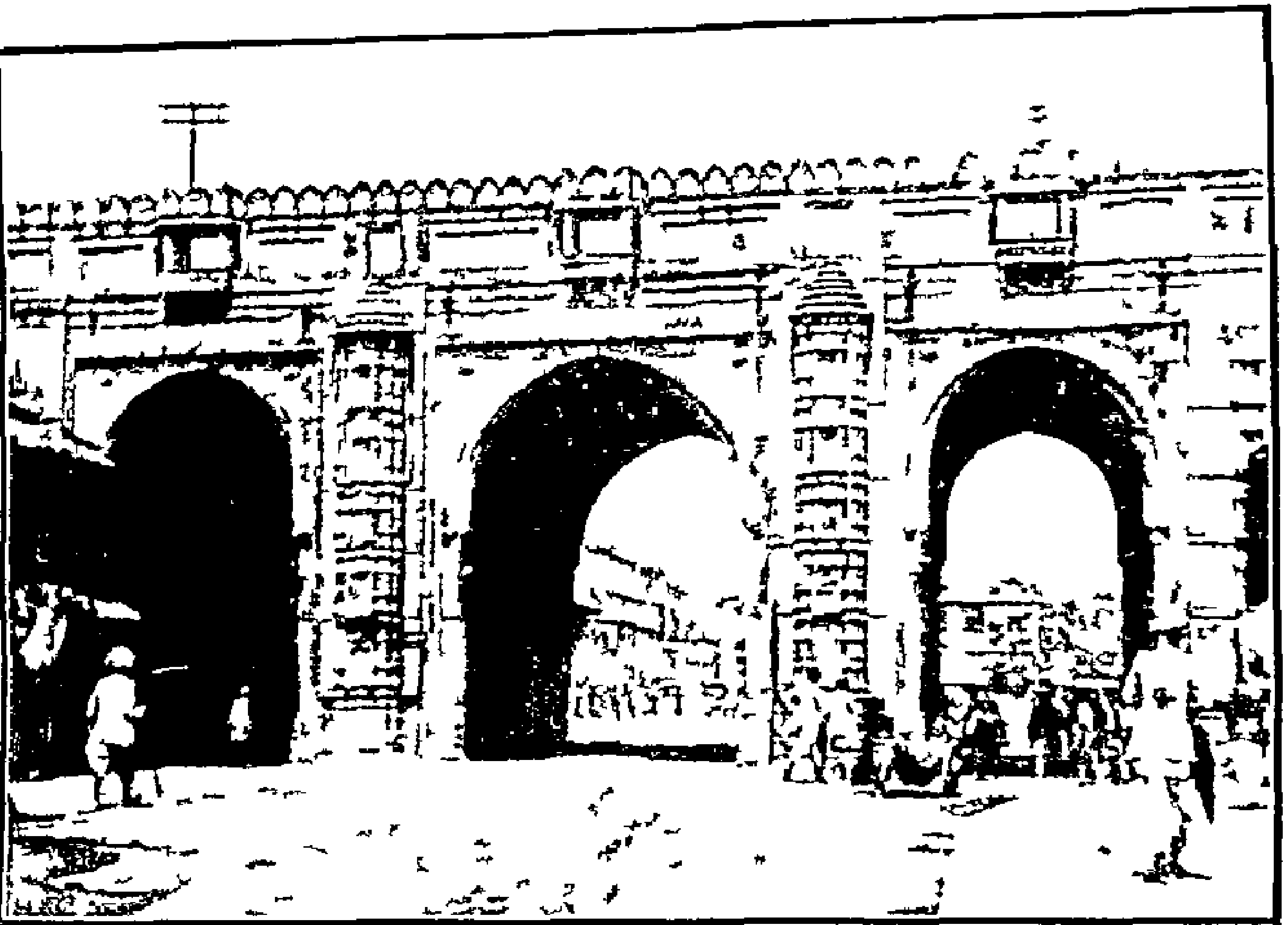

૧ (અ) ભદ્રનો કિ[illegible]

મોટા બુરજ ને ઘડિ[illegible]

અંદરનું ચિત્ર ભદ્રનો [illegible]

(આ) ભદ્રનો મુખ્ય દરવાજો

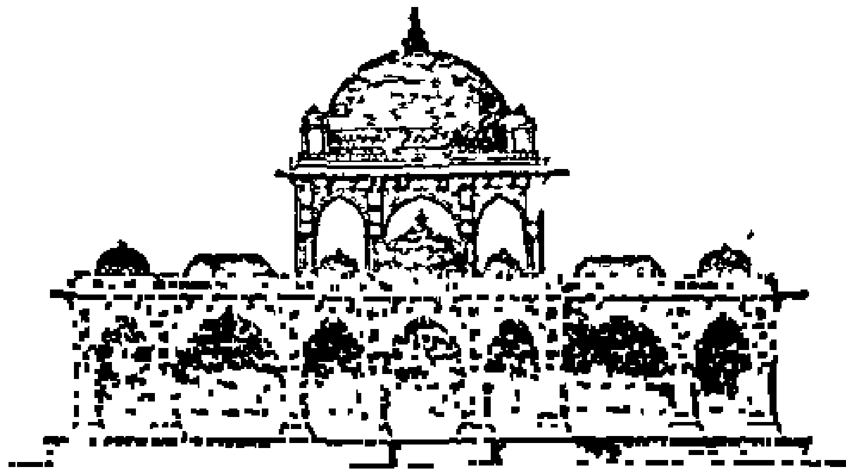

૨ ત્રણ દરવાજા

સાભ્રમતી માહાત્મ્ય પ્રમાણે સાક્ષાત ગંગા હોવા છતાં અને તીર્થોનો ઘણો મહિમા ગાયા છતાં સાબરમતીનો હાલ બહુ મોટો મહિમા નથી. અમદાવાદ પાસેનાં તીર્થોનો વિગતવાર મહીમા તેતે તીર્થોના વર્ણનમાં આગળ જોઇશું. દુધેશ્વર, ખડ્ગધારેશ્વર, અને સપ્તર્ષિનો મહિમા કાંઇક ગણાય છે. પરંતુ દૂર દેશાવરોથી લોક નાહવા આવે એવું કાંઇ નથી. પર્વોને દીવસે દધીચી ઋષિના આશ્રમ અને દૂધેશ્વર વગેરે તીર્થમાં સ્નાનનો જે મહિમા વીસમી સદીની શરૂઆતના દસકામાં હતો તે પણ હવે ઓછો થતો જાય છે. છતાં ઉત્તર ગૂજરાતના લોકો હજી પણ માને છે કે કલિયુગમાં નવસોનવાણુ નદીઓ સૂકાશે તોપણ સાબર સાપના લીસોટા જેટલી વહેશે. અને વૌઠામાં કાર્તિકી પૂનમે હજી પણ મોટો મેળો ભરાય છે.

નદીનો મહીમા

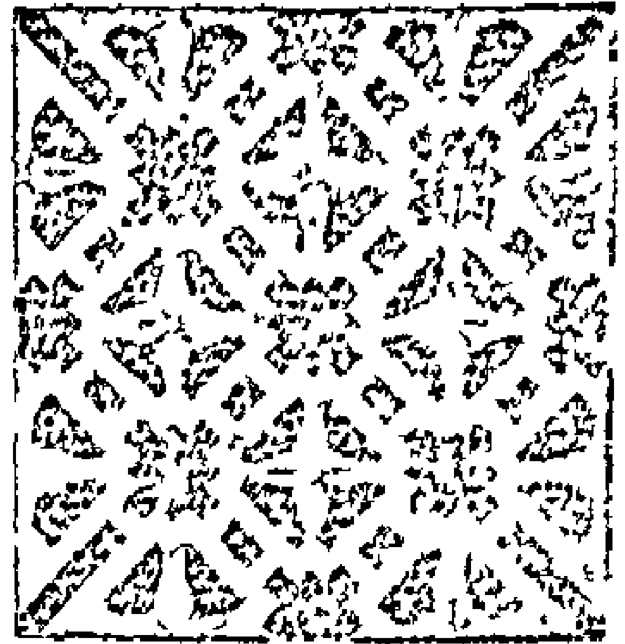
:

વટવાનો રોજો.

પ્રકરણ બીજું

આશાવલ અગર કર્ણાવતી

આશો ભીલ

સાબરમતી અગર શ્વભ્રવતી નદીને કાઠે આશાવલ હતું. એનું શુદ્ધ નામ આશાપલ્લી છે. એ નામ કેમ પડ્યુ તે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. ઘણા જુના વખતમા ત્યા ભીલ રાજાઓનું રાજ્ય હતું, એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે. એ ભીલ રાજાઓ આશાભીલના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા, એમ જણાય છે. મૂળવંશનો સ્થાપક આશાભીલ નામનો પુરુષ હોય અને તે ઉપરથી જ આશાપલ્લી નામ પડ્યું હોય, કે આશાપલ્લીના રાજાઓ તે આશાભીલ કહેવાતા હોય એ એક પ્રશ્ન છે. પરંતુ આશાપલ્લીના રાજા એટલે ગમે તે નામ હોવા છતા આશાભીલ કહેવાય એ વધારે બંધ બેસતું લાગે છે.

આશાપલ્લી અગર આશાવલ ક્યારે વસ્યું તે જણાયુ નથી પરંતુ ઇ. સ. ની દશમી સદીથી એના ઉલ્લેખો આરબ મુસાફરોના વર્ણનોમાં અને ગુજરાતના[1] સંસ્કૃત પ્રબંધ વગેરે સાહિત્યમા વારંવાર આવે છે. એટલે આશાવલ દશમી સદી પહેલા ઘણા લાંબા સમયથી વસ્યુ હશે એમ જણાય છે. અગીઆરમી સદીમા ૭ લાખ ભીલોના સ્વામી આશા ભીલને હરાવી સોલંકી

૧. (ઇ. સ ૯૭૦-૧૦૩૦) આલબરૂની સૌથી પહેલો ઉલ્લેખ આશાવલ સંબંધી કરે છે. (Schau's Alberuni p 102.)

કર્ણદેવે આશાવલનું નામ બદલી કર્ણાવતી રાખ્યું.[૨] છતાં તે પછી ઘણા કાળ સુધી આશાવલ અને કર્ણાવતી બન્ને નામોના ઉલ્લેખો ઉપલબ્ધ થાય છે.

આશાવલ અને કર્ણાવતી એકજ શહેર છે.

આશાવલ અને કર્ણાવતી એકજ શહેર છે. આ માટે વિદ્વાનોમા મતભેદ ચાલે છે. કર્ણાવતી નગરી કયા હતી તે માટે પણ મતભેદ તો છે. પરંતુ એ બન્ને શહેરો એક જ છે. એવા ઉલ્લેખો મળે છે. કેટલાક વિદ્વાનો કર્ણાવતીને આશાવલીની પાસે અગર તો સાબરમતીને સામે પશ્ચિમ કિનારે મૂકે છે. પરંતુ એમ માનવાને ખાસ આધાર નથી. સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણદેવે આશાભીલને હરાવી કર્ણાવતી વસાવ્યુ ત્યા જયંતીદેવી અને કર્ણેશ્વર મહાદેવના મંદિરો બંધાવ્યા, એમ કહેવાય છે, અને સારા શુકન થવાથી કોચરવા દેવીનુ સ્થાપન કર્યું. આ કોચરવા નામ અમદાવાદની સામે-પાર કોચરબ ગામમાં જળવાઇ રહ્યું છે. અને એ ઉપરથી કર્ણાવતી સામેપાર હશે એવું અનુમાન કેટલાક કહે છે.[૩]

કર્ણદેવે કર્ણાવતી વસાવ્યાનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મેરૂતુગાચાર્ય સદીની શરૂઆતમા લખેલા પ્રબંધચિંતામણિ* નામના ગ્રંથમા છે. પરંતુ એ ઉલ્લેખમા

[૨] स्वय तु, आशापल्ली निवासिनमाशाभिधान भिल्लमभिषेणयन् भैरवदेव्या शकुने जाते तत्र कोछरवाभिधान देव्याः प्रासाद च कारयित्वा षडलक्षाधिप भिल्ल विजित्य तत्र जयन्तीं देवीं प्रासादे स्थापयित्वा तथा कर्णेश्वर देवतायतन कर्णसागर तडागालङ्कृत चकार। कर्णावती पुरनिवेश्य स्वय तत्र राज्य चक्रे। (પ્રબંધ ચિંતામણિ પૃ. ૧૩૪ શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથની આવૃત્તિ-) [૩] કોછરવા એજ કોચરબપાલડી અને તેથી કર્ણાવતી અગર આસાવલ સામે કીનારે હશે એમ પણ કેટલાક માને છે; અને બન્ને જુદાં હોય એમ પણ કેટલાક માને છે, કોઇ સારી વસ્તીના બે શહેર પાસે પાસે હોઇ શકતા નથી એમ ભૂગોળ વિદ્યાના વિદ્વાનોનું માનવું છે, કોછરબા એ કોઇ ભીલ દેવી જણાય છે અને કર્ણાવતી અગર આશાવલને સામે કિનારે તેનું મંદિર કર્યું હોય તેમ સંભવે, પ્રબંધ ચિંતામણીના આઉતારામા કોચરબ અને જયન્તીદેવીનો સ્પષ્ટ નિર્દેષ છે, પરંતુ કર્ણેશ્વર અને કર્ણસાગર માટે ભ્રમ થાય એવું છે. કર્ણસાગર તળાવ હાલ ચાણસ્મા તાલુકાના કર્ણસાગર ગામ પાસે

કર્ણાવતીનો લેખ. એનું સ્થળ સ્પષ્ટ થતું નથી. એમાં જણાવેલું કર્ણસાગર સરોવર અને કર્ણમેરુપ્રાસાદતો છે ચાણસ્મા તાલુકાના કણસાગર ગામ આગળ અને પાટણમાં છે. ઈ. સ. ૧૮૮૦માં ડૉ. હરિલાલ હ. ધ્રુવને જમાલપુર દરવાજા બહારના સમર્પિના આરા પાસેથી એક પથરો જડ્યો હતો, તેમાં ૧૫ લીટીની એક ખંડિત પ્રશસ્તિ છે. છેલ્લી રેલ[૪] વખતે આરો પડી જવાથી એ પત્થર જડ્યો હશે એમ ડૉ. ધ્રુવનું માનવું છે. એમાં ત્રીજી લીટીમાં "कर्णावत्त्या स्तंभतीर्थे तथा" એવા શબ્દો લખેલા છે. પ્રશસ્તિ ઘણી ખંડિત હોવાથી લખનાર લખાવનાર કે સમય કે હેતુ કાંઈ સમજાતું નથી. પરંતુ કર્ણાવતી નગરી હતી અને કયે સ્થળે હતી તે આ ઉપરની કંઇક સમજાય છે. અને કર્ણાવતી માટે શિલાલેખ કેવળ આટલો જ ઉપલબ્ધ થયો છે. એ રીતે લેખ મહત્ત્વનો છે.[૫]

આશાવલ એજ કર્ણાવતી માટેના આધાર. સિદ્ધરાજના સમયમાં ઉદયન મંત્રી અને સુપ્રસિદ્ધ દેવચંદ્રસૂરિ કર્ણાવતીમાં રહેતા હતા એવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે. આ દેવચંદ્રસૂરિએ દક્ષિણમાંથી આવેલા દિગંબર મતના આચાર્ય કુમુદચંદ્ર સાથે પાટણમાં વાદવિવાદ કર્યો હતો એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધવાત છે. એ પ્રસંગને લગતુ मुद्रित कुमुदचंद्र प्रकरण નામનું નાટક લગભગ બારમી સદીમા લખાયલું છે. તેમાં શરૂઆતઆશાપલ્લીથી થાય છે, અને આશાપલ્લીના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે.[૬] એ જ પ્રસંગને લગના

પુરાયલું પડ્યું છે, તેથી કર્ણેશ્વર પણ એને તીરે જ હશે. અમદાવાદમાં કર્ણેશ્વર કે કર્ણમુક્તેશ્વર અને કાંકરીયું તે મૂળ કર્ણસાગર ધારવા માટે કશું કારણ નથી. [૪] ઇ. સ. ૧૮૭૫મા સાબરમતીમાં મોટી રેલ આવી હતી અને ઘણું નુકશાન થયું હતું. (જુઓ Ahmedabad Gaz. p. 12). [૫] જુઓ ડૉ. ધ્રુવનો લેખ બુદ્ધિપ્રકાશ ઑગસ્ટ ઇ. સ. ૧૮૮૦ પૃષ્ઠ ૧૭૪. [૬] પ્રબંધચિંતામણી પૃ. ૧૬૧ દેવસૂરિ કર્ણાવતીમાં અરિષ્ટનેમિ પ્રાસાદમાં રહેતા હતા એમ લખે છેઃ—

" तत्र भट्टारक श्रीदेवसूरिणां चातुर्मासकोस्थितानां श्री अरिष्टनेमि प्रासादे..."

" तस्मिन्नवसरे कुमुदचंद्रनामा दिगंबर....गुर्जरदेशं स्तेनुकामः कर्णावतीं प्राय।"

આગળ શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિને પણ દેવસૂરિ કર્ણાવતી લાવ્યા હતા એવા ઉલ્લેખો છે.

તેરમી સદીમાં બનેલા પ્રભાવકચરિત્ર નામના ગ્રંથમાં આશાપલ્લીને બદલે કર્ણાવતી નામ લખેલું છે. આ બન્ને ગ્રંથો પ્રબંધચિંતામણી કરતાં જુના છે. એટલે આ ઉલ્લેખો ઉપરથી તથા પ્રબંધચિંતામણીમાં આપેલા વર્ણન ઉપરથી, અને આશાવલનો સ્થલનિર્ણય આગળ કરીશું તે સાથે ઉપરના લેખની જગાના સંબંધથી, જણાશે કે, આશાપલ્લી અને કર્ણાવતી એક જ નગર છે; અને કર્ણદેવે આશાપલ્લીને પોતાનું નામ આપ્યું તે પ્રબંધો અને પ્રશસ્તિઓમાં ચાલુ રહ્યું પરંતુ લોકપ્રિય નામ તો આશાપલ્લી અગર આશાવલ જ હતું એ આગળ જોઇશું. સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ ચાંપાનેરનું મુહમ્મદાબાદ નામ બદલેલું અને જુનાગઢનું મુસ્તફાબાદ નામ રાખેલું પણ જેમ ચાંપાનેર અને જુનાગઢ જ ચાલુ રહ્યું એવી જ રીતે કર્ણદેવનો પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો છે.

આમ છેક પંદરમી સદી સુધીનાં સંસ્કૃત ગ્રંથોમા કર્ણાવતી અને આશાવલ બંને નામ માલુમ પડે છે. કર્ણાવતી નામ પડ્યા પહેલાંથી પણ આરબ લેખકો આશાવલ નામનો ઉલ્લેખ કરે છે; અને તે વખતના ગ્રંથોમાં પણ કર્ણાવતીને જ બદલે આશાવલ નામ નજરે પડે છે, તે તો આપણે જોયું. દશમી સદીના અંતમાં એલ્બરૂની લખે છે કે આશાવલ ખંભાતથી બે દિવસને રસ્તે છે. અગીઆરમી સદીના અંતમાં અલઇદ્રીસી આશાવલનો ઉલ્લેખ ચુંવાળ (હનાવલ અગર જનાવલ) આગળ કરે છે. અને ધોળકા

આશાવલના પરદેશી ઉલ્લેખ.

પરંતુ પ્રબંધચિન્તામણિના આ ઉલ્લેખો કરતાં ઘણા જુના શ્રી દેવસૂરિના સમયમાં જ લખાયલા આ કુમુદચંદ્રના વિવાદને લગતા ઉલ્લેખ मुद्रित कुमुदचन्द्र प्रकरण નામના નાટકમાં છે તે આ પ્રમાણે છે.—श्रीमदाशापल्लीवतंस कुवलयें श्रीमन्नेमि चैत्यालये" (પૃ. ૬.) "श्रीमदणहिल्लपत्तनात् जयश्री श्रमण संघ आशापल्ली स्थानके श्रीमद्देवाचार्यमादिशति" (પૃ. ૧૬) એ જ પ્રસંગને લગતો ઉલ્લેખ પ્રબંધ ચિન્તામણિની પેઠે પણ તેનાથી જુનો શ્રી પ્રભાવકચરિત્રમા છેઃ—अथ कर्णावती संघोऽन्येद्युरुत्कण्ठितः प्रभोः अव्हाययन्महाभक्त्या चातुर्मासिकहेतवे" (પૃ. ૨૮૩) स्वस्ति नत्वाजिन श्रीमदणहिल्लपुरे प्रभुम् । संघकर्णावती पुर्याः श्रीमन्तो देवसूरयः ॥ ૧૯૧ પૃ. ૨૮૫. આ ઉલ્લેખ ઉપરથી આશાપલ્લી એ જ કર્ણાવતી તે સ્પષ્ટ થાય છે.

સાથે સરખાવતાં આશાવલ મોટી વસ્તિવાળું, ઉદ્યોગી, અને મોટી પેદાશવાળું હતું એમ લખે છે[૭]

આશાવલની મહત્તા.

સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આવેલા કર્ણાવતીના ઉલ્લેખોથી તેમ જ આશાવલના આ અને બીજા ઉલ્લેખોથી આશાવલ મોટી વસ્તીવાળું શહેર હતું એમ જણાય છે. ઇ. સ. દશમી સદીથી અમદાવાદ વસતા સુધી ગુજરાતનાં સ્થળોમાં પાટણ અને ખંભાતથી બીજી પંક્તિમાં આશાવલનું જ નામ જણાય છે. ઉદ્યોગી અને ધનવાન વેપારીઓની વસ્તી મોટી હોવાને લીધે અને ખંભાત બંદરથી અને ભરૂચથી પાટણ અને મોડાસા થઇ ઉત્તર હિંદમા જવાના ધોરી માર્ગ ઉપર આવેલુ હોવાથી આશાવલ હંમેશાં ગુજરાતમા જાણીતુ શહેર ગણાયું છે, હેમચંદ્રસૂરિ, ઉદયનમંત્રી વગેરે નામાંકિત વ્યક્તિઓ ત્યા નિવાસ કરેલો છે, તેથી અન્ય હિન્દુ કોમો અને વિશેષે કરીને જૈન કોમે મંદિરાદિથી એ શહેરને શણગાર્યું હતું. સિંધથી મુબાઈ (ચેવલ બંદર) સુધીના કીનારાના બંદરોના નામ બાદ કરીએ તો પરદેશી મુસાફરોએ અમદાવાદ વસ્યા પહેલા ગુજરાતની અંદરના શહેરોમા જે ત્રણચાર ગણાવ્યા છે તેમા આશાવલ ખાસ આવે છે. વસ્તુપાળ, તેજપાળે પણ પાટણ અને ખંભાત એ મુખ્ય નગરો સાથે આશાવલનું નામ મંદિરો બાંધવાના વ્યવસાયમાં ગણાવ્યું છે.[૮] કર્ણદેવ વાઘેલાના સમયમાં સુલતાન અલ્લાઉદીનના સેનાપતિ ઉલુગખાએ ગુજરાત જીત્યું ત્યારે એ મોડાસાથી આશાવલ આવ્યો હતો; અને ત્યાથી કાઠીઆવાડ જઇ ત્યા બધુ ઉજ્જડ કરી પાછો વળતા આશાવલમાં આવી નિવાસ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે[૯] કર્ણદેવ સોલંકી પછી અમ-

અને સોલંકી સમયમા પણ બંને નામો ગ્રંથોમા પણ વપરાતા એમ જણાય છે. એટલે સાધારણ લોકોમાં આશાવલ નામ વધારે પ્રચલિત હશે [૭] અલ્ફીન્સ્ટન ઈંવીયટ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિઆ ભા. ૧ પૃ. ૮૭ "......a town populous commercial rich, industrious and productive of useful articals." [૮] "હવિ મંત્રી વસ્તુપાલન ઇ અણહિલ્લપટનિ ૧ આશાવલ્લીઈ ૨ ખંભાયતિ ૩ પ્રમુખ નગરી છોષન કોટિ દ્રવ્ય ભૂમધ્યે......(તપાગચ્છ બૃહત પટ્ટાવલી પૃ. ૩૮)

[૯]"तओ हम्मीर जयराओ वग्गडदेसं मुहडासयई नयराणी भंजिय असावल्लीए पत्तो। कण्णदेवराओअ नट्ठो। सोरट्ठे....निअत्ताण पयट्टाधित्ता आसावल्लीये आवासिओ।"

દાવાદ વસાવનાર અહમદશાહના પિતા મુહમ્મદશાહના રાજ્ય સુધી આશાવલ ગુજરાતની બીજી રાજધાનીનું શહેર રહ્યું હોય એમ જણાય છે. તારીખે ફીરોઝશાહીમાં બળવાખોર તાઘીની પાછળ પડતાં ચોમાસું આવવાથી સુલતાન મુહમ્મદ તઘલખ આશાવલમાં એક મહીનો રહ્યો હતો એમ જણાવ્યું છે.[૧૦] અહમદશાહના બાપ મુહમ્મદશાહે પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં પોતાના પિતા મુઝફ્ફરશાહને આશાવલમાં કેદ કરીને ત્યાં ગાદી જમાવી હતી[૧૧] આ પ્રમાણે આશાવલ એક સારૂ શહેર હતુ, સમૃદ્ધ હતુ, વેપાર ઉદ્યોગ સારા ચાલતા અને અમદાવાદ વસ્યું ત્યા સુધી એનું મહત્ત્વ ઘણું હતુ એ સિદ્ધ થાય છે.

કર્ણાવતીની જગ્યાએ જ આશાવલ હતુ એ તો આગળ જોયું. કર્ણાવતી અને આશાવલ સાબરમતીના કીનારે છે,[૧૨] એવા ઉલ્લેખો પણ મળે છે. પરંતુ આશાવલનો ચોક્કસ સ્થળ નિર્ણય કરવો જરૂરનો છે. સહેજ નામસાદૃશ્યને લીધે હાલનું અમારવા એ જુનું આશાવલ છે, એમ આજ સુધીના

જુઓ જીનપ્રભના તીર્થ કલ્પમાથી ઉતારો. પૂરાતત્વ ૪ આષાઢ પૃ. ૨૬૬ નીચે તરજુમામાં આશાવલ ગુજરાતની બીજી રાજધાની જેવું ગણાતું એમ લખેલું છે. કાન્હડદે પ્રબંધમા (પૃ ૬ ખંડ ૧ લો. શ્લો. ૬૬-૬૭) પણ આ ઉલ્લેખ છે.

भणिकटक उपडयां असाउलि गढमांहि मेहलूं थाणुं ।
गुजरातदेस हिलोल्यू अति कीधु तरकाणुं ॥ ॥ ६६ ॥
असाउलि धूलकू खमयति सुरति नई रानेर ।
वीजां नगरे केतलां कहीइं कम्भइ चांपानेर ॥ ६७ ॥

[૧૦] તારીખે ફીરોઝશાહી Illiot of vol- III p. 260. [૧૧] તારીખે મુબારકશાહી Illoit of vol. IV p. ૩૧. [૧૨] हम्मीर मदमर्दन નામના નાટકમા કર્ણાવતી સાબરમતીને કીનારે છે એવા ઉલ્લેખ છે એ નાટક વસ્તુપાળના સમયમાં બનેલું કહેવાય છે એટલે પ્રબધચિંતામણીથી જુનું છે. वीरधवलः-(अंगुल्या दर्शयन् । नयनमार्ग मियमायातैव महीमहेला कर्णावतंसकुसुमं कर्णावती नाम नगरी । यस्या मनयरतमपि, तटस्फुरत् साभ्रमती तरङ्गरङ्गन्मृदङ्ग ध्वनितेन लक्ष्मीः । सरमपितुः श्रीलवणप्रसाददेवस्य नर्नति करामरंङ्ग ॥ २९ ॥

અમદાવાદના ઇતિહાસને લગતા લગભગ દરેક ગ્રંથમા લખેલુ છે.[૧૩] પરંતુ એ ભ્રમ છે. મીરાતે અહમદીમા અમદાવાદના પરાની નોંધ

કર્ણાવતી અસર આશા૰ લખતા આશાવલ અને અસારવા બને જુદા, જુદી

વસ્તીનો સ્થળ નિર્ણય જુદી જગ્યાએ ગણાવ્યા છે[૧૪] અસારવા પાસેની અમદાવાદ પહેલાની ગણાતી માતભવાનીની વાવને લીધે પણ એ ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે

અસારવા અમદાવાદની ઇશાને છે આશાવલ અમદાવાદની સહેજ નૈઋત્યમા છે એટલે કેવળ સામી જ દિશામા છે. મીરાતે અહમદીમા શાહઆલમના રોજાવાળુ રસુલાબાદ પરૂ લખ્યા પછી

અસારવા આશાવલ નથી બહેરામપુર માગે આશાવલનો ઉલ્લેખ કરેલો છે

અમદાવાદ વસવાની શરૂઆત વખતે શાહઆલમના પિતા કુતુબેઆલમ સાહેબ વટવા રહેવા જતા પહેલા આશાવલમા રહેતા હતા અને તેમના પૌત્ર–શાહશેખજી આશાવલમા જન્મ્યા હતા.[૧૫] સોળમી સદીમા અકબર બાદશાહના રાજ્યમા મીર અબુતુરાબ મક્કાથી પેગંબર સાહેબના પવિત્ર પગલા લાવ્યા ત્યારે આશાવલમા આવેલા મીરના મકાન પાસે તેને માટે ભવ્ય મકાન બાંધવામા આવ્યું હતું એવો ઉલ્લેખ છે આ મીરે પાછળથી જુના આશાવલ પાસે નવુ આશાવલ વસાવી ત્યા પોતાની દરગાહ કરેલી એમ જણાય છે[૧૬] એ રોજો હાલ કેલિકો મીલની પાછળ છે, એટલે આશાવલ પાછળથી

[૧૩] આ મુજબ બોમ્બે ગેઝેટીયરના ગુજરાતના ઇતિહાસ અને અમદાવાદના ગેઝેટીયરમા તથા તે ઉપરથી લખાયેલા ગુજરાતના અને અમદાવાદના ઘણા ખરા ઇતિહાસોમા અસારવાને જ આશાવલ ધારવામા આવે છે [૧૪] જુઓ મીરાતે અહમદી ભા ૨. ગૂ ભા પૃ ૧૮ અને જુઓ Supplement to Mirate-Ahmedi by Nawabali & Seddon P 12-& 17 [૧૫] મીરાતે અહમદી ગૂ ભા ભા ૨ પૃ ૩૦ અને ૩૧ શાહ શેખજીનો મહિમા ઘણો મોટો છે અહમદી શાહ ભીખણનુ સ્થાન આશાવલમા કહે છે અને એમના રોજાની જગ્યા હાલ બહેરામપુરામા જ છે શાહભીખણ શાહ આલમના પુત્ર હતા [૧૬] મીરાતે અહમદી ભા ૧ લામા આ વર્ણન કરેલુ છે અને ભા ૨ જામા અમદાવાદના ઓલીયાઓના વર્ણનમા પણ આનો ઉલ્લેખ છે નવાબઅલી અને સેડનની અંગ્રેજી આવૃત્તિમા પણ એ પ્રમાણેજ આપેલુ છે. મીર અબુતુરાબે નવુ

પર થઇ ગયુ ત્યારે જમાલપુર દરવાજા બહાર નદી કીનારે કેલીકો મીલ છે, તેની લગભગ પાસે હતું એમ નક્કી થાય છે, જ્યારે એ મોટુ શહેર હશે ત્યારે ઉત્તરે શહેરની અદર ખાનજહાન અને રાયખડ સુધી અને પૂર્વે આસ્તોડીઆ સુધી એની હદ હોય એમ સભવ છે આશાવન એ જગ્યાએ જ હતુ એનો બીજો ઉલ્લેખ તબકાતે અકબરીમા મળે છે બાદશાહ હુમાયુએ અમદાવાદ જીતી પોતાના ભાઈ મીરઝા અસ્કરીને અમદાવાદનો સુબો નીમ્યો ત્યારે ગુજરાતનો બાદશાહ બહાદૂરશાહ દીવ બદરે નાસી ગયો હતો પાછળથી ગુજરાતીઓનુ સારૂ લશ્કર ભેગુ થવાથી સુલતાને અમદાવાદ ઉપર ચઢાઇ કરી સાબરમતીને સામે કીનારે સરખેજની પાસે પડાવ નાખ્યો, મીરઝા અસ્કરીને લડાઈ કરવી ઠીક લાગી નહી તેથી શહેર બહાર નીકળી લડવાનો ડોળ કરી આશાવલની પાછળ સુલતાન બહાદૂરની છાવણીથી બરોબર સામે પડાવ નાખ્યો મીરઝા અસ્કરીની તોપનો એક ગોળો સીધો સામે બહાદુરના તબુમા વાગ્યો અને એ ઉપરથી અસ્કરી પાસેથી છુટીને નાસી ગયેલા ગઝનફારનો સુલતાને જવાબ લીધો એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે એટલે અમદાવાદથી સરખેજ સુધીના સાબરમતીના સામા કીનારાની બરોબર સામે, અસ્કરીની છાવણીની પાસે, એટલે ઉત્તરે આશાવન હતુ એ ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે[૧૭]

આશાવલ વસાવ્યુ એમ પણ લખ્યુ છે પેગબર સાહેબના પગલા ઉપર ૭ વર્ષ સુધી કામ કરી ભવ્ય મકાન બાધવામા આવ્યુ જુનું આશાવલ પણ સાથેજ હોય એમ જણાય છે જુના આશાવલમા જુમ્મા મસીદની પાછળ મીર અબુ તુરાબના ભાઇ સૈયદ કમાલુદ્દીન શીરાઝી કબર છે અને તેમનો ઉરસ સવાલ માસની ચૌદમી તારીખે થાય છે એમ લખ્યુ છે (જુઓ મી અ બા, ૨ પૃ ૬૮) જે ગામ અગર પરામા જુમ્મા મસીદ હોય તેની વસ્તી મોટી હોવી જોઇએ હાલ એ મસીદ જણાતી નથી

[૧૭] જુઓ Tabkat Akbari Elliots History vol V p 198 " and from a camp in the rear of Asawal opposite Sarganj સરગજ એટલે સરખેજ એ આઇને અકબરીમા સરખેજના વર્ણનમા સ્પષ્ટ થયેલુ છે મીરઝા અસ્કરી બહાદૂરની સાથે લડી શકે તેમ હતુ નહી તેથી બહાદૂરને ભૂલાવામા નાખવા માટે લડવાનો ડોળ કરી આશાવલ આગળ છાવણી નાખી રાતોરાત એ મહેમદાવાદ નાસી ગયો મીરાતે સીકદરી અને અહમદીમા ગ્યાસપુર આગળ છાવણી નાખી એમ લખ્યુ છે આ ગ્યાસપુર પણ સરખેજની બરોબર સામે કીનારે છે (જુઓ અમદાવાદનો

આશાવલ જમાલપુર દરવાજાની બહાર હતું એનો ઉલ્લેખ વધારે ચોક્કસ મળે છે ઇ. સ. ૧૫૪૨ મા સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાને તેના અમીર આલમખાએ નજર કેદ રાખ્યો હતો એ વર્ણનમા મીરાતે સીકન્દરીમા લખ્યું છે કે આલમખાનો મહેલ "શહેરના કોટની બહાર આશાવલમા હતો" સુલતાને એક વખત યુક્તિથી કેદમાથી છૂટી ગયે આલમખા ગાનતાનમા હતો તે વખતે જમાલપુર દરવાજેથી બહાર નીકળી તેના મહેલ ઉપર હુમલો કર્યો સુલતાનના આવવાની ખબર જમાલપુર દરવાજા આગળની એક મસ્જીદના મીનારા ઉપરથી કોઇએ બુમ પાડીને આપી ને આલમખાના અંગરક્ષકે સાભળી એમ સ્પષ્ટ લખ્યુ છે, આ ઉપરથી આશાવલ જમાલપુર દરવાજા બહારથી જ શરૂ થતુ હશે અને મોટા અમીરોના મહેલો તેમા હશે *

હિંદુ ઉલ્લેખ પણ આ માટે મળે છે શ્રી વિજયસિંહસૂરિ નિર્વાણ-રાસમા વિજયદેવસૂરિ ખભાતથી અમદાવાદ બાજુ આવતા હતા વિજયસિંહસૂરિ બારેજાથી એમની સાથે આવ્યા બારેજા હાલ અમદાવાદની દક્ષિણે જેતલપુર આગળ છે અને જમાલપુર દરવાજા બહારથી ત્યા જવાય છે બારેજાથી આશાવલ અને આશાવલથી એની બાજુમા જ હલમપુર (અલીમપુર-હાલ શાહઆલમની પાસે) અને ત્યાથી નવાપુરમા શ્રી સૂરિ આવ્યા એમ લખ્યું છે. એ પણ આશાવલ ને જમાલપુર દરવાજા બહાર સિદ્ધ કરે છે અલીમપુર અને નવાપુરા હાલ પણ ઓળખાય છે અગાઉ આશાવલ સંકોચાઇને પરૂ થવા પહેલા જ્યારે શહેર હશે ત્યારે અલીમપુર વગેરે એના ભાગ જ હશે. રાસ આ પ્રમાણે છે —

નહરો હોય અને ફરગ્યુસનકૃત) એટલે સામે કોચરબ અને સરખેજની વચ્ચે બહાદૂર અને આશાવલ અને રસુલપુરની વચ્ચે અસ્કરીની છાવણી મોટા મેદાનોમા પડી હતી તબકાતે અકબરીના કર્તા ખ્વાજા નીઝામુદીન અહમદના પિતા મીરઝા અસ્કરી સાથે અમદાવાદમા હતા એટલે તેમણે આ વાત નજરે જોયેલી હશે Baily's Mirate Sikandari p. 428 એ જ ગ્રંથમા પૃ. ૯૧મા નોધમા લખ્યુ છે કે આશાવલને કોટ હતો નહી એમ પ્રાચીન લોકવાયકા હતી એટલે કીલ્લો-ગઢ કાન્હડદે પ્રબંધમા લખ્યા પ્રમાણે હશે, અને વસ્તીને ફરતો કોટ નહી હોય એવી રીતના દાખલા બીજાં શહેરોના પણ મળે છે

બારેજાથી ચાલતાંજી, ઘડી દોય વાત જ કીધ;
ગુરૂ સંઘાતઈ પ્રેમસ્યુંજી, આણંદ અધિકો દીધ. ૧૨
ગુરૂ બોલાવી આવીઓજી, અસાવલીપુર માંહી;
ઇસલમપુર માંહિ આવીયાજી, આણી અધિક ઉત્સાહ. ૧૪
નવાપુરઇ પધારીઓ, શ્રી તપગચ્છ સુરતાણ રે;

આ પ્રસંગ ઇ. સ. ૧૬૫૨ (સં. ૧૭૦૮) નો એટલે ઔરંગઝેબના સમયનો છે.

(જૈન ઐતિહાસિક કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૧૭૮)

કર્ણાવતી પણ સાબરમતીના કીનારે જ હતું એવો ઉલ્લેખ હમ્મીર મદમર્દન નામના નાટકમા છે. આશાવલનો સ્થળ નિર્ણય આગળ કર્યો અને કર્ણાવતી નામવાળો શિલાલેખ પણ સપ્તર્ષિ આગળથી જ જડેલો છે, તે વાતથી એ બંને શહેરો એક છે, અને એક જ જગ્યાએ હતા એમ સિદ્ધ કરવાને વધારે પુષ્ટિ મળે છે.

આશાવલના મકાનો

આશાવલના આગળ જોયું તેવા મહત્વને લીધે જૈન અને હિંદુ ધર્મના ઘણાં મંદિરો ત્યા હશે. કાન્હડદે પ્રબંધનો જે ઉલ્લેખ આગળ નોંધાયો છે તે પ્રમાણે આશાવલને ગઢ કીલ્લો હતો અને ઉલુગખાં અથવા અલુખાંએ ત્યા થાણુ બેસાડયું હતુ. એ મન્દિરોનો પહેલો નાશ અલ્લાઉદ્દીનના સુબા ઉલુગખાંએ કર્યો. શ્રી દેવસૂરીના નિવાસવાળા અરિષ્ટનેમિપ્રાસાદનો ઉલ્લેખ પ્રબંધચિંતામણિમા છે. સિદ્ધરાજના સમયમા શાંતુપ્રધાને શાંતુવસહિ અને ઉદા પ્રધાને ૭૨ જિનાલયવાળું ઉદયવરાહ નામનુ મંદિર કર્ણાવતીમા બંધાવ્યાના ઉલ્લેખો પણ છે.[૧૮] વસ્તુપાળ તેજપાળે પણ આવા શહેરમા મંદિરો બંધાવ્યાં હશે એમ જણાય છે. એટલે આશાવલ પ્રાસાદો અને મંદિરોથી સમૃદ્ધ હશે એમા શંકા છે જ નહિં અને અમદાવાદ વસતી વખતે એના પત્થરોનો છુટથી ઉપયોગ થયો હોય એમ માની શકાય. આશાવલ જેવા

[૧૮] જુઓ બોમ્બે ગેઝેટીયર vol. I part I p. 170.

શહેરમાથી અમદાવાદના કીલ્લાનો એક એક માથોડું કોટ પત્થરનો કર જેટલા અને શરૂઆતની મસીદો બાધવા જેટલા પત્થરો ન મળે એમ મ જ નહી આશાવલની વસ્તી અને મકાનોનો પુરેપુરો નાશ તો નહી થ હોય એમ આશાવલ પુરા તરીકે અઢારમી સદી સુધી કાયમ રહ્યુ ઉપરથી જણાય છે અમદાવાદ માટે શરૂઆતના પત્થરો પાટણ અને ચદ્રાવ જેટલે દૂરથી આવ્યા હોય તે કરતા આશાવલના જ પત્થર વપરાયા હોય વધારે માનવા જેવુ છે ભદ્રમા ખોદાણ કરતા નીકળેલી હિંદુ મૂર્તિઓ અ ૧૯૨૩ મા ડીસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટનુ મકાન વધારતા તોડેલા કોટમાથી નીકળેલી મૂર્તિ આશાવલની જ હોઇ શકે[૧૯] અમદાવાદમા સર્વથી પ્રથમ બધાયલી ભદ્ર અહમદશાહની મસ્જીદ અને જમાલપુર હેબતખાની મસ્જીદ કેવળ હિ મદિરોના પત્થરની બનેલી છે તેના ઉપરથી મૂર્તિઓ સાફ કર્યાનો વખત પ મળ્યો નથી ભદ્રની મસ્જીદમા તેરમી સદીનો મહારાજા વિસલદેવના સમયને એક ખડિત લેખ છે તે પણ એ પહેલી જ બધાયલી મસીદમા આશાવલને જ કોઇ લેખ હોય, અમદાવાદની પાછળથી બધાયલી મસ્જીદોમા અને મકાનોમ પાટણ ચદ્રવતીના પત્થરો વપરાયા હોય એમ જણાય છે[૨૦]

[૧૯] ભદ્રમાથી નીકળેલી મૂર્તિઓ ડૉ બર્જેસે આર્કીઓલોજીકલ સર્વે ઑફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆના અમદાવાદના વોલ્યુમ બીજામા આપેલી છે તેમા શિવની, પાર્વતીની, વિષ્ણુની મહિસાસુરમર્દિનીની ગણેશની એવી હિંદુમૂર્તિઓ પણ જડેલી છે ડૉ બર્જેસ આ મૂર્તિઓ અને જુની મસ્જીદો (ભદ્રની હેબતખાની વિગેરે) જુના આશાવલના મદિરોના અવશેષો જ હોય એમ માને છે ડૉ બર્જેસ પણ માતર ભવાનીની વાવને લીધે અસારવાને આશાવલ માને છે પરતુ ચોક્કસ નથી લખતા માતરભવા-નીની વાવને અમદાવાદ પહેલાની ગણવા માટે કાઇ આધાર નથી. જુઓ પૃ. ૮૪

ડીસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટનું મકાન વધારતા કોટ તોડેલો તે વખતે ઘણી મૂર્તિઓ નીકળી હતી. એ બધા પત્થરો કોન્ટ્રેક્ટરોને વેચી દેવામા આવ્યા હતા આમાની કેટલીક મૂર્તિઓનો ફોટોગ્રાફ લેવાનો યત્ન મે કરેલો છે [૨૦] જુમામસીદની શરૂઆતમા કદાચ પાટણ બાજુથી પત્થરો આવવા લાગ્યા હોય જુમામસીદના મીનારાના ઝાડ જેવા તે પાટણના જણાય છે તેવા ઝાડ આબુના દેવળોમા પણ છે છેક ઔરંગઝેબના સમય સુધી પાટણથી પત્થર આવ્યાના ઉલ્લેખ મીરાતે અહમદીમા છે એટલે શરૂઆતમા

અમદાવાદ વસ્યા પછીથી આસાવલની પડતી થવા માડી અમદાવાદ આશાવલની છેક પાસે વસાવ્યાનો ઉલ્લેખ મીરાતે સીકદરીમા છે. આશાવલની ઉત્તરનો થોડો ભાગ શહેરમા આવી ગયો છે, એમ માનવાને કારણ છે આસ્તોડીઆ દરવાજે જે આશાભીલનો ટેકરો કહેવાય છે તેને પુરાણા આશાવલ સાથે સબધ તો હશે જ આસ્તોડીઆ એ જ આશાવલ એવી માન્યતા પણ ચાલે છે, તે પ્રાચીન આશાવલનો એક ભાગ હોય, પરતુ અસારવાને આશાવલ સાથે કઇ સબધ નથી

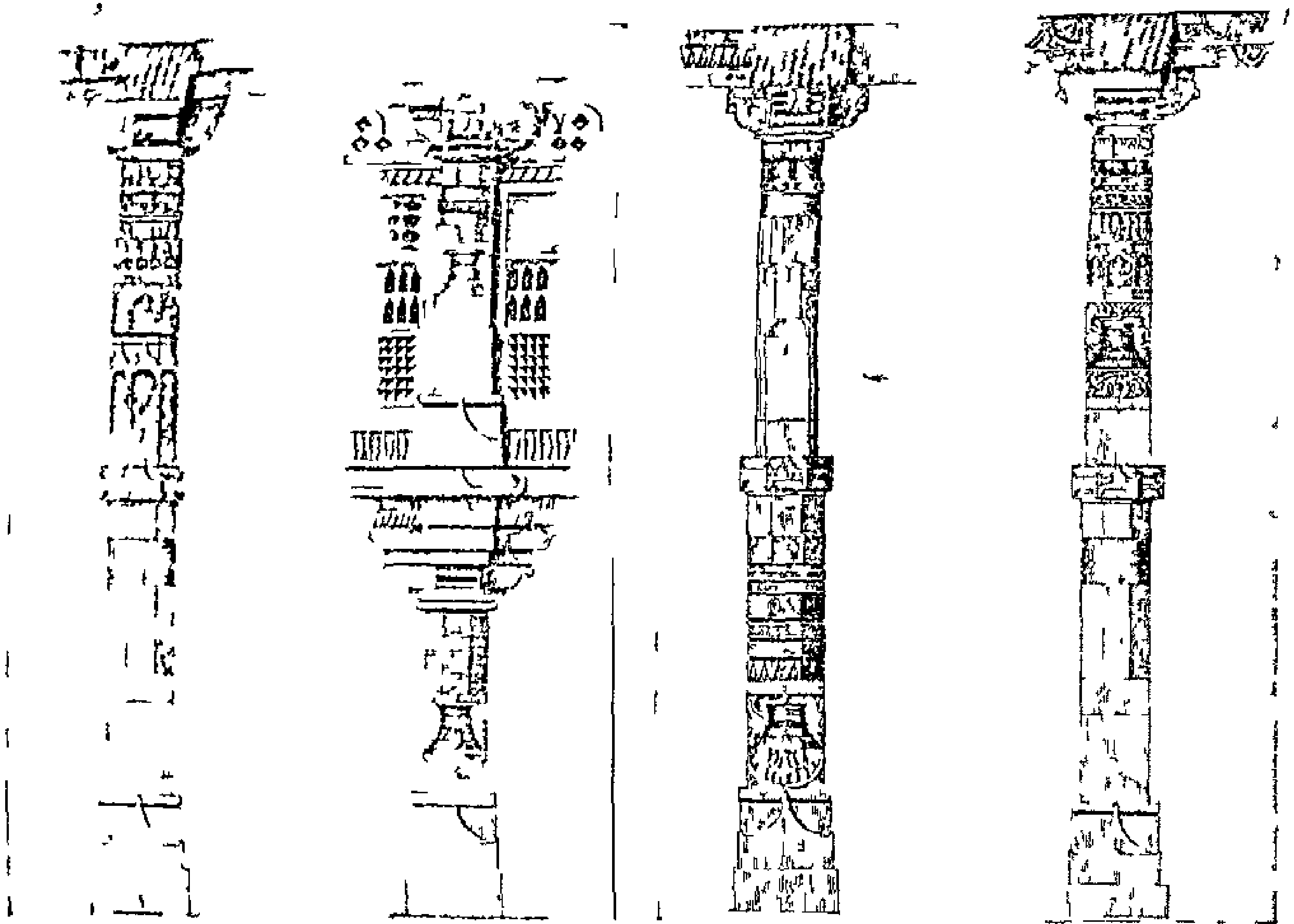
આશાવલનો નાશ

આ પ્રમાણે પડતી થવા છતા પણ અમદાવાદના પરા તરીકે આશાવલ અઢારમી સદીના પ્રથમ પાદ સુધી હતુ[૨૧] પરતુ દક્ષિણના ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ મહારાજાઓના લશ્કરથી ગુજરાતના સર્વથી પ્રાચીન બ્રાહ્મણોના સસ્થાન વડનગરનો એ બ્રાહ્મણો માટે હમેશનો નાશ થયો, તેમના જ લશ્કરથી અમદાવાદના આ પ્રાચીન હિંદુ શરીરના અવશેષનો પણ હમેશનો નાશ થયો[૨૨] પરતુ એ બન્ને નાશના પ્રકારમા ભેદ છે મરાઠાઓ દક્ષિણથી આવતા એટલે આશાવલની બાજુથી અમદાવાદ ઉપર હુમલો કરતા એમના લશ્કરની

આશાવલના પથ્થરોજ અમદાવાદમા વપરાયા હોય અને તે ખૂટ્યા પછી બીજે જગ્યાએથી આણ્યા હોય [૨૧] મીરાતે અહમદીના બીજા ભાગના અમદાવાદના પરાના વર્ણનમા આસ્તોડીઆ ખામદરોલ વિગેરે દક્ષિણના પરાની હદ શહેરમા અને અદર અદર અમદાવાદ વસતી વખતે અને વસ્યા પછી સેળભેળ થઇ ગઇ એમ લખેલુ છે એમા આસ્તોડીઆનુ નામ જુદુ બતાવ્યુ છે (જુઓ મી અ ગુ ભા, ૨ પૃ. ૧૮૪) [૨૨] ઇ સ ૧૭૨૫મા અમદાવાદનો સુબો મુબારીઝ ઉલમુલ્ક બીજે લડાઇમા રોકાયો હતો તે વખતે કતાજી ભાસ્કરે વડનગર ઉપર હુમલો કર્યો અને અમદાવાદથી મદદ ન આવવાથી નાગરોએ ચાર લાખ રૂપીઆ આપી એને પાછો વાળ્યો. આ લોભથી ફરીથી કંતાજીએ વડનગરને ઘેરો ઘાલ્યો અને નાગરો હવે કઇ આપી શકે એમ ન હોવાથી માલ મિલ્કત છોડીને નાઠા કંતાજીએ વડનગર લૂટી દાટેલા ધનની શોધ માટે શહેર બાળ્યુ તે વખતથી વડનગરમા નાગરોની વસ્તી ન રહી આશાવલનો નાશ અમદાવાદ ઉપરના વારવારના હુમલાથી થયો છે અને એથી જ દક્ષિણના પરા પણ ઉજ્જડ થયા છે, (જુઓ મીરાતે અહમદી ગુ ભા-૨ પૃ ૨૮ અને પુરાતત્વ પુ-૩ અક ૨ પૃ ૧૩૧)

અવરજવરથી એ પરાનો નાશ થયો એટલે એ લોકો કેવળ નિમિત્ત માત્ર બન્યા હોય એમ જણાય છે.[૨૩]

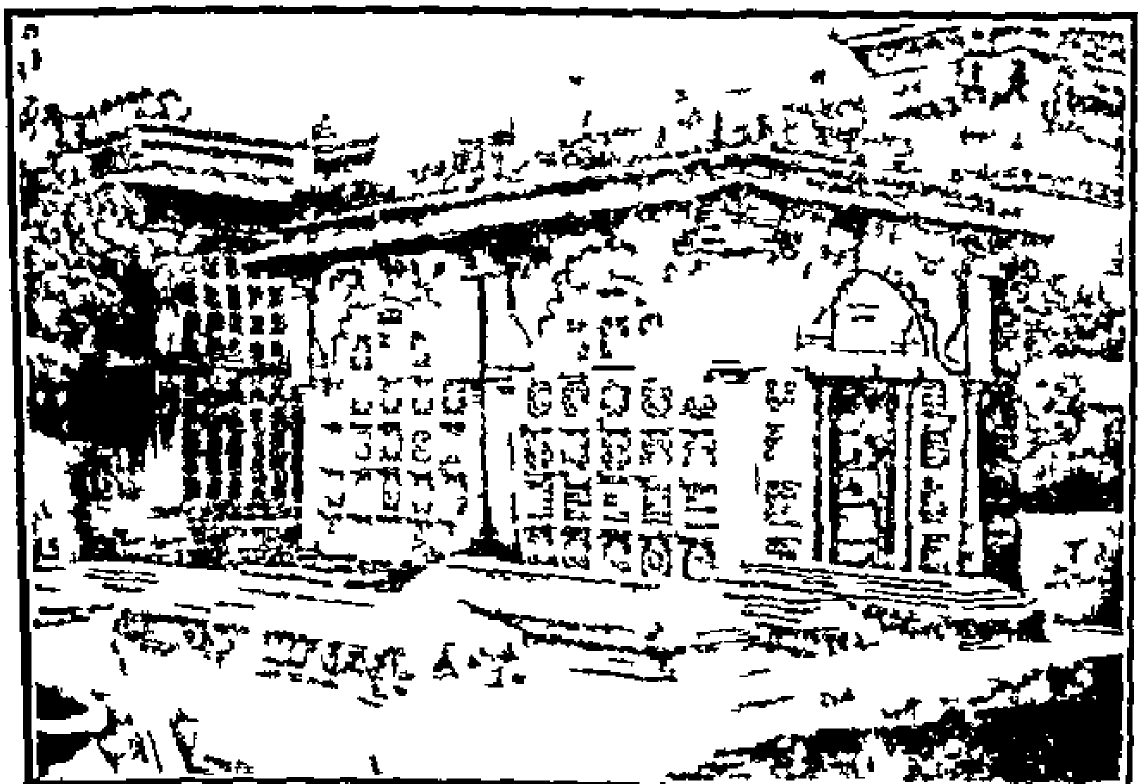
૨૩ હોપ અને ફરગ્યુસન અમદાવાદના સ્થાપત્યના પુસ્તકમાં ૧૮૬૬માં લખે છે કે—Modern investigation has not yet proceeded sufficiently far to enable it to be stated with certainty how far Kurnavutti was contiguous to or idedtical with Ashawal and Shreenaggur, both of which names occur in early records as those of a great city herebouts, but there can be no doubt that the new town of Ahmed Shah, to which he gave the name of Ahmedabad, and its suburbs, embraced them all" આ માન્યતા થોડે વધતે અંશે આજ સુધી ચાલી આવેલી છે અને છેક ૧૯૨૬માં લખાયલી અલતેકર કૃત A History of towns in Gujaratમાં પણ આ બાબત કાંઇ વિશેષ પ્રકાશ પાડેલો નથી (જુઓ હોપ અને ફરગ્યુસન પૃ ૨૬ અને Altekar's History of ancient towns in Gujarat. P 16) આશાવલ અને કર્ણાવતી એક જ હતાં અને એનું સ્થળ અસારવાથી જુદું હતું તે ઉપર સિદ્ધ થયું છે

૩ અહમદશાહની મસ્જિદના હિંદુ આકૃતિઓ વાળા કોઇ હિંદુ મંદિરના (આશાવલના ?) થાંભલા

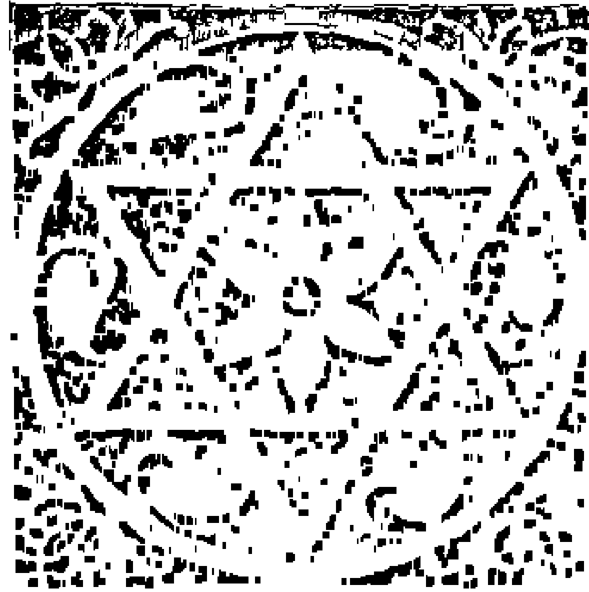
ઈ. સ. ૧૯૨૩માં ... ટ્રામ ઓફિસનું મકાન વધારતા નદીના કાંઠામાંથી ઘણા જૈન હિન્દુ
મંદિરોના ... પથ્થરો નીકળ્યા હતા. કેટલાક ઉપર લેખ પણ દેખાતા. મૂર્તિઓ
તો ઘણા ઉપર હતી. એ પથ્થરોના ફોટા ... આદિત્ય પ્રેસ ... ચો
હતા. તેમાં પડેલી મૂર્તિ ... એ ચિત્રો લીધા છે.
એ ગણેશ અને દેવીની મૂર્તિઓ હોય એમ લાગે છે.

૪ અહમદશાહ બાદશાહનો રોજો

પ્રકરણ ત્રીજું

અમદાવાદ

Eight hundred years had passed and thirteen more
Since Islam's Prophet fled; it was the mouth
Of Znl Qada. So, when the bricks were laid,
The Angles showered their blessings, till they rose...

(Navabali & Seddon)

પાટણ અને અહમદાવાદ

તેરમી સદીના અંતમાં અણહિલવાડ પાટણ ભારતવર્ષનાં પ્રધાન નગરોમાં અગ્રસ્થાને હતું. એ વખતે ગૂજરાતનું સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્ય નાશ પામ્યું; અને એનો છેલ્લો મહારાજા કર્ણદેવ નાસીને દક્ષિણમાં ગયો. એ પછી એક સદી સુધી દિલ્હીના મુસલમાન બાદશાહોના સૂબા ગૂજરાતનો વહીવટ પાટણમાં રહીને કરતા. છેલ્લો સૂબો ઝફરખાં ચૌદમી સદીના અંતમાં મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરી સ્વતંત્ર થયો. એના મરણ પછી એનો પૌત્ર અહમદશાહ હી. સ. ૮૧૩ના રમજાન મહીનાની ૧૪ મી તારીખે[1] પાટણમાં ગૂજરાતની ગાદીએ બેઠો. એ જ વર્ષમાં એના સગા અમીરોએ ખંભાતમાં ભેગા થઇ બળવો કર્યો. અહમદશાહ તેમની સામે લશ્કર લઇ ગયો ત્યારે એ લોકો ભરૂચ ગયા અને અહમદશાહે

[1] Bayley's Mirate Sichandri p. 88. એ સાલ ગાદીએ બેઠા વખતે ઈ. સ. ૧૪૧૦ આવે છે.

તેમની પૂઠ પકડી. જ્યારે બળવાખોરોને સુલતાન આવ્યાની ખબર પડી ત્યારે તેઓ સુલતાનને તાબે થયા, અને સુલતાન ભરૂચથી આશાવલ શહેરમા આવી રહ્યો. અને આસપાસના બીજા લૂંટારાઓને વશ કરવાની ગોઠવણ કરવા લાગ્યો.[2]

આશાવલ અને અહમદશાહ

આગળ જોયું તેમ સુલતાનના પિતા મુહમ્મદશાહ ને આશાવલ પસંદ હતું એણે ત્યા ગાદી જમાવી હતી. અહમદશાહને પણ આશાવલની હવા પસંદ પડી આશાવલ સાબરમતીને પૂર્વ કીનારે હતું તેની બરોબર નજીક સપાટ જમીન ઉપર એને એક શહેર વસાવી રાજ્યધાની સ્થાપવાનો વિચાર થયો અને સરખેજ નિવાસી મત શિરોમણિ શેખ અહમદ ખટુ ગંજબક્ષની સલાહથી શુભ ઘડીમા ઇ સ ૧૪૧૧ મા અમદાવાદનો પાયો નંખાયો

અમદાવાદની સ્થાપનાની તારીખમા મતભેદ ઘણો છે[3] અહમદશાહનો રાજ્યાભિષેક હી મ ૮૧૩ મા એટલે ૧૪૧૦ મા થયો એમા એક બે

[૨] તવારીખકારો અહમદશાહ અને આશાભીલને સાથે લાવે છે કર્ણદેવે આશાભીલને હરાવ્યો હતો, પછી આશાભીલ મુસલમાન રાજ્ય વખતે ક્યારે આવ્યો એ સમજાય એવુ નથી ત્રણસો વર્ષ પર કર્ણદેવ સાથે બનેલી વાતને કોઈ દંતકથાના આધારે તવારીખકારો અહમદશાહ સાથે જોડવા માગે છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું ધારવુ છે અને એ સત્ય લાગે છે અહમદશાહના વખત સુધી આશાવલમા આશાભીલ હોવાનો કોઇ જ સબબ નથી તવારીખમા કોઇ પ્રતમા આશાભીલને હરાવ્યો અને કેદમા રાખવાની ગોઠવણ કરવાના વિચારમા પડયો એમ લખ્યુ છે બેલી ગોઠવણ કરવાનો પાઠાંતર ખરો માને છે આસપાસના ભીલોનો ત્રાસ ઓછો કરી વ્યવસ્થા કરવાનો અર્થ એમા જણાય છે [૩] ફીરીસ્તાઃ (બ્રીગ્ઝનો તરજુમો ૧૦I IV) અહમદશાહ ૧૪૧૨મા ગાદીએ આવ્યો એમ લખે છે એટલે અમદાવાદ તે પછી વસ્યુ અમદાવાદની વંશાવળીમા સવત ૧૪૫૮નું વર્ષ લખ્યુ છે બર્ડની અહમદીના તરજુમામા હી સં ૮૩૧ લખી છે જેમ્સ ફૌબ્સ ઇ સ ૧૪૨૬ લખે છે કોઈ ૧૪૫૨ની સવત પણ લખે છે શહેર વસ્યા પછી ત્રણ વર્ષે જુમામસીદ બંધાઈ તે ૮૨૭મા બંધાઇ એ ઉપરથી ૮૨૪ની હી સ ધારીએ તો પણ સંવત સાથે મેળ નથી આવતો એમ રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે (મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ ૧૮-૧૯.) રા મગનલાલની લખેલી તારીખો ભૂલ ભરેલી છે ગેઝેટીયરોના મતભેદ ઉપર જણાવ્યા છે. અને રા, ચકરરાયના અમદાવાદના ‘ જીવન વિકાસ ’મા આવેલા

અપવાદ સિવાય બધા ગ્રંથકારો એક મત છે. ૮૧૩મા એટલે ગાદીએ આવ્યો તે જ વર્ષમા આશાવલમા આવી અમદાવાદનો પાયો નાખ્યો એમ પણ ઇતિહાસકારો લખે છે. મીરાતે સીકદરી પ્રમાણે એ રીતે અમદાવાદ વસ્યાની સાલ ૧૪૧૧ આવે છે. મીરાતે અહમદી પણ એ જ હીજરી સંવત લખે છે, પરતુ તે સાથે વિક્રમ સંવત ૧૪૪૯ અને શક ૧૩૧૪ લખે છે. એટલે સંવત અને શકનો બધ ઇસ્વી સન સાથે બેમતો નથી. તારીખે ફીરિસ્તામા હી. સં ૮૧૫ એટલે ઇ. સ. ૧૪૧૩, અને આઇને અકબરીના બ્લૉકમૅનના તરજુમામા સં ૮૧૩ આપેલી છે. અમદાવાદ ગેઝેટીયર તા. ૪થી માર્ચ ૧૪૧૧ અને ગુજરાત ગેઝેટીયર ઈ સ. ૧૪૧૩-૧૪ લખે છે.

અમદાવાદની જુદી જુદી સાલો

રા શંકરરાય અમૃતરાય કૃત અમદાવાદના જીવનવિકાસમા જોશી ગિરિજાશંકર હરિશંકરે પ્રાચીન જ્યોતિષીઓનો એક શ્લોક આપ્યો

સંસ્કૃત શ્લોકની તારીખ પણ બેમતી નથી. અમદાવાદની વંશાવળી (જુઓ ફૉર્બ્સ સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની યાદી પૃ ૨૫૪)મા અહમદશાહે વિ સં. ૧૪૫૧મા વસાવી ૧૪૫૮મા વાસ્તુ કર્યું એમ લખે છે. એ જ ગ્રંથમા ગૂજરાતના રાજાઓની વંશાવળી (પૃ ૫૧-૫૨) આપી છે એમા અહિમદસા વ ૩૨ રાજ્યં અહિમદસા અહિમદાવાદ વસાવ્યો સવત ૧૪૬૮ વર્ષે વૈશાખે સુદિ ૭ રવૌ પુષ્ય નક્ષત્રે પ્રથમ પ્રહરે વસાવ્યો ।" એમ લખેલુ છે આ સાલ ઠાઇક બેસતી આવે છે અને એને વધારે આધાર શ્રી શત્રુંજયતીર્થોદ્ધારમા अथगुर्जरात्राया सुरत्राणाः આ રીતે વંશાવળી આપી છે એમા અહમદશાહનું ૩૨ વર્ષ રાજ્ય અને "संवत् १४६८ वर्षे वैशाख वदि ७ रवौ पुष्ये अहीमदावाद स्थापना" એમ લખ્યુ છે ઉપરની વંશાવળીમા વૈશાખ સુદિ છે અને તે વધારે ખરૂ હોય એમ જણાય છે તપાગચ્છ બૃહદ્ પટ્ટાવલિમા (પૃ ૪૫) एतदनु वि सं १४४८ वर्षे श्री अहीमदाबाद नगरमनु । એમ લખ્યુ છે. એટલે એમા સંવત ૧૪૪૮ એટલે ઇ સ ૧૩૯૨ થાય એટલે એ તારીખ પણ ખોટી લાગે છે પણ પટ્ટાવલિમા તારીખોની એવી ભૂલો મળેલી છે એટલે ૧૪૬૮ને બદલે ૧૪૪૮ લખાઇ ગયુ હશે આ પ્રમાણે મતભેદ ઘણો છે ઉપરની અમદાવાદ અને ગૂજરાત ગેઝેટીયરની તારીખો માટે જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ ૨૪૯ નોંધ ૩ અને ગુજરાત ગેઝેટીયર પૃ ૨૩૫ નોંધ ૩

છે[4] તે પ્રમાણે તથા મીરાતે અહમદીના લખ્યા મુજબ વિ. સ. ૧૪૪૯ એટલે ઈ. સ. ૧૩૯૨ આવે છે. મીરાતે અહમદીની પ્રેસ નવાબઅલી કૃત આવૃત્તિમાં વિ. સં. ૧૪૪૯ના વૈશાખ સુદ પાંચમ ને ગુરુવારની તારીખ લખેલી છે તે અને આ શ્લોકની તારીખ મળે છે પરંતુ ઈ. સ. સાથે એ મળતી નથી. રા. રા. ગિરિજાશંકર પોતે જ લખે છે કે એ તારીખે ગુરુને બદલે શનિવાર આવે છે. એટલે શ્લોક પ્રમાણભૂત નથી. મીરાતે અહમદીમાં અમદાવાદની એક કુંડલી આપેલી છે[5] તે સાથે સરખાવી ઇ. સ. ૧૪૧૨ શાકે ૧૩૩૩ના વૈશાખ સુદી પાંચમને ગુરુવાર મેળવી મકરંદ નામના જ્યોતિષના ગ્રંથને આધારે ગણત્રી કરી રા. ગિરિજાશંકરે અમદાવાદની કુંડલી બનાવેલી છે અને મીરાતે અહમદીની કુંડલી સાથે થોડા ફેર સિવાય એ મળતી આવે છે.

અમદાવાદની કેશી સાલ

આ બધું સાથે જોતાં અમદાવાદની ખરી તારીખનો નિર્ણય થવો ઘણો મુશ્કેલ છે. સંસ્કૃત શ્લોક તો માનવા લાયક નથી જ. શ્રીયુત ગિરિજાશંકર ઇ. સ. ૧૪૧૨ અને શાકે ૧૩૩૩ અહમદીની કુંડલી ઉપરથી ઉપજાવે છે અને એમાં ઇસ્વીસનમાં એક વર્ષની ભૂલ જણાય છે. વધારે ગ્રંથકારોનો મત અહમદશાહ હી. સ. ૮૧૩માં ગાદીએ આવ્યો અને એ જ સાલમાં શહેર વસાવ્યું એવો છે અને ૮૧૩ એટલે ઈ. સ. ૧૪૧૦નો પાછલો ભાગ અને ૧૪૧૧ની શરૂઆતનો.

અમદાવાદ વસ્યાની સાલનો નિર્ણય

[4] શ્લોક આ પ્રમાણે છે. પ્રાચીન જ્યોતિષીઓના સંગ્રહમાંથી મળ્યો છે એમ રા. ગિરિજાશંકર લખે છે.

संवत् नदकर्तेंद्रकै परिमिते मासे सिते माधवे ।
पचम्यागुरुवासरे दिनदले ऋक्षेच पुष्यामिधे ।
नाथेनाम सुमाणिकेन भासा दत्त महूर्तं यादि ।
श्रीशातशाहसु—प्रसादेन भमदावाद तदाकारित ॥

[5] કુંડલી માટે આગળ ચર્ચા કરીશું. ચાર ભાગના રાજાની વંશાવળી (ફૉર્બસ સભાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની યાદી પૃ. ૧૭૨)માં "અહમદશા હવા લોકે અમદાવાદ વાસ્યું પાટનગર વદી ૯ રવિવાર" એમ કેવળ જુદો જ મહીનો આપ્યો છે.

ભાગ આવે છે એ પણ ઘણા ઇતિહાસકારો લખે છે. હી. સં. ૮૧૩ના પાછલા ભાગમાં શહેર વસાવ્યું હોય તો ઇ. સ. ૧૪૧૧ની શરૂઆત આવે એ બહુ સંભવિત છે. મીરાતે સીકંદરીના સર ક્લાઇવ બેલી કૃત તરજુમામાં અમદાવાદ વસ્યાનો તારીખસૂચક શબ્દ "આખીર" એવો આપ્યો છે.[૬] અને અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે એ શબ્દના અક્ષરોમાંથી હી. સં. ૮૧૩ નીકળે છે. "આખીર" શબ્દનો અર્થ બેલી પાયો (foundation) એવો કરે છે. અને તે ઉપરથી ૧૪૧૧ની સાલ બરોબર આવે છે. એટલે ઇ. સ. ૧૪૧૧ની શરૂઆતમાં-હી. સં. ૮૧૩ના અંતમાં અમદાવાદ વસ્યું એમ ચોક્કસ માનવાને બહુ વાંધો નથી. અમદાવાદ ગેઝેટીયરમાં ૧૪૧૧ના માર્ચની તા. ૪થી–૮૧૩ના ઝિલ્કાદ માસની તા. ૭મી–લખી છે.[૭] આ અંગ્રેજી તારીખ ચોક્કસ હશે કે કેમ એ શંકાવાળું છે.

મીરાતે અહમદીમાં કવિ હલવી શીરાઝીની અમદાવાદ વસ્યા વિષેની કવિતા આપી છે.[૮] આ કવિ સુલતાન અહમદશાહ પહેલાના સમયના ઇતિહાસનો–તારીખે અહમદશાહીનો કર્તા હતો. એમા લખ્યા મુજબ સુલતાને મુહૂર્ત માટે જોશીઓને બોલાવ્યા હતા એમ લખ્યું છે. મુસલમાન રાજાઓ પણ જ્યોતિષમાં માનતા હતા એવા ઉલ્લેખો મળે છે. એટલે અમદાવાદનું મુહૂર્ત જોશીઓએ કાઢ્યું હોય એ માનવા જેવું છે. અમદાવાદની જે કુંડલી મીરાતે અહમદીમા

જ્યોતિષ અને અમદાવાદ

[૬] Bayley's Sikandari p. 90. [૭] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૪૯. હીજરી તારીખ ખરી છે, પરંતુ અંગ્રેજી તારીખ માર્ચમા માનીએ તો જ્યોતિષને વાંધો આવે છે. એટલે એમા કાંઇ ફેર હશે. હી. સં. ૮૧૩થી જ્યોતિષની ગણત્રી પ્રમાણે વિ. સં. ૧૪૬૮ આવે છે અને તે શત્રુંજય પ્રબંધની સાથે મળે છે. ૮૧૩ ઉપરથી ઈ. સ ૧૪૧૦-૧૧ આવે છે. વિ. સં. ૧૪૬૮ ઉપરથી ઇ. સ. ૧૪૧૧ આવે છે એટલે ૮૧૩ હિસાબમાં ૧૪૧૧ આવે અને ઝિલ્કાદ માસમાં ચૈત્ર વૈશાખ માસ આવે છે. અને જ્યોતિષનો જે યોગ કુંડલીમાં આપેલો છે તે પ્રમાણે એ જ બનવાજોગ છે. માર્ચની શરૂઆતમા એ યોગ આવી શકે નહિ. એટલે મેને બદલે અંગ્રેજી અંકોમા માર્ચ લખાયું હોય એમ બને. આ બાબત જ્યોતિષની સૂક્ષ્મ ગણત્રીની જરૂર છે. વળી મેષ રાશિના સૂર્યમાં અમદાવાદ વસ્યું છે અને મેષના સૂર્ય માર્ચની શરૂઆતમાં થતા નથી એ જાણીતું છે; મેની શરૂઆતમાં હોય છે. [૮] હલવી અગર હુલ્વી શીરાઝીની કવિતા આગળ આપી

આપી છે અને શ્રીયુત ગિરિજાશંકરે બતાવી છે તે ખરી હશે કે કેમ તે શંકા છે. પરંતુ જ્યોતિષશાસ્ત્ર પ્રમાણે પુષ્ય નક્ષત્રનો કર્કમા સ્વગૃહી ચંદ્ર વૃષભમાં સ્વગૃહી શુક્ર અને મેષમા ઉચ્ચનો સૂર્ય એ ગ્રહો ઉત્તમ ગણાય છે. અને ખાસ કરીને આ ત્રણ ગ્રહો સાથે આ રાશિઓમાં ચૈત્રના પાછલા ભાગમાં અને અને વૈશાખના પહેલા ભાગમા આવે છે. અમદાવાદ વસ્યું હશે ત્યારે એટલે પાચસો વર્ષ પહેલા પણ એ સ્થિતિમા ઝાઝો ફેર તો ન જ પડે. અને જોશીઓને પુછે તો જોશીઓ એવુ જ ઉત્તમ મુહૂર્ત આપે એમા શક નથી. અને ૪થી માર્ચે ફાગણ મહીનો આવે એટલે મહીના ઉપર ફેર પડી જાય. એટલે ૪થી માર્ચ કે વૈશાખ સુદ પાચમ અગર સાતમ એ બેમાથી એક તારીખ ખોટી હોવી જોઇએ ૪થી માર્ચની તારીખ ખોટી હોવાનો સંભવ વધારે છે. વિ. સ. ૧૪૬૮ ના વૈશાખ માસના શુક્લ પક્ષમા અમદાવાદ વસ્યું એમ ચોક્કસ માનવામા વાંધો નથી.

જ્યોતિષ અને તારીખની ગણત્રીની જાળમાથી નીકળી અમદાવાદ ઇ. સ. ૧૪૧૧મા વસ્યું એમ માન્ય રાખી આગળ ચાલીએ.

આશાવલ સારૂ નગર હતુ અને અહમદશાહને એની હવા પસંદ હતી, એટલે પાટણથી રાજ્યધાની ખસેડવી અને એને માટે સુરક્ષિત કિલ્લો બનાવવો એ જ કાર્ય હતું આશાવલની છેક પાસે સહેજ ઉત્તરે એક સપાટ જમીન ઉપર કિલ્લાની જગ્યા પસદ કરવામા આવી અને ત્યા હાલના ભદ્રના કિલ્લાનો પાયો નંખાયો.[૯]

મીરાતે સીકંદરી અને અહમદીમા બાદશાહે આશા ભીલને હરાવી ત્યા શહેર વસાવ્યુ, અગર એને વશ કરવાની તૈયારી કરવા આશાવલ રહ્યો એમ લખે છે. ત્રણસો વર્ષ ઉપર આશા ભીલને હરાવી કર્ણદેવે કર્ણાવતી નામ એ જ

છે. એમા આકાશચક્રની ગણત્રી કરનારાઓને બોલાવ્યા એમ લખેલુ છે. એ સમયના મુસલમાન બાદશાહો જ્યોતિષમા માનતા પાછળથી મોગલાઇમા જહાગીર અને મુરાદના દાખલા જાણીતા છે. [૯] આશાવલની પાસે-"immediate vicinity of Ashaval" અમદાવાદ સ્થાપ્યું એમ તવારીખો અને એ ઉપરથી અંગ્રેજ લેખકો લખે છે. મીરાતે અહમદીમા પાસે સપાટ જમીન ઉપર શહેર વસાવ્યું એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે. પાયો હાલના ભદ્રના કિલ્લાનો નાંખ્યો; આખા શહેરના કોટનો નહિ. એની ચર્ચા આગળ કરીશું.

સ્થળનું પાડ્યું હતું. એ આશો ભીલ ૧૪૧૧માં ક્યાંથી આવ્યો તે પ્રશ્ન છે. મુસલમાન તવારીખકારોએ જુની આખ્યાયિકાઓને અમદાવાદની સ્થાપના સાથે મેળવી દીધી હોય એમ જણાય છે. અમદાવાદ વસતી વખતે કે તે પહેલાં આશાવલમાં ભીલ રાજા હોય એમ માનવાને કારણ નથી. ખંભાત ભરૂચ અને પાટણ વગેરે સ્થળો તરફ જતો મહામાર્ગ સાચવવા કર્ણદેવે આશા ભીલને હરાવી આશાવલને મજબુત કર્યા પછી ત્યા ભીલ રાજા હોવાનું સંભવતું નથી. આશાવલના તે પછીના જે ઉલ્લેખો જોયા તેમાં ત્યાં ભીલ રાજા હોય એમ મનાતું નથી. કદાચ પાસેના ભીલોનો કે તેમના સરદારોનો ઉપદ્રવ આશાવલની વસ્તીને ચાલુ રહ્યો હોય એમ સંભવે. અહમદશાહના પિતા મુહમ્મદશાહે આશાવલમાં ગાદી થોડો સમય કરેલી તે ત્યા ભીલ રાજા હોય તો થાય નહિ. એટલે આશાવલને અને તે પછી ત્યા રાજ્યધાની કરવાનો વિચાર નક્કી થયાથી ભાવે પાટનગરને હમેશ માટે આસપાસના ભીલોના ત્રાસથી મુક્ત કરવાનો એ બુદ્ધિશાળી બાદશાહે નિશ્ચય કર્યો હોય એ જ એ ઉલ્લેખનો અર્થ થઇ શકે.

આશાવલ ભીલને હરાવ્યાની વાત

આશા ભીલને શિપ્રા અથવા અસની નામની પુત્રી હતી; પાટણથી બાદશાહનો ઘોડાવાળો ત્યાં રાને આવતો; બાદશાહને તે વાતની ખબર પડતા એ કુમારી સાથે પ્રેમ બંધાયો; અને એની ખાતર બાદશાહે આશાવલને રાજ્યધાની બનાવી એ બધી વાત દંતકથા જ છે. આશા ભીલના આસ્તોડીએ આવેલા ટેકરા પાસે રાણી સીપ્રી અગર રાણી અસનીની મસ્જીદ એ જ આ શિપ્રા અગર અસનીની મસ્જીદ એમ કેટલાક આ વાતનો આધાર આપવા કહે છે એ કેવળ ભ્રમ છે તે આગળ જોઇશું.[10] કેટલાક શિપ્રાને બદલે તેજાં નામ પણ કહે છે.

આશા ભીલની પુત્રી અને અહમદશાહના પ્રેમની વાત

[૧૦] અમદાવાદની વંશાવળી વગેરે જુની ગુજરાતીના લેખો ઉપરથી અમર ભાટ ચારણો ઉપરથી આ વાત ઉત્પન્ન થઇ જણાય છે. કવિ એડવિન આર્નોલ્ડ જેવા (જુઓ E. Arnold's India Revisited p. 117થી–124) પણ શિપ્રાના પ્રેમથી બાદશાહે શહેર વસાવ્યું એમ લખે છે. "city, which was born of Sipra's dark

જ્યાં કૂતરા પર સસલાં આવ્યાં ત્યાં બાદશાહને શહેર બસાવ્યું એ દંતકથા પણ અર્થ વગરની છે કેટલાક મોટાં શહેરોને માટે એવી વાત કહેવામાં આવે છે. સસલાએ શિકારી કૂતરા ઉપર હુમલો કર્યો અગર અહમદશાહ ભીલ કુમારીના મોહમાં હતો એ એકે વાત કોઈ તવારીખકારે નોંધી નથી

અમદાવાદ શી રીતે વસ્યું

બાદશાહ અહમદશાહને સરખેજના અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષમાં ઘણી શ્રદ્ધા હતી બાદશાહને સાબરમતીને તીરે રાજ્યધાની કરવાનું મન થયું હોય અને એ સંત પુરુષે ત્યાં શહેર સ્થાપવા પરવાનગી આપી હોય એમ બને ખરું પવિત્ર મહાપુરુષોની સલાહ અને વાક્યને તો મોટા બાદશાહો પણ માન આપતા અને ભવિષ્યવાણી તરીકે ગણતા અહમદશાહ જાતે જ પવિત્ર ને સંતોમાં ભક્તિવાળો હતો રાજ્યધાની બદલવી એ નાનો બનાવ નથી પ્રાચીન સમયમાં તો એવા મોટા બનાવ વખતે દૈવી સહાય પ્રથમ શોધાતી હતી એમ કહેવાય છે કે

loveliness એ આશા ભીલની છોકરી અને અહમદની રાણી હતી એમ આર્નોલ્ડ લખે છે રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે "આશા ભીલની પુત્રી તેજાને મળવા બાદશાહનો રાવત પાટણથી આવતો ઘોડીને પરસેવો જોઈ બાદશાહે પૂછ્યું ત્યારે એણે બાદશાહને આશાવળ લાવી તેજા બતાવી બાદશાહે લશ્કર લાવી ચઢાઈ કરી ત્યારે આશા ભીલે ખંડણી આપવા કહ્યું બાદશાહે તેજા ઉપરાંત રૂપીઆ માગ્યા અગર તેજા પરણાવવા કહ્યું ભીલે તેજા પરણાવવા કરતાં મરવું પસંદ કરી પોતાની સ્ત્રીની સલાહ લીધી ત્યારે સ્ત્રીએ પરણાવવાની સલાહ આપી તેજા બાદશાહને પરણી અને એના કહેવાથી બાદશાહે આશાવળ આગળ અમદાવાદ વસાવ્યું (મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૪ ૧૫) આશા ભીલની દીકરીની લાવણી ફાર્બસ સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં છે એમાં પણ આ વાત આપેલી છે એમાં નામ ગેહમદ લખ્યું છે બાદશાહે તેજાની માગણી કરી ત્યારે આશો ભીલ બોલ્યો

સો યા આસા ભીલ સુનો રે પાતસા એસી બાત કઈ નહી હોવે,
મારું મરે સહુ તમ સાથે દુનીયા જબ નજરે દેખે
પકડી તરૂઆર ભીલ ઉઠા ગામમાં આયા તેહ ઘડી
ભીલે જઈ નારીને પુછા સાંભલી વાત તેઅ વડી
મારશે સામને મારશે છોકરા કાઢો નાસીને ક્યાહાં જાસો,
કે રોજ તારે પછવાડે બીયા રાગા ઇ જાસો

બાદશાહે આ કાર્ય માટે શેખ અહમદ ખટ્ટુ મારફતે પેગંબર એલીઝ અથવા અલ ખીઝર ખ્વાજાની પરવાનગી માગી દૈવી સત્તાની શરત જરા ભારે હતી[૧૧] જેમણે મધ્યાહ્નની નીમાઝ જીંદગીમા કદિ યે પાડી ન હોય એવા પવિત્ર ચાર અહમદ નામના પુરુષો ભેગા થઇ ખાતમુહૂર્તમા ભાગ લે તો શહેર સારી રીતે આબાદ થાય એવી આગાહી થઈ અને એ શરતે શહેર વસાવવાની પરવાનગી મળી શેખ અહમદ ખટ્ટુ અને અહમદશાહ બાદશાહ આ શરતમા પાર ઉતરેલા હતા. બીજા એવા જ બે પવિત્ર પુરુષો કાજી અહમદ અને મલીક અહમદ ગૂજરાતમા શોધ કરવાથી જડ્યા[૧૨] એમણે અમદાવાદનો

રૂડી રીત્યે દો દિલ્યરી દિકયરી કેરૂ ભાગ્ય ભલ્યૂ,
પાતસા જમાઇ આપણે કયાહાથી હાથ જોડીને કહ્યુ ખરૂ
.. . .
સુકરવારે આયા મુહુર્ત તેડયા સૈયદ કાજી મુલા,
ફોજ લઇ ચડયા બર ઘોડે નગ્ન પડયા તેજ ભલા
પરણ્યા પાતસા રીઝ ખુજસે ખાનપાનમેં ખુસ પાયા,
અબ હાથકુ પાટણ જાણ પાટણ એહેરસે તો ઇહા આયા
સુણો ઉતપતિ પાતસાકી ભટ હરગોવિંદને આપ કીયા,
કર્મ ફિરા જબ આશા ખાટકા તેજ દેઇ પાતસાહકુ લીયા

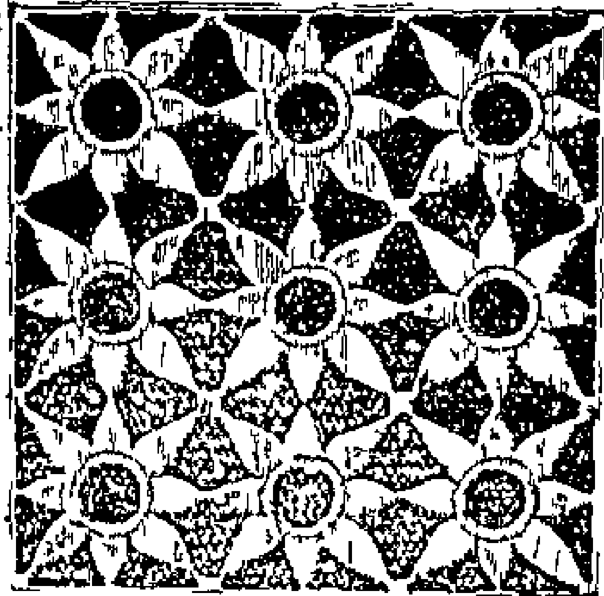
એ જ પ્રમાણે ફીરોઝદાસની અમદાવાદ શહેરની લાવણી છે એમા માણેકનાથ વગેરેનું આપ્યું છે, અને "ધનધન કહે દલીપથ પાદશા અહમદશા પાદશા, રાણીકા રંગ મેહેલ બનાવે સાજના વાજ" એવી રીતે અહમદશાહને દીલ્હીનો બાદશાહ ગણ્યો છે. એમા પણ ઉપરની વાત સહેજ ફેર સાથે છે સસવા ઉપર કુતરૂ આવ્યુ એ વાત એમા ફક્ત નથી. અને છોકરીનું નામ 'ગુર્જર કુવરી' લખ્યુ છે. ગુર્જર કુવરી અથવા ગુજરીનું ગીત આપણામા જાણીતુ છે એટલે એ બધાની ગણના દંતકથા સાહિત્યમા કરવી પડે ભાગા બીલની અટક ખાટ હતી ખાટ અટક હાલ પણ ઠાકરડા જાતિમા છે [૧૧] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ ૨૪૮ નોધ ૫ અને કોમીસેરીએટ કૃત અંગ્રેજીમા ગુજરાત સલ્તનતનો ઇતિહાસ (J. B. B R A S. No LXXI p. 10 નોટ) [૧૨] ચાર અહમદ આ પ્રમાણે છે ૧ શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ પોતે અને ૨ બાદશાહ અહમદ એ બન્નેએ પાછે નિમાજે બરોબર પાડયા વગર કરેલી હતી ગુજરાતમા શોધ કરતા બીજા બે

પાયો નાખ્યો. આગળ જોયું એ શુભ મુહૂર્તમાં ચંદ્રને પરાક્રમે સૂર્ય દશમ સ્થાનમાં એટલે મધ્ય કેન્દ્રમાં આવ્યો ત્યારે પાયામાં પ્રથમ ઈંટ મુકાઈ. શેખ અહમદ ખટ્ટુએ પશ્ચિમ તરફની ખીંટી દોરી અને બાદશાહ અહમદના હાથમાં પૂર્વ તરફની દોરીના છેડા હતા. બીજા બે અહમદે બાકીની બે દિશાઓની દોરીઓ ઝાલી હતી. આમ અમદાવાદનો પાયો પવિત્રતા ઉપર હતો. એનું મૂળ શ્રીના ચરણમાં કે સત્તા-મમતાની દિશામાં નહોતું, પણ ધર્મ અને ઈશ્વરપરાયણતામાં હતું.

કાજી અહમદ અને મુલ્લા અહમદ નામના પુરુષો મળી આવ્યા. મીરાતે અહમદીમાં બીજા બન્નેને મલેક અહમદ કહ્યા છે (અહમદી ભા. ૨—પૃ. ૩). ત્રીજા અહમદ (મલેક)ની કબર સારંગપુર દરવાજાની બહાર છે અને ચોથા અહમદની કબર પાટણમાં છે અને એના ઉપરના લેખમાં અમદાવાદ વસાવનાર અહમદમાંથી આ એક એમ લખેલું છે એમ અહમદી લખે છે. આ સિવાય શહેર વસાવવામાં બાર બાબા હતા એમ ગેઝેટીયરમાં ચેટરમનનો મત નોંધમાં આપ્યો છે. અહમદી ગૂ. ભા. પૃ. ૯૮–૯૯માં પણ છે. બાબા આ પ્રમાણે—૧ બાબા ખોજુ, ૨ બાબા લારૂ, અને ૩ બાબા કરામત એટલાની કબર ધોળકામાં છે. ૪ બાબા અલીશેર અને ૫ બાબા મહમૂદની કબર સરખેજમાં છે. ૬ બીજા બાબા અલીશેર નાગા રહેતા, ૭ બાબા તવક્કલ નસીરાબાદ પરામાં કબર છે, ૮ બાબા લુલુઈની કબર મહુરીપરામાં (હાલ સરાપિં આગળ એમની મસ્જીદ છે) છે, ૯ બાબા લધાની કબર હકીમની ખડકી પાસે છે, ૧૦ બાબા ટોકલની કબર શાહપુર અને દિલ્હી દરવાજા વચ્ચે છે. ૧૧ બાબા અહમદ નાગોરીની કબર નાળબંધની મસ્જીદની આગળ છે, ૧૨ બાબા સયાદની કબર વીરમગામમાં છે. એક તેરમા બાબા કમાલ કીરમાણીનું નામ પણ છે, પણ એમાં મતભેદ છે એમ ગેઝેટીયર લખે છે (પૃ. ૨૫૦). અહમદીમાં કમાલ મળીને બારમા બાબા ગણ્યા છે એ ભૂલ જણાય છે. બાકી આરંભમાં ગેઝેટીયર મુજબ છે. અમદાવાદ શહેરની વંશાવળી (ફા. ગૂ. સભાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની યાદી પૃ. ૨૫૪)માં "ચાર અહમદ, બારે બાબા, સાત હજાર સૈયદ, તેમ બાર હજાર મોટા, રાવા ત્યાં છત્રીસ મસીત મોટી" એમ લખ્યું છે.

પ્રકરણ ચોથું

સાબરમતીનો પ્રવાહ અને માણેકનાથ

દંતકથાઓનો પાર એકદમ આવે તેમ નથી કહેવાય છે કે અમદાવાદ વસાવતી વખતે બાદશાહને હરકત પડી હતી એ વખતે સાબરમતી નદી હાલના માણેકચોકમાં માંડવીની પોળ આગળથી વહેતી હતી એને તીરે માણેકનાથ બાવાનો આશ્રમ હતો. શહેર વસવાથી હરકત થશે એમ જાણી બાવાજીએ ગોદડી ભરવા માંડી એમાં એવી કરામત કરી કે સાંજે ગોદડીનો દોરો ઉકેલી લે એટલે ચણેલો કોટ પડી જાય બાદશાહને કોટ પડવાના કારણની ખબર પડી અને બાવાજી પાસે આવી વિનયયુક્ત કપટથી કોઈ બીજી તદબીર બતાવવા વિનતિ કરી. બાવાજીએ કરવડા લોટાના મુખમાંથી પેસી નાળચામાંથી નીકળવા જણાવ્યું અને એમ કરતા જતા બાદશાહે બે હાથે મોઢું અને નાળચું બંધ કરી બાવાજીને હમેશને માટે કેદ કર્યા તથા બદલામાં શહેરના પાયાના બુરજનું નામ માણેક બુરજ અને આશ્રમની જગ્યાનું નામ માણેકચોક રાખવાનું કબુલ્યું આમ આવી અદ્ભુત શક્તિઓવાળા સમર્થ બાવાજી બાદશાહનો ઇરાદો ન કલ્પી શક્યા અને બાદશાહ લોટામાં કેદ કરે તે અગાઉ ન નીકળી શક્યા [1]

માણેકનાથ બાવો

[1] માણેકનાથની આખ્યાયિકા હિંદુ વસ્તીમાં ખાસ જાણીતી છે "એહી શિવમ

આ આખ્યાયિકા હસવા જેવી છતાં કાઢી નાખવા જેવી નથી મુસલ માન ઇતિહાસકારોએ વિગતવાર બનાવો નોંધ્યા છે એટલે આવો બનાવ જુદી રીતે પણ નોંધ્યા વગર રહે નહિ. તો કોઈ મુસલમાન

માણેકચોક વગેરે

તવારીખમાં આ વાત નથી માણેકનાથ બાવાની કરામતની વાત તો માનવા જેવી નથી, પરંતુ માણેકચોક આજે પણ છે માણેકચોકમાં આવેલું માણેકનાથનું સ્થાન ક્યારથી છે એ જાણવામાં નથી. માણેક બુરજ પણ છે એક વહેળાનું નામ માણેક નદી પણ છે માણેકચોક નામ મીરાતે અહમદીમાં લખેલું છે[૨] એટલે ગુજરાતની સુલ તાનોના સમયમાં એ નામ ચાલતું હતું એમાં સંશય નથી માણેકને નગના અર્થમાં લઇએ તો માણેક (Ruby) જેવો કીમતી કે ખૂબીતો ચોક એમ પણ માની શકાય પરંતુ માણેકનાથ નામનો કોઇ સમર્થ પુરુષ આશાવલની બહાર રહેતો હોય અને આશાવલની હિંદુ વસ્તીના માન ખાતર કે હિંદુ વસ્તીએ પોતે જ હમેશ વાપરવાથી એ જગ્યાનું નામ માણેકચોક પડયુ

સમરણ લે માણેકનાથે, સાબરમતી નિરમળ વહેતી જળ ગંગા કાંઠે ।।બાા મગીબાય કે રહેતે બાવા ગોદડીઆ કહેતે ।।૫।। આ પ્રમાણે અમદાવાદ શહેરની લાવણીમાં આપેલું છે [૨] Bayley's Sikandari p 92 માણેક બુરજ એલિસ બ્રિજને ડાબે હાથે છે માણેક નદી હાલ સારંગપુર દરવાજા બહાર બાબુભાઇની મીલ આગળથી ચોમાસામાં વહે છે એક નાનો વહેળો છે માણેકચોકમાં માણેકનાથ બાવાની સમાધિ છે ત્યાં બાવાએ જીવતા સમાધિ લીધેલી એમ કહેવાય છે એમનું મંદિર પણ ત્યાં છે જ (જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ ૨૬૬, નોટ ૩)

માણેકનાથના આ મંદિરની જગાએ બાવાની ઝુપડી હતી અને નદી ત્યાંથી વહેતી ત્યારે એ નદી કીનારે હતી એમ કહેવાય છે મંદિર હાલ છે, અને એમાં માતાજીનો ગોખ હોય એમ જણાય છે પ્રશ્ન એક એમ થાય છે કે મીરાતે અહમદીએ અઢારમી સદીમાં કર્તાએ જાતે જોયેલા બધા મંદિરોની નોંધ લીધેલી છે કેટલીક પોળોમાં કોઇના ઘરોમાં ગોખ હોય અને એ પ્રસિદ્ધ હોય એની નોંધ લીધેલી છે એમાં માણેકનાથના હાલના મંદિરની બીલકુલ નોંધ નથી શહેરના પ્રખ્યાત બજાર વચ્ચે આવેલા લોકમત પ્રમાણે શહેર વસતા પહેલાના શહેર સાથે જેમનું નામ છે એવા બાવાના મંદિરનો ઉલ્લેખ જ રહી જાય એ નવાઈ જેવું તો છે જ અને એથી શંકાને સ્થાન મળે છે

હોય એમ સંભવે. અહમદશાહમાં ધર્મનું ઝનુન હતું, પણ એ પવિત્ર હતો અને રાજકીય કુનેહ એનામાં ઉત્તમ હતી. નવું શહેર આબાદ કરવામાં હિંદુઓનો સહકાર કરવો એણે યોગ્ય ધાર્યો હોય અને હિંદુ લાગણીને માન આપ્યું હોય.[3] એની ચોથી પેઢીનો પુરુષ—દાદાનો બાપ ટાંક રજપુત હતો એ પણ ભૂલવું ન જોઇએ. એટલે માણેકનાથનું નામ રાખવામાં એણે વાંધો ન લીધો હોય.

અહમદશાહ અને માણેકનાથનું નામ

પદ્મપુરાણના ઉત્તર ખંડમાં સાભ્રમતી માહાત્મ્યમાં અમદાવાદની ઉત્તરે ખડ્ગધારેશ્વર તીર્થ પછી નદી કિનારે ઉતરતાં દૂધેશ્વર તીર્થ તેની પાસે પિપ્પલાદ તીર્થ અને તેની પાસે બ્રહ્મચારેશ્વર તીર્થ છે એમ લખ્યું છે. આ બ્રહ્મચારેશ્વર તીર્થમા માણુકેશ્વર નામના બ્રાહ્મણે તપ કરેલું અને માણુકેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના કરેલી એવો ઉલ્લેખ છે.[4] પદ્મપુરાણમાં આ વાત પાછળથી ઉમેરાઇ હોય કે પુરાણી આખ્યાયિકા ઉપરથી લખાઇ હોય એ સવાલ ભારે છે. છતાં એ આખ્યાયિકાને જો કાંઈ વજન આપીએ તો માણુકેશ્વર નામનો બ્રાહ્મણ તપસ્વી સાબરમતીને કિનારે તપ કરતો હશે એમ માની શકાય. આ ઉલ્લેખને માણેકનાથ સાથે સંબંધ પણ સંભવે.

માણેકનાથ અને માણુકેશ્વર

પરંતુ આ બધું અનુમાન વધારે આધાર વગર ચોક્કસ ન થાય; અને માણેકચોક આદિ નામ પડવામાં માણેકનાથ કારણભૂત હોય એમ માનીએ તો પણ એમાં શંકાને સ્થાન રહે છે;

માણેકનાથ એક સાધુ

[3] રજપુત રાજાઓના સમયના કેટલાક કાયદાઓ બાદશાહોએ ચાલુ રાખ્યા હતા અને હિંદુઓ સાથે સારા સંબંધ હોવાનું પણ જણાય છે. રાણુપુરના મંદિરના લેખમાં એક જૈન દાનવીરને શત્રુંજય તીર્થ આદિ શુભ કાર્યો કરવાનું ફરમાન અહમદશાહ તરફથી મળ્યું હતું એમ લખે છે. એટલે હિંદુ લાગણીને મુસલમાન બાદશાહોએ છેક માન ન આપ્યું હોય એમ સંભવ નથી. (જુઓ ભાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ પૃ. ૫૫.) [4] જુઓ પદ્મપુરાણ ઉત્તરખંડ સાભ્રમતી માહાત્મ્ય, અધ્યાય ૧૬, શ્લોક ૪૪. અહીં લખેલું છે કે દૂધેશ્વર પાસે બ્રહ્મચારેશ્વર તીર્થમાં એક માણુકેશ્વર નામના બ્રાહ્મણના તપથી પ્રસન્ન થઈ શિવે એ નામે વાસ કર્યો माणकेश्वरमितिख्यातं सर्वभूतहितेरतम् ॥ ४४ ॥

અને એ કારણ એક વખત કબુલ રાખીએ તો પણ માણેકનાથ જાદુ કરનારે બાવો હોય એમ માનવા કરતાં કોઈ તપસ્વી કે સંત હોય એમ માનવું વધારે સારૂં છે. વળી માણેક નામ ત્રણ જુદાં જુદાં સ્થળોમાં આજે પણ દેખાય છે એટલે માણેકનાથની વાતને કાંઇક વજન આપવું પડે છે.

સાબરમતીનો કહેવાતો જુનો પ્રવાહ

આવી જ બીજી વાત સાબરમતી નદીના પ્રવાહની છે. એ પણ સ્થાનિક દંતકથા જ છે, છતા કાઢી નખાય એવી નથી. કહે છે કે સાબરમતીનો પ્રવાહ હાલ જ્યાં માણેકચોક અને માંડવીની પોળ છે ત્યાં હતો.[૫] અહમદશાહે શહેર વસાવ્યું ત્યારે ખડ્ગધારેશ્વરની ઉત્તરની બાજુ બંધ બાધી નદીનો પ્રવાહ હાલ જ્યાં છે ત્યા બદલ્યો. આ વાત ઘણી જ મહત્વની છે. નદીઓ કાળે કરીને પોતાના પ્રવાહ બદલે છે એવા દાખલા હિંદુસ્તાનમાં ઘણા છે. ભૂવિદ્યાના શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે પૃથ્વીના પોતાના અક્ષ ઉપરના રોજના ભ્રમણથી ઉતર દક્ષિણ વહેતી નદીઓ ધીમે ધીમે પૂર્વમાથી પશ્ચિમમાં ખસતી જાય છે. સિંધુ નદી એનું મોટું ઉદાહરણ છે. એ રીતે સાબરમતી પશ્ચિમ તરફ ખસી હોય.[૬] સાબરમતીએ પ્રવાહ વારંવાર બદલ્યાનું આગળ જોયું છે. અગત્યની વાત એ છે કે ગૂજરાતમા ભારે ધરતીકંપ ઘણા થતા એમ ઇતિહાસકાર કહે છે.[૭] એને લીધે પણ નદીઓના પ્રવાહમા ફેરફાર પડ્યા હોય. પરંતુ સાબરમતી અમદાવાદ આગળ જેમ પૂર્વમાથી પશ્ચિમ તરફ ખસી છે અગર ખસેડવામાં આવી છે, તેમ સરખેજ આગળ અસલ વહેતી હતી એમ કહેવાય છે તે હાલ સરખેજથી દૂર ખસી પશ્ચિમમાથી પૂર્વ તરફ આવી છે. હાલના શાહીબાગ આગળ હાલના પ્રવાહને મળી ત્યાંથી પશ્ચિમ તરફ સરખેજની નજીક જતી હોય એમ આ દંતકથાને આધારે સંભવી શકે.

આ કથાના સમર્થનમાં જે કારણો અપાય છે તે પણ વિચારવા જેવાં

[૫] લોકોમા આ વાત ચાલે છે, અને રત્નમાળની પાછળ કેટલીક વાતોમાં કવિ દલપતરામે પણ છાપી છે રા. મગનલાલ વખતચંદ આ વાત લખે છે ને પ્રવાહ બદલ્યો છે એમ માને છે. [૬] સાબરમતી દક્ષિણમાં જ્યાં એના તટ નીચા થાય છે ત્યાં ખસવાનો સંભવ છે. ઉત્તરમાં ભેખડોને લીધે અને નદી નાની હોવાને લીધે બહુ ન ખસે અને એવા ફેરફાર ચારસો વર્ષમાં ન થઇ જાય એમ વિદ્વાનો માને છે. [૭] એ માટે આગળ બ્રિગ્ઝ સીટીઝ ઑફ ગુર્જરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ આપ્યો છે.

છે. કહે છે કે માડવીની પોળ આગળ રેતી નદી જેવી નીકળે છે. ૧૮૫૧મા લખાએલા મગનલાલ વખતચદના ઇતિહાસમા જણાવેલુ છે કે સાબરમતી માણેકચોકમાથી વહેતી હતી અને કાગદી ઓળ આગળ

સાબરમતી માણેકચોકમા વહેતી તેની સાબીતીઓ

ખોદાણ કરેલુ ત્યારે નદીમા ઉતરવાનો પત્થરનો ઢાળ રા મગનલાલે નજરે જોયો હતો બીજુ ત્યા જ સ્મશાનીઆ હનુમાનનુ દેવાલય છે એટલે નદી કિનારે સ્મશાન પણ ત્યા જ હતુ એમ મનાય છે.[૮] બીજી બાજુએ જોતા હાલ ખાડિયુ કહેવાય છે ત્યા ખાડા જેવી નીચી જમીન હતી એ હજીરાની પોળનો હજીરો અને એની અસલ સપાટી જોતા પણ જણાય છે[૯] શાહીબાગથી ત્યા થઇ સાબરમતી માણેકચોકમા આવી નૈઋત્યમા રાયખડ આગળ જતી હોય એના પટની એ નીચી જમીન હોય, કાળુપુરનો વહેળો લગભગ આ જગ્યાઓએ થઇને વહે છે તે આ મૂળ પ્રવાહમા જ વહે છે એમ કેટલાક કહે છે[૧૦]

પરતુ આની અગત્યની વાત કોઇ મુસલમાન ઇતિહાસકારે નોંધી નથી છતા આજ સુધી ચાલી આવેલી દતકથાનુ મૂળ મજબુત તો હોવુ જોઇએ પાચસો વર્ષ પહેલા નદીનો પ્રવાહ ખસેડવો એ નાની

પ્રવાહ અહમદશાહે ફેરવ્યો હશે કે નહિ

વાત નહોતી અહમદશાહની પ્રવૃત્તિઓ જોતા ગમે તેવુ મોટુ કામ એ પાર પાડે તેમ હતું[૧૧] હજારથી વધારે ફીટ પહોળી અને પચાસ ફીટ ઉંડી નદીનો પટ ત્રણથી ચાર માઇલ સુધી બદલવો એ કામ ભારે જ કહેવાય જુનો પટ પુરી નવો ખોદવો પડયો હશે શહેરના આ દતકથા પ્રમાણેના મૂળ પ્રવાહથી પશ્ચિમે અગર પૂર્વે ત્યા જ શહેર વધાર્યુ હોત તો નદીનો પ્રવાહ બદલવાની અને મોટુ ખરચ કરવાની જરૂર ન પડત એ શક્ય છે કેવળ મનના તરગની

[૮] જુઓ મગનલાલ વખતચદનો ઇતિહાસ પૃ ૧૬-૧૭ [૯] હજીરાની પોળના હજીરાની કબર જોતા ત્યાની જમીન હાલ કરતા ઓછામા ઓછી માથોડુ નીચી હશે એમ જણાય છે [૧૦] 'અમદાવાદના જીવનવિકાસ'ના પુસ્તકમા જુઓ રા રા રામમોહનરાયનો લેખ, પૃ ૭૬ [૧૧] અહમદશાહે પોતાના રાજ્યકાળમા યુદ્ધો ઘણા કર્યા છે અને સાથેસાથે અહમદનગરનો કિલ્લો વગેરે કિલ્લા ભીલોના બદોબસ્ત માટે પણ બધાવ્યા હાથમતી સાબરમતીમા એણે વાળી એમ પણ કહેવાય છે.

બીજી રીતે પણ આ વાતમા વાધો આવે છે. અહમદશાહે ઈ. સ ૧૪૧૧ મા અમદાવાદ વસાવ્યુ અને ઇ સ. ૧૪૧૭ સુધી કિલ્લો બાધવાનું કામ ચાલ્યું. કિલ્લો, કિલ્લાના મકાનો અને મુખ્ય મસ્જીદ એટલુ મુસલમાન રાજા પહેલુ અને ત્વરાથી બાધે એ ખાસ વાત છે. માણેકચોકમા જ હી સ ૮૧૫ એટલે ઇ સ ૧૪૧૨મા જુમા મસ્જીદ બાધવાનુ કામ શરૂ કર્યું. જો માણેકચોકમા નદી વહેતી હોય તો જુમામસ્જીદ બાધવા જેવી ઉંચી સપાટ જગ્યા ત્યા ન હોય અને એક વર્ષમા નદી ખસેડીને મૂળ પ્રવાહનો ખાડો પુરી શકાય નહિ નદીને છેક કિનારે ઉંચી જગ્યા ઉપર મસ્જીદ બાધી એમ માની લઇએ તો પણ ૧૪૧૧મા શહેરનો પાયો નાખ્યો અને સાથે જ કિલ્લો અને ભદ્રની મસ્જીદનુ કામ ૭ વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યુ પાયો નખાયા પછી એક વર્ષ બાદ જુમામસ્જીદનુ કામ શરૂ થયુ તે બાર વર્ષ ચાલ્યુ એટલે નદીનો પ્રવાહ એક પૂરી બીજે ખોદાવી તે પહેલા ઘણા ટુકા સમયમા શી રીતે બદલ્યો તે સમજાતુ નથી શહેરનો પાયો નખાયો તેની અને તે વખતે જે મસ્જીદો બધાઇ ને પુરી થઇ તેની તારીખો નોધેલી છે તો આવી મોટી વાત નોધાયા વગર રહે નહિ. શહેર વસ્યા પછી વચ્ચેથી નદીનો પ્રવાહ બદલ્યો એમ રા મગનલાલ લખે છે પણ અહમદશાહે જ પ્રવાહ બદલ્યો હોય એમ મનાતું નથી ગેઝેટીયરમા મહમૂદ બેગડાએ બદલ્યાનુ લખ્યુ છે એ વાત સાથે બધ બેસે પરતુ એ જમાનામા કોઇ શહેર વસ્યા પછી નદી ફેરવવા ધારે નહિ, અને એ વાતને તવારીખકારોનો આધાર જોઇએ વળી એ માનીએ તો પણ શહેરનો કોટ બાધવાને વિરોધ આવે છે એ આગળ વિચારીશુ અગત્યની વાત એ છે કે આ દતકથા આજ સુધી ચાલી છે, પરતુ મીરાતે સીકદરી અને તે પછી ત્રણસો વર્ષે લખાએલી મીરાતે અહમદીમા દતકથારૂપે પણ આ વાતની નોધ નથી એટલે આ દતકથા શહેરમા ચાલતી હોય તોપણ

પ્રવાહ બદલવામા બીજા વાધા

પણ એ જ કારણ હોઈ શકે એ રસ્તો માતર ભવાનીની વાવ પાસે થઇ જતો હોય હવે, નદી શહેર વચ્ચે માનીએ તો રસ્તાને બદલે નદી વાવ પાસે આવે અને વાવ શહેર પહેલાની છે એ માનીએ તો નદીની પાસે કોઇ વાવ બાધે તે કરતા રસ્તા ઉપર બાધે એ જ વધારે માનવા જેવુ છે. એટલે નદી શહેર વચ્ચે હોવાને કાઇ

વિશ્વાસલાયક માણસો અને મુસલમાનો એ માનતા ન હોય એમ હોઈ શકે.[13]

આ બધું સાથે વિચારતાં સાબરમતીનો પ્રવાહ માણેકચોકમાં હોય એમ માની શકાતું નથી. સ્મશાનીઆ હનુમાનની વાત કલ્પિત જ લાગે છે. મુસલમાની રાજધાનીના મધ્યમાં અને પાછળથી થએલા જનુની બાદશાહોના સમયમાં હિંદુઓ શહેરમાં ન રહી શકતા તો હિંદુ મંદિર શહેરની મધ્યમાં ક્યાંથી હોય?[14] મગનલાલ વખતચંદે જોએલો પત્થરનો ઢાળ બીજા કોઈ બાંધકામ કે ગરનાળાને લગતો હોઈ શકે. આમ છતાં પણ એ જગાએ કોઈ પ્રવાહ તો હોવો જોઈએ અને તેની રેતી માંડવીની પોળ આગળ નીકળતી હોવી જોઈએ. સાબરમતીમાં ઘણી વખત આવેલી રેલથી પણ શહેરમાં નદીની રેતી જામેલી હોય એમ સંભવે. પરંતુ બધી બાજુથી જોતાં માણેક નદીનો પ્રવાહ ત્યાં થઈને વહેતો હોય એમ જણાય છે. માણેક નદી સારંગપુર દરવાજા બહાર હાલ પણ બતાવવામાં આવે છે.[15] સાબરમતીમાં શ્રમો જોડાઈને એ

માણેક નદીનો પ્રવાહ બદલાયો

પુષ્ટિ મળતી નથી. [૧૩] મીરાતે અહમદીમાં ખાસ અમદાવાદને લગતી હિંદુ આખ્યાયિકા પણ દેખાય છે તો આવી મોટી વાત છોડી દે એ મનાતું નથી. રા મગનલાલ વખતચંદ (પૃ. ૧૭ માં) શહેર વસ્યા પછી નદીનો પ્રવાહ બદલ્યો એમ લખે છે; તો બાદશાહનો અને રાણીનો હજીરો નદીના પ્રવાહની વચ્ચે આવે છે એટલે એ સમજાતું નથી [૧૪] બહાદુરશાહના રાજ્ય સુધી હિંદુ શહેરમાં રહેતા હશે એમ માનવાને કારણ છે. પરંતુ મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં હિંદુઓને ઘણો ત્રાસ પડેલો. એ સમયે હિંદુ મંદિર શહેરમાં વચ્ચોવચ રહી શકે નહિ. [૧૫] માણેક નદી સારંગપુર દરવાજા બહાર સાધુમાઈની ભીંત પાસે હાલ બતાવવામાં આવે છે. એ નદી એ બાજુથી આવી ખાડિયા અને માણેકચોકમાંથી વહી સાંખડ આગળ સાબરમતીને મળતી હોય એમ બની શકે; અને એને શહેર બહાર ફેરવી હોય. માણેકચોક અને માણેક બુરજ માટે અમે તે કારણ ધારીએ પણ માણેક નદી માટે શું ધારવું એ પ્રશ્ન છે આટલી વસ્તુઓ એક માણેક નામ ધારણ કરે છે તેથી માણેકનાથ અથવા માણેકેશ્વરની વાતને કાંઈક ટેકો મળે ખરો. બુરજ અને ચોકને માણેકના નામ (tubs) એમ લેવાં સહેજ વાંધો આવે. માણેક નદી આજ સુધી છે એ નોંધવા જેવું છે. માણેકેશ્વર મહાદેવ એલિસ બ્રિજ પાસે છે એમ કહેવાય છે. આ બધું માણેકનાથની આખ્યાયિકામાં કાંઈ થોડુંઘણું સત્ય હશે એમ બતાવે છે.

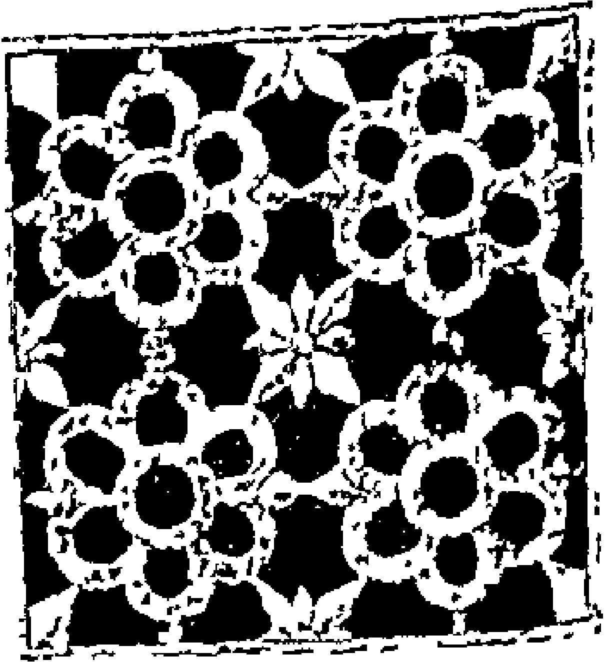
હેળો ચદ્રભાગાના વહેળાની પેઠે પહેલા વહેતો હોય અને ખાડિયા તથા માણેકચોકમા થઈ રાયખડ આગળ સાબરમતીના મોટા પ્રવાહને મળતો હોય. માણેક નદી માણેકનાથના નિવાસને લીધે કહેવાતી હોય અને ચોમાસામા જ તેમા પાણી રહેતુ હોય. શહેર વસાવતી વખતે આ વહેળો બાદશાહે પુરીને બીજી બાજુ બદલ્યો એમ સંભવે. ચોમાસામા પાણી ભેગુ થતા ગમે તે રસ્તે પોતાના અસલ પ્રવાહ બાજુ જાય અને તેથી કાળુપુરનો માણેકચોક આગળથી જતો વહેળો થયો હોય મીરાતે અહમદી સ્પષ્ટ લખે છે કે આશાવલની પાસે સપાટ જમીન ઉપર શહેર વસાવ્યુ. તારીખે અહમદશાહીના કર્તા હલવી શીરાઝીએ પણ આ વાત નથી લખી એટલે આખી મોટી પહોળી નદી બદલ્યા કરતા માણેક નદીના નાના વહેળાનો પ્રવાહ બદલ્યો હોય એમ માનવું વધારે બધબેસતુ છે.

સાબરમતી કારંજમા વહેવાની વાત

એમ પણ કહેવાય છે કે સાબરમતી ભદ્ર અને ત્રણ દરવાજાની વચ્ચે કારંજમાથી વહેતી હતી તે મહમૂદ બેગડાએ ફેરવી આ વાત ગેઝેટીયરની નોધમા નીચે લખેલી છે. ગેઝેટીયરનો કર્તા લખે છે કે "આ વાત ખરી હોય તો પણ તેનો પ્રવાહ મહમૂદ બેગડાએ નહિ પણ અહમદશાહે બદલ્યો હોય આ જોતા નદીના પ્રવાહ બાબત વિરોધવાળી વાતો જણાય છે અને એક ચાલી આવતી દંતકથાને આધારે જુદી જુદી વાતો ઉત્પન્ન થએલી લાગે છે. એટલે આ આખી વાતની ચર્ચા ઉપર વધારે પ્રકાશની જરૂર છે[૧૬]

[૧૬] આ નોધ ગેઝીટીયરમા બ્રિગ્ઝ સીટીઝ ઑફ ગુર્જરાષ્ટ્ર ઉપરથી લીધી છે. (જુઓ અમદાવાદ ગેઝીટીયર પૃ ૨૫૧, નોધ ૧. બ્રિગ્ઝે જે જે વાતો સાંભળીને લખી છે એ બહુ આધાર રાખવા જેવી નથી એ માટે આગળ જોઇશું અમદાવાદ શહેરની જમીનનો ઢાળ ઇશાન ખૂણેથી નૈઋત તરફ જાય છે તેથી પણ કાળુપુરનો વહેળો ઢાળ મુજબ વહેતો હોય

પ્રકરણ પાંચમું

અમદાવાદનો કોટ

એમ કહેવાય છે કે અમદાવાદ વસાવવા માટે બાદશાહ પાટણથી એક લાખ પાયદળ, આઠસો હાથી, બત્રીસ હજાર ઉંટ, છસો તોપો, સોળ હજાર પોઠી, સોળસો ગાડાં અને પાંચ કરોડ રૂપીઆ લઈને આવ્યા હતા.[1] આ બધું લશ્કરને અને રાજ્યને લગતું જ હશે કે એમાં બાંધનાર કડીઆ સુતારો હશે તે કહી શકાય નહિ. બાંધનારાને તો ખાસ કરીને પાટણથી જ લાવવા પડે નહિ. પાછલી સદીઓમાં ગૂજરાત બાંધકામમાં સર્વોત્કૃષ્ટ દશાએ પહોંચેલું હતું અને આશાવલ શહેરમાં પણ ઉત્તમ મકાનો બંધાયાં હતાં. છતાં સ્થાનિક ઉપરાંત બહારથી પણ મોટું શહેર બાંધવા માટે લોક આવે. ઉપરની સંખ્યાના માણસો તો લશ્કરનાં હોય એમ ખાસ જણાય છે. અને ગાડાં, ઉંટ વગેરેમાં લશ્કરી અને બાદશાહી સરંજામ આવ્યો હશે, અમદાવાદ બાધવા માટે પાટણના પત્થર નહિ આવ્યા હોય.

પાટણથી આવેલી સામગ્રી

આગળ મતભેદવાળી જે જે વાતો જોઇ એમાં અમદાવાદના કોટની વાત પણ અગત્યની અને મતભેદવાળી છે. અમદાવાદનો કોટ કોણે બાંધ્યો

[૧] આ વર્ણન રા. મગનલાલ વખતચંદે (પૃ. ૧૮) અમદાવાદની વંશાવળી ઉપરથી લખ્યું છે એટલે વિશ્વાસલાયક નથી. બાંધકામનો સામાન બાદશાહની સાથે પાટણથી આવ્યો એમ મનાય છે તે ભ્રમ છે,

એ પ્રશ્ન ગુંચવણવાળો છે. મીરાતે સીકંદરીમાં હી. સં. ૮૨૦ એટલે ઇ. સ. ૧૪૧૯માં કોટ પુરો થયો એમ લખ્યું છે.[૨] આ માટે જુદા જુદા ગ્રંથોમાં હી. સં. ૮૧૦, ૮૧૬, ૮૨૦, અને ૮૩૦ આપી છે. મીરાતે સીકંદરીની બીજી પ્રતમાં ૮૧૬ એટલે ઇ. સ. ૧૪૧૩ લખેલી છે. સર. સી. બેલીના ભાષાન્તરમાં ૮૨૦ (૧૪૧૭) કબુલ રાખેલી છે. એમણે જે પ્રતને આધારે તરજુમો કર્યો છે તેમાં કોટ પુરો થવાની સાલ માટે "ખીરક" શબ્દ વાપરેલો છે. તેના અક્ષરોમાંથી અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે હી. સં. ૮૨૦ નીકળે છે. મીરાતે અહમદીમાં[૩] હી. સં. ૮૧૫ના પાછલા ભાગમાં એટલે ત્રણ વર્ષમાં કોટ પુરો થવાનું જણાવ્યું છે, અને એના વર્ણન ઉપરથી બહારનો કોટ છે એમ સમજાય છે. સીકંદરીમાં બહારનો કે અંદરનો કોટ એમ લખ્યું નથી એ ખાસ નોંધવા જેવું છે.

કોટની સાલ

અહમદશાહે પ્રથમ કિલ્લો ભદ્રનો કિલ્લો બાંધવો શરૂ કર્યો, અને કોટ પુરો કર્યાનો જે ઉલ્લેખ છે તે એ કિલ્લાનો કોટ જ છે બહારનો કોટ નહિ. એનાં કારણો તપાસવા જેવાં છે. આ બાબતનો નિર્ણય કરવામાં મોટી મુશ્કેલી મીરાતે અહમદીએ ઉભી કરી છે, અને કોટ પુરો થયાના વર્ષ સાથે બહારના કોટનું વર્ણન લખ્યું છે એથી એ ભ્રમ પેદા થાય છે. મીરાતે અહમદી અહમદશાહ પછી ચારસો વર્ષ પછી લખાએલી છે એટલે તે અગાઉના ગ્રંથોમાં આ વાત સ્પષ્ટ ન હોવાથી એના કર્તા મીરઝાં અલી મુહમ્મદખાંએ બહારનો કોટ પણ અહમદશાહે બાંધ્યો હશે એમ ધારી લીધું હશે. પરંતુ કોટ બાંધવાને જે સમય લાગ્યો તે જોતાં તથા મીરાતે અહમદીમાં જ શહેરની સ્થાપનાનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે જોતા અહમદશાહે ફક્ત કિલ્લો જ બાંધ્યો હશે એમ જણાય છે.

પ્રથમ ભદ્રનો કિલ્લો બંધાયો

[૨] Bayley's Sikandari p. 90 Note [૩] Supplement to Mirat Ahmadi p. 3. Navab Ali & Seddon. અહમદીના ગુજરાતી ભાષાંતરમાં હી. સં. ૮૧૫ની જોડે ૧૪૧૨ ઇ. સ. લખી છે એ કાંઇ ફેર જણાય છે. કોટ બાંધતાં ત્રણ વર્ષ થયાં એમ અહમદી સ્પષ્ટ લખે છે.

અહમદશાહે ફક્ત ભદ્રનો કિલ્લો જ બાંધ્યો

મીરાતે અહમદીમાં ચોખ્ખું લખ્યું છે કે પાયો નાંખતી વખતે પશ્ચિમ દિશાની દોરીનો એક છેડો શેખ અહમદ ખટ્ટુના હાથમાં હતો.[૪] એ પ્રમાણે ચાર અહમદો દોરી લઇ લીટી દોરતા તે બહારના કોટ માટે સંભવી શકે નહિ. ખાનજહાન દરવાજાથી શાહપુર દરવાજાના ખુણા સુધી અને બીજા ખુણે પણ દોરી સીધી લીટીમાં ઝાલવી અગર સીધી લીટી દોરવી અશક્ય છે. તેમ જ શહેર બરોબર ચાર ખુણે પણ નથી; પરંતુ ભદ્રનો કિલ્લો ચાર ખુણે છે. આથી ભદ્રના કિલ્લાનું જ પ્રથમ મુહૂર્ત અહમદશાહ અને શેખ અહમદ ખટ્ટુએ કર્યું હશે.

જ્યોતિષ પ્રમાણે પણ અહમદશાહે ભદ્રનો કિલ્લો જ પહેલો બાંધ્યો

બીજું કવિ હલવી શીરાઝીએ સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે જોશીઓની સલાહ પ્રમાણે મુહૂર્ત કાઢી પાયો નંખાયો છે. આ બાબત જ્યોતિષ અને ઘરના બાંધકામનો જેમને અનુભવ હોય તે હાલ પણ જાણી શકે કે મેષ સંક્રાંતિમાં ખાતમુહૂર્ત જે મકાન બાંધવાનું હોય તેના નૈઋત ખુણામાં જ થાય. અમદાવાદનો પાયો ભદ્રમાં માણેક બુરજ છે એમાં નાખેલો છે એ બધા ગ્રંથકારો કબુલ કરે છે. આ માણેક બુરજ પણ ભદ્રના કિલ્લાની બરોબર નૈઋતમાં છે, એટલે પાયો શાસ્ત્રીય રીતે નંખાયો છે એમાં શક નથી. જો આખા શહેરના કોટનો પાયો અહમદશાહે પ્રથમ નાંખ્યો હોય તો ખાતમુહૂર્ત ભદ્રના માણેક બુરજમાં નહિ પરંતુ ખાનજહાન દરવાજા આગળ થાય. માણેક બુરજમાં પાયો છે એટલે ચારે અહમદોએ કિલ્લાનો જ પાયો અહમદીના લખવા પ્રમાણે દોરીઓ ઝાલીને નાખ્યો હશે એમ સ્પષ્ટ થાય છે, અને શેખ અહમદ ખટ્ટુ માણેક બુરજ

[૪] મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. ભા. ૨, પૃ. ૩. મીરાતે અહમદીમાં જ આગળ પુરાંઓના વર્ણનમાં જણાવ્યું છે કે શહેરની શરૂઆતમાં બહુ વસ્તી આબાદ નહોતી, અમીરો પાસે પાસે મકાનો કરી નોકર વગેરે સાથે રહેતા અને એમ કાળુપુર, તાજપુર વગેરે થયાં તે શહેરના રસ્તા મહોલ્લા વગેરે થઇ ગયાં. આ નામ મહમૂદ બેગડાના સમયનાં છે; અહમદશાહના સમયનાં નહિ. એટલે કોટની અંદર ગણાતો કેટલોક ભાગ પણ મહમૂદ બેગડાના સમયમા વસીને વધ્યો જણાય છે. (સરખાવો, એ જ પૃ. ૧૨-૧૬)

આગળ ઉભા હશે અને પૂર્વમા તેમની સામે બાદશાહ અગ્નિ ખુણા આગળ હશે. એમ પણ સમજાય છે.[૫]

તવારીખે ફિરિશ્તામા સ્પષ્ટ લખેલુ છે કે હી. સ. ૮૯૨, ઇ. સ. ૧૪૮૬મા બાદશાહ મહમૂદ બેગડાએ શહેરનો કોટ બાધ્યો.[૬] એની સાલ માટે "જે અંદર છે તે સુરક્ષિત છે" એવા શબ્દો લખેલા છે અને એના અક્ષરોમાથી અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે હી. સં. ૮૯૨ (ઈ. સ. ૧૪૮૬) નીકળે છે. મીરાતે અહમદીના લખાણને લીધે લગભગ બધા ઇતિહાસકારો ફિરિશ્તાના આ લખાણનો અર્થ "કોટ મહમૂદ બેગડાએ સમરાવ્યો હશે" એમ જ માને છે. પરંતુ મીરાતે અહમદીનું લખાણ માની લેવા માટે કોઇએ કાઈ કારણ આપેલું નથી.

બહારનો કોટ મહમૂદબેગડાએ બાંધ્યો એવો ફિરિશ્તાનો મત

મુહૂર્ત વખતે તો ચાર અહમદોએ કિલ્લાનો જ પાયો નાખ્યો હતો, શહેરના કોટનો નહિ એ આગળ જોયુ. ફિરિશ્તાના લખાણ મુજબ કોટ

[૫] જુઓ અહમદીની અંગ્રેજી અને ગૂજરાતી બન્ને આવૃત્તિઓ. પૃ. ૩ [૬] બ્રીગ્ઝ કૃત ફિરિશ્તાનું ભાષાતર, ભા ૪ પૃ ૭૦મા "whoever is within is safe" એમ લખેલું છે. એનુ અસલ ફારસી "મન દખલ હુકાન આ મેન" એ પ્રમાણે છે એના ફારસી હરફની અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે ગણત્રી આ પ્રમાણે છેઃ—૪૦+૫૦+૪+૬૦૦+૩૦+૫+૨૦+૧+૫૦+૧+૪૦+૫૦+૧=૮૯૨ આ પ્રમાણે હિજરી સંવત ૮×૯૨ નીકળે છે. એ વાકયનો શબ્દાર્થ "જે અંદર દાખલ થઈ ગયા તે અમનમાં આવી ગયા," અર્થાત સહીસલામત થયા એવો છે આ સ્પષ્ટ જ સૂચવે છે કે મહમૂદ બેગડાએ કોટ બાધ્યા પછી જે કોટમા આવી ગયા તે સલામત છે. કેટલાક પરા બહાર પણ રહ્યા હશે આમાથી કોટ મરામત કરાવ્યાનો અર્થ નીકળતો નથી. સર. ઇ રી બેલી (પૃ. ૮૧ નોધ)મા આ પ્રમાણે લખે છેઃ-It must not however be forgotton that the city walls are not now as left by Sultan Ahmed Sultan Mahmud Bigarah is expressly said by Firishtah to have drawn a fresh line of cicumvallation round the city. Sultan Ahmed is said by the "Tab. Akberi," to have founded 360 puras or hamlets outside the city, and some of these appear, from later notices, to have been included within this or some other later wall. આનો અર્થ ભદ્રના કિલ્લાની બહાર ૩૬૦

મહમૂદ બેગડાએ બંધાવ્યો. રા. મગનલાલ વખતચંદ અમદાવાદની વંશાવળીને આધારે કિલ્લો પણ કુતુબુદ્દીને બંધાવ્યો એમ લખે છે, પરંતુ તે માટે કોઈ જ આધાર નથી અને વંશાવળી બહુ આધારલાયક નથી. મીરાતે અહમદીથી દોરાઇને ઇતિહાસકારો લખે છે કે મહમૂદ બેગડાએ કોટ સમરાવ્યો એ માનીએ તો અહમદશાહે બંધાવ્યો એમ માનવું પડે; અને અહમદશાહના બંધાવ્યા પછી મહમૂદ બેગડાએ સમરાવ્યાના વખત દરમ્યાન કોટ તુટી પડે એવું ભારે આક્રમણ અમદાવાદ ઉપર થયું જણાયું નથી. નદીની રેલની મોગલાઇમાં અમદાવાદનો કોટ જીર્ણ થઇ ભાગ્યાના ઉલ્લેખો છે, અને એ રીતે કોટને નુકશાન થયું હોય અને તેથી મહમૂદ બેગડાએ સમરાવ્યો હોય એમ એક પક્ષે માનીએ; પરંતુ કોટના દરવાજાનાં નામ અને કોટને લીધે થતો શહેરનો આકાર જોતા અહમદશાહે નહિ પણ મહમૂદશાહે જ કોટ કરાવ્યો એ ફિરિશ્તાનું લખાણ ખરૂં જણાય છે.

બહારનો કોટ અને કિલ્લો અહમદશાહે બંધાવ્યામાં આવતો વિરોધ

કોટના ત્રણ મુખ્ય દરવાજા દરિયાપુર, કાળુપુર અને સારંગપુરનાં નામ અને જમાલપુર તથા પાસે તાજપુરના લત્તાનું નામ એ સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીરોના નામ ઉપરથી પડેલાં છે. પૂર્વમાં એ વખતે પાંચકુવા અને પ્રેમ દરવાજા નહોતા. એ દરવાજા તો ઓગણીસમી સદીમાં નવા પાડેલા છે.[૭] જો અહમદશાહે કોટ બંધાવ્યો હોત તો આ દરવાજા અને લત્તાનાં નામ જુદાં જ હોત. એટલે શહેર વસ્યા પછી ધીમેધીમે વધીને મહમૂદ બેગડાના સમયમાં કોટ બંધાવવા જેવી દશાએ પહોંચ્યું એમ મનાય. બીજું શહેરના કોટને લીધે

પરા જેનો અર્થ મહોલ્લા છે તે વસાવ્યાં, અને એ પરા અગર મહોલ્લા અગર એમાંના કેટલાક મહોલ્લા એ જ કે બીજી દીવાલમાં આવી ગયાં એનો અર્થ એ કે એ વસ્તીની આસપાસ મહમૂદ બેગડાએ કોટ બંધાવ્યો. તબકાતે અકબરીના કર્તાએ (સોળમી સદી) એ વખતે લોકોમાં ચાલતી વાતમાં કિલ્લાને શહેર ધારી લીધું જણાય છે. અને આ ઉલ્લેખ એ પરાં શહેરમાં આવી ગયાં એમ સૂચવે છે. ૩૬૦નો આંક આશરાનો જ મનાય. આ પરાં પણ બાગે શહેરની અંદરની પોળો અને વાડા જ હોવાનો સંભવ છે.
[૭] પ્રેમ દરવાજો ઇ. સ. ૧૮૬૪ અને પાંચકુવા ઇ. સ. ૧૮૭૧માં થયા છે. અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૬૮.

શહેરનો જે આકાર બને છે તે ચોરસ નથી, તેમ જ કેટલાક લેખકો લખે છે[૮] તેમ કેવળ અર્ધચંદ્રાકાર પણ નથી. સારંગપુર દરવાજાથી રાયપુર દરવાજા તરફ જતા કોટ છેક આસ્તોડીઆ દરવાજા સુધી પશ્ચિમમા જઇ આસ્તોડીએથી પાછો દક્ષિણમા વળી વચ્ચે ખાડો પાડી જમાલપુર દરવાજા તરફ જતા પાછો પશ્ચિમ તરફ વળે છે નવી વસ્તી માટે પહેલુ શહેર બાંધનાર કદિ આમ નિયમ વગરનો કોટ બાંધે જ નહિ આસ્તોડીઆથી દરીયાપુર કરતા જમાલપુરથી દિલ્હી દરવાજાની લંબાઇ વધારે છે કોટ સરખો બંધાયો હોય તો એ લંબાઈ સરખી જ હોય. જે ટુંક મુદતમા મીરાતે અહમદી કોટ અને કિલ્લો પુરા થયા થયાનુ જણાવે છે એટલી ટુંક મુદતમા, એ બધુ અને સાથે કિલ્લાના મકાનો અને મસ્જીદો બધુ બંધાઈ શકે નહિ એકલી જુમા મસ્જીદને બાંધતા બાર વર્ષ થયા છે. જુમા મસ્જીદમા કારીગીરીને લીધે વધારે સમય થાય એમ માનીએ તો પણ ભદ્રનો કિલ્લો અને તેના મકાનો મીરાતે સીકદરી પ્રમાણે ૭ અને અહમદી પ્રમાણે ત્રણ વર્ષમા થયા હોય તો એ સમય કાંઈ વધારે નથી.[૯] એટલા જ સમયમા બહારનો કોટ પણ પુરો થયો હોય એ માની શકાય જ નહિ. બીજુ, સાબરમતીના પ્રવાહની બાબતમા આગળ જોયુ તેમ પ્રવાહ શહેર વસ્યા પછી બદલાયો હોય તો કોટ શહેર વસ્યાની સાથે અહમદીના મત પ્રમાણે અહમદશાહે બાંધ્યો હોય જ નહિ, કારણકે તેમ કરવામા નદીનો મોટો પ્રવાહ ઉત્તર દક્ષિણે વચ્ચે આવે, અને કોટ પહેલો જ બંધાયો હોય તો એટલા ટુંક સમયમા નદીનો પ્રવાહ બદલાય નહિ, અને નદીના પટની જગામા બન્ને બાજુ

બહારનો કોટ
મહમૂદબેગડાએ
બંધાવ્યો તેની
સાબીતીઓ

મીરાતે અહમદીએ
લખેલી ટૂંક મુદતમા
કોટ કીલ્લો વગેરે
પુરૂ થાય નહી

[૮] હોપ (પૃ. ૨૭) વગેરે કેટલાક એમ જ લખે છે તેનો અર્ધચંદ્રાકાર લખે છે અર્ધચંદ્રના આકારના કોટનો જ અસલ પાયો નખાયો હોય તો ચાર ખૂણે ચાર બુરજો કેવી રીતે ઉભા હોય એ સવાલ છે [૯] સરસપુરનો હાથનો કોટ બાંધતા ત્રણ વર્ષ થયા હતા (જુઓ બાબર પરાનુ પ્રકરણ) તો કિલ્લો, અંદરના મહેલો અને મસ્જીદો, જુમામસ્જીદ અને સાથે બહારનો કોટ, એ બધુ ત્રણ વર્ષમા કે ૭ વર્ષમા પણ બને નહિ. વળી નદીનો પ્રવાહ વચ્ચે માનીએ તો વાત કેવળ અશક્ય બને.

કોટના પાયા માટે ઉંચી મજબુત જમીન થોડા સમયમા બની શકે પણ નહિ.

સાબરમતીના પ્રવાહ અને બહારના કોટને અન્યોન્ય વિરોધ

આથી જણાશે કે નદીના પ્રવાહને અને કોટ બન્યાની અહમદની તારીખને બહુ વિરોધ આવે છે બીજુ એક વિચાર કરવા જેવુ એ છે કે અમદાવાદ વસ્યુ ત્યારથી તે કોટ મહમૂદ બેગડાએ ૧૪૮૬મા બધાવ્યો ત્યા સુધી શહેરના દરવાજાના ઉલ્લેખો આવતા નથી ભદ્રના દરવાજા અને ખારીના ઉલ્લેખો જ આવે છે એક વાર સૈયદ અતાઉલ્લા, નડીયાદથી કુતુબુદ્દીનને સુલતાન બનાવવા માટે બોલાવીને, એના બાપ મુહમ્મદશાહને ઉપાડી ગાદી આપવા લઈ આવ્યા ત્યારે તે મીરકુ દરવાજામાથી પેઠા એમ મીરાતે સીકદરી લખે છે મીકદરીની ગુજરાતી આવૃત્તિ (પૃ ૪૪) મા મીરકુની જોડે મીરઝાપુર લખેલુ છે એક ફારસી પ્રતમા પણ મીરકુ લખેલુ છે પણ બેલી કૃત અંગ્રેજી ભાષાતરમા મીરઝુ લખેલુ છે આવો દરવાજો કોઇ જણાતો નથી મીરઝાપુરમા પડે એવો ખાનપુર દરવાજો છે. તે ગીકદરી અને અહમદીનો જાણીતો છે એટલે મીરકુ દરવાજો તે ભદ્રના કિલ્લાનો મીરઝાપુર બાજુનો દરવાજો જ હોઇ શકે અહમદીમા કિલ્લાના ઉત્તરના દરવાજામા મીરઝાપુર તરફનો દરવાજો એમ લખેલુ છે આ મીરઝુ કે મીરકુ સિવાય દરવાજાનો ઉલ્લેખ ઠેક બહાદૂરશાહે અમદાવાદમા પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો તે કાલુપુર દરવાજેથી એમ સીકદરીમા લખ્યુ છે, (પૃ ૨૩૨) ત્યા આવે છે એટલે મહમૂદ બેગડાના રાજ્યના પહેલા ભાગ સુધી શહેરના કોટ અને દરવાજા થયા હોય એમ સંભવતુ નથી જગત દ્વારકાના રાજાને ખારી દરવાજે કકડા લટકાવ્યા તે પણ ભદ્રના દરવાજાએ હોઈ શકે

આ બધુ જોતા લાગે છે કે અહમદશાહે કિલ્લો જ બાધેલો હશે અને પાછળથી વસ્તીને અનુસરીને મહમૂદ બેગડાએ કોટ બાધ્યો હશે અને તેથી જ

બહારનો કોટ મહમૂદ બેગડાએ જ બધાવ્યો

કોટ આકારમા નિયમ વગરનો હશે " જે અંદર છે તે સહીસલામત છે " એ તારીખ સૂચક મિસ્રિતાના શબ્દો પણ ચોક્કસ તારીખ આપવા સાથે આ અનુમાનને જ ટેકો આપે છે અહમદશાહે બહારના કોટની રચના ધારેલી હોય અને તેનો એણે થોડો અમલ કદાચ પશ્ચિમની નદીની બાજુએ—કર્યો હોય એટલુ જ માની શકાય, પરતુ આખો કોટ તો મહમૂદ બેગડાએ જ બાધ્યો એમ માનવાને મજબૂત કારણો છે

મીરાતે અહમદીમાં લખેલું છે કે કોટ એક માથોડું પત્થરનો, અને બાકીનો ઈંટો અને ચુનાનો છે. હાલ પત્થરનો માથોડું કોટ ભદ્રના કિલ્લાને જોવામાં આવે છે. છતા અમદાવાદનો હાલનો કોટ એના જુના સ્વરૂપમા ભાગ્યે જ કોઈ જગ્યાએ રહ્યો હશે. જુના કોટનાં વખાણ મુસાફરોએ કરેલાં છે.

કોટનું સ્વરૂપ

મીરાતે અહમદીનો કર્તા કોટના કાંગરા પણ ગણાવે છે.[૧૦] અમદાવાદના હાલના કોટને કાંગરા નથી. એટલે કોટ અનેક વખત પડી જવાથી સમરાવ્યો હશે. મીરાતે અહમદીમાં ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમા કોટ સમરાવ્યાના ઉલ્લેખો છે;[૧૧] અને મોગલાઇ પછીની અવ્યવસ્થામા અને નદીની રેલોથી કોટ તુટી ઓગણીસમી સદીમા છેક નકામો થઇ ગયો હતો અને દરવાજા સીવાય વચ્ચે ગમે ત્યાથી ગાડા આવી શકે એવડા છીંડાં કોટમા પડયાં હતા. ઓગણીસમી સદીના બીજા પાદમા અમદાવાદના કલેકટર બોરેડેલે કોટ સમરાવવા માટે ઘી ઉપર ખાસ કર નાખીને કોટ સમરાવ્યો, અને હાલ જે કોટ દેખાય છે તે છેવટનો ઓગણીસમી સદીનો કોટ છે.[૧૨]

સર ટી. સી. હોપનું માનવું છે કે ભદ્રનો કિલ્લો કોઇ જુના કિલ્લાની જગ્યાએ બાંધવામા આવ્યો છે. આશાવલને બહારનો કોટ ન હોતો[૧૩] પરંતુ

[૧૦] જુઓ મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. પૃ. ૩. કોટને બાર દરવાજા, ૧૩૯ બુરજ, ૬૭૦૯ કાંગરા છે બધું મળી બે ગાઉ અને એક જરીબ એનો ઘેરાવો છે. અં. ભાષાંતરમાં કાંગરા, ૬૦૭૯ છે પણ બે પ્રતોમા ૬૭૦૯ લખેલા છે. કોટની ઉંચાઇ સાતથી આઠ ગજ છે અંગ્રેજી આવૃત્તિમા આઠ વાર લખ્યું છે તે ખરૂ લાગે છે. (જરીબ એટલે ૧૪ થી ૧૫ હાલના વાર. નવાબઅલી અને સેડન પૃ. ૩ નોંધ) [૧૧] સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં પણ રેલથી કોટ તુટયો તો હશે. અને મરામત થઈ હશે. પરંતુ તવારીખમાં એનો ઉલ્લેખ મોગલાઇમાં ખાસ મળે છે. અને ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં બહુ મળે છે. [૧૨] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ ૨૬૮. [૧૩] જુઓ Hope & Fergusson Ahmedabad Architecture p. 27. અસલના વખતમાં લશ્કર કે થાણા માટે ગઢ કરતા, અને વસ્તીની આસપાસ કોટ ખાસ જરૂર પડે તો થનો આશાવલમા એમ હોય એમ જણાય છે. એ ગઢ હોય તો એના ઉપર અહમદે કિલ્લો કર્યો, અને એ ગઢ હાલના ભદ્રની જગાએ જ હશે એમ માનવાને માટે કાંઇ આધાર નથી.

ગઢ હતો. એ ગઢ ભદ્રની જગ્યાએ હશે કે આશાભીલને ટેકરે એ પ્રશ્ન છે. કોઈ જુના ગઢને ફેરવીને અહમદશાહે ભદ્રનો કિલ્લો બાંધ્યો એ હોપની માન્યતાને વધારે આધારની જરૂર છે. ભદ્રકાલી માતા એ પુરાણા કિલ્લાનું સ્થાન છે અને એ જગ્યાએ જ કિલ્લો બાંધ્યો તેથી ભદ્ર નામ પાડ્યું,[૧૪] એ વાત માની શકાય એવી નથી. પાટણના ભદ્રના કિલ્લા ઉપરથી અમદાવાદના કિલ્લાનું નામ પડ્યું, છે એની ચર્ચા યોગ્ય સ્થળે કરીશું.[૧૫]

ભદ્રના કિલ્લાની જગાએ જુનો કિલ્લો

એમ કહેવાય છે કે એક વખત અમદાવાદનો કિલ્લો મોગલ સામ્રાજ્યમા કાબુલ અને કંદહારથી જ ઉતરતો ગણાતો,[૧૬] અને ઘણો મજબુત ગણાતો હતો. હાલનો કોટ કલેકટર એચ. બોરેડેલે ૧૮૩૨ પછી સમરાવેલો છે. અસલ કોટ ઉપર તો ઘણા સંસ્કાર ચઢી ગયા છે. ઔરંગઝેબ બાદશાહના વખતમા એકથી વધારે વાર સમરાવ્યાયાના ઉલ્લેખ છે. ઈ. સ. ૧૭૨૩થી ૧૭૫૦ સુધીની અવ્યવસ્થામા પણ કોટ તુટયા જેવો થયો હતો, અને ૧૭૫૫ની મોટી રેલમા કોટને ઘણું નુકશાન થયુ હતું. એ પછી મોમીનખાએ એને સમરાવ્યો, અને ૧૭૮૦મા ખાનજહાન અને રાયખડ આગળ બ્રીટીશ લશ્કરે તોડ્યો હતો,[૧૭] છેવટે બોરેડેલે સમરાવ્યા[૧૮] પછી હાલ એ જ કોટને

કોટ ઘણીવાર સમરાવાયો છે

[૧૪] એજ પૃ ૨૭ હોપના આધારથી પ્રો. કામીસેરીએટ એમના ગુજરાત સુલતાનતના ઇતિહાસમા (J B, B R. A S No LXXI પૃ. ૯૦) નોંધમાં ભદ્રકાળી માતાના મંદિરનું અમદાવાદ પહેલાના નગરના ચિન્હ તરીકે માને છે અને ભદ્ર નામ એ ઉપરથી પડ્યું એમ મનાય છે. હોપ તો જુના કિલ્લામા ભદ્રકાળીનું સ્થાનક હતું એમ જ માને છે [૧૫] પાટણના ભદ્ર ઉપરથી ભદ્રનું નામ પડ્યુ છે એમ મીરાતે અહમદી સ્પષ્ટ લખે છે (પૃ ૬ ગૂ બા) [૧૬] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ ૨૭૫ નોધ ૩ [૧૭] જુઓ એજ પૃ ૨૬૭. [૧૮] અમદાવાદના કોટની મરામત નીચે પ્રમાણે થઇ છે. મીરાતે અહમદી. ગૂ બા ભા ૧લો શાહજહાના સમયમા હી સં. ૧૦૬૩મા રૂા ૨૦૦૦૦) ને ખરચે મરામત ગઇ હતી. (પૃ ૨૩૪) તે પછી ફરી જીર્ણ થયાનું માલુમ પડતા હી સં. ૧૦૮૭મા ભદ્રના મહેલ અને કોટ કોટ માટે રૂા. ૧૯૦૦) મંજુર થયા હતા (પૃ. ૩૦૧) ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં હી સં. ૧૦૯૫મા નદીમાં મોટી રેલ આવવાથી ભદ્રના કિલ્લાની અને કોટની

શહેરની સુખાકારી માટે તોડી નાંખવાની ચળવળ ચાલે છે. રક્ષણ અને લોક સુખાકારી માટે છેક ઓગણીસમી સદી સુધી સુધરાવેલા કોટને લોકોના જ સારા માટે તોડી નાંખવાનો સમય આવ્યો એ કાળનો મહાન મહિમા છે.

દરવાજા

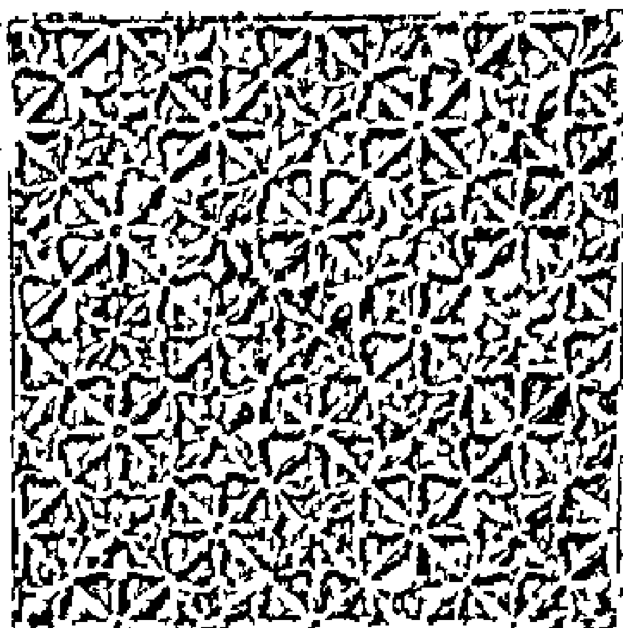
કોટને હાલ અઢાર દરવાજા છે. એમાં પંદર મોટા અને ત્રણ નાના છે. પંદરમાં બે બંધ અને બે નવા પાડેલા છે. પાંચકુવા અથવા નવો દરવાજો અને પ્રેમાભાઇ અથવા પ્રેમ દરવાજો રેલ્વે થયા પછી સગવડ ખાતર પાડયા છે. આસ્તોડીઆ અને જમાલપુર વચ્ચે મહુધા દરવાજો બંધ જ રહે છે. શાહપુર અને દિલ્હી દરવાજાની વચ્ચે હલીમની ખડકી પણ બંધ રહે છે.[૧૯]

એટલે અમદાવાદના દરવાજા પણ હાલ અસલના જેટલા નથી. દીલ્હી દરવાજાની આસપાસ બે બારીઓ પાડી ત્રણ દ્વાર કરવામાં આવ્યાં તે પણ પાછળથી. અસલ બધા દરવાજા એક જ દ્વારના હતા. પાંચકુવા દરવાજો પણ અવરજવરની સગવડ માટે ત્રણ દ્વારવાળો કરવામાં આવ્યો છે. બધા દરવાજા દેખાવમાં લગભગ સરખા જ છે. ફક્ત ખાનજહાન દરવાજો જુદો પડે છે. એ આગળ જોઇશું.

દીવાલો તુટેલી, તેથી બાદશાહે ખર્ચના રૂા. ૨૨૬૦૪) મંજુર કર્યાં હતા અને એ માટે શહેરના લોક પાસેથી કાંઇ ન લેવા ફરમાવ્યું હતું. (પૃ. ૩૧૭) હી. સં. ૧૧૦૪માં પણ કેટલાંક જાહેર મકાનો સાથે કોટની મરામત માટે રૂા. ૪૨૫૪) મંજુર થયા હતા. (પૃ. ૩૪૦); હી. સં. ૧૧૧૪માં કોટની મરામત માટે રૂા. ૨૬૦૦૦) અડસટવામાં આવ્યા હતા જેમાંથી રૂા. ૨૦૦૦૦) મંજુર થયા હતા. (પૃ. ૩૭૦) હી. સં. ૧૧૨૬ પછી જહાંદારશાહના સમયમાં કોટ રેલથી પડી જવાથી મરામતની મંજુરી મળી હતી. પણ રૂપીઆનો આંક જણાવેલો નથી. (પૃ. ૪૩૩). મરેઠા સમયમાં પણ એક વખત કોટ સમરાવાયો છે. હાલ કલેક્ટર બોરેડેલનો કરાવેલો આપણે જોઇએ છીએ. [૧૯] અમદાવાદ ગેઝીટર પૃ. ૨૬૮.

પ્રકરણ છઠ્ઠું

કવિ હુલ્વી શીરાઝીએ કરેલું અમદાવાદનું વર્ણન

કવિની કલ્પનામા અતિશયોક્તિ તો હોય જ પરતુ કવિ ઇતિહાસકાર બને ત્યારે અતિશયોક્તિનો અંશ કાઇક ઓછો થાય છે. અસલના વખતમા સાદા ઇતિહાસકારમા પણ સહેજ અતિશયોક્તિ આવી જતી. એવા એક કવિ હુલ્વી શીરાઝીએ અમદાવાદના સ્થાપનાર અહમદશાહના સમય પછી એ બાદશાહના રાજ્યનો ઇતિહાસ તારીખે અહમદશાહી નામે લખ્યો છે. એ ગ્રંથના ઉલ્લેખો મીરાતે સીકંદરી અને અહમદીમા છે, પરંતુ તારીખે અહમદશાહી હાલ ઉપલબ્ધ નથી. સીકંદરી અને અહમદીમા એ કવિએ કરેલું અમદાવાદ વસ્યાનું વર્ણન આપેલું છે. અને કવિની અતિશયોક્તિ છતાં અમદાવાદનો ઇતિહાસ એના વગર અપૂર્ણ કહેવાય માટે એ અત્રે નોધવા લાયક છે.[1]

ચુનિન ગુફ્ત હુલ્વાયે શીરીઁ સુખન
કે અફ્શાન્દ સદ દુર્જ દર દર સુખન ૧
કે ચું ચંદકેશાદ ગરદું ખરામ[2]
શુદશ બર લખે રૂદે સાબર મુકામ. '૨

[૧] આ ફારસી કવિત ગુજરાતી અક્ષરોમા પુરાતત્વના બદલએ ઝીનુલબેલાદ અહમદાબાદ નામના રા. સુ પુ. બારોટના લેખમાંથી લીધુ છે. અર્થ એ અને અહમદીની ગુજરાતી આવૃત્તિનું ભાષાંતર સરખાવીને લખ્યો છે. [૨] સીકંદરીમાં

અર્થઃ—મધુર બાની વાળો હુલ્વી જે એક એક શબ્દમાં સોસો મોતી વેરતો એણે આમ ગાયું:–એક દિવસ જ્યારે આકાશમાં સંચરનાર બાદશાહ વિહાર નીકળ્યા હતા ત્યારે સાબરમતી નદીના કીનારા ઉપર એમનો મુકામ થયો કરવા હતો. (૧–૨)

ઝમીને બધાયત ફરહનાક દીદ
ઝ ગરદે મહન્ ખાકે ઉ પાક દીદ. ૩
હવાઈ કે મી કર્દ દિલરા હવસ,
નસીમશ ચું મિશ્કે ખતન ખુશ નફ્સ. ૪

અર્થઃ—અને ત્યાંની જમીન એમને અત્યન્ત આનંદકારી જણાઈ, અને મહેનતની ધૂળથી ત્યાંની ભૂમિ પવિત્ર થયેલી દીઠી. ત્યાંની હવા હૃદયને મુગ્ધ કરતી હતી. એની ફોરમ (શ્વાસોશ્વાસ) ખોતાનની કસ્તુરી જેવી સુગંધિત હતી. (૩–૪).

મકાઁ નઝઝા દીદો જાયે લતીફ
મહલ ખૂશ આબો હવાએ લતીફ ૫
બઘફ્હામે ઘૈબી વ હુકમે એલાહ
સુનિન આમદન્દ દર દિલે બાદશાહ. ૬
કે દરઆઁ ઝમીને મરૂવ્વહ હવા
કુનદ તાજ શહરી મુઅઝિઝમ બિના. ૭

અર્થઃ—સ્થળ પવિત્ર અને રમ્ય હતું. પાણી આનંદકારી હતું. અને હવા દિલચસ્પ આવતી હતી. આ બધું જોઈ કોઇ અગમ્ય આદેશથી તથા અલ્લાહના હુકમથી બાદશાહના દિલમાં એવું સ્ફુર્યું કે આ સુખકર હવાવાળી ઝમીનમાં મોટી ઇમારતોવાળું પાટનગર રચવું. (૫–૬–૭).

હમાઁ લહઝા બાની તલબ કર્દ શાહ
બફરમુદ તા હમ દરાઁ જાયગા. ૮
બસાઝદ યકે શહરે આલી અસાસ
કે ગુયન્દ સુક્કાને ખાકશ સિપાસ. ૯

ખરામને બદલે ગુલામ શબ્દ લખ્યો છે એટલે આકાશ જેનું ગુલામ છે એવા બાદશાહ એમ અર્થ થાય છે. બીજાં પાઠાંતરો છોડી દીધાં છે. (પુરાતત્ત્વ).

સરે ખાકબર ઓજે ખિઝ્રા બુરદ
સરેરા બર ઔજે સુરૈયા બુરદ. ૧૦

અર્થઃ—તુરત એણે કારીગરોની શોધ કરાવી અને ફરમાવ્યું કે એ જગામાં એક આલીશાન ઇમારતોવાળા એવા શહેરની રચના કરો કે જ્યાં વસનારાઓ એને માટે ધન્યવાદ આપે; જેની માટીનું શિર આકાશથી પણ વધારે ઉચું થાય, અને જે તારાના ઝુમખાથી પણ ઉચું જાય, (૮–૯–૧૦).

જહાંરા અસાસે મુઅઝ્ઝમ દેહદ,
ઝ સર ઝીનતો ઝેબ આલમ દેહદ. ૧૧
બીનાયે બરાવર ચુ કસ્રે ફલક
કે દર વર શવદ ખીરા ચશ્મે મલક. ૧૨

અર્થઃ—જે જગતને આલીશાન આધાર આપે અને પોતાના શિરથી આલમને શણગારે. ગગનના મહેલની જેમ એની બાંધણી એવી ઉચી કરો કે ફીરીસ્તાઓની આંખો એ જોઇને અંજાઇ જાય. (૧૧–૧૨).

પયે દફ્યે યાજુજ ફીન દાવરી
કશદ બર ઝમી સદ્દે ઇસ્કંદરી. ૧૩
કુનદબર ઝમીં આસ્માની બપા
કેખિશ્તશ શુવદ જામે ગેતી નુમા. ૧૪

અર્થઃ—માજુજ ને અટકાવવાને માટે ફરીયાદ થવાથી સીકંદરે ઉભી કરી હતી એવી ' સદ્દે ઇસ્કંદરી '–(સીકંદરની દીવાલ)ના જેવી દીવાલ બનાવો કે જે અસમાનને જમીન ઉપર ટેકવી રાખે અને જેની ઇંટો જામે ગેતીનુમા[૩] જેવી બને. (૧૩–૧૪).

યકે મિસ્ર જામી કુનદ આશકાર.
કે ખાકશ બુરદ આબે ચીનો તતાર. ૧૫

[૩] હાલ જેમ પૃથ્વીના ગોળા બનાવાય છે એમ જમશેદ નામના ઇરાનના બાદશાહે એક પ્યાલો બનાવ્યો હતો તેમાં પૃથ્વીનાં બધાં સ્થળોનું નિરીક્ષણ થતું. (પુરાતત્ત્વ નોંધ)

ધબારી કે ખિઝદ ઝ રાહરા અયાન
કશદ સુર્મા દર દીદયે અસ્ફહાન. ૧૬
નિશાપૂરરા અસ હસદ જાઁ રવદ
કે ગુજરાત રશ્કે ખુરાસાઁ શવદ ૧૭

અર્થઃ—એક મિસ્રી જામી (જુમામસ્જીદ) એવી જાહેર કરો અર્થાત્ ખુલ્લી મુકો કે જેની આગળ ચીન અને તાતાર પાણી ભરે. એના રસ્તા ઉપર ઉડતી ધૂળ અસ્ફહાન (ઈરાનનું એક પ્રખ્યાત શહેર)ના લોકો સુરમા તરીકે વાપરે. અને જેને જોઇને ગૂજરાત ખુરાસાનની હરીફાઈ કરે છે એ ઇર્ષાથી નેશાપુર[૪]ના પ્રાણ નીકળી જાય.

ચું દર ખાતિરે શાહ ગરદું સરીર
સદ આઁ ફિક્ર શાહી ફરા જાયગીર. ૧૮
તલબ કર્દ અસહાબે ઇલ્મે નજુમ
કે બુદન્દ ગંજુરે ગંજે ઉલૂમ. ૧૯
દકાયક શનાસાઁને દૌરે ફલક
કે વાકેફ બુદંદ અઝ સમાઁ તા સમક. ૨૦
ગિરફતન્દ ઝીચો સુતરલાબરા
કશીદન્દ તુહ ચર્બે દોલાબરા. ૨૧
મુહન્દિસ સિફાતાન અખ્તર શનાસ
બરાહીન નુમાયાન સાહેબ કયાસ. ૨૨
મુતાલે કશાયાને સતહે સિપહર
તવાલે નુમાયાને નાહીદો મિહર. ૨૩
બદીદન્દ હર કોકબીરા શરફ
નઝર બર કુશાદન્દ અઝ હર તરફ. ૨૪
બફરમાને શાહિનશાહે બખ્તીઆર
બકરદન્દ સાઆત સાદ અખ્તિયાર. ૨૫

[૪] નિશાપુર અગર નેશાપુર ખુરાસાનમા પ્રખ્યાત શહેર છે. એ શહેર અમદાવાદને જોઇને લેવાઇ જાય એમ તાત્પર્ય છે

અર્થ —આકાશ જેવા વૈભવવાળા બાદશાહના મનમાં જ્યારે આ શાદી યોજના વસી ગઈ ત્યારે જ્યોતિષશાસ્ત્રના (એવા) પંડિતોની શોધ કરાવી કે જેઓ જ્ઞાનભંડારના માલીકો હતા, જેઓ આકાશચક્રની ખુબીઓના જાણકાર હતા, અને આકાશથી તે માછલી સુધી સુધી (એટલે પાતાળ સુધી) (સર્વ ચીજોથી) વાકેફ હતા, (આ પડિતો) આકાશચક્રના ગુણધર્મના અને ભૂમિતિના જાણકાર હતા, કસોટી તોળી જાણતા અને ગણિતમાં પારંગત હતા, સાતે આકાશના હીસાબ કાઢી જાણતા, અને શુક્ર ને સૂર્યની જન્મકુંડળી બનાવી જાણતા, એમણે ખગોળી કોષ્ટકો અને સુતરલાબો (ઉન્નતાંશ માપક યંત્રો) લીધાં અને સાતે આકાશના ચક્રો દોર્યા જ્યારે દરેક સીતારા શુભ જોવામાં આવ્યા ત્યારે (આ જોશીઓએ) દરેક દિશાઓમાંથી નજર ખેંચી લીધી અને સદ્ભાગ્ય સપન્ન શહેનશાહના ફરમાનથી શુભ મુહૂર્તની પસદગી કરી (૧૮–૨૫)

મહે ઝુલકઅદ રફ્ત અઝ હિજ્રીઆ
મનાસા અશર બા સમાના મેઆ ૨૬
ચુ બાની બિના બર કશિદ અઝ ઝમીં
બરઉ ખાન્દા હરદમ ફલક આફરીં ૨૭
ચું શુદ આઁ અસાસે મુઅલ્લી તમામ
ગુઝશ્ત અઝ સરે ચર્ખ ફિરોઝા ફામ ૨૮

અર્થ —હિજરી સન ૮૧૩ના ઝુલકાદ મહીનાનુ મુહૂર્ત નક્કી થયુ જ્યારે કારીગરોએ ઇમારતો ઉભી ત્યારે આકાશ દરદમ 'ધન્યવાદ' બોલતુ હતું જ્યારે એ આલીશાન પાયાનું ચણતર પુરૂં થયુ ત્યારે (ઇમારતો) વિજય કરતી આકાશથી પણ ઉંચે સુધી પહોંચી (૨૬–૨૮)

ચું આઁ શહર આબાદો મામુર ગશ્ત
જહાં હફ્ત ઇકલીમ ખુર્દ ગશ્ત હશ્ત ૨૯
નવાબાદ શહેરી શુદા નાઝનીન
મવાફિક ચુ ખાલી બરૂયે ઝમીન ૩૦
ચું તરતીબે આઁ શહેર આલી મુકામ,
શુદ અઝ નાસિરૂદ્દીન અહમદ તમામ ૩૧

દરઆઁ નામ હમ અહમદાબાદ ગશ્ત,
દરઆઁ મિલ્લતે અહમદ આબાદ ગશ્ત ૩૨

શુદ તાઝા શહરે ઇમારત પઝીર
કે ગરદૂં નદીદશ બદૌરાઁ નઝીર. ૩૩

ઇલાહી તુ ઈઁ શહરે આલી બીના
મદે તા બહસ્રશ ઝવાલો ફના. ૩૪

અર્થ:—જ્યારે એ શહેર આબાદ અને વસ્તીવાળુ થયું ત્યારે પૃથ્વી જે સમખડી હતી તે આડ ખંડી થઇ ગઈ. નવુ આબાદ થયેલું એ શહેર વસુધરા દેવીના મુખપરના શ્યામ સુંદર તલ જેવું શોભી ઉઠ્યુ ! જ્યારે મોટા મહેલોવાળા આ શહેરની ગોઠવણ નાસિરૂદ્દીન અહમદે પૂર્ણ કરી, ત્યારે આ નવું નગર એવું થયુ કે જેની જોડી એ જમાનામા આકાશે જોઇ નહોતી ઓ ખુદા ! આ આલીશાન બાંધણીવાળા શહેરને તુ કિયામતના દીવસ સુધી વિનાશ આપીશ નહી (૨૯–૩૪)

આ પ્રમાણે તારીખે અહમદશાહીના કર્તા હુલ્વી શીરાઝીએ અમદાવાદ વસ્યાનુ વર્ણન ગાયુ છે.

આ વર્ણન કવિ-ઇતિહાસકારનુ કરેલુ છે, અને અહમદશાહની જ તવારીખના લેખકે એ સમયની લગભગમા જ લખેલુ એટલે તારીખ માટે વિશ્વાસ લાયક છે આની સાથે ઔરગઝેબ બાદશાહના સમયનું એટલે અમદાવાદ વસ્યા પછી લખાયલુ કવિત્વવાળું વર્ણન છે અને એ અહીં જ સ્થાને હોવાથી જોવા જેવું છે. હિંદુએ લખેલુ છે, એટલે ઉપરના ફારસી કવિતની સાથે ઠીક લાગે એવું છે. પ્રાચીન અમદાવાદને નજરે જોનારા મુસાફરોના વર્ણન આગળ કરીશું એટલે કવિના વર્ણન અહીં ઉચિત છે:

આ રાજસાગર સૂરિ નિર્વાણ રાસમા[૫] અમદાવાદનું સત્તરમી સદીનુ વર્ણન છે. એ ગ્રંથ સંવત ૧૭૨૨ (ઈ સ ૧૬૬૬)મા લખાયો છે. એમા અમદાવાદના પરા અને જૈન સંઘના મુખ્ય મુખ્ય પુરુષોના નામો પણ છે

[૫] જુઓ જૈન ઐતિહાસિક ગુજરાતી કાવ્ય સંગ્રહ પૃ. ૫૪–૫૫

અમદાવાદના સામાજિક ઇતિહાસની દષ્ટિએ પણ એ આખોયે રમ કાઇક ઉપયોગી છે. શહેરનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે:—

"જેમાંહિ વરતિ જયજયકાર, જેમા સકલ વસ્તુ વિસ્તાર;
જે દીઠઈ ઉપજઈ આલ્હાદ, એહવુ નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૧
જેમા સુજન લોકઙિ ઘણા, પહુચાડિ મનની કામણા;
જે દીઠિ નાઠઈ વિખવાદ, એહવુ નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૨
ચોરાસી ચઉટા જિહા ભલા, વસ્તુવાના જોઇઈ તેતલા;
ઠામિ ઠામિ જિહા સકલ સંવાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ ૩
જિહા મદ ગલતા મયગલ ગમઈ, ચઉગડિઆ નિત્ય નિત્ય ગડગડિ;
ત્રિપોલીઈ[૬]નોબતિનો નાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૪
ચતુર પુરુષ વડરાઈ કરિ, જિહા ઘોડા ધારા ગતિ ધરઈ,
ગાયન ગાઈ સરલઈ સાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મવાદ. ૫
ધજા તોરણ મંડપ પૂતલી, કોરણીઈ બહુ શોભા મિલિ,
જેહમા એવા જિન પ્રસાદ, એહવુ નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૬
આપ રુપથી અધિકા ઘણા, નિરખી રુપ જિહાં રામા તણા;
ઈદ્રાણી મૂકઈ ઉનમાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૭
જિહા વાહિની દાહિની વહઈ, જિહાં લક્ષ્મી નિશ્ચલ થઇ રહિ,
જિહા પટ દરિસણ સંવાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૮
જિહા દાતી દાન દેતા હસિ, કલાવત કલા અભ્યસઈ,
પુણ્યવંત પરિહરઈ પ્રમાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૯

અમદાવાદના આવા કવિત્વયુક્ત વર્ણનોમા પણ સત્ય અદરથી નીકળે છે. આ વર્ણનમા અમદાવાદનો વિસ્તાર, વૈભવ, હિંદુ કોમની વસ્તી અને વ્યવહારનુ ભાન થાય છે. દાન માટે આજની પેઠે અમદાવાદની ખ્યાતિ અને કલાકારને અભ્યાસનું સ્થાન મળતું એ પણ ઉપયોગી વાત છે. ઔરંગઝેબ

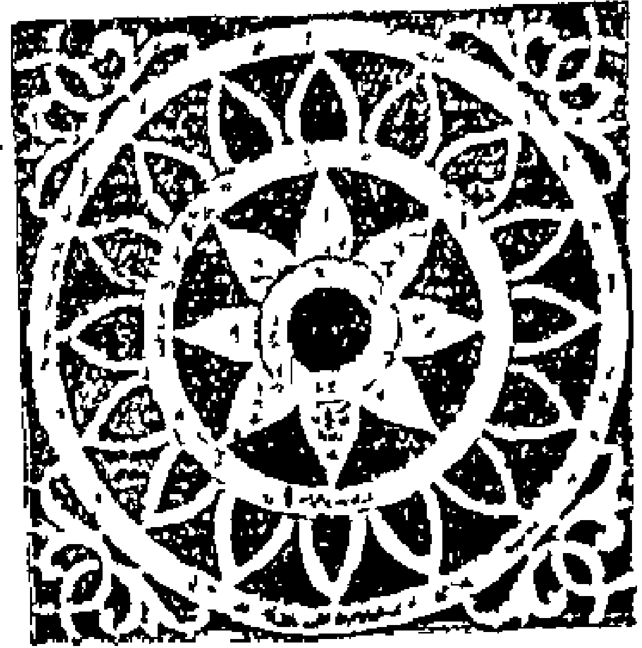
[૬] ત્રીપોલીઈ=ત્રણદરવાજા આ ઉપરથી ત્રણ દરવાજા ઉપર નોબત વાગતી હશે એમ સમજાય છે તેકે નોબતખાનુ ભદ્રના દરવાજામા હતુ એવા ઉલ્લેખો છે

બાદશાહે હુન્નર કારીગીરી જાળવી રાખવા માટે જે કાળજી ગખેલી છે એ જાણીતી વાત છે

અમદાવાદના જે જુદા જુદા નામ લખવામા અને બોલવામા વપરાય છે તે પણ અહીં જાણવા જરૂરના છે. રાજનગર અને શ્રીનગર નામ પણ જૂના છે. અને રાજનગર નામ તો અમદાવાદને બદલે ઘણીવાર હિંદુ ગ્રથકારો વાપરે છે. એ સિવાય અહમ્મદવાદ, અહિમ્મદાવાદ, અહમદાવાદ, અહમદપુર, અકમિપુર[૭] અને અહમદનગર વગેરે નામો પણ પ્રાચીન જૈન અને ગૂજરાતી ગ્રથો અને લેખોમા આવે છે પરદેશી મુસાફરો પણ કોઈ ખરૂનામ અહમદાવાદ લખતા નથી. યૂરોપીય મુસાફરોમા બારબોસા અમદાવાત (Amdavat) લખે છે સર ટોમસ રો અમદાવાઝ (Amdavaz) લખે છે વીલીયમ હોકીન્સ (Willim Hawkins) વગેરે કેટલાક અમદાવાર (Amdawar) અને વીલીયમ ફીન્ચ (William Finch) અમદાવાર (Amadaver), ભાટના ગીતોમા ' અમદા ' એટલુ જ નામ પણ દેખાય છે.

[૭] જુઓ જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય સચય પૃ ૧ (રાસસાર) નોધ અકમિપુર નામ બહુ વપરાતુ હોય એમ જણાતુ નથી અહદપુર નામ અમદાવાદના પરાનુ છે અને એને અમદાવાદના નામ તરીકે ધારવાનુ કારણ નથી રાજનગર શ્રીનગર સુપ્રસિદ્ધ છે અહમદનગર નામ ' શ્રીરત્નકીર્તિ સૂરિ ચઉપઇ 'મા " ગઢ મઢ મદિર મહુલસુ, શ્રીઅહ્મદનગર વિરાજિરે, " એ લીટીમા જડે છે (જૈ ઐ ગૂ કા સ પૃ ૨)

પ્રકરણ સાતમું

સ્વતંત્ર બાદશાહીનું પાટનગર

" પાદશાહી અમદાવાદ, સ્વતંત્રપણે લાડે "

—નવલરામ

અમદાવાદ વસ્યા પછી દોઢ સદી સુધી એના સ્થાપનારના વંશની સ્વતંત્ર બાદશાહીની રસભરી સંભાળમા વેગથી ઉછરીને વધતુ ગયું. જન્મ્યા પછી માબાપની ખાસ કાળજી અને વહાલથી ઉછરતા શરીરનું બંધારણ અને સૌંદર્ય યુવાનીમા જેમ ખાસ ખીલે છે, અને એ ખીલવણી દરમ્યાન ખાસ મોટા પ્રસંગો માબાપની છાયાને લીધે થોડા જ આવે છે, અને આવે છે એટલા નોંધવાલાયક હોતા નથી અગર નોંધાતા નથી, તેમ ૧૪૧૧ પછી અમદાવાદ વેગથી વધતું જ ગયું. એના સ્વતંત્ર પાલકોએ ઘણા હેતથી એનું સૌંદર્ય વધારવા ધ્યાન આપ્યું. એમની કાળજીને લીધે બહારની હરકતો અને અંદરના ઉપદ્રવો અમદાવાદના શરીરને બહુ નડી શકયા નહિ. એટલે આ બંધારણની એક સદીમા અમદાવાદના સૌંદર્ય અને વિસ્તાર અસ્ખલિત વધતાં જ ગયાં.

આમ હોવાથી અમદાવાદની બાદશાહીના સમયમાં અમદાવાદના ઇતિહાસની કોઇ ખાસ અગત્યની વીગત નોંધાયલી નથી અહમદશાહ પછી એક પછી એક થયેલા બળવાન બાદશાહોએ શહેર વધાર્યુ અને શણગાર્યું એજ

ઉલ્લેખો મળે છે. એ સમયમાં અમદાવાદના કોટ સુધી બહારના શત્રુને આવવાની તાકાત નહોતી, એટલે અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિ જેવા સાધારણ ઉપદ્રવો જ શહેરને કોઇ કોઇ વાર નડયા હતા. આ કારણથી લગભગ એક સદી સુધી અનેક જાતિના લોક ત્યાં આવીને વસતા ગયા. અહમદશાહે ૧૪૧૧ માં વસાવ્યા પછી સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમય સુધી શહેરને વધવાનો ખરો સમય હતો.

અમદાવાદની શરૂઆતની પ્રગતિ

અહમદશાહે ભદ્રનો કિલ્લો બાંધવા માંડયો અને બીજાજ વર્ષથી કિલ્લા બહાર થોડે છેટે શહેરની ભાવી વસ્તીનું મધ્યબિંદુ ધારી ત્યાં જુમા મસ્જીદ બાંધવા માંડી, એ વખતે પણ આશાવલની વસ્તી એની જગ્યાએ જ કાયમ હતી એમ માનવાને કારણ છે. કોઇ કોઈ ઉમરાવો નવી જગ્યાએ પણ આવ્યા હશે. શરૂઆતમાં બંધાયલી મસ્જીદોમાં હૈબતખાં અને મલીક અલીમની મસ્જીદો જમાલપુર દરવાજે અને તેની બહાર છે અને એક ખાનપુરમાં છે. એટલે શહેર કિલ્લાની બહાર ધીમે ધીમે વધતું હશે એમ જણાય છે.

અહમદશાહ ધાર્મિક મુસલમાન હોવા છતાં એના વડવા ટાંક રજપુત હતા. અણહિલવાડ પાટણ જેવું તે વખતના હિંદુસ્તાનમાં એક મોટામાં મોટું નગર સામે નમુના માટે હતુ.[1] અને બાંધનારા મોટે ભાગે હિંદુ અગર હિંદુમાંથી તાજા વટલેલા હતા.[2] એટલે અમદાવાદની નગરરચના પ્રાચીન હિંદુ શહેરની રચનાને અનુસરીને થાય એમાં નવાઈ નથી.[3] એટલે કિલ્લાની બહાર અને જુમા મસ્જીદની આજુબાજુ શહેર એ રચનાના નિયમો મુજબ વધતુ ગયું.

અમદાવાદની રચના

સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયમાં શહેર નવી જગ્યાએ બરોબર વસ્યુ હોય એમ મનાય છે. આ સુલતાને શહેરનું સૌંદર્ય વધારવા ઘણું કર્યું. એના સમયમાં શહેરના બીજા ભાગોમાં પણ મકાનો મહેલો અને મસ્જીદો વધવા માંડી. શહેર બહાર કાંકરીયું તળાવ ખોદાયું અને ખામેદરોજના[4] મહેલો બંધાયા.

સુલતાન કુતુબુદ્દીનનો સમય

[૧] જુઓ મીરાતે અહમદી ભા. ૨ નું ભાષાંતર પૃ. ૬ [૨] Havell's Indian Architecture P. 68 [૩] Havell's History of Aryan Rule in India P. 341. [૪] જેને હાલમાં નગીના મહેલ પણ કહે છે

મહમૂદ બેગડાનો સમય

કુતુબુદ્દીન પછી એનો ભાઈ મહમૂદ બેગડો ગાદીએ આવ્યો. હવે અમદાવાદની ખરેખરી ચડતી હતી. એના સમયમા અમદાવાદની જે શોભા વધી, તેવી બીજા કોઈ બાદશાહના સમયમાં વધી નથી. એણે અને એના ઉમરાવોએ શહેરને ચારે બાજુએ શણગાર્યું. મહમૂદનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે એને સદાય આબાદી અને લીલાલહેર ગમે. પડેલા ઘરને ફરી વસાવે અને ઝાડ વાવે તેને ખાસ ઉત્તેજન એ આપતો. એક શહેર નવું અને બે શહેર ફરીથી વસાવનાર બાદશાહ પોતાની રાજધાની ખાસ સંભાળથી ખીલવે એમાં શંકા હોય જ નહિ.[૫] એના અમીરોએ દરિયાપુર, કાળુપુર, સારંગપુર અને તાજપુરના પરાં તથા લત્તા સ્થાપ્યા. આ અને બીજા અનેક ઉમરાવોએ અનેક મસ્જીદો શહેરમા બંધાવી, એમાથી થોડી તો હાલ પણ જોઈએ છીએ. આ સમયની કેટલીક મસ્જીદો તો દુનિયાના નાના મકાનોમાં સર્વોત્તમ પંક્તિમાં ગણાય છે.[૬] આ અમીરોના મહેલો અને બગીચા પણ હશે જ. સુલતાન મહમૂદને બાગનો ઘણો શોખ હતો. અમદાવાદના ઘણા ખરા બાગ એના સમયમા થયા એ આગળ જોઈશું. એણે ઈ. સ. ૧૪૮૬ મા અમદાવાદનો બહારનો કોટ બંધાવ્યો.

રાજધાની અમદાવાદથી ચાંપાનેર ગઈ

આ બાદશાહના સમયમા અમદાવાદના ઇતિહાસમા એક અગત્યનો ફેરફાર થયો. સુલતાન મહમૂદનો ઘણો વખત આસપાસના રાજ્યોને હરાવી તાબે કરવામા ગયો છે. જૂનાગઢ જીત્યા પછી એ ઘણીવાર ત્યા જતો અને લાંબો વખત રહેતો. પરંતુ ચાંપાનેરના પતન પછી એણે રાજ્યધાની જ ત્યા બદલી, અને વર્ષનો ઘણો ભાગ ત્યા જ રહેવા માંડ્યુ. વર્ષમાં એક વખત એ અમદાવાદ આવતો ખરો; પરંતુ આ પ્રથા છેક સુલતાન બહાદૂરના સમય (ઈ. સ. ૧૫૩૬) સુધી ચાલુ રહી, અને બાદશાહી ધ્યાન અમદાવાદને બદલે ચાંપાનેર શણગારવામા વળ્યું. આમ છતા અમદાવાદની વૃદ્ધિને કોઈપણ રીતે હાની આવવા દે એવો તો મહમૂદનો સ્વભાવ જ નહોતો. એટલે અમદાવાદની આબાદી વધતી જ ચાલી.

[૫] મહમૂદે મુસ્તફાબાદ (જૂનાગઢ) અને મુહમ્મદાબાદ (ચાંપાનેર) ફરી વસાવ્યાં અને મહમૂદાબાદ (મહેમદાવાદ) નવું વસાવ્યુ. [૬] Edwin Arnold's India Revisited. P. P. 117-124.

પરંતુ આની અસર થોડી થયા વગર રહી નહિં બાદશાહનો સમય દૂર સરહદ ઉપરના પ્રાંતોનો વિજય કરવામાં વધુ જતો, એટલે મુલકમાં અવ્યવસ્થા થઈ અમદાવાદ અને એની આજુબાજુ ચોરોનો ઉપદ્રવ વધ્યો ઇ સ ૧૪૭૧માં વાત એટલે સુધી વધી કે લોકોની સહીસલામતી જાળવવી મુશ્કેલ થઈ પડી બાદશાહ જૂનાગઢ જીતવામાં રોકાયો હતો એટલે એણે જમાલુદ્દીન નામના પુરુષને મુહાફિઝખાનો ઇલ્કાબ આપી અમદાવાદનો ફોજદાર બનાવ્યો વખત જતાં આ મુહાફિઝખાં અમદાવાદનો સુબો (ગવર્નર) બન્યો ગૂજરાતની સ્વતંત્રતાના સમયમાં બાદશાહની ગેરહાજરીમાં અમદાવાદમાં જ સુબા નીમાવવાનો પ્રસંગ આ પહેલો જ હતો આ મુહાફિઝખાએ વ્યવસ્થા એવી સારી કરી કે ટુંક સમયમાં પાંચસો ચોરને જાહેર ફાંસી દેવામાં આવી આ ખાં એક વખત ૧૭૦૦ હથીઆરબંધ સ્વાર પોતાની પાસે રાખીને ફરતો એમ કહેવાય છે, અને એણે બંદોબસ્ત એવો સારો કર્યો કે કેટલાય વર્ષ સુધી લોક ખુલ્લે બારણે સુતા[7] મુહાફિઝખાની પદવી ચઢતી જ ગઇ, ઇ સ ૧૪૮૦માં એ વજીર બન્યો, અને મસતુફે મમાલીકનો ઇલ્કાબ મળ્યો એનું ઘર ઘીકાંટે હતું એમ જણાય છે, કારણકે એણે પોતાને વાસ્તે બાંધેલી નાની પણ સુંદર મસ્જીદ હાલ પણ ઘીકાંટે અમદાવાદની સર્વોત્તમ મસ્જીદોમાં ગણાય છે

મુહાફિઝખાં અમદાવાદનો રોજગાર અને સુબો

બાદશાહની ગેરહાજરીની ખરાબ અસર આટલેથી અટકે એમ નહોતું ઇ સ ૧૪૮૦માં કેટલાક અમીરો બાદશાહની ગેરહાજરી અને વારવારની લડાઇઓથી કંટાળ્યા હતા સોરઠ જતી વખતે બાદશાહે શાહજાદા અહમદને અમીર ખુદાવંદ ખાંને સોંપ્યો હતો આ અમીરે બાદશાહને પદભ્રષ્ટ કરી શાહજાદાને અમદાવાદમાં ગાદીએ બેસાડવાનું કાવત્રુ રચના માંડ્યું રમઝાન ઇદના તહેવારની સ્વારી વખતે આ વાત જાહેર કરવાની હતી પરંતુ વજીર મહાઉદ્દીન અને કેટલાક જુના નિમકહલાલ

મહમૂદને પદભ્રષ્ટ કરવાનું કાવત્રું

[7] History of Gujarat Sultanat by Pro Commissariat in J B B R A S No LXXII p 252

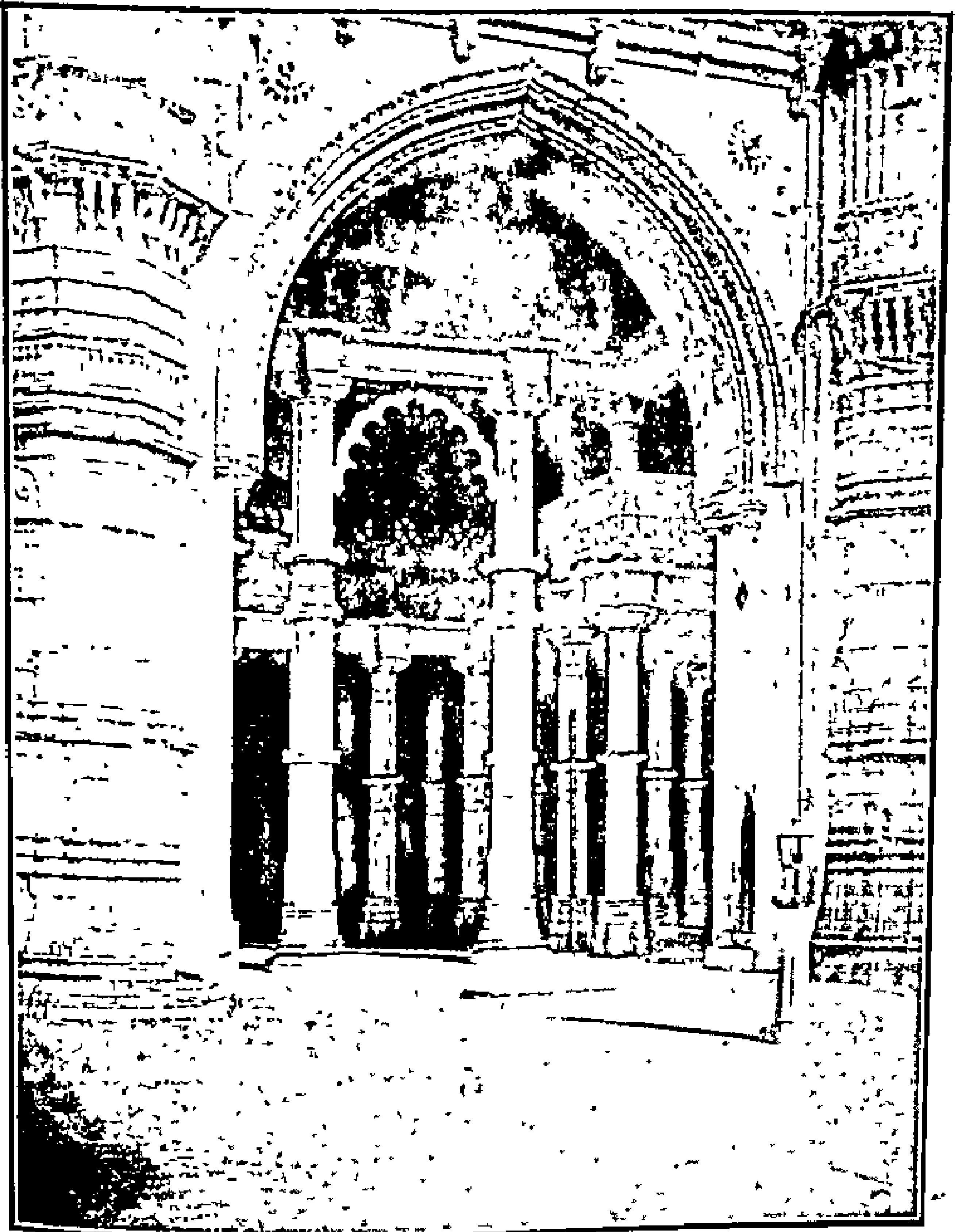
અમીરોએ આ કાવત્રુ પકડી સમાવી દીધું. કીવામ ઉલમુલ્ક મલીક સારંગે આ પ્રસંગે સારો જામો રાખી બાદશાહને ચિંતામુક્ત કર્યો. આ સમયમા (ઈ. સ. ૧૪૭૫) જગતના રાજા ભીમ અને તેના પિતાએ ગોવાના મહમૂદ સમરકંદીને લૂંટવાથી બાદશાહે દ્વારકા અને જગત જીત્યું અને રાજા ભીમને અમદાવાદ મોકલી મુહાફિઝખાને સોંપ્યો, અને બાદશાહના હુકમથી એના શરીરના કટકા કરી શહેરના દરવાજે લટકાવવામા આવ્યા.[૮]

મુહાફિઝખા પછી કિવામ ઉલમુલ્ક મલીક સારંગ પણ અમદાવાદનો સુબો બન્યો હતો[૯] બાદશાહોએ ચાપાનેર રહેવાનું પસંદ કર્યાથી અમદાવાદમા સુબા જ નીમવા પડતા પરતુ સ્વતત્ર બાદશાહીના સમયમા શહેરને લગતી ઝીણી ઝીણી વીગતો નોધાયલી ન હોવાથી સુબાઓની અને તેમના વખતમા બનેલી બીનાઓની હકીકત મોગલાઈના સુબાઓના સમયની પેઠે મળી શકતી નથી સુલતાન બહાદૂર સુધી બધા બાદશાહો ચાપાનેરમા વધારે વખત રહેતા, અને અમદાવાદ આવતા ત્યારે કાકરીઆ પાસે બાગેફિરદોસ[૧૦] (ઘટામંડળ) ના મહેલોમા ઉતારો કરતા એવા ઉલ્લેખો છે એટલે ભદ્રનો બાદશાહી મહેલ પાછળના સુલતાનોના સમયમા બહુ વપરાતો નહિં હોય એમ માની શકાય. સુલતાન મહમૂદ બેગડાનું મરણ અમદાવાદમા થયુ હતું[૧૧] અને સરખેજમા સત શેખ અહમદ ખટ્ટુની દરગાહની સામે પોતે બંધાવેલા રોજામા એની કબર છે એનો પુત્ર સુલતાન મુઝફ્ફર પણ ચાપાનેર રહેતો પણ મરણ વખતે અમદાવાદ આવી બાપદાદાના મહેલમા પ્રાણ

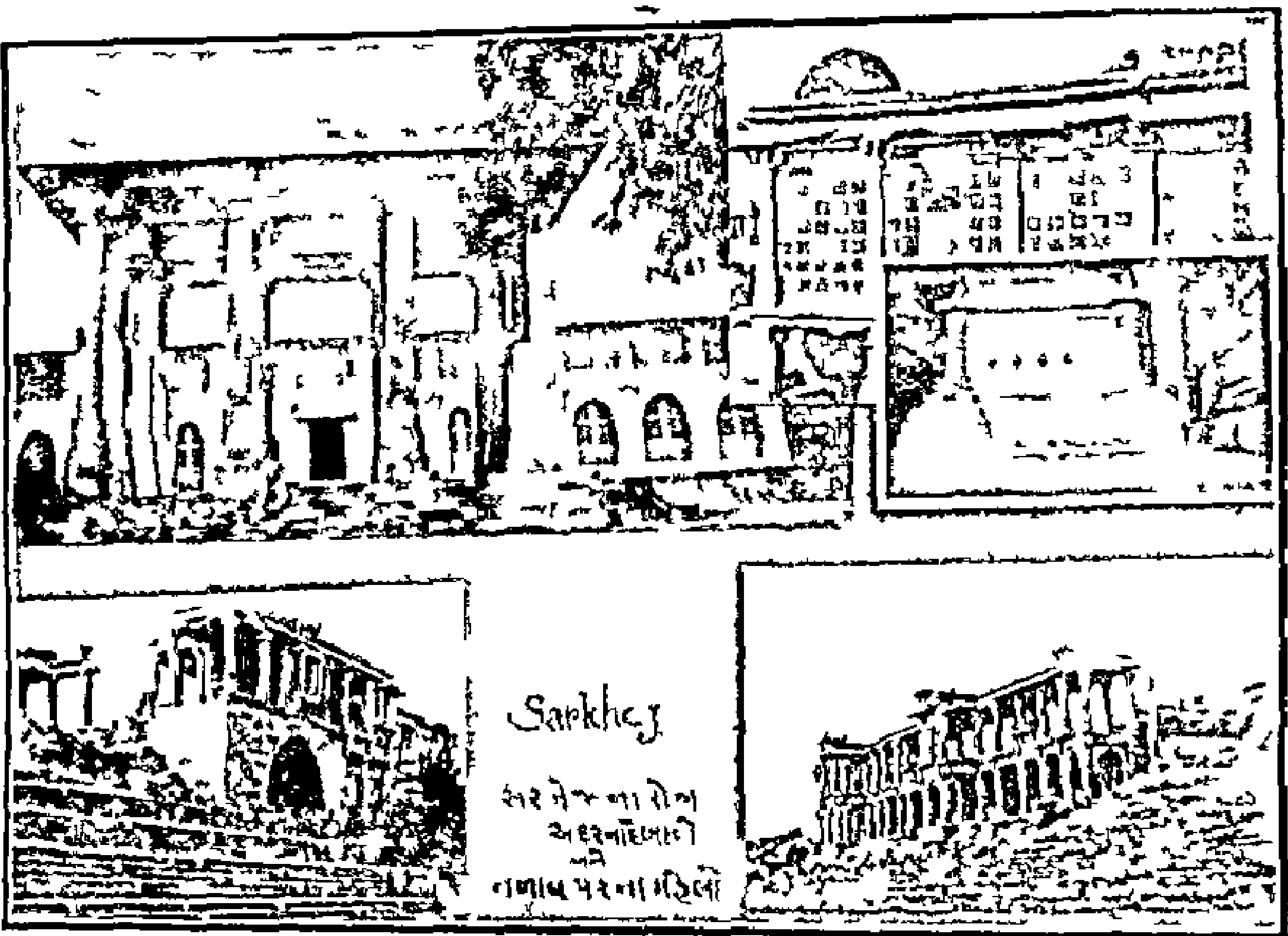
ચાપાનેરના વાસ પછી બાદશાહો કોઇ કો વાર અમદાવાદમા આવતા

[૮] મીરાતે સીકંદરી પૃ ૧૦૩ (ગૂ. ભાષાતર)

His of Guj Sultaut J B B R A S Vo LXXII p 254-55 અને સીકદરી પૃ ૧૦૯ દરવાજાનો આ ઉલ્લેખ કોટ બધાતા પહેલા નવ વર્ષ પહેલાનો છે, અને કોટને માટે ગુચવે એવો છે પરતુ ભદ્રના આઠ દરવાજે કકડા લટકાવ્યા એમ એ વાત ખરી હોય તો માનવું સારૂ છે, કારણ શહેરના દરવાજા કરતા કિલ્લાના દરવાજા શહેરના બધા લોકની નજરે ખાસ પડે આ ઉલ્લેખ કોટ અહમદશાહે બાધ્યો એમ બતાવવા માટે સબળ નથી [૯] મીરાતે સીકદરી ગૂ ભા પૃ ૧૫૪ [૧૦] મીરાતે સીકંદરી ગૂ ભા પૃ ૧૮૬-૨૩૪ [૧૧] એજ પૃ ૧૩૦-૧૩૧.

૫ જુમા મસ્જિદના લિવાનનો મુખ્ય દરવાજો

૬ સરખેજનાં મકાનો

૧ અહમદ ખટુ શાહનો રોજો અને મકબરો ૨ મહમૂદ બેગડાનો રોજો ૩ મહમૂદ બેગડાની કબર ૪ મહેલનું બહાર ને દરવાજો ૫ જનાનાનો મહેલ

ત્યાગ કર્યો[૧૨] એ પછી એકાદ અપવાદ સીવાય ગૂજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાનમાંથી કોઇ પાટનગર અમદાવાદમા મરણ પામ્યા નથી આ સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમા અમદાવાદના પોલીસખાતાનો વડો કોટવાલ મલિક ઉનમુ'ક શહેરના ઇતિહાસમા જાણીતો પુરુષ થઇ ગયો.[૧૩] ચોરો પકડવામા એની ચાલાકી ઘણી કહેવાતી મનીક ગોપી નામનો એક હિંદુ અમલદાર પણ મોટા ઉમરાવની પદવીએ આ સમયમા પહોચેલો હતો.[૧૪] એમ કહેવાય છે કે રાજધાની ચાપાનેર બદલાયાથી જો કે અમદાવાદને કોઇ જાતની હાની થઇ નથી છતાં બાદશાહની હાજરીથી જે તેજ શહેરમા જણાય તે નહોતું. અને મીરાતે સીકંદરીનો કર્તા લખે છે કે જયારે બહાદૂરશાહ અમદાવાદમા કાળુપુર દરવાજેથી પ્રવેશ કરી બાપદાદાના તખ્ત ઉપર બેઠો ત્યારે અમદાવાદ શહેરને નવી રોનક ઉત્પન્ન થઈ.[૧૫]

હુમાયૂએ અમદાવાદ જીત્યુ અને મીરઝા અસ્કરી સુબો

બહાદૂરશાહની ટુંકી પણ દેદિપ્યમાન કારકીર્દિમા એ પોતે તો અમદાવાદ કે કોઇ પણ જગ્યાએ ભાગ્યેજ થોડું રહ્યો છે. એની જીંદગી લડાઇની સ્વારીઓ અને બંદોબસ્તની મુસાફરીઓમા જ ગઇ છે. દસ વર્ષ જેટલા ટુંક સમયમા એના ઉપર આફ્ત આવી અને મુગલ બાદશાહ હુમાંયૂ ગૂજરાતના તાબાનું માળવા સર કરી, ચાપાનેર જીતી, નાસતા બહાદૂરની પાછળ (ઇ. સ. ૧૫૩૫) પછી અમદાવાદ આવ્યા અને ત્યા પોતાના ભાઇ મીરઝા અસ્કરીને ગૂજરાતનો સૂબો નીમી બહાદૂરની પૂંઠે ગયા. પણ તેમા સફળતા ન મળવાથી ચાપાનેર રસ્તે થઇ ઉત્તર હિંદમા ગયા. આ સમયમા મીરઝા અસ્કરીને સ્વતંત્ર કરીને અમદાવાદમા બાદશાહ ઠગવવા અમીરોએ પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ પ્રજા અને ગૂજરાતી અમીરો બહાદૂરશાહને વફાદાર હતા. થોડા જ સમયમા બહાદૂરશાહે મોટુ લશ્કર લઇ સરખેજની ઉત્તરે છાવણી કરી, અને લડાઇ કરવી ઠીક ન લાગ્યાથી અસ્કરીએ લડવાનો ડોળ કરી જમાલપુર દરવાજા બહાર

[૧૨] એજ પૃ ૧૮૭ [૧૩] એજ પૃ ૧૯૮ [૧૪] એજ પૃ ૨૦૬-૨૦૭ [૧૫] એજ પૃ ૨૩૨

આશાવલ અને શ્યામપુરની વચ્ચે છાવણી નાખી, અને પછી રાતોરાત મહમૂદાબાદ નાસી ગયો અને બહાદૂરે અમદાવાદ ફરીથી લીધું.[૧૬]

બાદશાહ હુમાયૂંએ અમદાવાદમા કાંકરીયા તળાવ આગળ પડાવ નાખ્યો હતો અને શહેરના માણસો કે માલમીલકતને નુકશાન ન પહોંચે તે માટે લશ્કર ઉપર ખાસ જાપતો રાખ્યો હતો, અને કોઇને ન સતાવવા લશ્કરને હુકમ કર્યો હતો હુમાયૂં વિદ્વાન અને રસિક હતો એણે અમદાવાદની ઉત્તમ મસ્જીદો, મહેલો, પાદશાળાઓ, રોજાઓ વગેરેની મુલાકાત લીધી શહેરને હરકત ન થાય તે સારૂ છાવણી બદલીને સરખેજ પાસે રાખી એ સમયે અમદાવાદ હિંદમા વસ્તી, પૈસો, સ્થાપત્ય અને કલામા સર્વોત્તમ શહેર હતુ, અને આગ્રા–દિલ્હી કરતા ચઢીયાતું હતુ.[૧૭] હુમાયૂની સત્તામા અમદાવાદ નવ માસ રહ્યુ હતુ

હુમાયૂ અને અમદાવાદ

બહાદૂરશાહ પછીના સુલતાનો નામના જ હતા આ અડધી સદીમા અમદાવાદ માટે કોઇ ખાસ અગત્યની વિગત નોંધાયલી નથી ગૂજરાતને અમીરોએ વહેંચી લીધુ બાદશાહ નામના અમદાવાદમા રહ્યા. સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાએ મહમૂદાબાદમા હરણનો મોટો શિકારબાગ બધાવી ઘણો વખત મોજમજાહમા ત્યા ગાળ્યો સુલતાન અહમદ ત્રીજો પણ અમદાવાદમા નામનો બાદશાહ હતો ઇ સ. ૧૫૫૩ મા મહમૂદાબાદમા પોતાના મહેલમા બુરહાનને હાથે સુલતાન મહમૂદ ત્રીજો મરણ પામ્યો[૧૮] એના સમયમા દેશમા દીવાળી હોળી વગેરે હિંદુ તહેવારો બંધ કરવામા આવ્યા હતા સુલતાનને મરણ પછી મહમૂદાબાદથી સરખેજ લાવી સુલતાન મુઝફ્ફરની કબરની બાજુમા દાટવામા આવ્યો સુલતાન અહમદ ત્રીજાનુ મૃત્યુ પણ ઇ સ. ૧૫૬૦ મા એવી જ રીતે અમદાવાદમા ભદ્રના બાદશાહી મહેલમા થયુ

સુલતાન મહમૂદ ત્રીજો અને સુલતાન અહમદ ત્રીજો

[૧૬] આ બાબતનો તબકાતે અકબરીનો ઉલ્લેખ આગળ નોંધ્યો છે સીકંદરી અને અહમદીમા પણ સહેજ ફેર સાથે આ બનાવ વર્ણવ્યો છે [૧૭] A Histoɪy of Guj Sultanat J B. B R A S LXXII P. 308 [૧૮] એજ પૃ ૩૧૯ સીકંદરી પૃ ૩૬૪

રાજ્યની સત્તા અમીર ઈતિમાદખાના હાથમા હતી તેની સાથે તે સુલતાનને અણબનાવ થયો, અને ખાએ સુલતાનને મારી નંખાવી ભદ્રની પાછળ સાબરમતી નદીની રેતીમા ફેંકી દેવડાવ્યો. સવારે એનું શરીર લોકોને જડયુ; અને અહમદશાહ પહેલાના માણેકચોકના હજીરામા એને દફનાવવામા આવ્યો. આમ કયા અમદાવાદ સ્થાપનાર મહાપ્રતાપી અહમદશાહ અને કયા એનોજ વશજ અહમદ ત્રીજો નદીની રેતમાથી મસ્તક વગરનો જડયો.[૧૯] એ બન્નેની સાથે સાથે આવેલી કબરો નશીબની વિચિત્રતા હાવ પણ બતાવે છે. એ પછી ઇતમાદખાએ સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાને ગાદીએ બેસાડી રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમા રાખી. પરંતુ એનો બધો વખત લડાઇઓમા અને અવ્યવસ્થામા ગયો છે, અને ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ કાઠીયાવાડમા રખડતો મરણ પામ્યો. એણે એક વખત અમદાવાદ અકબરશાહ પાસેથી લીધુ હતુ એ આગળ જોઇશુ

ઇતમાદખા

મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજાને નામનો સુલતાન બનાવી ઇતમાદખાએ અમદાવાદમા રહી રાજ્ય કરવા માડયુ પણ તે સુખે બેસી શકયો નહી દેશ અમીરોમા વહેંચાયલો હતો. એ બધુ ગૂજરાતના રાજકીય ઇતિહાસને લગતુ હોવાથી અમદાવાદને તેની સાથે સબધ નથી. ઇ સ ૧૫૫૬ના અરસામા સરદાર ચગીઝખા રૂમીએ ઇતમાદખાને હરાવી અમદાવાદ કબજે લીધુ ઈતિમાદખા સુલતાનને સાથે લઇ મોડાસા નાસી ગયો બે વર્ષ સુધી આ અમીરની સત્તા શહેરમા અને બહાર સર્વોપરિ રહી એની સત્તા અને દોર ઘણો હતો કેટલાક મોટા અમીરોએ એનું ઉપરીપણુ કબુલ કર્યુ એમા માળવાનો પદભ્રષ્ટ રાજા બાઝબહાદૂર જે એ વખતે હિંદમા સર્વોત્તમ ગવૈયો ગણાતો હતો તે પણ અમદાવાદમા ચંગીઝખા પાસે આવેલો હતો ચગીઝખાએ લશ્કર સાથે કાકરીયા તળાવ પાસે પડાવ નાખેલો હતો અને આસપાસના ખેતરમા પાકેલી જુવારને એના લશ્કરના ઘોડાઓએ મોઢુ પણ અડકાડયુ નથી એવો પાકો બંદોબસ્ત

ચગીઝખા અને અમદાવાદ

[૧૯] A His. of Guj Sultanant, J B B. R A S. LXXIV. p 106

એણે રાખ્યો હતો આ બીના મીરાતે સીકન્દરીના કર્તાએ નજરે જોયેલી છે એના બે વર્ષના અમલમા શહેર સુખી અને આબાદ બન્યુ ઇ સ ૧૫૬૮ મા ચોગાન રમવાનું બહાનું કાઢી જુજહારખા હબસીએ ભદ્ર અને ત્રણ દરવાજા વચ્ચેના મેદાનમા આ સજ્જન પણ બહાદૂર પુરુષને મારી નાખ્યો અને થોડા વખત સુધી શહેરમા હબસીઓનુ જોર રહ્યુ [૨૦]

ઇ સ ૧૫૬૮મા ઇતમાદખાએ આવીને ફરીથી અમદાવાદ લીધુ અને પહેલા પ્રમાણે સત્તા જમાવી આ સમયે ઉત્તર હિંદમાથી નાસીને આવેલા મીરઝાઓ ગૂજરાતની રાજકીય બાબતોમા સત્તા મેળવવા જતા હતા ઇ સ ૧૫૭૨મા સૈયદ મીરાં નામના મોટા અમીરનું મૃત્યુ થયુ એટલે અમીરો પર એનો દાબ હતો તે ગયો આ બધા બનાવોથી પાટણથી શેરખાએ ઇતમાદખાને કાઢવાના હેતુથી અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો ઇતમાદખાએ ભરૂચથી મીરઝાઓની મદદ માગી એટલે શેરખા દરવાજેથી જ પાછો ગયો અને અમદાવાદનું રક્ષણ થયુ એ જ વખતે ઇતમાદખાએ ગૂજરાતની સ્થિતિનું વર્ણન કરી બાદશાહ અકબરને ગુજરાતમા તેડવાને મીર અબુતુરાબ વલીને મોકલ્યા અકબરે અમદાવાદ આવવાને ઇ સ ૧૫૭૨ના જુલાઇ માસમા ફતેહપુર સીક્રીથી પ્રયાણ કર્યુ, અને ચાર માસે પાટણ આવ્યા અકબર બાદશાહના પરાક્રમોના સમાચારથી ગૂજરાતમા ભય વ્યાપ્યો, અને ગૂજરાત લઢાઇ વગર શરણ થયુ સુલતાન મુઝફ્ફર ખેતરોમા સતાઇ ગયો ઇતમાદખા વગેરે અમીરો અમદાવાદથી નીકળી કઢી બાદશાહને લેવા ગયા તે પછી તુરત બાદશાહ અમદાવાદ આવ્યા એમના નામનો સિક્કો પડયો અને ખુતબો વચાયો ત્યાથી ખભાત વગેરે જગ્યાએ થઇ, પોતાના સુપ્રસિદ્ધ દૂધભાઇ મીરઝા અઝીઝ કોકાને અમદાવાદમા સુબા તરીકે મુકી બાદશાહ ફતેહપુર સીક્રી પાછા ગયા [૨૧]

અકબરનુ પહેલુ આગમન

મીરાતે અહમદીમા લખેલુ છે કે આ પહેલી સ્વારી વખતે બાદશાહે

[૨૦] His of Guj Sultnat J B B R A S No LXXIV p 108 મીરાતે સીકંદરી પૃ ૪૩ [૨૧] એજ પૃ ૧૦૯-૧૧૧

કડીથી આવી હાજીપુરમા મુકામ કર્યો એ વખતે કેટલાક તોફાની લોકોએ બાદશાહનું લશ્કર શહેર લૂટવાનો ઇરાદો રાખે છે એવી વાત ચલાવી ગભરાટ ફેલાવ્યો બાદશાહે તોફાનીઓને પકડી લોકને શાત કર્યા અને શહેરમા આવી દરબારે આમ ભર્યો જેમા સર્વ ગરીબ, ધનવાન હાજર થઈ શકે હીજરી ૯૮૦ના રજબ માસની ૧૪મી તારીખે અમદાવાદમા બાદશાહના પ્રવેશનો ઉત્સવ થયો એ સવત 'નહશદ વ હશતાદ' એ શબ્દો ઉપરથી નીકળે છે [૨૨]

પરતુ બાદશાહને કે સુબા મીરઝા કોકાને નીરાતે બેસવાનો વખત આવ્યો નહિ બાદશાહ ૧૭૭૩ના જૂનમા ગૂજરાતથી ફતેહપુર સીકી પહોચ્યા અને એ માસમા જ મીરઝા મુહમ્મદ હુસેન અને ઇખ્તીયાર ઉલમુલ્કે બળવો કર્યાના સમાચાર આવ્યા અમદાવાદના સુબા પાસે પુરતુ લશ્કર હતુ નહિ મુહમ્મદ હુસેન મીરઝા સાબરમતી ઉતરવા માટે લશ્કર લઇ પડયો હતો બાદશાહ આગ્રેથી નવ જ દિવસમા ૬૦૦ માઇલ કાપીને આવ્યો તે એના માનવામા પણ આવ્યુ નહિ બાદશાહે એવી ઝડપથી કામ લીધુ કે અમીરોની સલાહમા કે વિચાર કરવામા વખત ન ગાળતા તુરત હુમલાની તૈયારી કરી લશ્કરના ત્રણ ભાગ પાડી વચલા ભાગનો સરદાર પ્રસિદ્ધ મીરઝા બહેરામખાના સોળ વર્ષના પુત્ર મીરઝા અબદુર રહીમખાને બનાવ્યો પોતે એક સો ચુનદા સરદારોને લઈ ગમે ત્યા મદદ માટે તૈયાર રહ્યો અને સર્વથી પહેલો સાબરમતી ઉતર્યો તા ૨૭ સપ્ટેંબર ૧૫૭૩ને દિવસે ભારે લઢાઇ થઈ લઢાઇ લાબી ચાલી નહિ અને ટુકા વખતમા સપૂર્ણ વિજય મળ્યો મુહમ્મદ હુસેન મીરઝા ઘવાયલો પકડાયો રાજા ભગવાનદાસના ભાઇ ભૂપતને સરનાલની લઢાઈમા મારી નાખનાર શાહ મદદ પણ કેદી તરીકે પકડાયો અને ભગવાનદાસનુ વેર વસુલ કરવા બાદશાહે સ્વહસ્તે બરછીથી તેને

અકબરશાહની બીજી ચઢાઇ

અમદાવાદ આગળની લઢાઇ

[૨૨] જુઓ, મીરાતે અહમદી ગૂજરાતી ભાષાતર ભા ૧ પૃ ૧૦૪ આ ગભરાટમા જેના સરસામાન લૂટાયા હતા તેમને લુટારાઓને પકડયા પછી ઓળખીને સામાન પાછા સોપવામા આવ્યા હતા

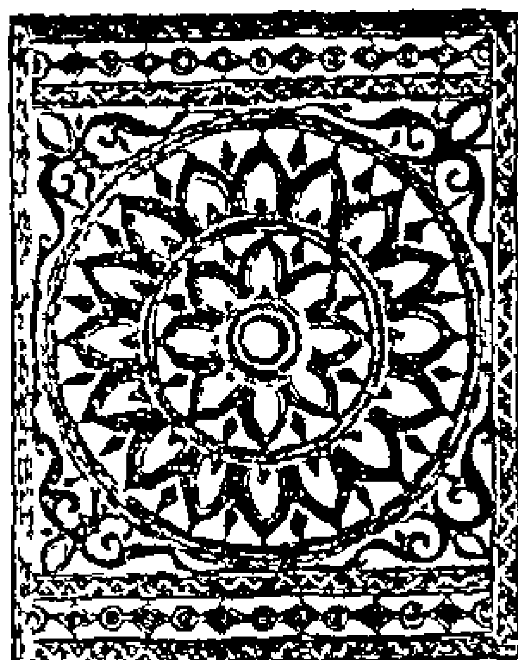
મારી નાખ્યો હવે બાદશાહ આરામ લેવા થોભ્યો અને ઘેરાયલા મીરઝા અઝીઝ કોકાની ગઢ જોતો હતો એવામા ઈખ્તીયાર ઉલ્મુલ્ક લશ્કર લઇ આવ્યો ત્યા લડાઇ થઇ એમા ઈખ્તીયાર ઉલ્મુલ્ક હાર્યો અને મરાયો બાદશાહે બધા બળવાખોરના આશરે બે હજાર માથાનો એક મોટો બુરજ કરાવ્યો[૨૩] આ લડાઇ પછી મીરઝા અઝીઝ કોકા અમદાવાદમાથી નીકળી લડાઇના મેદાનમા આવી બાદશાહને ભેટ્યો[૨૪] એ જ સાજે બાદશાહે દબદબાથી અમદાવાદમા પ્રવેશ કર્યો અકબરશાહ અમદાવાદમા અગીયાર દિવસ રહ્યા[૨૫] અને દેશની વ્યવસ્થામા સમય ગાળ્યો એ વખતે બાદશાહ વટવે કુતુબે આલમ સાહેબનો રોજો જોવા ગયા અને ત્યાથી લોઢ લક્કડનો અજાયબી ભરેલો પત્થર ઉપાડી પોતાની સાથે આગ્રા લઈ ગયા[૨૬] એમ કહેવાય છે કે કોઇ ગુજરાતીએ બાદશાહની આ સ્વારીનું વર્ષ કાઢવા માટે "કેહેર બ ગુજરાત આમદ" એવા શબ્દો વાપર્યા, એટલે ગુજરાતમા કેર આવ્યો એવો અર્થ થાય બાદશાહે નાખુશ થઇ એ માણસને રૂબરૂમા બોલાવ્યો ત્યારે હાજર જવાબથી એણે કહ્યુ કે મેંતો "શાહ બ ગુજરાત આમદ" એવા શબ્દો વાપર્યા છે એટલે બાદશાહ ગુજરાતમા ભલે આવ્યા એવો અર્થ થયો બાદશાહે ખુશી થઇ એને ઇનામ આપ્યુ[૨૭]

અકબર અમદાવાદમા

હવે અમદાવાદના સ્વતત્ર બાદશાહોનો છેવટનો અત આવ્યો છેલ્લો બાદશાહ મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજો હજી હયાત હતો એકવાર અમદાવાદની ગાદીએ હજીએ એને બેસવાનુ હતુ પરતુ વસ્તુત અમદાવાદની સ્વતત્રતાનો, એના સ્વતત્ર બાદશાહોની મીઠી છાયાનો એને હમેશનો વિયોગ થયો

[૨૩] His of Guj Sultanat, J B B R A S No LXXIV p 113-115 [૨૪] ગૂ સ ગ ૩૧૮ આ ઘેરો બે માસ ચાલ્યો હતો [૨૫] મીરાતે અહમદી ગૂ ભા ભા ૧ પૃ ૧૨૮ [૨૬] એજ પૃ ૧૨૮ [૨૭] એજ પૃ ૧૨૭

પ્રકરણ આઠમું

મોગલ સામ્રાજ્યનું એક મહાન શહેર

" અહીં સ્થાપી અકબરશાહેં બાંધી નીતિ પાસે,
નહિં જુલમ ન ઝાઝુ દાણુ નહી પક્ષાપક્ષી
દીધુ દેશીને માન સમાન, દેશાઇગીરી બક્ષી "

—નવલરામ

ઈ. સ. ૧૫૭૩મા અમદાવાદ સ્વતંત્ર બાદશાહોની રાજધાની મટીને મોગલ સામ્રાજ્યના એક માનીતા પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર બન્યુ ઈ. સ ૧૭૦૭ એટલે ઔરંગઝેબના અવસાન સુધીના ૧૩૪ વર્ષ સુધી અમદાવાદની આબાદી વધતી ગઇ પણ તે પછીના નબળા મોગલ બાદશાહોના રાજ્યની અને મરેઠાઓની ચઢાઇઓની અવ્યવસ્થાના ઇ. સ ૧૭૫૮ સુધીના ૫૧ વર્ષમા શહેરની ખરાબી થવા માડી, તે ૧૭૫૮ પછી ૧૮૧૮ સુધીના મરેઠી સત્તાના સમયમા પુરેપુરી થઇ

મોગલાઈમા અમદાવાદની સ્થિતિના ભાગ

મોગલાઇમા દીલ્હીથી ગૂજરાતના સુબા નીમાતા અને અમદાવાદમા રહી દેશનો વહીવટ કરતા આ ૧૩૪ વર્ષના લાબા સમયમા અમદાવાદમા

સામ્રાજ્યના મોટા મોટા પુરુષો આવી ગયા. ઘણું ખરૂં બાદશાહ પોતાના ખાસ અંગના માણસોને, બાદશાહજાદાઓ કે નજીકના

મોગલાઈમાં આવેલા નામાંકિત પુરુષો

સગાને જ આ માનીતા પ્રાંતની સુબેદારી ઉપર નીમતા. મોગલ સામ્રાજ્યમાં સોનાની ટંકશાળ ફક્ત ચાર જ શહેરોમાં હતી, અને એમાં અમદાવાદનું સ્થાન હતું. પહેલા સુબા મીરઝા અઝીઝ કોકલતાશથી માંડીને છેલ્લા ૫૯મા સુબા મહારાજા વખતસીંહ સુધીમાં અનેક નામાંકિત

અકબરના નામાંકિત સુબા

પુરુષો અમદાવાદમાં આવી ગયા, કેટલાક વસ્યા, અને કેટલાક અમદાવાદમાં જ મરણ પામ્યા છે આ ૫૯ સુબાઓમાં મીરઝા અઝીઝ કોકા અથવા કોકલતાશ, મીરઝા અબ્દુર રહીમખાં ખાનખાના અને બાદશાહજાદા સુલતાન મુરાદબક્ષ, એ અકબર બાદશાહના સમયમાં ખાસ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સુબાઓ આવ્યા હતા[1]

ઇ. સ. ૧૫૭૩માં અકબરે પોતાના દૂધભાઈ મીરઝા અઝીઝકોકાને પહેલો સુબો નીમ્યો. અકબરશાહના ૧૬૦૫ સુધીના સમયમાં એ મીરઝા ત્રણવાર સુબા તરીકે આવ્યો. સાતમા અને નવમા

અકબરના સમયમાં આઠ સુબા

સુબા તરીકે ઈ. સ. ૧૫૮૮ અને ૧૬૦૦માં મીરઝા કોકાની નીમણુંક થઇ હતી, અને ઇ. સ. ૧૫૭૫ અને ૧૫૮૩માં બે વખત બહેરામખાના પુત્ર અબ્દુર-રહીમખાંની સુબા તરીકે નીમણુંક થઇ આ સીવાય શીહાબુદ્દીનખાં, ઇતમાદખાં ગુજરાતી અને ઈસ્માઇલ કુલીખાં ત્રીજા અને છઠ્ઠા સુબા તરીકે અને ઇ સ ૧૫૯૨માં શાહજાદો મુરાદબક્ષ આઠમા સુબા તરીકે અમદાવાદમાં આવ્યા હતા ઈ સ ૧૫૭૫માં રાજા ટોડરમલે આવીને માપણીનું કામ પુરૂં કર્યું

ઈ સ ૧૫૮૩માં ઇતમાદખાં ગુજરાતી સુબો હતો તે વખતે થોડો સમય અમદાવાદને પાછી અશાંતિ દેખવી પડી ઇતમાદખાંએ વઝીરખાની કહેવાતા ૭૦૦ થી ૮૦૦ મોગલોને નોકરીમાં ન રાખ્યાથી ચીડાઇને એ લોકો મુઝફ્ફર

[1] મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા ૧ અને ગુજરાત ગેઝીટીયર ઉપરથી

શાહને મળ્યા મુઝફ્ફરશાહ પાસે ચાણચાર હજાર કાઠી સ્વારો પણ હતા [૨] એ બધુ લશ્કર લઇ શહેરની નબળી સ્થિતિ જોતા રાયખડ દરવાજા આગળ તુટેલી જગ્યાએથી પેસી [૩] સહેજ લડાઇમા જ એણે શહેર કબજે કર્યું ઇતમાદખા કડી થઇને દિલ્હી જતા માળે સુબા શીહાબુદ્દીનને પાછો વળવા વિનવવા લાગ્યો. અમદાવાદ એ વખતે ઇતમાદના પુત્ર શેરખાને હવાલે હતુ [૪] શીહાબુદ્દીન અને ઇતમાદખાએ શહેર આગળ આવતા પહેલા શહેર મુઝફ્ફરના હાથમા ગયાના સમાચાર સાભળ્યા આ બન્ને અમીરો શહેર પાસે સાબરમતીને કિનારે ઉસમાનપુર પાસે છાવણી નાખી રહ્યા પરતુ એમનામા હિંમત નહોતી કુટુબને સાથે લાવેલા હોવાથી

સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાએ અમદાવાદ સર કર્યું

મુઝફ્ફર સાથેની લડાઇ

નૈરાશ્યછોકરની મભાળમા પડયા ઇતમાદખા નદીનો ઘાટ મજબુત કરવાનો ડોળ કરવા લાગ્યો, અને મીર અબુતુરાબ નાસી જવાની વાટ જોઈ મતાઇ ગયો [૫] આ સ્થિતિમા સામે કાંઠે ખાનપુર દરવાજા આગળથી મુઝફ્ફર બે હજાર માણસો લઇ બહાર આવ્યો અને લડાઇ થઈ એમા શીહાબુદ્દીન અહમદખા નાસી ગયો, [૬] અને કાઠીઓએ એના તંબુ વગેરે સરજામ લૂટી સ્ત્રીઓ ઉપર પણ જુલમ ગુજાર્યો [૭] સુલતાન મુઝફ્ફરે ભદ્રમા આવી બાપદાદાના રાજ્યાસન ઉપર બેસી પોતાની આણ વર્તાવી [૮] શીહાબુદ્દીન વગેરે પાટણ જઇને ભરાયા. આ લડાઇમા ઇતમાદખા અને મીર અબુતુરાબે કાઇ બહાદુરી બતાવી નહિં, પણ તબકાતે અકબરીના કર્તા નીઝામુદ્દીન અહમદખા ઇતમાદખાનો બક્ષી હતો એણે સારી બહાદુરી બતાવી, અને શીહાબખા વગેરેને પાટણથી ઝાલોર નાસી જતા અટકાવી બાદશાહી લશ્કરની મદદ આવે તેની રાહ જોવાને સમજાવ્યા આ સમય દરમ્યાન

[૨] ગુજરાત ગેઝેટીયર પ ૨૬૮ [૩] His of Guj Sultanat J B.B R A S No LXXIV p 146 [૪] ગુ ગેઝેટીયર પૃ ૨૬૮ [૫] મીરાતે અહમદી ગૂ ભા ભા ૧ પૃ ૧૪૬ [૬] ગૂ ગેઝેટીયર પૃ ૨૬૮ His of Guj Sultanat J B B R A S No LXXIV p 146–147 આમા શીહાબુદ્દીન અહમદખા લડ્યો ખરો પણ લશ્કર નાહિંમત બની ગયેલુ અને ઇતમાદખાની નબળાઇથી હારવુ પડ્યુ [૭] મીરાતે અહમદી પૃ ૧૪૭ ગૂ ગેઝે પૃ ૨૬૮, અને J. B B. R A S No LXXIV p 146 [૮] મીરાતે અહમદી ભા ૧ પૃ ૧૪૭

મુઝફ્ફરશાહે ૭ માસ અમદાવાદમાં ફરી રાજ્ય કર્યું અને જુમામસીદમાં જઈ હી. ૯૯૧ (ઇ. ૧૫૮૩–૮૪)માં ખુતબો વંચાવી પોતાના નામનો સિક્કો પડાવ્યો.[૮]

આ સમાચાર બાદશાહને મળતાં દિલ્હીથી તાબડતોબ મીરઝાં અબ્દુરરહીમખાનને બીજીવાર મોકલ્યો, અને મીરઝાંએ આવીને સરખેજ આગળ શાહ ભીખણની દરગાહ આગળ મુઝફ્ફર શાહને લડાઈ આપી. એમાં મુઝફ્ફર હાર્યો અને નાસીને ખંભાત ગયો. આ બનાવના (ઇ. સ. ૧૫૮૪) સંસ્મરણ વાસ્તે મીરઝાંખાંએ વિજયની જગ્યાએ એક સુંદર બાગ કર્યો.[૧૦] એને જીતપુર, બાગે ફતહ, ફતેહબાગ અગર ફતેહવાડી કહે છે. અમદાવાદના બાગોમાં એ એક ઘણો સુંદર બાગ હતો. એનું સવિસ્તર વર્ણન આગળ કરીશું. એમ કહેવાય છે કે આ વખતે અમદાવાદ રક્ષણ વગરનું હતું અને મુઝફ્ફરશાહ ભરૂચથી દોડી આવ્યો. અબ્દુરરહીમખાંનું લશ્કર નાનું હોવા છતાં બહાદુરીથી ૧૦૦ હાથી સાથે એણે હુમલો કરી જીત મેળવી; અને શહેરમાં દમામથી પ્રવેશ કરી લોકોને મારીનો ઢંઢેરો ફેરવ્યો.[૧૧] ગૂજરાતના છેલ્લા સુલતાનના બીજીવારના રાજ્યનો હવે છેવટનો નાશ થયો.[૧૨]

મીરઝા અબ્દુરરહીમખાની બે વર્ષની સુબાગીરીમાં (૧૫૭૫–૭૭) વહીવટ નાયબ સુબા વઝીરખાંના હાથમાં હતો. આ સમયમાં ગુલરૂખ બેગમના

મુઝફ્ફર હુસેન મીરઝા નો હુમલો

પુત્ર મુઝફ્ફર હુસેન મીરઝાએ દક્ષિણથી આવી મહેરઅલીના ચઢાવવાથી ગૂજરાતમાં તોફાન મચાવ્યું; અને મીરઝાં નંદરબારથી ખંભાત આગળ થઈ અમદાવાદ આવ્યો. આ બંડની ખબરથી વઝીરખાંએ પાટણ માપણીના કામમા રોકાયેલા રાજા ટોડરમલને મદદે બોલાવ્યો. વઝીરખાં કિલ્લામાં ભરાયો હતો તે વખતે બંડખોરો નીમરણીઓ મુકી ભદ્રના કિલ્લામાં પેઠા. એવામા ટોડરમલના આવવાની ખબર સાભળી બળવાખોરો ધોળકે ગયા; રાજા

[૮] J. B. B. R. A. S. LXXIV p. 146–147. એમ લખે છે કે આ લડાઈ જોવા શહેરના લોક બહાર આવ્યા હતા. પૃ. ૧૪૮ માં લખે છે કે મુઝફ્ફરે પડાવેલા સિક્કામા અમદાવાદની ટંકશાળનું નામ અને હિ. સ ૯૯૧ મુઝફ્ફરશાહ બીન મહમૂદશાહ એમ લખ્યુ છે. [૯] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૬૭. [૧૦] એ જ J. B. B. R. A. S. LXXIV. p. 151. [૧૧] એ જ પૃ. ૧૫૦. [૧૨] એ જ પૃ. ૧૫૦.

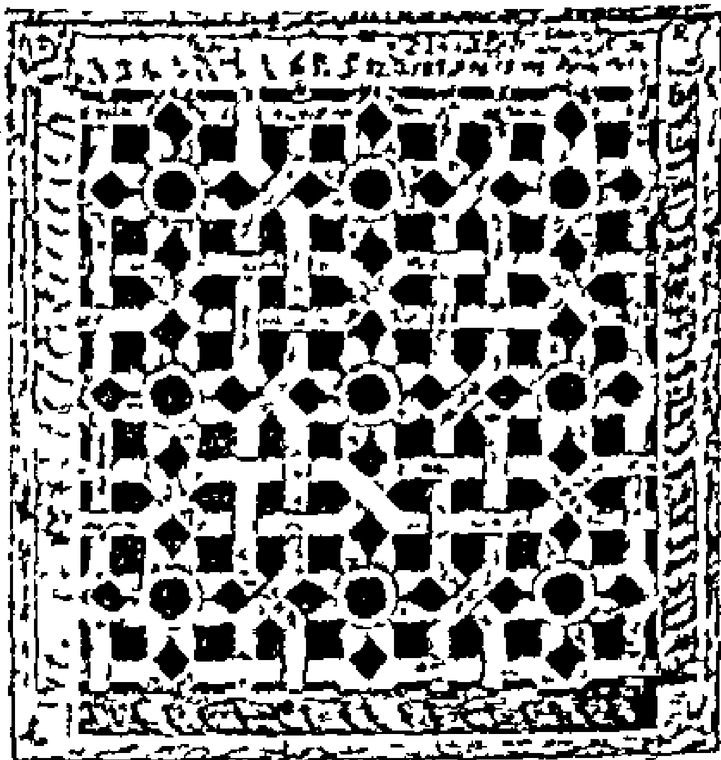
ટોડરમલ અને વઝીરખાંએ પુંઠ પકડીને ત્યા તેમને હરાવ્યા. એમ કહેવાય છે કે ધોળકા આગળની લડાઇમાં બહાદૂર શ્રી ગુલરૂખ બેગમે કેટલીક તીરઅંદાઝ સ્ત્રીઓને લડાઇમાં પુરુષોના વેશ પહેરાવી મોકલી હતી. રાજા ટોડરમલે તેમને પકડી આગ્રે મોકલી દીધી.[૧૩]

હવે અમદાવાદનો શાંતિનો સમય આવ્યો. મોટી લૂટ, લડાઇઓ કે ઘેરા લાંબા સમય સુધી દેખવાના નહોતા. ઈ. સ. ૧૬૦૫માં અકબરશાહના મૃત્યુથી તેના પુત્ર નુરૂદ્દીન મુહમ્મદ જહાંગીરના હાથમાં સામ્રાજ્યની સત્તા આવી અને આશરે સો વર્ષ—ઇ. સ. ૧૭૦૭ સુધી ઔરંગઝેબ બાદશાહના રાજ્ય સુધી અમદાવાદ સારી વ્યવસ્થામા રહ્યું અને એની આબાદી વધતી ગઇ.

અકબર બાદશાહના વખતમાં ચાર નામાંકિત માણસો સુબાગીરી સીવાય અમદાવાદમા આવી ગયા. એમાં પહેલુ નામ આખા હિંદુસ્તાનમા અકબર બાદશાહના નામ સાથે જોડાયલા અને જાણીતા બીરબલનું છે. રાજા બીરબલનું સ્થાન અકબરના દરબારમા કેવું હતુ તે વર્ણન કરવાનું આ સ્થળ નથી. પરંતુ બાદશાહને બીરબલ વગર ગમતુ ન હતું એમ ઇતિહાસકારો કહે છે. બીજી વખતની ચઢાઈ વખતે નવ દિવસમા આગ્રાથી અમદાવાદ બાદશાહ આવ્યા ત્યારે રાજા બીરબલ સાથે હતા.[૧૪] બીજા રાજા ટોડરમલ આવ્યાનું આગળ જોઈ ગયા. ત્રીજા ખ્વાજા નીઝામમુદ્દીન અહમદખા હતા અને સુલતાન મુઝફ્ફર સાથેની લડાઇ વખતે એમણે ખરૂં કાર્ય કરેલુ છે. ખ્વાજા નીઝામમુદ્દીને લાબો વખત ગૂજરાતની બક્ષીગીરી કરી છે પરતુ અકબરશાહના રાજ્યનો એક વિશ્વાસલાયક અને સવિસ્તર ઇતિહાસ લખવા માટે નીઝામમુદ્દીન વધારે જાણીતા છે. એમ કહેવાય છે કે તબકાતે અકબરીનો કેટલોક ભાગ અમદાવાદમા લખાયલો છે. નીઝામુદ્દીનનુ ચારિત્ર ઉત્તમ હતુ. એ પ્રમાણિક અને રાજનીતિકુશલ હતા.[૧૫] ચોથો હાજી ઉદ્દબીર નામનો પુરુષ ઈ. સ. ૧૫૫૫મા મક્કાથી અમદાવાદ આવી રહ્યો હતો, અને અકબરશાહના સમયમા વક્ફ ખાતાનો અમલદાર બની ફરી મક્કે ગયો હતો. એણે અરબીમા ગૂજરાતનો ઇતિહાસ લખ્યો છે.[૧૬]

[૧૩] મીરાતે અહમદી ગૂ ભા ભા. ૧ પૃ. ૧૩૪ ગૂ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૬૮.
[૧૪] બ્લોકમેનની આઇને અકબરી ભા. ૧ [૧૫] Elliot Vol. V pp. 178–179.
[૧૬] J. B. B. R. A. S. LXXIV p. 104, 126.

પ્રકરણ નવમું

અહમદાબાદ કે ગર્દાબાદ !

જહાંગીર બાદશાહના સમયમાં અમદાવાદમા આઠ સુબા આવ્યા. એમાં બે ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. એક મીરઝાં અઝીઝ કોકા ચોથીવાર સુબા તરીકે (૧૬૦૯ થી ૧૬૧૧) નીમાયો; અને આ વખતે પોતે ન આવતા પોતાના પુત્ર જહાગીર કુલીખાને નાયબ સુબા તરીકે મોકલ્યો. જહાંગીર બાદશાહના સમયમાં શરૂઆતમા જ સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના પુત્ર બહાદૂરે બળવો કર્યો અને જહાગીરે રાજા વિક્રમાજીત ઉર્ફે પત્રદાસને તેની સામે મોકલ્યો, અને રાજાએ અમદાવાદ આવી બહાદૂરને હરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૦૬માં સૈયદ મુરતઝાખાં બુખારી સુબા થઈ અમદાવાદમા આવ્યા; અને આજ સુધી જે ભાગ બુખારી મહોલ્લાને નામે ઓળખાય છે તે નામ એમને લીધે પડેલું છે.

બહાદૂરનો બળવો

ચૌદમા સુબા મુકર્રબખાંના વખતમાં જહાગીર બાદશાહ ગૂજરાતમા આવ્યા. માળવાથી ખંભાત થઇ અમદાવાદ આવવાનો ક્રમ ગોઠવેલો હતો. વી. સં. ૧૦૨૭ ઈ. સ. ૧૬૧૭ના ડીસેમ્બર મહીનામા (તા. ૩૦મીની લગભગમાં) બાદશાહી સ્વારી ખંભાતમાં દરીયાની સહેલ ભોગવીને અમદાવાદ આવવા ઉપડી.[1]

[1] જહાગીરની સ્વારી ઇ. સ. ૧૬૧૭ના અતમા-ડીસેંબરના ખભાતથી ઉપડી ૧૬૧૮ના જાન્યુઆરીના પહેલા અઠવાડીઆમા અમદાવાદ આવી. તુઝકે જહાંગીરી

અમદાવાદથી મોટા મોટા સૈયદો અને ઉમરાવો સામા ખંભાત સલામ કરવા ગયા હતા પાચ દીવસની મજલ પછી સ્વારી અમદાવાદમા આવી અને શહેરમા પ્રવેશનુ મુહૂર્ત બીજે દીવસે હોવાથી કાકરિયા તળાવ ઉપર પડાવ નાખ્યો.

જહાગીર કાકરિયા પાસે

જહાગીર પોતાના આત્મચરિત્રમા લખે છે કે કાકરિયા તળાવની અદર બાગ બગડી ગયો હતો અને મકાન પડી ગયા હતા તે સફીખાએ ફરીથી બનાવ્યા અને મરામત પણ કરી. કાકરિયાની રચના બાદશાહને બહુ ગમી. નગીના વાડીના પુલ પાસે તળાવને કિનારે તબકાતે અકબરીના કર્તા સુપ્રસિદ્ધ બક્ષી નીઝામુદ્દીન અહમદખાનો બાગ હતો એના પુત્ર સાથે કાઇ તકરાર થવાથી અબ્દુલ્લાખા ફીરોઝજગે બાગના ઝાડ કાપી નાખ્યા હતા એની ફરીયાદ આ વખતે થઇ અને એક બીજો પણ ગુનોહ અબ્દુલ્લાખાનો જણાતા એની મનસબ અને જાગીરમા ઘણુ ઓછુ કરી નાખવામા આવ્યુ તે જ દીવસે બાદશાહે શાહઆલમના રોજા પાસેથી પસાર થતા પ્રાર્થના કરી [૨]

બીજે દીવસે શહેર પ્રવેશનુ મુહૂર્ત હતુ રસ્તામા લોક સ્વારી જોવા માટે ટોળેટોળા ભરાયા હતા. જહાગીર લખે છે કે કાકરિયાથી ભદ્ર સુધી રસ્તામા બધે ધૂળ ધૂળ જ હતી મુખ્ય રસ્તો પહોળો અને વિશાળ હતો પરતુ દુકાનોના દેખાવ રસ્તાને શોભે તેવા નહોતા મકાનો લાકડાના હતા અને રસ્તા ઉપરની દુકાનોના થાભલા પાતળા અને હલકા હતા સુરતગજ નામના ખાસ હાથી

શહેરમા

(Memoirs of Jahangir Vol I p 419)ના ભાષાતર કર્તા રોજર્સ અને બેવેરીજ ૧૬૧૮ના ડીસેબર લખે છે તે ભૂલ જણાય છે અમદાવાદમા નવ નાહીના રહી આગે જતા દાહોદમા ઔરગઝેબનો જન્મ ઈ સ ૧૬૧૮ના અકટોબરમા થાય છે, અને એ તારીખ પ્રો સરકાર કબુલ રાખે છે ૧૬૧૭ના ડીસેબરમા ખભાતથી ઉપડ્યાની સાલ અને ઔરગઝેબના જન્મની હીજરી સાલ ૧૦૨૭ છે એટલે એ સાલમા ઇ સ ૧૬૧૮ આવે છે સર ટૉમસ રો પણ અમદાવાદમા પ્રવેશની તારીખ ૧૬૧૮ના જાન્યુઆરીના પહેલા અઠવાડીઆમા તા ૬ઠીએ મુકે છે અને ખભાત પહોચ્યાની તા ૧૮ ડીસેબર ૧૬૧૭ કહે છે જુઓ Journal of Sir Thomas Roe. p 404 note [૨] Memoirs of Jahangir Rogers & Beverage I. p 420-21

ઉપર બેસી સ્વારી રૂપીઆ વેરતી વેરતી ભદ્રમાં આવી પહોંચી. જહાંગીર લખે છે કે ભદ્રમાં પુરાણું બાદશાહી મકાનો આ વખતે છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી પડી ગયાં હતાં. માળવાથી અમદાવાદ આવવાની વાત જાહેર થયાથી મુકર્રબખાંએ જુનાં મકાનોનાં ખંડેરો પડાવી નવા મકાનો કરાવ્યાં હતાં, અને એક નદીમાં ઝરૂખો પડે એવું મકાન પણ કરાવ્યું હતું. એ ઝરૂખામાં બાદશાહ રોજ નિયમિત તબીયત ઠીક ન હોય તો પણ આશરે બે કલાક બેસતા અને લોકની દાદ ફરિયાદ પોતાને કાને સાંભળી યથાશક્તિ ચોખ્ખો ન્યાય કરવા પ્રયત્ન કરતા. સાબરમતીની રેતીમા આ ઝરૂખા તળે કયી જગ્યાએ આ ન્યાય માટે લોકનાં ટોળાં મળતાં હશે તે ચોક્કસ જાણવાનું હાલ કાંઇ સાધન રહ્યું નથી.[3]

જહાગીર અમદાવાદમા

અમદાવાદમા આવ્યા પછી તુરત શાહજહાનો ૨૭ મો જન્મ દીવસ હતો. એટલે એની તુલા કરી દીવસ ખુશાલીમા ગાળ્યો અને એ જ દીવસે ગૂજરાત પ્રાત શાહજહાંને જાગીરમાં આપ્યો. બીજે દીવસે જુમા મસ્જીદની મુલાકાત લીધી. મસ્જીદની બાંધણી બાદશાહને બહુ ગમી. શાહ વજીઉદીનની દરગાહ જે શાહી મહેલની પાસે જ હતી તેની પણ જયારત કરી. થોડા દીવસ પછી બાદશાહે રૂસ્તમવાડીની મુલાકાત લીધી. રૂસ્તમવાડી અકબર બાદશાહના સમયમા શાહજાદા શાહમુરાદે પોતાના પુત્ર મીરઝા રૂસ્તમના નામથી બનાવી હતી. ત્યા એક ગુરવારની રાત બાદશાહે આનંદમાં ગાળી; અને શાહજહાંના ખાસ નોકર રૂસ્તમખાને આ વાડી સાથે નામ સાદશ્ય આવવાથી વાડી ઇનામમા આપી. આ રૂસ્તમવાડી તે શાહીબાગમા ખડ્ગધારેશ્વર પાસેનો પ્રસિદ્ધ રૂસ્તમ બાગ હતો. રૂસ્તમ બાગની નજીકમાં શેખ સીકંદરની હવેલી હતી અને એના બાગમાં અંજીર ઘણા સ્વાદિષ્ટ થતાં હતાં તે બાદશાહે પોતાને હાથે તોડીને ખાધાં. જહાગીર લખે છે કે હાથે તોડીને ખાવામાં કાંઈ ઓર સ્વાદ આવે છે, અને અમદાવાદનાં અંજીર બુરાનપુર કરતાં સ્વાદમા ચઢીયાતાં છે; એમાં અંદર બીયાં ઓછાં છે. અમદાવાદીઓ હાલ જાણે છે કે અમદાવાદમાં અંજીર કયાં થાય છે! મુંબાઇથી આવે તો ખવાય. એ જમીનની રસાળતા ગઇ, અને એ બાગના શેખ

[૩] તુઝુકે જહાગીરી. ૧. ૪૨૨-૨૪.

પણ જતા રહ્યા ! ! સીકંદર શેખ ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ લખનાર પહેલો અમદાવાદી હતો અને એ શાહીબાગ પાસે રહેતો હતો.[૪]

આ સમયે ઇડરનો રાણો રાજા કલ્યાણ બાદશાહને સલામ કરવા અમદાવાદ આવ્યો. જહાંગીર લખે છે કે ગૂજરાતના સુલતાનો સાથે ઘણીવાર ઇડરના રાણાઓ લડતા અને કેટલાક તાબે પણ થયા હતા; પરંતુ કોઇ રાણો સુલતાનને મળવા અમદાવાદ આવેલો નહિ. જહાંગીરે રાણાને એક હાથી ભેટ આપ્યો. એ પછી બાદશાહે સરખેજના રોજાની જયારત કરી અને ત્યાં સુલતાન મહમૂદ બેગડાની દરગાહ પણ જોઇ. ત્યાંથી પાછાં આવતા મીરઝાં અબદુર રહીમખા ખાંનખાનાંએ બનાવેલા બાગે ફતહ અથવા ફતેહવાડીની મુલાકાત લીધી.[૫] એમ કહેવામ છે કે મીરઝાની પુત્રી ખેરૂન્નીસા બેગમે બાદશાહને નોતરૂં દીધુ હતું અને તે વખતે પાનખર ઋતુ હતી; પરંતુ અમદાવાદના કારીગરો પાસે બનાવટી ફળફુલ બેગમે તૈયાર કરાવી ઘણા ખર્ચે વાડી તાજી ખીલેલી હોય એવી બનાવી હતી. બાદશાહ ફળ તોડવા ગયા ત્યારે એ ભ્રમ ભાગ્યો અને અમદાવાદની કારીગીરીના અને બેગમના શોખના વખાણ કર્યા.[૬] જહાગીર લખે છે કે આખા ગૂજરાતમા એવો બાગ નહોતો. જહાગીરને કુદરતી વસ્તુઓનો બહુ શોખ હતો, અને ઝાડ પાન, પશુ પક્ષીના જીવનમા બહુ રસ પડતો. આ બાગમા જહાગીર પાસે ફરિયાદ આવી કે નદી કીનારે બેઠકો ઉપર ચંપાના ઝાડ હતા તેને મુકર્રબખાના માણસોએ કાપી નાખ્યા. જહાગીરે આ બાબત તપાસ કરાવી અને ગુનોહ સાબીત થતા ઝાડ કાપનારના બન્ને અગુઠા કાપી નંખાવ્યા.[૭]

જહાંગીરને અમદાવાદ પસંદ ન પડ્યુ એટલે માળવા થઇને આગ્રે જવાનો વિચાર કર્યો, અને તા. ૧૦મી ફેબ્રુઆરી ૧૬૧૮ને દીવસે અમદાવાદ છોડ્યું. શહેરમાથી કાકરિયા તળાવ સુધી રૂપીઆ ઉછાળ્યા અને તળાવ પાસે ત્રણ દીવસ

[૪] એજ પૃ. ૪૨૪-૨૭. મીરાતે અહમદી ખાનપુર દરવાજા પાસે શાહજહાના નામે મહેલ બધાયાનું લખે છે તે જ શાહ વજીઉદ્દીનની દરગાહ પાસેના મહેલ હશે. મીરાતે અહમદી રૂસ્તમ બાગ ગૂજરાતી અમીરે બધાવ્યાનું લખે છે તે ભૂલ છે. [૫] એજ પૃ. ૪૨૭ અને પૃ. ૪૩૧. [૬] મીરાતે અહમદી ગુ. ભા. ૧-૧૯૮. [૭] તુઝુકે જહાગીરી. ૧-૪૩૭.

સુધી પડાવ નાંખ્યો. પરંતુ બાદશાહી સ્વારી માળવાની સરહદ સુધી પહોંચી ત્યારે તાપની મોસમમાં આગ્રા સુધી જવાનો જહાંગીરને કંટાળો આવ્યો અને માળવાના માંડુગઢ કરતાં અમદાવાદમા રહેવું સારૂં એમ ધારી અમદાવાદ તરફ પાછા ફરવા નિશ્ચય કર્યો. માળવામાંથી ઝાલોદમાં આવી મુકામ કર્યો અને ત્યાંથી કાંકરિયા તળાવે આવી પડાવ નાખ્યો. તા. ૧ જમાદીઉલ અવ્વલ (તા. ૧૭ એપ્રીલ ૧૬૧૮)ને દીવસે શુભ મુહૂર્તે રસ્તામા રૂ. ૫૦૦૦ ઉછાળીને અમદાવાદમાં પ્રવેશ કર્યો.[૮] આ વખતનો અમદાવાદનો બાદશાહનો નિવાસ જરા લાબો હતો.

અમદાવાદ છોડવું અને મદીના પછી પાછા આવવું

જહાંગીરના અમદાવાદમા આ ફરીથીપાન થયેલા નિવાસમા અમદાવાદ ઉપર વિરુદ્ધ લાગણી થાય એવો બનાવ બન્યો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં રોગ ચાલતો હતો તે હવે આ વર્ષમાં અમદાવાદમાં આવ્યો. રોગનું જે સ્વરૂપ અમદાવાદમાં આવ્યું તેનાં તવારીખકારોનાં વર્ણન ઉપરથી એ કુંટીઆનું દરદ હોય એમ જણાય છે (waba). અમદાવાદમા એવું એક પણ માણસ નહોતું કે જે રોગમાં સપડાયું ન હોય. દરદ ત્રણચાર દીવસથી વધારે રહેતું નહિ, અને સારી વાત એ હતી કે મરણ પ્રમાણ નહિ જેવું જ વધ્યું હતું.[૯] એટલે રોગની પીડા ઘણી હતી પણ મરણનો ત્રાસ નહોતો. જહાંગીરને પણ તાવ આવી ગયો અને શનિવારે ચઢી રવિવારે ઉતર્યો એ પોતે લખે છે લાંબા મંદવાડ જેવી અશક્તિ આવી અને પીડા બહુ થઇ. આ બીમારી અમદાવાદમાં તે સમયે રહેતા યૂરોપિયનોને બહુ નડી. એમનામા મરણ પ્રમાણ પણ બહુ હતું. આ દરદની પીડા, અમદાવાદની ધૂળ અને ઉનાળાનો તાપ એ બધાથી અકળાઇને જહાંગીરને અમદાવાદ ઉપર ઘણો અણગમો ઉત્પન્ન થયો. તે પોતાના આત્મચરિત્રમા નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

અમદાવાદમા રોગ

"આ શહેરના સ્થાપનારને આ જગ્યામાં તે શું સૌંદર્ય દેખાયું કે અહીં એણે શહેર બાંધ્યું ! અને એની પછી બીજા બાદશાહોએ પણ અહીં પોતાના અમૂલ્ય જીવનનાં વર્ષો શી રીતે ગાળ્યાં હશે એ મારી કલ્પનામાં પણ

[૮] તુઝુકે જહાંગીરી. Vol. II p. 9. [૯] મીરાતે અહમદી. ગ. બા. બા. ૧. પૃ. ૧૯૫.

આવી શકતુ નથી અહીં ગરમ પવન વાય છે અને પાણીની તગી છે. મેં આ શહેર બહુ ધૂળવાળુ છે એમ તો કહેલુ છે; અને એની હવા પણ ધૂળથી ભરેલી છે. પાણી પણ તદ્દન ખરાબ અને માફક આવે એવું નથી, શહેરની પાસેથી વહેતી નદી પણ ચોમાસા સીવાય હમેશ સૂકી જ છે. કુવાનું પાણી ઘણે ભાગે ખારૂ છે, અને તળાવો ધોબીઓએ સાબુવાળા કરી મુકયા છે. સાધનસંપન્ન લોકોના ઘરમા ટાકા હોય છે, અને વર્ષાદનુ ભરી મુકેલુ પાણી બારે માસ વાપરે છે. બહારની હવા લાગ્યા વગરનુ બંધ ભરી મુકેલુ પાણી તબીયતને ઘણુ નુકશાનકર્તા છે. શહેર બહાર લીલોતરીને બદલે કાટાથી (થોરિયા) જમીન છવાયલી છે, અને કાટા ઉપર થઇને વાતા પવનની અસર જાણીતી છે. મેં આ શહેરને પહેલા ગર્દાબાદ (ધૂળીઉં શહેર) તો કહેલુ છે પણ હવે હુ એને શુ કહુ તે સમજાતુ નથી હું એને સમુમીસ્તાન કહુ, કે બીમારીસ્તાન કહું, કે ઝુકુમદાર (કાટાનું શહેર) કહુ કે જહન્નમાબાદ (નરક) કહુ ' કારણકે એ બધા નામ બધબેસતા આવે છે."

બાદશાહને આ કટાળો અમદાવાદ શહેર ઉપર હોય એમ જણાતું નથી, પણ અમદાવાદની જગ્યા ઉપર છે આવી જગ્યાએ શહેર વસાવવા માટે વસાવનારની બુદ્ધિને એ નિંદે છે. અમદાવાદના રસ્તા ધૂળવાળા હતા એમ એક પરદેશી મુસાફર પણ કહે છે પરતુ આ સીવાય અમદાવાદને નિંદનાર ઠેઠ અઢારમી સદીના અત સુધી કોઇ ઉલ્લેખ જડતો નથી અબુનફઝલ લખે છે પાટણથી વડોદરા સુધી બધુ બાગ જેવુ લાગતુ હતુ જહાગીર પછીના મુસાફરો આખાયે અમદાવાદને એક મોટા ઉદ્યાન જેવુ કહે છે સુલતાન મહમૂદ બેગડો સારી હવા અને બગીચાઓનો શોખીન હતો એ બાદશાહ ઉનાળામા ચાપાનેરથી ખાસ અમદાવાદ આવતો આ બધુ જોતા લાગે છે કે અમદાવાદની આટલી બધી નિંદા કરવાનુ જહાગીરનું ખાસ કારણ તો તે ઋતુની ગરમી ઉપરાત પોતાને અમદાવાદના નિવાસમા રોગથી પીડાવુ પડ્યુ તે જ હશે જહાગીર હિંદુસ્તાનના બાદશાહોમા સર્વથી વધારે સૃષ્ટિસૌંદર્યનો ઉપાસક હતો કાશ્મીરમા

જહાગીરની નિંદાનુ કારણ

[૧૦] વાકેઆતે જહાગીરી Illiot Vol VI p p. 358-359

એણે ઉનાળા ગાળ્યા હતા અમદાવાદનો અનુભવ હાલ જે પરદેશીને અને વતનીને છે તે પણ ધૂળ અને ગરમીથી કંટાળે છે જ. ધૂળ અને ગરમીનું જહાંગીરનું વર્ણન ખરૂં જ છે. પરંતુ બગીચાઓથી ગરમી કમી થઈ શકતી, અને અમદાવાદમા બે જ પ્રસંગ એવા આવ્યા છે કે આસપાસ ઝાડને બદલે ઉજડ વેરાન હોય પહેલો પ્રસગ છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરની હાર પછી અકબરના રાજ્ય સુધીનો છે એ સમયની લડાઇઓ અને સુલતાનતની છેલ્લી અવ્યવસ્થાથી શહેર બહાર કાંઈક વેરાન થયુ હતુ. જહાંગીર એ સમય પછી તુરત અમદાવાદમા આવે છે એટલે શહેર બહાર લીલોતરીને બદલે વાટા દેખ્યા હોય એ બનવા જોગ છે બીજો પ્રસગ મરેઠાની સત્તામા અમદાવાદ વેરાન થયુ તે છે, અને એનુ પરિણામ આપણે આજ સુધી ભોગવીએ છીએ

જહાંગીરના આ વખતના નિવાસમા પણ આનદ નથી ભોગવાયો એમ બન્યુ નથી રાજકીય મહત્ત્વના પ્રસંગો પણ બન્યા છે કચ્છનો રાજા રાવ ભારે નજરાણુ લઇ અમદાવાદ આવ્યો અને ૧૦૦ કચ્છી ઘોડા, ૧૦૦ અસરફીઓ અને ૨૦૦૦ રૂપીઆ નજર કર્યા રાવની ઉમ્મર એ વખતે નેવુ વર્ષની હતી પણ એની બધી શક્તિઓ કાયમ હતી કહેવાય છે કે કચ્છનો રાજા ગૂજરાતનો મોટામા મોટો જમીનદાર હતો અને અગાઉ કોઇ રાજા કોઇ બાદશાહને નજરાણુ આપવા જાતે અમદાવાદ આવેલો નહિ જહાંગીરે પ્રસન્ન થઇને રાવને પોતાનો ઘોડો, હાથી અને હાથણી, હીરાજડિત તરવાર અને ચાર હીરાની વીંટીઓ આપી[૧૧] એ જ અરસામા એક

કચ્છના રાવ અમદાવાદમા

દીવસ ઘણો વરસાદ પડ્યો અને સાબરમતીમા રેલ આવી, તેમા ઘણા ઘર પડી ગયા જહાંગીર લખે છે કે અમદાવાદના શહેરીઓ કહે છે કે એટલો વર્ષાદ પહેલા કદી પડ્યો નહોતો[૧૨] અબુલહસન નાદીરૂઝઝમાન નામનો ચિત્રકાર એ વખતે હિંદમા સર્વ

બાર વરસાદ

[૧૧] ગૂ ગેઝેટીયર પૃ ૨૯૫-૨૯૬ [૧૨] તુઝુકે જહાંગીરી Vol II p. 21 આ જગ્યાએ બાદશાહ સાબરમતીનુ થોડૂ વર્ણન કરે છે એ લખે છે કે ગોકા (?) આગળથી નીકળી દેઢ ગાઉ નીચે મીરપુર સુધી એ વાકલ (બકુલા ?) કહેવાય છે, અને મીરપુરથી ત્રણ ગાઉ પછી સાબરમતી કહેવાય છે

શ્રેષ્ઠ ગણાતો હતો અમદાવાદમા એણે બાદશાહના રાજ્યાભિષેક સમયનુ ચિત્ર કાઢીને બાદશાહને નજર કર્યુ અને એને જહાગીરનામાના મુખપૃષ્ટ તરીકે પસદ કરવામા આવ્યુ.[૧૩]

જહાગીરે અમદાવાદની નિંદા કર્યા છતા મઝા ભોગવી છે. કાકરિયા એનું પ્રિય સ્થળ હોય એમ જણાય છે એક દીવસે શબે બરાતની રાતે કાકરિયા તળાવની આસપાસના બધા મકાનોમા જાતજાતની ગોઠવણી કરી રંગબેરંગી દીવાની રોશની કરવા હુકમ કર્યો હતો અને આતશબાજી ફોડાવી હતી એમા બાદશાહને એટલો આનદ પડયો કે શુક્રવારે સાજે પણ ફરીથી એ પ્રમાણે રોશની કરાવી. જહાગીર લખે છે કે એ વખતે કાકરિયાને કાઠે એક સંન્યાસી (હિંદુ) ઝુપડી બાધી રહેતો હતો બાદશાહે કાઈપણ દમામ વગર એની ઝુપડીમા જઇ સન્યાસી સાથે વાર્તાવિનોદ કર્યો અને એથી આનદ થયો. જહાગીર લખે છે કે એવો સંન્યાસી પહેલા કદી જોયો નહોતો[૧૪]

જહાગીરે અમદાવાદમા ભોગવેલો આનદ

સર ટોમસ રો લખે છે કે જહાગીર અમદાવાદમા આવ્યા પછી પોતે મળવા ગયો ત્યારે બાદશાહ શહેર બહાર એક બાગમા સ્ત્રીઓ સાથે નદી કીનારે પાણીની છેક પાસે બેઠા હતા રોને બાદશાહનો મેળાપ તે વખતે ન થયો અને એ કટાળીને ઘેર પાછો ગયો. રાતે એને મહેલે બોલાવવા માટે ખાસ તેડું આવ્યુ અને ભદ્રમા મહેલમા એ આવ્યો ત્યારે બાદશાહ ત્યા નહોતા એકાદ કલાક બેઠા એવામા બાદશાહના આવવાની ખબર મળી અને બાદશાહ પોતે ગાડુ હાકી નુરજહાને અદર બેસાડી આવતા દેખાયા. સાથે કોઇ માણસો નહોતા. થોડીવાર પછી ઘોડા ઉપર શાહજદા આવ્યો[૧૫] એક વખત મહેલ પાસે રાત્રે બજાર ભરીને રોશની પણ કરાવી હતી, અને એક વખત રૂસ્તમવાડી (શાહીબાગ પાસેનો રૂસ્તમબાગ) મા સાજ ગાળીને ત્યાથી મછવામા બેસી ભદ્રના મહેલ સુધી

[૧૩] એ જ પૃ ૨૦ [૧૪] એ જ પૃ ૨૨-૨૩ [૧૫] Journal of Sir Thomas Roe p. 426, "we sate an houre Suddenly news came to put out all lights, the king was come, who entred on an open waggon, with his Narmahall, drawne by bullocks, himselfe carter, and no man neare."

સંફર મારી હતી.[૧૬] નુરજહાંના ભાઈ અસફખાની હવેલી અને બાગ પણ અમદાવાદમાં હતો અને એમાં પણ અસફખાંના નોતરાથી બાદશાહે આનંદ કરેલો છે.

તા. ૨૨મી રમજાન ૧૦૨૭–૨૭ સપ્ટેંબર ૧૬૧૮ને રોજ બાદશાહી સ્વારી અમદાવાદથી ઉપડી, અને રીવાજ પ્રમાણે કાંકરિયા તળાવ ઉપર પડાવ નાખ્યો. એ વખતે બાદશાહનો સૂર્યની ગતિ પ્રમાણે ૫૦મો જન્મ દીવસ હતો. કાંકરિયા તળાવ ઉપર અમદાવાદના પવિત્ર પુરુષો અને વિદ્વાનોને બોલાવી તેમની સાથે બાદશાહે રમજાન મહીનાની સાંજે રોજા છોડયા અને એ દીવસે મોતી અને સોનાના ગુલાબના ફુલ વેરવામાં આવ્યાં. કાંકરિયા ઉપર ચાર દીવસ મુકામ કર્યો.

જહાંગીર અમદાવાદ છોડે છે

આ વર્ષમા જહાંગીરે શાહજહાંને ગૂજરાતનો સૂબો નીમ્યો અને એણે પોતાની જગ્યાએ વહીવટ કરવાને રૂસ્તમખાને નીમ્યો. જહાંગીરે અમદાવાદના નિવાસ વખતે સિક્કા પડાવ્યા હતા અને રાજ્યનો વહીવટ તે વખતે નુરજહાંન અને અસફખાંના હાથમા હતો. એમ કહેવાય છે કે એ સિક્કા ઉપર "રાજ્યના તેરમા વર્ષમા જહાંગીરની સ્ત્રી નુરજહાં અમદાવાદની સ્ત્રી સુબેદાર" એવા શબ્દો લખેલા હતા. અમદાવાદમા કાળુપુરને રસ્તે જે ટંકશાળ છે તે જહાંગીરના સમયમાં થઇ એમ કહેવાય છે.[૧૭]

શાહજહાં સુબો

ટંકશાળ

જહાંગીરના આ નિવાસ વખતે શાહજહાંની ઉમર ૨૭ વર્ષની હતી અને એનો ભર જુવાનીનો ઉત્તમ વખત એણે અમદાવાદમાં ગાળ્યો હતો. રાજ્યના ભારની ચિંતા એને માથે હજી પડવાને વાર હતી. જહાંગીરનો એ સૌથી માનીતો પુત્ર હતો. અમદાવાદના નિવાસ દરમ્યાન જહાંગીરે એના પરાક્રમોથી ખુશી થઇ એને ગૂજરાત જાગીરમાં આપ્યું અને એનાં માન ઘણાં

[૧૬] તુઝુકે જહાંગીરી Vol. II p. 30–31. [૧૭] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૫૪–અને એજ પાને નોંધ ૨.

વધી ગયા એ જહાગીરનુ આત્મચરિત્ર વાચતા જણાઇ આવે છે અમદાવાદની સુબાગીરીમા ત્રણેક વર્ષ પછી શાહજહા એના બાપ સામે બળવો કરે છે, એટલે જહાગીરના સમયમા શાહજહાનો સર્વથી ઉત્તમ સમય અમદાવાદમા ગયો હતો એમ માની શકાય આ ઉત્તમ સમયમા એની હૃદયેશ્વરી અર્જમદબાનુ બેગમ પણ અમદાવાદમા જ હોય એમ માનવાને કારણ છે મોગલ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસમા નુરજહા જેટલી પ્રસિદ્ધિ બીજી કોઇ સ્ત્રીની ભાગ્યે જ દેખાય છે, અને તેથી ઉલટુ મુમતાજ મહાલ માટે આપણે નહિ જેવુ જ જાણીએ છીએ

મુમતાજ મહાલ બેગમ

પાછળથી શહેનશાહબાનુ મુમતાજ મહાલને નામે આખા જગતમા પ્રસિદ્ધ થનાર સ્ત્રી અમદાવાદમા સાદી અર્જમદ બાનુ હતી મરણ એને એની સુપ્રસિદ્ધ દરગાહ મારફતે પ્રસિદ્ધિમા આણે છે તે પહેલા એના જીવનનુ કાઈ ખાસ જણાતુ નથી અમદાવાદમા જહાગીરના નિવાસ વખતે શાહજહા તો અમદાવાદમા હતો જ, અને એનો મમરો, નુરજહાનો ભાઇ અસફખા પણ અમદાવાદમા હતો મુમતાજ મહાલ અસફખાની દીકરી એટલે એને તો એ વર્ષમા સાસરૂ અને પીયર અમદાવાદમા જ હતું, એટલે ઇતિહાસમા કોઇ જગ્યાએ એ અમદાવાદમા હોવાનો ઉલ્લેખ નથી છતા પણ એ અમદાવાદમા જ હોય એમ ચોક્કસ માની શકાય છે એક બીજી ખાસ વાત ધ્યાનમા લેવા જેવી એ છે કે જહાગીરે નવ માસ અમદાવાદમા નિવાસ કર્યો હતો તા ૨ જી સપ્ટેંબરે શાહજહા અને આખાયે જનાના સાથે એ આગ્રે જવા ઉજ્જનને રસ્તે થઇને નીકળે છે, અને તા ૨૪ મી ઓક્ટોબરે ઔરંગઝેબનો જન્મ થાય છે એટલે એ પહેલા આખોયે વખત મુમતાજ મહાલ શાહજહા સાથે અમદાવાદમા હશે એ સિદ્ધ થાય છે અમદાવાદની કયી જગ્યામા એ જગપ્રસિદ્ધ યુગલે નિવાસ કર્યો હશે અને શા આનદ કર્યા હશે એ ઇતિહાસે નોંધ્યુ નથી કદાચ નાની વય તરીકે અર્જમદબાનુએ નુરજહા જેટલી છૂટ અમદાવાદમા નહિ ભોગવી હોય એમ બને

શાહજહાની સુબાગીરી દરમ્યાન એક વખત ગૂજરાતમા દુકાળ પડ્યો દુકાળીઆને કામ આપવા માટે શાહજહાના હુકમથી અમદાવાદની ઉત્તરે નદી કિનારે શાહીબાગ બાધવામા આવ્યો હી ૧૦૩૨, ઇ સ. ૧૬૨૧-૨૨મા એ બાગ બાધ્યો ગૂજરાત અને હિંદુસ્તાનના સર્વોત્તમ બાગોમા એની ગણના થતી,

પણ શાહજહાંએ એમા પગ પણ મુકયો નથી.[૧૮] જહાગીરના વખતમા ખાનપુર દરવાજા પાસે એક મહેલ બાધવામા આવ્યો, એ શાહજહાંના મહેલને નામે પ્રસિદ્ધ થયો, અને ભદ્રમા બાદશાહી હમામખાના પણ શાહજહાએ બંધાવ્યા છે.

શાહીબાગ બાન્યો

એક લેખક લખે છે કે શાહજહાં હિંદનો સર્વથી મોટો કલારસિક બાદશાહ થઈ ગયો. એ એની ભરજુવાનીમાં અને બાપના લાડમા અમદાવાદમા હતો, એટલે ભવિષ્યમા દિલ્હી આગ્રામા ઉંચુ કલામય સ્થાપત્ય ઉભું કરવા માટેના પાઠ એ અમદાવાદમા ભણ્યો હશે, અને અમદાવાદની કલાએ એને અનેક પ્રેરણા આપી હશે. અમદાવાદમા શાહીબાગ બાધીને એણે સ્થાપત્ય અને કલામા પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો હતો.[૧૯]

આગળ જોયું તેમ શાહજહા પોતાના નાયબ સુબા તરીકે રૂસ્તમખાને અમદાવાદમા મુકી ઉજ્જૈન જઈ રહ્યો રૂસ્તમખાને પોતાની પાસે બોલાવી લીધા પછી રાજા વિક્રમાજીત સુંદરદાસને તેની જગ્યાએ નીમ્યો. શાહજહાએ સુબા તરીકે અમદાવાદમા બહુ વખત નિવાસ કર્યો હોય એમ જણાતુ નથી. નાયબ સુબા અને દીવાન મુહમ્મદ સફીથી કામ ચલાવ્યું છે. આ સુબાગીરી દરમ્યાન શાહજહાં જહાંગીર સામે બળવો કરે છે, અને એ વખતે રાજ્યના મોટા મોટા અમીરો બે પક્ષે વહેંચાઇ જાય છે. સુદરદાસ રાજા વિક્રમાજીત આ બળવામા ભાગ લેવા પોતાના ભાઈ કનહરદાસ (કુંવરદાસ)ને અમદાવાદમા મુકી શાહજહા પાસે જાય છે અને બળવાની લડાઇમા મરી જાય છે[૨૦] અમદાવાદનો દીવાન મુહમ્મદ સફી જહાગીરને વફાદાર રહે છે અને બળવાખોરની ચળવળની તપાસ રાખે છે. શાહજહા તરફથી સુદરદાસ રાજા વિક્રમાજીત આગ્રા બાજુ લડે છે અને અબ્દુલ્લાખા ફીરોઝજંગ ગૂજરાત બાજુ આવે છે, અને એનો ખાસ વફાદાર નામનો ખાજાસરા

શાહજહાનો બળવો

[૧૮] Briggs Cities of Gujarashtra [૧૯] James Douglas Western India p. 310. [૨૦] આ હકીકતમા પ્રમાણગ્રથોમા થોડો થોડો ફેર પડે છે. મીરાતે અહમદી લખે છે કે વિક્રમાજીત પોતાના ભાઇ કનહરને હોદ્દો સોપીને જાય છે; અને જહાગીર લખે છે ક વિક્રમાજીતના મરણ પછી કનેહરને એ હોદ્દો મળે છે

અમદાવાદનો કબજો લે છે. એ બાદશાહી ખજાનો અને એક ખાસ તૈયાર કરેલું રત્નજડિત તખ્ત કબજે લેવા પ્રયત્ન કરે છે. આ લડાઇમા મુહમ્મદ સફી અગત્યનો ભાગ લે છે, નીમકહલાલ માણસો અને અમીરોને ભેગા કરી કોઇપણ દરવાજેથી શહેરમા દાખલ થવાનું નક્કી કરે છે, અને પોતે બાગે શાયખાંમા પડાવ નાખે છે બીજે દીવસે લાગ જોઇ સારંગપુર દરવાજેથી શહેરમા પેસીને વફાદાર ખાજાસરાને હરાવી શહેરનો કબજો લે છે, અને એનો બીજો પક્ષકાર નાહીરખા ઇડરીએ દરવાજેથી શહેરમા પેસે છે. આ હુમલાથી વફાદાર શાહ વજીઉદ્દીનના પૌત્ર શેખ અહમદ હેદરની પાસે જઈ ભરાઇ ગયો અને આખરે એને પકડવામા આવ્યો આ સમાચાર શાહજહાને જ્યારે મળ્યા ત્યારે અબ્દુલ્લાખા ફીરોઝજગ લશ્કર લઇ સામે આવ્યો, અને મુહમ્મદ સફી તથા નાહીરખાએ તેની સામે લડવાને લશ્કર લઈ કાકરિયા તળાવ ઉપર પડાવ નાખ્યો અમદાવાદની દક્ષિણે જેતલપુર પાસે લડાઈ થઇ એમા અબ્દુલ્લાખાનુ લશ્કર હાર્યું અને જહાગીરના પક્ષકારોની જીત થઇ. આ લડાઇ હી ૧૦૩૨મા, જે સાલમા શાહીબાગ પુરો થયો તે જ સાલમા થઇ અને એક માસમા બે ફતેહ મળ્યાથી કોઇ કવિએ "દો ફતહ નુમાયા બ યક માહ શુદ", "એક માસમા સારી બે ફતેહો મેળવાઈ" એ લીંટીમાથી ફતેહની સાલ કાઢી છે. આ ફતેહની જગ્યાએ—જેતલપુર આગળ મુહમ્મદ સફીએ સૈફબાગ અગર જીતબાગ બધાવ્યો, અને બાદશાહે એની વફાદારીથી ખુશી થઇ સૈફખાનો ઇલ્કાબ આપ્યો. એ સૈફખા બહુ કાબેલ અમલદાર હતો અને અમદાવાદમા એણે ભદ્ર પાસે મસ્જીદ, મદ્રાસા, અને દવાખાનુ કરાવ્યા છે.[૨૧]

બાદશાહના પક્ષની જીત

જહાગીરના રાજ્યમા અમદાવાદને લગતા આવા અગત્યના બનાવો બન્યા છે બાદશાહના નવ માસના નિવાસ વખતે પણ નામાકિત માણસો અમદાવાદમા

[૨૧] મીરાતે અહમદી ગૂ બા ભા ૧ પૃ ૨૦૦–૨૦૪ તુઝુકે જહાગીરી Vol II p 253–256 શાહજહાના બળવાનુ કારણ જહાગીરે ખાસ આપ્યુ નથી સુંદરદાસ વિક્રમાજીતના ચઢાવવાથી બળવો કર્યો એમ જહાગીરનુ માનવુ જણાય છે મીરાતે અહમદી લખે છે કે 'નુરજહા બેગમના તોફાનથી બાદશાહની ઈતરાજી થઇ અને તેના કારણો લખવા યોગ્ય નથી'

રહી ગયા છે. શાહજહાં અને મુમતાજ મહાલ, આસફખાં, નુરજહાં બેગમ અને એ સિવાય નજરાણા માટે અનેક રાજા અને અમીરો અમદાવાદ આવી ગયા છે. પરંતુ કેટલાક પરદેશીઓ પણ એ વખતે અમદાવાદમાં આવી ગયા છે અને એમણે અગત્યનું કામ કર્યું છે. અંગ્રેજ તથા વલંદા વેપારીઓએ અમદાવાદમાં કોઠી કરી જહાંગીરની મુલાકાત લીધી હતી. અંગ્રેજી સંબંધની દૃષ્ટિએ હિંદમાં બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસમાં અમદાવાદનું સ્થાન ઘણું ઉંચું છે. સત્તરમી સદીની શરૂઆતથી અંગ્રેજ વેપારીઓ ગૂજરાતમાં આવ્યા અને વેપાર માટે સ્થિર થવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ ઇન્ગ્લેન્ડના રાજાના પ્રતિનિધિ રૂપે પહેલો અંગ્રેજ એલચી સર ટોમસ રો જહાંગીરના સમયમાં આવ્યો, અને અજમેરમા જહાગીરને મળી બાદશાહી સ્વારીની આગળ અમદાવાદ આવ્યો. અમદાવાદમાં એણે કેટલોક સમય ગાળ્યો છે પણ એનું મકાન ક્યાં હતું તે હાલ જાણવામા નથી. જહાગીર સાથે મસલત કરી અંગ્રેજ વેપારીઓના હિંદમાં વેપાર કરવાના હક બરોબર મજબુત કરાવી લેવા એ એનો ખાસ ઉદ્દેશ હતો. એ બાબત ઇન્ગ્લાંડના રાજા પહેલા જેમ્સ અને જહાંગીર વચ્ચે પત્રવ્યવહાર થયો હતો અને અંગ્રેજોને વેપારમાં હરકત ન થાય અને કેટલીક સગવડો મળે તે માટેનું તહનામું અમદાવાદમાં થયું હતું. આ માટે જહાગીરે જેમ્સને બે પત્રો અમદાવાદમાં લખેલા છે. (૨૦ ફેબ્રુઆરી, અને ૮ ઑગસ્ટ ૧૬૧૮)તે રસમય હોવાથી જરૂર જેટલા ભાગ નીચે આપ્યા છેઃ—

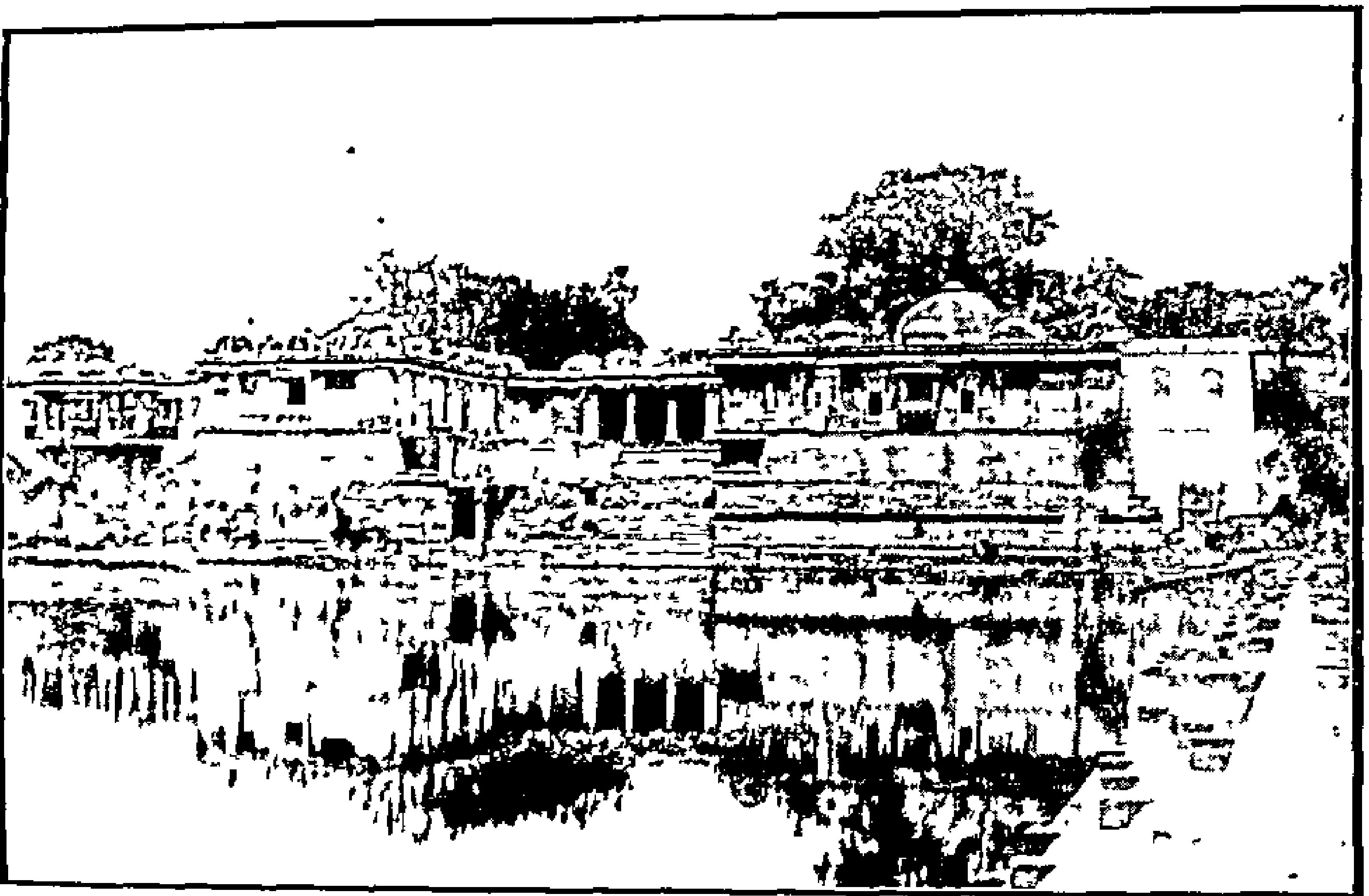
અંગ્રેજો અને અમદાવાદ

બ્રિટન અને હિંદી સામ્રાજ્યનો પહેલો સબંધ

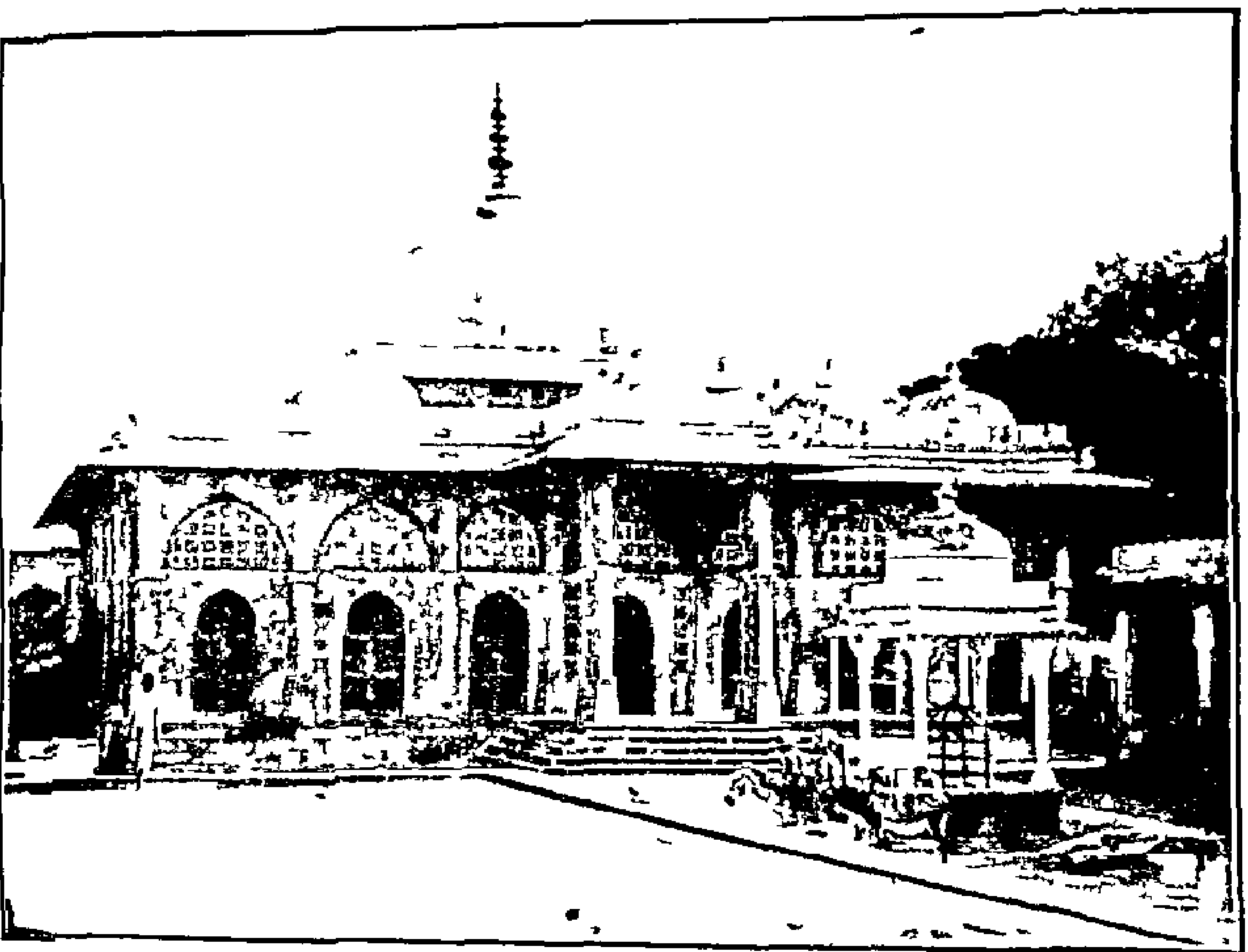
× × × × × ×

Upon[૨૨] which assurance of your royal love, I have given my generall command to all the kyngdomes

[૨૨] Journal of Sir Thomas Roe. p. 505. આ પત્ર જહાંગીરના અમદાવાદના પહેલા નિવાસ વખતે અમદાવાદ છોડતાં પહેલા લખેલો છે અને છોડયા પછી તુરત તા. ૧૫-૨-૧૬૧૮ને દીવસે એલચી સર ટોમસ રોએ પહોંચાડયો છે. વિશેષણો અને બેટોની બાબતનો ભાગ છોડી દીધો છે.

૭ સરખેજ: તળાવ અને મકાનો

૮ શાહઆલમ સાહેબનો રોજો

and ports of my dominions to receive all merchants of the English nation as the subjects of my frend; that in what place soever they choose to live they may have reception and residence to their owne content and safety × × × and at what port soever they shall arrive that neyther Portugall nor any other shall dare to molest their quiett; and in what cytty soever they shall have residence, I have commanded all my governors and capteynes to give them freedome answerable to their owne desires: to sell, buy, and to transport into their countrie at their pleasure. × × × The God of Heaven give yow and us increase of honor':

પહેલા પત્રનો ભાગ

'Written in Amdavaz, the cheefe cytty of Guzaratt, sealed in a case of gould satten × × ×...

× × × × × I have given my command to all my kyngdomes subjects and vassalls, as well as the greatest as to the least, and to all my sea ports, that it is my pleasure and I doe command that to all English merchants in all my dominions there bee given freedome and residence; × × × × and that of all things which they desire in my kyngdomes wheresoever they may buy, carry foorth and *trade freely* × × × × *And I have commended the great* lord Asaph-chan that he take this contract and business into his care × × × × and whatsoever the sayd great lord Asaph-chan shall doe shall stand in force × × ×.× and that what soever goods shall come from your kyngdome hither into mee of any kind or shall go to

બીજો કાગળ

yow from my kyngdome shall receive no hinderence nor impediment, but shall pass with honor and frendship. So God give your Majastie health.'

Written in Amdavaz, the cheefe cytty of Guzratt, Anno Domini 1618, Mense August, die 8 vo. Sowed in a purse of gould and seald up by the Divon at both ends; sent to ambassador and the coppy off the records testified by the secretarie.[૨૩]

આ બન્ને કાગળો સાધારણ કાગળો નથી. એ અંગ્રેજોને પહેલવહેલા હિંદમાં વેપાર કરવાની છૂટ આપનાર ઇંગ્લાંડના રાજા અને હિંદના સમ્રાટ વચ્ચેના કોલકરાર છે. બ્રીટીશો પહેલવહેલા ગૂજરાતને બંદરે ઉતર્યા. એમણે રાજ્ય કરવાની શરૂઆત પ્રથમ મદ્રાસથી કરી. પરંતુ હિંદ-બ્રીટનનાં સ્વતંત્ર રાજ્યોનો પહેલો સંબંધ અમદાવાદમાં થયો. હિંદમાં બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસમાં અમદાવાદનો ઇંગ્લેન્ડ સાથેનો આ સંબંધ ઘણો મહત્ત્વનો છે. મહા મુશ્કેલીએ દરબારમાં પ્રવેશ કરી વેપારની સગવડો માટે યાચના કરતા ઇન્ગ્લેન્ડના પ્રતિનિધિ સર ટોમસ રોને કે તૈમુરના વંશનો ગર્વ ધરનાર અને તે સમયની દુનિયાના એક મોટામાં મોટા સમ્રાટ જહાંગીરને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે બ્રીટીશ 'યુનિયન જેક' અમદાવાદના ભદ્ર ઉપર એ વર્ષ (૧૬૧૮)થી બરોબર બસે વર્ષે (૧૮૧૮) ઉડશે, અને તેનાં પગરણ તે જ સમયે મંડાતાં હતાં.

[૨૩ Journal of Sir Thomus Roe. p. 507. આ બે પત્રોની નકલો સર ટોમસ રોના હાથ અક્ષરમા છે અને એના ઉપર એની સહી છે. એમાં Coppy of the letters of Ghchangier-sha, Great Mogol × × × × ×" એમ લખેલું છે. સીલમા જહાંગીર ઉપરાંત તેના આઠ વડીઆનાં નામ છે. ઉપરના બંને કાગળોમાં લગભગ સરખી જ મતલબ છે. ગમે ત્યાં વેપાર કરવાની અને વસવાની છુટ તેમાં આપેલી છે. બીજા કાગળમાં નુરજહાંના ભાઇ અસફખાંનું નામ આવે છે. હિંદ અને બ્રીટનના સંબંધના ઇતિહાસમાં આ બનાવનું મહત્ત્વ ઘણું હોવા છતાં જહાંગીરના મતમાં આનો કાંઈ હીસાબ ન હોય એમ જણાય છે, કારણ કે પોતાના આત્મચરિત્રમાં આ સંબંધી કાંઇ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

આ પ્રમાણે ભવિષ્યમા થનાર મહાન બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના પહેલા કોલકરાર અમદાવાદમા થયા હતા. જે વેપારીઓની મંડળીને હિંદુસ્તાનમા રાજ્ય કરવાનું નિર્માણ થયું હતું, તેની પ્રથમ શરૂઆત ગૂજરાતમા થઈ. અને સુરતમાં પેઢી ઉઘાડયા પછી અમદાવાદમા પણ એક પેઢી ખોલવામા આવી. ઇ. સ. ૧૬૧૪મો થોમસ એલ્ડવર્થ (Thomas Aldworth) સુરતથી અમદાવાદ આવ્યો, મકાન રાખ્યું અને દલાલો નક્કી કર્યા. ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની અમદાવાદની પેઢીનો આ પહેલો મુખ્ય મુનીમ હતો. ઇ. સ. ૧૬૧૫ના જાન્યુઆરીની ૨૧મી તારીખે એલ્ડવર્થ અમદાવાદથી ચાલીશ ગાડા ગળી અને કાપડના ભરી સુરત જવા ઉપડયો. થોડા જ દીવસ અગાઉ અમદાવાદના કોટની બહાર નજીકમા લૂંટ અને ખુન થયા હતા તેથી સરકાર તરફથી એને સુરત જવા માટે વધારે વળાવા આપવામા આવ્યા. પંદર દીવસમા (તા. ૫ ફેબ્રુઆરી) એ માલ સાથે સુરત પહોચ્યો, અને ઑગસ્ટમા પાછો અમદાવાદ આવ્યો. પણ અમદાવાદમા એનુ શરીર બગડયું અને પાછો જતા રસ્તામા નડિયાદમા મરણ પામ્યો. એની જગ્યાએ માસ્ટર કેરીજ (Master Kerridge) નીમાયો.[૨૪]

ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની અને અમદાવાદ

અંગ્રેજોની પેઢીની કોઠી (factory) અમદાવાદમા કયાં હશે તે હાલ નક્કી થઈ શકતુ નથી. વલંદાની કોઠી આજ સુધી ઓળખાય છે. અંગ્રેજોએ અમદાવાદમા કોઠી કરી તે પછી થોડા વર્ષોમા જ મુસાફર મેન્ડેલ્સ્લો અમદાવાદમા (૧૬૩૮) આવ્યો હતો એ અંગ્રેજી કોઠીમા ઉતર્યો હતો એ લખે છે કે " અંગ્રેજોની કોઠી શહેરની વચમા છે અને અંદર સગવડ સારી, ઓરડા મોટા, અને વખારો પાસે આગણુ પણ ઠીક છે. તે સમયનો મુખ્ય મુનીમ માસ્ટર રોબર્ટ્સ મને એના પોતાના ઓરડામા લઇ ગયો. એ ઓરડો એક નાના ફુલના બાગમા પડતો હતો અને એમા સુદર ફુઆરો હતો. જમીન ઉપર ગલીચા પાથર્યા હતા અને થાંભલા રેશમી કપડાથી ઢાકયા હતા છતમા એ વખતના મોટા માણસોના રીવાજ મુજબ ધોળા ફુમતા લટકતા હતા જમવાનો ઓરડો

અંગ્રેજી કોઠી

[૨૪] G. W. Forrest. Cities of India. p 80

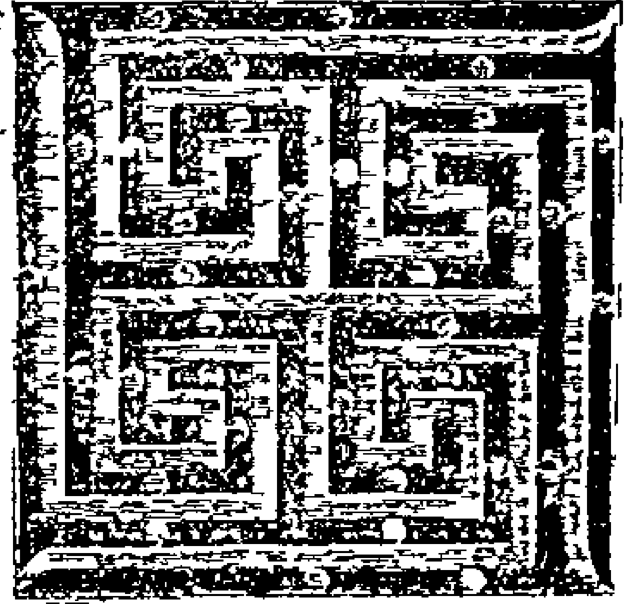
વિશાળ હતો × × ×" કોઠીનું આખું યે વર્ણન જોતાં કોઠી મોટી હોય એમ જણાય છે. ત્રણ દરવાજાની અને જુમા મસ્જદની પાસે કોઈ જગ્યાએ એ કોઠી હશે. અંગ્રેજ વેપારીઓએ મેન્ડેલ્સ્લોને અમદાવાદમાં નાચનારીઓ બોલાવીને કોઠીમાં નાચ પણ દેખાડયો હતો.[૨૫]

જ્યારે શાહજહાંએ બળવો કર્યો ત્યારે જહાંગીરે શાહજાદા ખુશરૂના પુત્ર સુલતાન દાવરબક્ષને ગૂજરાતનો સુબો નીમ્યો અને વૃદ્ધ મીરઝાં ખાને આઝમ અઝીઝકોકાને શાહજાદાના સલાહકાર તરીકે તેની સાથે અમદાવાદ મોકલ્યો. અમદાવાદ આવતા જ ઈ. ૧૬૨૪માં મીરઝાંનું મરણ થયું, અને સરખેજમા અહમદખટ્ટુ ગંજબક્ષની દરગાહ આગળ એમને દફન કર્યાં. આમ પાંચવાર અમદાવાદ આવી વસેલા આ પ્રસિદ્ધ પુરુષનું છેવટનું ધામ અમદાવાદ બન્યું. એમના જીવનનું વર્ણન આગળ કરીશું.

જહાંગીરના રાજ્યના છેલ્લાં વર્ષોમાં અમદાવાદના સંબંધમાં કાંઈ ખાસ બનાવ બન્યા નથી. ઇ. સ. ૧૬૨૭માં જહાંગીરનું મરણ થયું અને શાહજહાં હિંદુસ્તાનનો બાદશાહ થયો.

[૨૫] એ જ પૃ. ૭૯.

પ્રકરણ દશમું

અમદાવાદ અને મોગલ સામ્રાજ્ય

શાહજહાંના એકત્રીસ વર્ષના રાજ્યમા અમદાવાદમા તેર સુબા નીમાયા એમા આઝમખા, શાહજાદા ઔરંગઝેબ, શાહજાદા મુહમ્મદ દારા શીકોહ અને શાહજાદા મુરાદબક્ષ એટલા નામાંકિત થઇ ગયા છે.

શાહજહાના સુબા

ઇ. સ. ૧૬૨૬ મા પોતાને બાદશાહ તરીકે જાહેર કરી શાહજહા ગૂજરાતમા થઇને આગ્રે જવા ઉપડયો તે વખતે થોડા દિવસ બાદશાહે અમદાવાદની મુલાકાત લીધી અને કાકરિયા તળાવ ઉપર બાદશાહી તંબુ નાખી ઉતારો કર્યો[1] શહેર અને ગૂજરાતનો કેટલોક બંદોબસ્ત કરી સ્વારી રાજધાની તરફ ઉપડી અને શેરખા તુવેરને અમદાવાદનો સુબો નીમી સેફખાને જહાગીરના સમયમા પોતાની સામે પડવાના ગુનાહ માટે કેદ કરવામા આવ્યો. આ વખતે બાદશાહ શહેરમા આવ્યા નહોતા અને એક અઠવાડિયુ શહેર બહાર જ રહ્યા આગ્રે જઇ રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારે અમદાવાદથી શાહઆલમના વંશજ મકસુદ આલમ સૈયદ જલાલ બુખારી બાદશાહને

આગ્રા જતા શાહજહા અમદાવાદમા

[1] શાહજહાએ આઠ દીવસ સુધી કાકરિયા તળાવે મુકામ કર્યો હતો મીરાતે અહમદી ગ્ર ભા પૃ ૨૦૮ ગાદીબાગ વાપર્યો નહોતો

મુબારકબાદી આપવા ગયા. પાછળથી એ સૈયદની આબરૂ બાદશાહી દરબારમાં સારી જામી.

ઇ. સ. ૧૬૩૫ માં સૈફખાને અપરાધ માફ કરી અમદાવાદનો સુબો બનાવવામાં આવ્યો. એણે એની પુત્રીને બાદશાહજાદા સુજા સાથે પરણાવી હતી.

સૈફખાંનું મરણ

એ લાગવગથી એને એ માન પાછું મળ્યું, પરંતુ ટુંકા સમયમાં એને પાછો બોલાવવામાં આવ્યો. જવાની તૈયારી કરતાં એનું મરણ થયું અને શાહઆલમના સૈયદોનો એ ભક્ત હોવાથી તેમના રોઝા પાસે એને દાટવામાં આવ્યો.[૨] એણે શાહ આલમના રોઝા પાસે કેટલાંક મકાનો ઉમેરેલાં છે.

આ પહેલા ઇ. સ. ૧૬૩૧-૩૨ એટલે સંવત ૧૬૮૭ માં ગૂજરાતમાં મોટો દુકાળ પડયો તે સત્યાશીઆ કાળને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ વખતે બાદ-

સત્યાશીઓ દુકાળ

શાહના હુકમથી અમદાવાદમા ગરીબોને અન્ન વહેંચવા માટે લંગરખાનાં ઉઘાડવામાં આવ્યાં, અને અમદાવાદમા અનાજની તાણ પડવાથી ફરીથી હુકમ આવ્યો કે શહેરમા દાણા લાવનાર વેપારીઓને રૂપીઆ પચાસ હજાર ખજાનામાંથી વહેંચી આપવા.[૩]

ઈ. સ. ૧૬૩૩ મા સુબા સીપેહદારખાંએ અમદાવાદનાં કારખાનાંમાં મખમલનો એક ઘણો જ કીમતી સોનાની થાંભલીઓવાળો શેમીયાનો એક લાખ રૂપીઆના ખર્ચે તૈયાર કરાવ્યો અને બાદશાહને ભેટ મોકલ્યો, તે બાદશાહના નવરોઝને દીવસે જ્યારે બાદશાહ પહેલા જ પ્રસિદ્ધ મયુરાસન ઉપર બેઠા ત્યારે સામો બાંધવામાં આવ્યો.[૪]

ઈ. સ. ૧૬૩૫ થી ૧૬૪૨ સુધી અમદાવાદમા સુપ્રસિદ્ધ આઝમખાં સુબો થઇને આવ્યો. ગૂજરાતમાં મોગલ સમયનો જે સુબા થઈ ગયા એમાં

[૨] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૧૫. [૩] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૧૧. ગૂ. ગેઝેટીયરમા (પૃ. ૨૭૭) પાચ હજાર રૂપીઆ લખ્યા છે. મીરાતે અહમદીમા લખે છે કે આ દુકાળમાં ઢોર રહ્યા નહિ અને સીત્તેર રૂપીઆની કીંમતે બેરો ચાપાનેરથી લાવવી પડી. [૪] એજ પૃ. ૨૧૪.

સર્વથી સત્તાવાળો અને ક્રૂરતા તથા સબળ આગ્રહથી પોતાનાં કામ પાર પાડનારો આ સુબો હતો. એણે દેશમાં ભીલ, કોળી અને કાઠીનાં તોફાનો સમાવી જે વ્યવસ્થા કરી તથા ચોર લૂંટારૂમાં જે ભય ને ત્રાસ વર્તાવ્યો તેને અમદાવાદના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ નથી. પરંતુ અમદાવાદમાં મોગલ સામ્રાજ્યના જે બેચાર સુબાનાં નામ ચિરંજીવ થયાં છે તેમાં આઝમખાંનું નામ અગ્રસ્થાને છે. એણે ભદ્રના કિલ્લાના અગ્નિ કોણમાં, ત્રણ દરવાજા અને મેદાને શાહથી ભદ્રમાં જતાં સહેજ ડાબે હાથે ઇ.સ. ૧૬૩૬ માં મોટો મહેલ બંધાવ્યો. અમદાવાદમાં દેખાઇ આવે એવું મોગલ સ્થાપત્ય ફક્ત આ મહેલમાં જ કાંઇક છે. એનું બરાબર વર્ણન આગળ કરીશું.[૫] એ મહેલના પણ કેટલાયે અવતાર થઇ ગયા અને હાલ એમાં પોસ્ટ ઑફીસ બેસે છે. આઝમખાં વ્યવસ્થા કરવામાં જેવો શૂરો હતો તેટલો જ નિર્દય અને લાગણી વગરનો હતો. એક વખત એ મહેલમાં એણે દરબાર ભર્યો અને કેટલીક નાચનારીઓને બોલાવ્યા છતાં ન આવ્યાથી પકડી મંગાવી મીજલસ વચ્ચે પોતાને હાથે તેમને કતલ કરી. એ બનાવ ઇ. સ. ૧૬૩૮ માં બન્યો. એ વખતે અમદાવાદમાં આવેલો જર્મન મુસાફર મેન્ડેસ્લો એ મીજલસમાં હાજર હતો.[૬] અપરાધની શિક્ષા કરવામાં પણ આઝમખાં સખ્ત હતો. એક વખત અંગ્રેજ વગેરે વેપારીઓએ ફરિયાદ કરી કે સરખેજના ગળી બનાવનારા ગળીમા તેલ અને રેતીનો ભેગ કરે છે. આ વાત સાબીત થતાં એ લોકોને પકડાવી મંગાવી સખત સજા કરી અને ફરીથી એવું થશે તો મારી નાંખવાની ધમકી આપી. આ સુબાના ડરથી શહેરમાં અને દેશમાં બંદોબસ્ત સારો રહ્યો. જો કે એના સખ્ત સ્વભાવથી પ્રજા કંટાળી હતી પણ બાદશાહને ફરિયાદ કરવાની કોઇનામાં તાકાત નહોતી. છેવટે

આઝમખાં અને એનો ભદ્રનો મહેલ

[૫] મીરાતે અહમદી. પૃ. ૨૧૭.

ઝેહા તિફ્સાલે તારીખ ચુ જુસ્તમ
નિદા આમદ મકાને ખેરો એહસા.

આ પ્રમાણે આઝમખાંના મહેલની કવિતામાંથી સવત નીકળે છે. મીરાતે અહમદી વાળો એને ધર્મશાળા કહે છે. [૬] Pro. Commissariat's article on Azam-Khan in વસંત રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ.

શાહઆલમના વંશજ સૈયદ જલાલ બુખારીએ બાદશાહને વાત કરી, અને બાદશાહે આઝમખાની બદલી કરી મોગલના અમલદાર ઇસાનખા મીરઝાને અમદાવાદનો સુબો નીમ્યો. એ સુબાના વખતમા શાંતિ અને આબાદી વધી અમદાવાદના સૈયદ જલાલ બુખારીને બાદશાહે સદ્ર ઉસ્ સુદૂરની મોટી પદવી (આખા હિંદમા ધર્માધિકારીની મુખ્ય પદવી) આપી, અને એ સૈયદે શાહ આલમ સાહેબની પોતાની ગાદી પોતાના પુત્ર સૈયદ જાફરને આપી.[૭]

ઔરંગઝેબ સુબો

હવે ઇ સ ૧૬૪૪ થી ૧૬૪૬ સુધી શાહજાદા ઔરંગઝેબને અમદાવાદની સુબેદારી મળી આ મહા પુરુષે પોતાના આખા જીવનમા ધર્મનું જે ઝનુન બતાવ્યુ છે તેની કાંઇક અસર અમદાવાદમા, એને બાદશાહી પણ મળી નહોતી તે પહેલા, જણાઇ હતી. પરંતુ ધાર્મિક ઝનુન સીવાય ઔરંગઝેબમા ઘણા સારા બીજા ગુણો હતા અને ન્યાય, વ્યવસ્થા વગેરે સારૂ જળવાતું

બે હુલ્લડો

ઔરંગઝેબની બે વર્ષની સુબેદારીમા બે હુલ્લડ અમદાવાદમાં થયા એ બન્ને ધાર્મિક હુલ્લડો હતા. ઇ સ. ૧૬૩૮ મા અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ ઝવેરી શાંતિદાસે સરસપુરમા મોટું ચિંતામણનું દેવાલય બંધાવ્યું હતું ઇ સ. ૧૬૪૪ મા અમદાવાદમા હિંદુ મુસલમાનનું હુલ્લડ થયુ. એમા બાદશાહજાદાના હુકમથી ચિંતામણનુ દેવળ ત્યા ગાયનો વધ કરીને અપવિત્ર કરવામા આવ્યુ. આ હુલ્લડના સમાચારથી શાંતિદાસે

સરસપુરનુ ચિંતામણનુ દેવળ ફેરવી મસ્જીદ કરી

એમાની મુખ્ય પ્રતિમાઓને વેગામ્ર ઝવેરીવાડામા લઇ જઇ ભોયરામા મૂકાડી મુસલમાનોએ મંદિર તોડી મૂર્તિઓ ભાગી નાખી અને એને મસ્જીદના રૂપમા ફેરવી નાખ્યુ[૮] આ પછી બીજુ હુલ્લડ મુસલમાનોના બે પથ વચ્ચે થયું સૈયદ રાજુ

[૭] મીરાતે અહમદી પૃ ૨૨૪ મા હિંદુસ્તાનના ધર્મોના સર્વોપરીપણાનો હોદ્દો સૈયદ જાફરને મળ્યો અને સૈયદ જલાલ બુખારીને પોતાની પાસે રાખી માનકરોની જગ્યા આપી એમ લખ્યુ છે પણ ગુ ગેઝેટીયરમા (પૃ ૨૮૮) સૈયદ જલાલને કાયદાના મુખ્ય અમલદારનો હોદ્દો મળ્યો એમ લખ્યુ છે [૮] ગુ ગેઝેટીયર પૃ ૨૮૦ અને મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૨૭

નામનો પુરુષ મેહદવી પંથનો હતો. એના ઉપર બીજા પંથના મુસલમાનો ગુસ્સે હતા. ઔરંગઝેબે આ પથના લોકોને શહેર બહાર જવાની આજ્ઞા કરી અને સૈયદ રાજુને કતલ કરવામાં આવ્યા. મહેદવીઓ શાહીબાગ પાસે આવેલા રૂસ્તમ બાગમાં હતા.[૯] તેઓ આ ખબર સાભળી લડવા તૈયાર થયા અને એક પછી એક કપાઇ મુઆ. આ સૈયદ રાજુ અમદાવાદમા રોગ મટાડનાર તરીકે, પીંજારા અને દૂધવાળામા હજી પણ રાજુ શહીદ તરીકે પૂજાય છે.[૧૦]

બીજુ હુલ્લડ અને સૈયદ રાજુની કતલ

ચિંતામણના દેવળના અત્યાચારની વાતની બાદશાહ શાહજહાને ખબર પડી એટલે તેણે ગુસ્સે થઇ ઔરંગઝેબને હઝુરમા તેડાવી લીધો અને એની જગ્યાએ શૈયસ્તખાને સુબો નીમ્યો. ચિંતામણનું દેવાલય ફરીથી બંધાવી આપવાનો સુબાને હુકમ થયો. એ પછી ઈ ૧૬૪૮ થી ૧૬૫૨ સુધી અમદાવાદની સુબાગીરી પ્રસિદ્ધ શાહજાદા મુહમ્મદ દારા શીકોહને મળી. એના વહીવટ દરમ્યાન અમદાવાદમા કાંઇ જાણવાજોગ બનાવ બન્યો નથી. શૈયસ્તખાં ફરીથી ૧૬૫૨મા સુબો નીમાયો. એના સમયમાં આઝમખાંએ વશ કરેલા કોળીઓએ ફરી તોફાન મચાવ્યુ અને છેક અમદાવાદની આસપાસના ગામ લુંટાયાં હતા.[૧૧] અમદાવાદનો કોટ રૂપીઆ વીસ હજારના ખરચે મમરાવવાનો હુકમ થયો.[૧૨]

ચિંતામણનું દેવળ ફરી બાધવાનો હુકમ

ઇ. સ. ૧૬૫૪ થી ૧૬૫૭ સુધી બાદશાહજાદા મુરાદબક્ષને અમદાવાદના સુબાની સત્તા મળી; અને ઇ. સ. ૧૬૫૭મા શાહજહા માદા પડયાના સમાચાર આવતા મુરાદબક્ષે અવિચારથી મુરવ્વજુદીન નામ ધારણ કરી પોતે બાદશાહ થયો. સિક્કો પોતાના નામનો પડાવી ખુતબો પણ પોતાનો વંચાવ્યો. આ સમાચાર માદા બાદશાહની તહેનાતમા રહેલા દારા શીકોહને મળ્યા તેથી મુરાદની અમદાવાદથી બદલી કરી વરાડના સુબાનો હોદ્દો લેવાનો હુકમ હઝુરમાથી થયો.

[૯] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૨૭. [૧૦] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૦. [૧૧] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૧. [૧૨] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૩૪

પરંતુ મુરાદબક્ષે અમદાવાદના શાંતિદાસ ઝવેરીના છોકરાઓ પાસેથી રૂપીઆ સાડા પાંચ લાખ ખાતે લીધા, અને ચાલીસ હજાર શાંતિદાસના ભાગીદાર રવીદાસ પાસેથી, તથા અઠ્યાસી હજાર શામળ વગેરે બીજા પાસેથી લીધા અને તૈયારી કરી ઔરંગઝેબને મળવાનો નિશ્ચય કર્યો.[૧૩] આ રીતે શાહજહાં સામેના બળવામાં અમદાવાદીઓનાં નાણાંનો ઉપયોગ થયો હતો. શાંતિદાસના પુત્ર માણેકચંદને નાણાં ગૂજરાતની જુદીજુદી આવકમાંથી પાછાં આપવાનું ફરમાન મુરાદબક્ષે કરી આપેલું તેની નકલ મીરાતે અહમદીમાં લખેલી છે.[૧૪] મોગલ સામ્રાજ્ય ઉથલાવવાની ખટપટમાં અમદાવાદે ભાગ લીધો છે, અને એક શાહજાદાને નામનો થોડીવાર સમ્રાટપદે અમદાવાદે અમદાવાદમાં જ બેસાડયો હતો.[૧૫]

મીરાતે અહમદીમા લખેલું છે કે મુરાદબક્ષે આ બળવામાં મદદ માટે અમદાવાદીઓ પાસેથી રૂ. પચાસ લાખ ઉઘરાવ્યા હતા. એમાં સાડા પાંચ લાખ જાહેર જાણીતા હતા. એ સાડા પાંચ લાખ માટે ઝવેરી માણેકચંદને પોતે કેદ થતા અગાઉ ચાર દીવસ પહેલાં લખી આપેલું

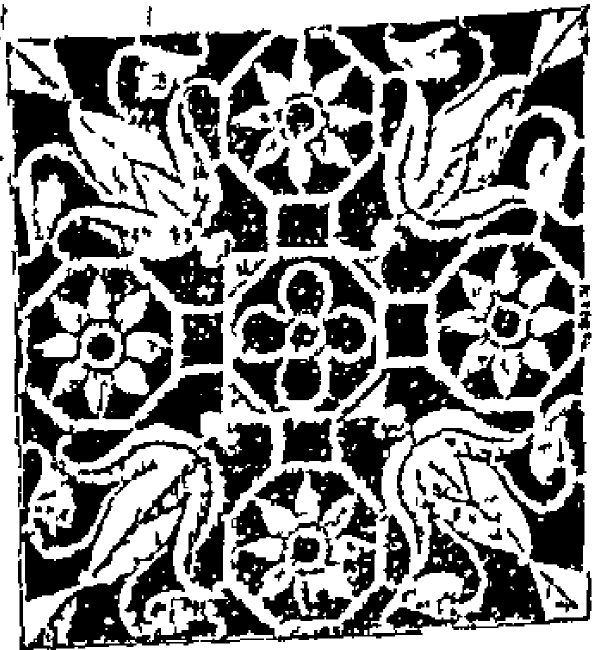
[૧૩] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૨. [૧૪] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૪૯. [૧૫] પ્રો. જદુનાથ સરકાર History of Aurangzib Vol. I. Chap. XIII p. p. 320-331 મા અમદાવાદમાં મુરાદબક્ષની ખટપટનો સારો ચીતાર આપે છે. એણે એના વિશ્વાસુ પ્રધાન અલી નકીને ખોટી રીતે બાલાથી મારી નાંખ્યો હતો (અમદાવાદમા) વળી ગાદીએ બેસવાની બાબતમાં એણે અમદાવાદના જોશીઓને બોલાવ્યા હતા. જોશીઓએ ઈ સ. ૧૬૫૭ના નવેંબરની ૨૦મી તારીખે સૂર્યોદય પછી ચાર કલાક અને ૨૪ મીનીટ સારૂં મુહૂર્ત કાઢી આપીને એવા ગ્રહોનો યોગ ઘણે વર્ષે આવે છે માટે ત્વરાથી એ મુહૂર્ત સાચવવું એમ સલાહ આપી. મુરાદ ઉતાવળથી ખાનગી ઓરડામા થોડા વિશ્વાસુ માણસોની સાક્ષીમાં જ એ મુહૂર્તમા ગાદીએ બેઠો, અને જાહેર દરબાર ભરી તા. ૫ મી ડીસેમ્બરે રાજ્યાભિષેક કર્યો. અમીરોને ઈનામ અને ઈલકાબો આપ્યા. ઇનામો વચનમા જ આપ્યા હતાં. તા. ૧૯ જાન્યુઆરી ૧૬૫૮ને રોજ સુરતનું લશ્કર આવ્યુ ત્યારે આગ્રે જવા માટે એણે તૈયારી કરી. (પૃ ૩૨૯-૩૩૧) મુરાદને ખબર નહોતી કે ઘણે વર્ષે આવનાર ઉત્તમ ગ્રહોના યોગમા ગાદીએ બેઠા છતાં એની બાદશાહી ત્યાં જ તે જ સમયે પુરી થવાની હતી અને ઔરંગઝેબને હાથે કેદમાં રીબાઇને એને મરવાનું હતુ. મુરાદના ભાવિનો પાર જ્યોતિષ ન પામી શક્યુ

હતું.[૧૬] મુરાદબક્ષ હવે આ નાણાંથી તૈયાર કરેલું લશ્કર લઇ ઔરંગઝેબને મળ્યો અને પોતાનું કુટુંબ ખ્વાજાસરા મોતમીદખાંને સોંપી અમદાવાદમાં જ મુક્યું. મુરાદની મદદથી ઉજ્જન આગળ મહરાજા જસવંતસિંહને હરાવી આગ્રા પાસે દારા શીકોહને હરાવી વૃદ્ધ શાહજહાંને કેદ કરી મુરાદની જરૂર ન હોવાથી ઔરંગઝેબે એને પણ કેદ કર્યો અને પોતે બાદશાહ થયો. શાંતિદાસ ઝવેરી એ વખતે હઝુરમાં હતો અને એણે કરેલી મદદ જાણીતી હતી. ઔરંગઝેબે એને સારો પોષાક આપ્યો, અને ગૂજરાત તથા અમદાવાદના લોક તથા વેપારી શાહુકાર વગેરે માટે ખુશાલીનું બાદશાહી ફરમાન લખી શાંતિદાસ સાથે અમદાવાદ મોકલ્યું.[૧૭] આ ફરમાનમાં ઔરંગઝેબે અમદાવાદના વેપારીઓ ઉપર સંદેશો મોકલ્યો હતો કે "સર્વ પ્રજા રાજી ખુશીથી ભિન્નભાવ રાખ્યા વગર સલાહ-સંપથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે"-વગેરે વગેરે.

આમ ઇ. સ. ૧૬૫૮માં શાહજહાં વિદ્યમાન છતાં ઔરંગઝેબનું રાજ્ય થયું અને ઇ. સ. ૧૭૦૭માં એના લાંબા રાજ્યનો અંત આવ્યો. મોગલ બાદશાહો તે પછી નબળા હોવાથી ઘણી અવ્યવસ્થા થઈ.

[૧૬] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૪૬. વસ્તુસ્થિતિ જોઇ ઝવેરી શાંતિદાસે પોતાનાં નાણાં મળે તે માટે આ લખાણ કરાવી લીધું હશે એમ જણાય છે. [૧૭] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૪૯. આ ફરમાન ઉપર બાદશાહી મહોર તૈયાર ન થયેલી હોવાથી બાદશાહજાદા તરીકેની પોતાની મહોર ઔરંગઝેબે લગાવી હતી.

પ્રકરણ ૧૧ મું

ઔરંગઝેબ બાદશાહનો સમય

ઔરંગઝેબના સમયમા અમદાવાદમાં બાર સુબા આવ્યા. એમા મહારાજા જસવતસિંહ, સુજાતખા, બાદશાહજાદા મુહમ્મદ આઝમશાહ અને શાહજાદા મુહમ્મદ બેદારબખ્ત એટલા નામાંકિત હતા. મહારાજા જસવંતસિંહની નીમણુક બે વખત થઇ હતી. બાદશાહના રાજ્યાભિષેક વખતે અમદાવાદના કાજીએ શાહજાદાં વિદ્યમાન હોવાથી ઔરંગઝેબના નામનો ખુતબો વાંચવા ના પાડી અને પાટણના શેખ અબ્દુલ વહાબે વાદવિવાદમા બીજાને હરાવી ઔરંગઝેબનો રાજ્યાભિષેક બરોબર છે એમ સાબીત કર્યું એટલે ખુતબો વંચાયો.[1]

ઔરંગઝેબના સુબા

ઇ. સ. ૧૬૫૯મા મીરઝા શાહનવાઝખા સફવી અમદાવાદનો સુબો હતો. એ મુરાદબક્ષ અને ઔરંગઝેબનો સસરો થતો હતો. મુરાદબક્ષની સ્ત્રી—સુબાની પુત્રી અમદાવાદમા હતી.[2] એવામાં દારા શીકોહ કચ્છથી અમદાવાદ આવ્યો.

[૧] ગુ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૩ અને મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૫૭ [૨] મીરાતે અહમદી ઉપરથી મુરાદબક્ષ કુટુંબને અમદાવાદ મુકી ગયો હતો એમ સમજાય છે, પરંતુ પ્રો. જદુનાથ સરકાર (His. of Aurangzibમા) લખે છે કે મુરાદે કુટુંબને જૂનાગઢ મુકવા વિચાર કરેલો પણ પછીથી ચાપાનેર ઠીક લાગતા ત્યાના કિલ્લામા કુટુંબ રાખ્યું એટલે શાહનવાઝખાં સુબો થયો ત્યારે એણે પોતાની દીકરીને અમદાવાદ બોલાવી લીધી હશે એમ જણાય છે

દારાને રાજ્ય મળે તો મુરાદ કેદમાંથી છૂટે એ આશાએ મુરાદની સ્ત્રીએ પોતાના પિતા શાહનવાઝખાને દારાને મદદ કરવા સમજાવ્યો. એક માસ અને સાત દિવસ અમદાવાદમાં રહી[3] લશ્કરની તૈયારી કરી શાહનવાઝખાં અને મુરાદના કુટુંબને સાથે લઇ, અમદાવાદમાં સુબાની જગ્યાએ સૈયદ જલાલ બુખારીના ભાઇ સૈયદ અહમદને નીમી, દારા શીકોહ ઔરંગઝેબની સામે ફરીથી લઢવા અજમેર તરફ ઉપડયો. ત્યાં લઢાઇ થઇ તેમાં હારવાથી દારા અમદાવાદ તરફ પાછો આવ્યો. પણ સરદારખાં નામના અમલદારે દારાના મુકેલા સુબા સૈયદ અહમદને પકડી શહેર મજબુત કરી દારા શીકોહને શહેરમાં પેસવા ન દીધો. આ કાર્ય માટે તથા ભદ્રના કિલ્લાને મજબુત કરી દારાને ન પેસવા દેવા માટે બાદશાહ તરફથી ખુશાલીનું ફરમાન સરદારખાં ઉપર આવ્યું.[4]

દારા શીકોહે અમદાવાદથી મદદ મેળવી

ઇ. સ. ૧૬૬૪માં બાદશાહી ફરમાન કેટલીક વસ્તુઓ અને રીવાજો બંધ કરવા બાબતનું આવ્યું. એમાં અમદાવાદને લગતી પણ કેટલીક વિગત છે. એમાં અમદાવાદનાં પરાંઓમાં થતી દાણચોરી, લોકના ઘરમાં ઉગેલું અને હરકત કરતું ઝાડ કાપવામાં પડતી મુસ્કેલી; કસબીઓ પાસેથી હુન્નર શીખવા માટે લેવાતો કર; ઘર બદલનાર અને વેચનાર પાસેથી લેવાતા રૂ. ૨॥ નો કર; પીંજારા વગેરેને ઘર બદલતાં આપવો પડતો રૂ. દોઢનો કર; બહારથી શહેરમાં આવતાં ઢોરને ઘાસ ખવડાવે તે માટે ચારવાનો લેવાતો કર; સરસપુરમાં ઘી તેલનાં કુલ્લાં ઉચકનાર પાસેથી લેવાતો વર્ષે એક રૂપીઆનો કર; અમદાવાદમાં આદોવાયા નામના ભાડુતી ગાડીનો ધંધો કરનારા બહારથી બળદ વગેરે કર આપી શહેરમાં લાવે છતાં તેના ઉપર ફરી લેવાતો કર; શ્રીમંતોના અને સરકારી બાગોનું શાક દશવીશ ગણા ભાવે કાછીઆઓને વેચી જબરદસ્તીથી નાણાં કઢાવવાનો રીવાજ; ઘાસ અને કાઠીનાં ગાડાં દીઠ એક પુળો અને પાંચ શેર કાઠી લેવાનો રીવાજ; વેઠ; શ્રાવકો પજુસણમાં અને હિંદુઓ હોળી દીવાળીમાં દુકાનો બંધ રાખે છે

બાદશાહી ફરમાન

[૩] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૫૨. [૪] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૫૪. આ સરદારખાંની મસ્જીદ જમાલપુર દરવાજે જતા આવે છે.

તે રીવાજ; હિંદુઓ હોળીમાં તોફાન કરે છે ગાળો બોલે છે અને રોશની કરે છે એ બધા રીવાજો; શહેર અને પરાંના દરવાનો માણસ અગર ઢોર ઉપર લાદેલા માલને કાંઇ ન અપાય ત્યાં સુધી દાખલ નથી થવા દેતા તે રીવાજ; હાથી ઘોડા માણસો વગેરેનાં પૂતળાં અને રમકડાં વેચવાનો રીવાજ; ગુલાબજળનો ઇજારો બાદશાહી માણસો જ રાખે છે તે; હોળીમાં કોઇની ચીજો બાળી નાંખવાનો રીવાજ; અમદાવાદ અને તેનાં પરાંઓમાં જાહેર રસ્તા ઉપર વેશ્યાઓ બેસે છે તે રીવાજ; અમદાવાદમાં દાણાવાળા ચોખા એક હાથ કરી ભાવ ચઢાવે છે તે; મૂર્તિઓનાં તોડેલાં મંદિરો ફરી થયાં છે તે માટે ફરમાન મુજબ થતું નથી વગેરે;—જે જે ચાલતું હતું તે બધું બંધ કરવાનું ફરમાન આવ્યું.[૫] આ સાથે યૂરોપિયનો સૂરતમાં મહેસુલ આપે છે માટે અમદાવાદમા લેવું નહિ એવો હુકમ પણ આવ્યો. આ વખતે ત્રાંબુ સસ્તું થવાથી, અમદાવાદના શરાફોએ પહેલા લોખંડના પૈસા પડાવી ચાલુ કર્યા હતા, તે હવે સુબા મહાબતખાએ ત્રાંબુ ખરીદી ત્રાંબાના પૈસા પડાવ્યા.[૬]

ફરમાનથી બંધ પાડેલા રીવાજો

ઇ. સ. ૧૬૬૮ થી ૧૬૭૧ સુધીમા સુબા બહાદુરખાં ખાનજહાંના સમયમાં અમદાવાદ પાસેની અડાલજની વાવ જે મુસાફરોને પાણી માટે બહુ કામમાં આવતી તે બાદશાહના હુકમથી બે હઝાર રૂપીઆને ખર્ચે સમરાવવામાં આવી, અને સરકારી નોકરો અમદાવાદની કચેરીમા બે દીવસ જ નોકરી ભરતા તેમને શુક્રવાર સીવાય બધા દીવસ નોકરી કરવાનો હુકમ આવ્યો,[૭] અને કુંભાર સુતાર વગેરે મજુરી કરનારે સરકારી કામ માટે સરકારમાંથી ઓછા દરની ફરિયાદ કરી તે માટે શહેરના દસ્તુર મુજબ મજુરી આપવાનો બાદશાહી હુકમ આવ્યો.[૮] મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે આ સુબાનું નામ મુહમ્મદ

બહાદુરખા સુબો

[૫] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૬૦ થી ૨૭૩. [૬] પૃ. ૨૭૩ અને ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૦૦. ગેઝેટીયરમાં લખે છે કે લોખંડના પૈસા જૂના વખતથી ચાલતા હતા તે મહાબતખાંએ ત્રાંબાનાઓ ચાલુ કર્યુ. [૭] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૮૩–૮૪. આ વાવ સમરાવવાની અરજી પાટણવાળા અબદુલ વહાબ કે જે પાછળથી રાજ્યનો મોટો કાજી થયો હતો એણે કરી હતી. [૮] એ જ પૃ. ૨૮૪.

પના હતું અને એણે દરિયાપુર આગળ પનાપુર વસાવ્યું હતું. એ પરાનું મીરાતે અહમદી લખાતી વખતે (અઢારમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ) નામનીશાન પણ નહોતું. એ જ સુબાએ ભદ્રના કિલ્લામાં ઉત્તરાભિમુખની એક ઇમારત બંધાવી હતી એમાં અઢારમી સદી સુધી સુબાઓ બેસતા હતા.[૯]

ઈ. સ. ૧૬૭૪ થી ૧૬૮૩ સુધી સુબા તરીકે ઉમ્દતુલમુલ્ક અમીનખાં અમદાવાદ આવ્યો. આ સુબો મીરાતે અહમદીના મત પ્રમાણે બધા સુબાઓમા ઉત્તમ ગણાયો છે અને ઔરંગઝેબે એને માટે કહેલું કે "મારો કોઇપણ સુબો અમીનખાં જેવી વ્યવસ્થા રાખતો નથી."[૧૦] ઈ. સ. ૧૬૮૧ મા અમદાવાદમાં દુકાળને લીધે મોટું હુલ્લડ થયું. ભૂખે મરતાં ગરીબ સ્ત્રીપુરુષો રડાકુટ કરતાં શહેરમાં ફરવા લાગ્યા. એક દીવસ ઇદની પ્રાર્થના માટે સુબો અમીનખા ઈદગાહે ગયો હતો ત્યાંથી પાછા ફરતાં શહેરના રસ્તાઓ ઉપર આ લોકોનું ટોળું એની પાલખીની આસપાસ ફરી વળ્યું. શેખ અબુબકર નામના માણસની ઉશ્કેરણીથી હુલ્લડ ગંભીર થતું ગયું. લોકોએ સુબાની પાલખી ઉપર પથરા કચરો વગેરે નાખવા માડ્યું અને અંદર હાથ પણ ઘાલવા લાગ્યા. સુબાના અંગરક્ષકો હવે લોક ઉપર તુટી પડ્યા, પણ સુબાએ ગુસ્સે ન થતા લોકને શાંત કરી તુરત ભદ્રના કિલ્લામા ગયો. બાદશાહને આ હુલ્લડની ખબર મળતા અમદાવાદમા લશ્કરી કાયદો કરવાનો હુકમ આવ્યો. પરંતુ સુબો ડાહ્યો હતો, એટલે એણે તેમ ન કરતા એક મોટી મીજબાનીની ગોઠવી મોટા માણસોને નોતર્યા અને એમાં અબુબકરને પણ નોતર્યો, અને તકણુચમા ઝેર ભેળવી ખવડાવવાથી એ ઉશ્કેરણી કરનાર મરણ પામ્યો. એટલે બળવાખોરો પણ શાંત થયા. બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે સુબાએ લોકો ઉપર કાંઈ

અમીનખા સુબો

ઈ. સ. ૧૬૮૧નો દુકાળ અને હુલ્લડ

લશ્કરી કાયદાનો હુકમ

[૯] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૮૫. [૧૦] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૭.

જુલમ ન કર્યો.[૧૧] આ સુબાના વખતમાં ૨૯૦૦ રૂપીઆને ખર્ચે ભદ્રની અંદરના મહેલોનું સમરાવવાનું કામ થયું અને બીન મુસલમાન પ્રજા ઉપર જજીયાવેરો દાખલ થયો.[૧૨] આ સુબા મુહમ્મદ અમીનખાંનું મૃત્યુ હી. સં. ૧૦૮૩ના જમાદીઉસ્સા માસની બાવીસમી તારીખે અમદાવાદમાં થયું અને તેને ભદ્રના કિલ્લામાં દફન કરવામાં આવ્યો.

બહાદુરખાં ઉર્ફે અમીનખાંનું અમદાવાદમાં મરણ

એની સાથે આવેલા કેટલાક ઇરાની અને તુરાની લોકો અમદાવાદના વતની થઇ ગયા.[૧૩] અમીનખાંએ એક બાગ બનાવ્યો હતો એમ મીરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે પરંતુ તેનું સ્થાન ક્યાં તે જણાયું નથી. શાહીબાગમાં એના નામનો એક બાગ હતો તે એ જ હશે.

ઇ. સ. ૧૬૮૩-૮૪ ના વર્ષમાં મુખતારખાં સુબો હતો ત્યારે સાબરમતીમાં ભારે રેલ આવી અને ત્રણ દરવાજા સુધી પાણી આવ્યું હતું. આ રેલથી શહેરનો કોટ અને ભદ્રના કિલ્લાની દીવાલો ઘણી જગ્યાએથી તુટી ગઇ. આ કોટની મરામત કરવાનો અડસટો રૂ. ૨૨૬૦૪ નો થયો હતો, અને તે માટે બાદશાહની પરવાનગી માંગવામાં આવી. એક વખત કોઇ કામ સારૂ શહેરના મહાજનો પાસેથી સાઠ હજાર રૂપીઆ શાહજહાંના રાજ્ય વખતે ઉઘરાવવામાં આવ્યા હતા, તે દાખલો જોવાથી ઔરંગઝેબનો હુકમ આવ્યો કે આ વખતે આ કામ માટે શહેરના લોક પાસેથી કાંઇ પણ માગણી કરવી નહી અને અડસટા પ્રમાણે રૂપીઆ સરકારમાંથી ચાર હપતે આપવા.[૧૪]

ઇ. સ. ૧૬૮૩ની મોટી રેલ

શહેરનો કોટ સમરાવ્યો

[૧૧] ગૂ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૭ અને મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૧૧-૩૧૨. મીરાતે અહમદી આને સાર્વજનિક બંડ ગણે છે અને કુદરતી અંતકાળના દીવસ જેવું ભયંકર હતું એમ લખે છે. આ મીજલસમાં હિંદુઓએ પણ ભાગ લીધો હતો. [૧૨] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૦૮. ગૂજરાતમાંથી પાંચ લાખ રૂપીઆ દર વર્ષે જજીયા (જીઝયા) વેરાના થતા. [૧૩] એ જ પૃ. ૩૧૩. [૧૪] ગૂ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૭; મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૧૭. રૂપીઆની વીગત અહમદીમા છે.

મોગલ સમયમાં અમદાવાદમાં હાથી ઘોડા વગેરે માટે મોટા તબેલા હશે એમ જણાય છે. એવા કેટલાંય ખાનાંઓના ઉલ્લેખો આવે છે. ઔરંગઝેબના સમયમાં હાથી અને ઉંટખાનાના નોકરોએ લોકોના રાયણ મહુડા વગેરે ઝાડો સરકારી કામ માટે કાપી નાંખવાની ફરીયાદ થવાથી બાદશાહે તેવા માણસોને સજા કરવાનો હુકમ સુબા ઉપર મોકલ્યાનો ઉલ્લેખ છે.[૧૫] આ સુબાના વખતમાં અમદાવાદમા આવતા ઘાસ ફળ અને લાકડા ઉપરની જકાત માફ થઈ.[૧૬]

ઇ. સ. ૧૬૮૪માં દેશમા મોટો દુકાળ પડયો અને અમદાવાદમા અનાજના ભાવ ઘણા વધી ગયા. આ ઉપરથી મોટા કાજી અબ્દુલ વહાબ શેખ ઉલ ઇસ્લામની અરજી ઉપરથી શહેરમા એક વર્ષની અનાજની મહેસુલ માફ થઈ. અબ્દુલ વહાબનો પુત્ર શેખ મુહેયુદ્દીન, અમીન અને ભાવ નીયમીત રાખનાર અમલદાર હતો. એણે ભાવ બાંધ્યો, પણ કોઈ ગપના કારણથી રૈયત ઉશ્કેરાઇ અને શુક્રવારની પ્રાર્થનામાંથી આવતાં એની પાલખી ઉપર લોકો જે હાથમા આવ્યું તે ફેંકવા લાગ્યા, પાલખી તુટી ગઇ અને શેખ મહા મુશ્કેલીએ બચવા પામ્યા. આ શેખે શહેરના કાજી અબ્દુલ્લા ઉપર લોક ઉશ્કેરવાનો આરોપ મુકી દિલ્હી પોતાના પિતા શેખ ઉલ ઇસ્લામને લખ્યું. તેથી અમદાવાદના કાજી અબ્દુલ્લાને પકડી દિલ્હી મોકલવામા આવ્યો.[૧૭] પણ ખરી વાત જણાવાથી તે છુટયો.

૧૬૮૪નો મોટો દુકાળ અને હુલ્લડ

હવે ઇ. સ. ૧૬૮૪થી ૧૭૦૩ સુધી ૧૯ વર્ષના લાબા સમય સુધી કારતલબખાં સુબો નીમાયો. અમદાવાદના સુબાઓમા આ સુબાએ સૌથી લાબો વખત સત્તા ભોગવી. એ ઇતિહાસમાં સુજાતખા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ વખતે મારવાડ (જોધપુર)ની સુબેદારી ભેગી કરી સુજાતખાને આપવામા આવી. એમ કહેવાય છે કે એક વખત બીજો સુબો નીમાઇને આવે છે એવી ગપ આવી. કરતલબખા આ વખતે જોધપુર જતો હતો. લશ્કરમા અને લોકોમા એ માનીતો હતો. એથી

સુજાતખા

[૧૫] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૨૦ [૧૬] મુ. ગેઝીયટ પૃ. ૨૮૭. [૧૭] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૨૦.

લશ્કર ઉશ્કેરાયું અને એ માલજી સુબાએ પાછા અમદાવાદ આવી તોફાન શાંત કર્યું. કારતલબખાની આ વ્યવસ્થા જોઈ બાદશાહે એને સુજાતખાનો ખીતાબ આપ્યો હતો.[18] મીરાતે અહમદીમા લખે છે કે આ સુબો પ્રજાનો માનીતો હતો અને પ્રજા સુખી હતી વળી સરકારી કામમા પણ એ કદી વાકમા આવ્યો નથી. એનું વર્ણન આગળ કરીશુ.[19]

આ સમયમા અમદાવાદનો કોટ સમરાવ્યાના ઉલ્લેખો કેટલીકવાર આવે અને શહેરની કેટલીક મસ્જીદો છર્ણ થઇ ગઇ હતી તેની પણ મરામત કરવામા આવી હતી મસ્જીદોની મરામત માટે રૂપીઆ ૨૭૦૫૦) ની મજુરી બાદસાહે આપી હતી[20] વળી સરકારી સીપાઇઓ શહેરના રસ્તાઓમા ફરી લોકોની પાસે પૈસા કઢાવતા તે વાતની ખબર પડતા એવા સીપાઇઓને સજા કરવાનો બાદશાહી હુકમ પણ આ વખતે આવ્યો

શહેરના મકાનો અને કોટની મરામત

હતો[21] કાકરીયા તળાવની મરામત અને કોટના કેટલાક ભાગની મરામત માટે રૂ ૪૨૫૪) હજુરમાથી મજુર થયા[22] આ સમયમા સરદારખાએ પોતાની મસ્જીદ મદ્રાસા અને ઘુમટ બધાવવા પાટણથી આરસપહાણ મંગાવેલા એની બસો હેલ આવી[23] આ ઉપરથી છેક ૧૭૦૦ની સાલ સુધી પાટણથી પત્થર અમદાવાદમા આવેલા એમ જણાય છે કાગજની પાણીની મોરી[24] રૂ ૧૨૦૦ના ખર્ચે અને મુઅજ્જમપુરની મસ્જીદ તથા આશાવલમા આવેલી મીર અબુતુરાબની મસ્જીદની મરામત માટે રૂ ૪૧૬૪ ખર્ચવાની ગોઠવણ થઈ, અને શાહીબાગ તથા તેની પાસે ગુલાબના બગીચા ગુલાબના ફુલનું નુર વધે તેવી રીતે સુધારવામા આવ્યા નીમાજ પડવાની જગ્યાની સંકડાશ પડવાને લીધે ઇદગાહની જગ્યા

[૧૮] ગુજરાત ગેઝેટીઅર પૃ ૨૮૮ [૧૯] મીરાતે અહમદી પૃ ૩૨૪ [૨૦] મીરાતે અહમદી પૃ ૩૩૭ [૨૧] મીરાતે અહમદી પૃ ૩૩૧ [૨૨] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૪૦ [૨૩] મીરાતે અહમદી પૃ ૩૪૧ આમા લખે છે કે પાટણના નાયબ ફોજદાર સફદરખા બાબીએ લખ્યુ હતુ કે "હજાર હેલની જરૂર હોય તો મોકલુ" એ ઉપરથી કયા સુધી પાટણથી પત્થરો આવ્યાનો ખ્યાલ આવે [૨૪] એ જ પૃ ૩૪૩ આ મોરી જુમા મસ્જીદ પાસેથી વહેતી એમ લખે છે વળી ત્યા જ રાયખડ દરવાજાની પત્થરની સડક સમરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે આ ઉપરથી ચોમાસામા વહેતો કાળુપુરનો વહેળો અસલથી હોય એમ લાગે છે.

બધારવામાં આવી.[૨૫] મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે એ વખતે નીમાજની જગ્યાની તંગી પડતી હતી અને હાલ (એટલે તે પછી અડધી સદીમાં જ) એક હાર પણ ત્યાં થતી નથી.[૨૬]

સુજાતખાં સુબાના છેલ્લાં વર્ષોમા કાઇ જાણવા જેવા બનાવ બન્યા નથી. લાંબી અને સફળ હકુમત એણે ભોગવી છે. એક વખત અમદાવાદના શરાફોએ ઓછા વજનના રૂપીઆ ચલાવ્યા હતા અને આપવામાં એવા રૂપીઆ આપી લેતી વખતે તેના ઉપર ભારે વટાવ લેતા. આનો બંદોબસ્ત કરીને શરાફો પાસેથી મુચરકા લખાવી લીધા હતા.[૨૭]

સુજાતખાંનું મરણ

ઇ. સ. ૧૭૦૩ એટલે હી. સં. ૧૧૧૩ના સફર માસની તેરમી તારીખે આ નામાંકિત સુબો મરણ પામ્યો. એનું ઘર સલાપોસ રસ્તા ઉપર હતું; અને ઘરની સામેના રોજામા દફન કરવામા આવ્યો.

શાહજાદો આઝમ શાહ સુબો

ઇ. સ. ૧૭૦૩ થી ૧૭૦૫ સુધી બાદશાહજાદા મુહમ્મદ આઝમશાહ અમદાવાદનો સુબો નીમાયો. હી. સં. ૧૧૧૩ના જમાદીઉસ્સા માસની ૧૬ મી તારીખે જોશીઓએ કાઢેલા મુહૂર્ત પ્રમાણે શુભ ઘડી જોઇ શહેરમા દાખલ થયો,[૨૮] અને અનામુલ્લા ગુજરાતીને શહેર બહારની ફોજદારી આપી બીજો પણ કેટલોક બંદોબસ્ત કર્યો. હવે બાદશાહ

આઝમશાહે શાહીબાગ પાસે બાંધેલા મહેલો

જાદાને જૂની ઇમારતો પસંદ ન પડવાથી શાહીબાગની પાસે આવેલા રૂસ્તમ બાગ અને ગુલાબ બાગની જમીન ભેગી કરી ત્યા નવા મહેલ બાંધવા હુકમ કર્યો અને પોતે તણુમા રહ્યો.[૨૯]

[૨૫] એ જ પૃ. ૩૫૮ [૨૬] એ જ પૃ. ૩૫૮. શેખ અકરમુદ્દીનની મસ્જીદ અને નીતિશાળા એકલાખ ચોવીસ હજારના ખર્ચે બધાવેલી તે પડી ગઇ છે એમ એ જ પૃષ્ઠમાં લખેલુ છે. [૨૭] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૫૧. [૨૮] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૬૧. [૨૯] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૬૧. આ રૂસ્તમ બાગ અને ગુલાબબાગ શાહીબાગની પાસે ખડ્ગપારેશ્વરની નજીક હશે એમ માનવાને કારણ છે. તે બાબત તેના વર્ણનમા ચર્ચીશું.

આ સુબાના સમયમા દુર્ગાદાસ રાઠોડ કે જેની સાથે બાદશાહને સલાહ થઇ હતી અને જેને પાટણની ફોજદારી આપવામાં આવી હતી, તેને રાજદ્વારી કારણોથી અમદાવાદ બોલાવવામાં આવ્યો, અને એણે સાબરમતી ઉપર વાડજ ગામ આગળ તંબુમાં ઉતારો લીધો.[30] આઝમશાહે શીકાર માટે લશ્કર બોલાવ્યું હતું અને સફદરખાં બાબી વગેરે એને બોલાવવા વારંવાર ગયા. તે દીવસે અગીયારશ હોવાથી દુર્ગાદાસે હાજર થવા ના પાડી પણ વહેમ પડવાથી પાટણ તરફ નાઠો.[31]

દુર્ગાદાસ રાઠોડ

આઝમશાહ અમદાવાદનો સુબો હતો ત્યારે ઔરંગઝેબ બાદશાહના એના ઉપરના કેટલાક કાગળો ગૂજરાતની વ્યવસ્થા માટે આવેલા છે. એમાં બાદશાહે કેટલોક બોધ અને વ્યવસ્થાની કેટલીક એવી ઝીણી વીગતો લખી છે કે એટલી વૃદ્ધ વયે આવા મોટા સામ્રાજ્યના માલીકને દક્ષિણમાં લડતે લડતે પણ દરેક પ્રાંતોની વ્યવસ્થામા કેટલી કાળજી છે તે ઉત્તમ રીતે વ્યક્ત થાય છે. ગરીબ પ્રજાનો પોકાર આજુબાજુના લાગવગવાળા અમલદારોને લીધે પોતાની પાસે ન આવી શકે એથી રાજ્યકર્તાને એક જાતનું પાપ છે એમ બાદશાહને હમેશ લાગતું હતું. ગૂજરાતી બાબીઓ માટે ઔરંગઝેબને બહુ ઉચો અભિપ્રાય હતો.[32] હુન્નરનાં રક્ષણ માટે પણ એને ઘણી કાળજી હતી.

ઔરંગઝેબની વ્યવસ્થા માટેની કાળજી

શાહજાદા આઝમશાહની સ્ત્રી જાની બેગમ લાંબો મંદવાડ ભોગવી અમદાવાદમા મરણ પામી અને શાહીબાગ પાસે દફન કરી કબરની આસપાસ મોટી દીવાલ કરી લેવામાં આવી, અને પાછળથી એના શબને દીલ્હી લઇ ગયા.[33]

આઝમશાહની બેગમનું મૃત્યુ

[૩૦] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૬૪. [૩૧] એજ પૃ. ૩૬૪. ગૂ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૯૨ [૩૨] ગૂ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૯૩. એમ કહેવાય છે કે ગૂજરાત અને ખાસ કરીને દાહોદ પોતાની જન્મભૂમિ હોવાથી એના ઉપર બાદશાહને મમત્વ હતું. [૩૩] મીરાતે અહમદી. પૃ. ૩૬૭.

હવે ઔરંગઝેબ બાદશાહનો છેલ્લો વખત હતો. બાદશાહ વૃદ્ધ થતા જતા તેમ તેમ ધર્મનું ઝનુન વધતું હતું. પ્રસિદ્ધ હિંદુ મંદિરો અને તીર્થોમાં મૂર્તિપૂજા શરૂ ન થાય એ માટે ખાસ ધ્યાન રાખતા. પણ એ સાથે અમદાવાદના ઇતિહાસને સંબંધ નથી. અમદાવાદમાં બાદશાહજાદા ઉપર એ બધાં ફરમાનો આવતાં. પરંતુ વ્યવસ્થાની બાબતમાં પણ એવી જ કાળજી હતી. એક વખત સાબરમતીને સામે કાંઠે સીપાઇઓ અને પઠાણોનો ત્રીસ વધવાની અરજીઓ જવાથી અને વેપારીના ચોપડામાં બાદશાહી ખબરપત્રી નીશાનો કરી હરકત કરવા સંબંધી અરજીઓ જવાથી તે માટે ફરીયાદ દૂર કરવા શાહજાદા મુહમ્મદ આઝમશાહ ઉપર હુકમ આવ્યા હતા.[૩૪] આ શાહજાદાને પણ અમદાવાદનું પાણી માફક ન આવ્યું એથી એની બુરહાનપુર બદલી થઈ. એ પછી ઇબ્રાહીમખા અને શાહજાદા મુહમ્મદ બેદારબખ્ત સુબા થઈ આવ્યા અને અમદાવાદમાં કાંઇ ખાસ બનાવ બન્યો નહિં. હવે દેશની વ્યવસ્થા નબળી પડવા લાગી હતી. ઇ, સ. ૧૭૦૭માં ઔરંગઝેબ બાદશાહનું મરણ થયું.

ઔરંઝેબનું અવસાન

એ જ વર્ષમાં (ઇ. સ. ૧૭૦૭) નવા બાદશાહના રાજ્યાભિષેકની ખબર પણ મળતા પહેલાં ઔરંઝેબના મરણના સમાચાર મળતાં તુરત જ બાલાજી વિશ્વનાથની સરદારી નીચે મરેઠી લશ્કર ગોધરે થઈ અમદાવાદ ઉપર આવ્યું અને મહેમદાવાદ સુધી આવ્યા પછી વટવા લૂંટયું. શહેરના અમલદારો અને સફદરખા બાબી વગેરેએ લશ્કર તથા તોપો લઈ કાંકરીયા તળાવ ઉપર મોરચા માંડયા અને લડવાને તૈયાર રહ્યા; સાબરમતીને સામે કાંઠે રહેનારા લડાયક પઠાણ સીપાઇઓ આઠેક હઝાર પણ કાંકરીએ આવી લશ્કરમાં જોડાયા. પરંતુ લોકોમાં ધીરજ રહી નહિં. આસપાસ પરાના લોક દરવાજે ઉભરાયાં અને શહેરમાં રસ્તા ભરાઈ ગયા. આ ગભરાટ અને ગડબડમાં ઘણાં

બાલાજી વિશ્વનાથની ચડાઈ

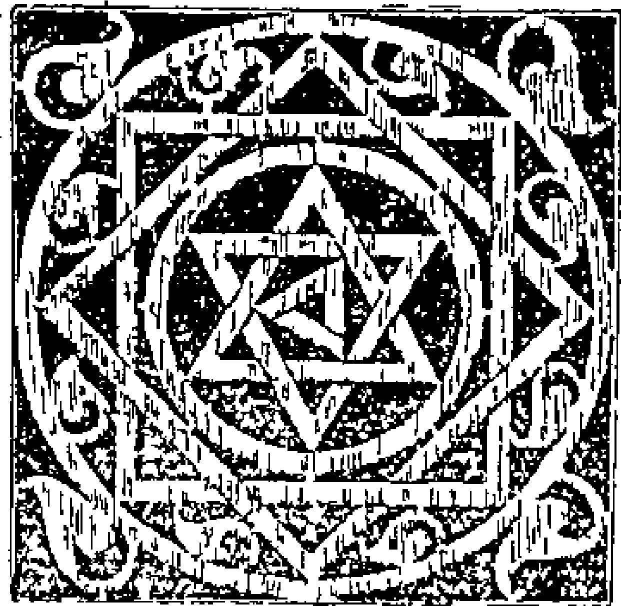
[૩૪] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૬૨-૩૬૩. આ સામે કાંઠે શહેર વસ્યું ત્યારથી પઠાણો વસ્યા હતા. અને બીજી મોટી વસ્તી હિંદુઓની હતી. એટલે એ પોકાર હિંદુ વસ્તીનો હશે.

છોકરાં માબાપથી જૂદાં પડી ગયાં. માલમીલકત લઇ નાઠેલાની મીલકત ગેરવલ્લે થઈ ગઈ. કહેવાય છે.કે આ ગભરાટમાં ગાડીવાળા અને ગધેડાંવાળાને રોજગાર એટલો વધ્યો કે સાત દીવસની કમાઇ એક દીવસમાં થઇ.[35] આ બધો ગભરાટ થવાથી લશ્કર ના હિંમત બની ગયું, અને લશ્કરની હિંમત ગયેલી દેખીને સુબાએ લઢવાનો વિચાર માંડી વાળી સલાહ કરવા નક્કી કર્યું. નારણદાસ મનસબદારને બાલાજી પાસે સંદેશા માટે મોકલ્યો.[36] છેવટે બે લાખ દસ હઝાર રૂપીઆ લઇ મરેઠાઓએ સલાહ કરી. એ પાછા ગયા ત્યારે બાદશાહી લશ્કર પાછું શહેરમાં આવ્યું અને શાંતિ થઈ. કહે છે કે મીરાતે અહમદીના કર્તાના પિતાએ આ બધું નજરે જોયેલું. અને આવો ગભરાટ ૧૫૮૩મા મુઝફ્ફરે અમદાવાદ લીધું તે પછી આ બનાવ બન્યો ત્યા સુધીમાં થયો નથી એમ કહેવાય છે.[37]

અમદાવાદનો ગભરાટ

[૩૫] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૯૯–૪૦૦. [૩૬] ગુ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૯૬. મીરાતે અહમદીમા ૨૦૨૦૦૦ લખે છે. પૃ. ૪૦૦ [૩૭] ગુ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૯૬.

પ્રકરણ બારમું

ગૂજરાતનું પાટનગર
ઉર્ફે
શહેરે મુઆઝમ

श्रीस्तम्भतीर्थपुटभेदनंच यत्रोभयत्र स्फुरत: पुरेद्धे ॥*
अहम्मदाबादपुराननाया. किंकुण्डले गूर्जरदेशलक्ष्म्या. ॥

॥ हीरसौभाग्यकाव्य ॥

અમદાવાદની હાલની સ્થિતિ એટલી ફરી ગયેલી છે કે બાદશાહી કે મોગલ સમયના અમદાવાદનો ખ્યાલ આવી શકે એમ નથી. છેલ્લા ાશરે વીશ વર્ષમા સમય પણ એટલો ફરી ગયો છે કે પ્રાચીન સ્થિતિની પના સરખી થવી મુશ્કેલ છે. વિસ્તારમા, સ્વરૂપમા, રાજદ્વારી અને સામાજિક વસાયમા અને એવી જીવનની અનેક પ્રવૃત્તિઓમા અમદાવાદ હાલ એટલુ ફરી ગયુ છે કે પ્રાચીન સ્થિતિનો ખ્યાલ લાવવા માટે મેલા મકાનોની પાછળ ાયેલા સ્થાપત્ય અને કલાના રત્નો જોઇને, અને પ્રાચીન સમયમા અમદાવાદ ાવી ગયેલા પરદેશી અને દેશી મુસાફરોના વર્ણનોથી જ સતોષ માની લેવો પડે.

બાદશાહ અહમદશાહે શહેર વસાવ્યુ એમા વસ્તી ધીમે ધીમે વધતી ી. મહમૂદ બેગડાના સમયમા વસ્તીથી શહેર ભરચક થઇ ગયુ, કોટ બધાયો ને પરા વધતા ગયા. મહમૂદ બેગડાની અખડ કાળજીથી શહેરની આબાદી

* અમદાવાદ શહેરરૂપી મુખવાળી ગૂર્જરદેશની લક્ષ્મીના અણહિલવાડ પાટણ ુટભેદન) અને ખભાત એ બે શોભાયમાન કુડલ છે

ઘણી વધી પૃથ્વીના પટપરના ઘણા દેશાંતરોની સમૃદ્ધિ અમદાવાદમાં ખેંચાવા

બાદશાહી સમય

માંડી અમદાવાદની વસ્તી, વિસ્તાર, અને એ સુલતાનના સમયની ઉત્કૃષ્ટ કારીગીરીની મસ્જીદો વગેરે કરાળ મુખમાંથી જે કાંઈ બચી ગઈ છે તે, એટલું જ જોતાં અમદાવાદ કેટલું સમૃદ્ધ હશે[1] એ સહજ જણાઈ આવે તેમ છે મહમૂદે મહમૂદાબાદ સ્થાપ્યું ચાંપાનેરને શણગારવામાં મહેનત લીધી જૂનાગઢ-મુસ્તફાબાદ ફરી આબાદ કર્યું છતાં અમદાવાદને વિસારી મુક્યું નહી એનો દાખલો લઈ એના અમીરોએ પણ શહેર શણગારવા ઘણી મહેનત કરી છે

બાદશાહી વખતના અમદાવાદનું વર્ણન ઘણા મુસલમાન તવારીખકાર, હિંદુ કવિઓ અને પરદેશી આરબ ઇરાની અને યૂરોપીય મુસાફરોએ કરેલું છે

ફારસી ગ્રંથોના વર્ણન

મીરાતે સીકંદરીનો કર્તા લખે છે કે "અમદાવાદ શહેરની ખૂબી જ સાબીત કરી આપે છે કે આ ચારે પુરુષો (ચાર અહમદો) કે જેણે શહેરનો પાયો નાખ્યો તેના હાથ મુબારક હતા તેમને જ લીધે દુનીયાના નગરો કરતા આ શહેર ચઢીઆતું ગણાયું છે જમીન પરના તથા દરીયાપારના મુસાફરો કહે છે કે આવું મનોહર શહેર ભૂમિ ઉપર વસેલું કોઇપણ સ્થાને નથી વસ્તીના પ્રમાણમાં બીજા શહેરો મોટા હશે ખરા પરંતુ આબાદી અને દેખાવમાં અમદાવાદ શહેરની બરોબરી કરે એવું બીજું શહેર નથી '[2]

બાદશાહી સમયમાં શહેરમાં રસ્તાઓમાં છાયા માટે ઝાડ રોપવામાં આવ્યા મોટા ઉત્તમ કારીગીરીના મહેલો બંધાયા અને પરામાં મોટા મકાનો તથા બાગ થયા બાગને સુલતાન મહમૂદે ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું છે અમદાવાદની આસપાસ બાદશાહી અને અમીરોના સંખ્યાબંધ બાગબગીચા વધ્યા અને તળાવો પણ બાદશાહી વખતમાં બંધાયા સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ ગાદી ચાંપાનેર બદલી હતી અને છેક ૧૫૩૬ સુધી સુલતાન બહાદૂરના રાજ્ય સુધી રાજધાની

[1] ગૂ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૧૯ The building at Ahmedabad prove how much wealth was at the Command of the sovereign and his nobles [2] મીરાતે સીકંદરી ગૂ બા પૃ ૨૪ ૨૫ અને Bayley s Sikanderi p 91-92

ત્યાં જ રહી હતી છતાં અમદાવાદ ગૂજરાતમાં સર્વથી મોટું શહેર રહ્યું હતું. રસ્તા મોટા સારા અને સ્વચ્છ હતા, કોઈ જગ્યાએ સારાં ચોગાન હતાં અને લોકોનાં ઘર પણ સારાં હતાં.[3]

સુલતાન મહમૂદ બેગડાના મરણ પછી બે ત્રણ વર્ષ પછી લીસ્બનનો મુસાફર બારબોસા ગૂજરાતમાં આવ્યો હતો. ચાંપાનેરનાં વખાણ કરી અમદાવાદ ચાંપાનેરથી પણ મોટું હતું એમ લખે છે. ઘણું ધનવાન હતું અને વાડીઓ બગીચા વગેરે મોટી સંખ્યામાં હતાં. રસ્તા મોટા અને સુંદર હતા, ચોગાનો સારાં હતાં, અને ઘર પત્થર અને ઇટચુનાના ધોળાયેલાં હતાં. છાપરાં ઇટલી (Italy)ની ઢબથી છાયેલાં હતાં.[૪] બારબોસા અને એનાથી સ્હેજ વહેલો આવેલો (૧૫૧૦) ઇટેલીયન મુસાફર વરથેમા ખંભાત, દીવ વગેરે બંદરોનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કરે છે. આ શહેરો અમદાવાદનાં બંદરો હતાં અને અમદાવાદ રાજધાનીનું શહેર હતું, એટલે ખંભાત વગેરે કરતાં મોટું હતું. બીજા ઘણા મુસાફરો અમદાવાદની પ્રશંસા કરે છે અને એનાં ભવ્ય મકાનોથી આશ્ચર્ય પામે છે.

બારબોસાનું વર્ણન

સુલતાન બહાદૂરની હાર પછી બાદશાહ હુમાયૂંનું વિજયી લશ્કર અમદાવાદમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે આવાં સુંદર શહેરને કાંઇ નુકસાન ન થાય એની બાદશાહ ખાસ કાળજી રાખે છે. બાદશાહી સમયમાં અમદાવાદનું સૌંદર્ય કેવું હતું એનો ખરો ખ્યાલ તો સ્થાપત્યનાં અવશેષોનાં વર્ણનથીજ આવશે. જે સમયે યૂરોપની પ્રજાઓને સમુદ્રનું સ્વામીત્વ મળ્યું ન હોતું તે વખતે ગૂજરાતની સમુદ્ર ઉપર સત્તા હતી. એના બાદશાહો સમુદ્રના સ્વામી કહેવાતા,[૫] અને એમની

[૩] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૫૧. [૪] Stanly's Barbosa. p. 58–66... Another city called Andavat, which is larger than the said city of champaver, and it is very rich and well supplied. The former kings used always to reside in this city. These towns are well embellished with good streets and squares and houses of stone and whitewash, with hoofs in our fashion; and they have large courts and much water in wells and pool,...and many orchards and gardens." [૫] મીરાતે સીકંદરી ગૂ. બા. પૃ. ૨૮૧. સરખાવો " આ બધો સામાન દરિયાની માલીકી ભોગવતા સુલતાનનો છે. "

પ્રજા દેશ પરદેશનું ધન ગૂજરાતમા ખેંચી લાવતી એટલે એવા દેશના પાટનગરની શોભા અવર્ણનીય હોય એમા શંકા હોય જ નહિ. દિલ્હી અને આગ્રાની શોભા એ વખતે નહોતી વધી. દિલ્હીના બાદશાહ સમુદ્રના સ્વામીની સમૃદ્ધિથી અંજાતા દિલ્હીના મહારાજ્યની ઉપજ જાર અને ઘઉંના પાક ઉપર અને

જહાંગીર સુધી હિંદમા સર્વથી સુંદર નગર

અમદાવાદના બાદશાહોની ઉપજ મોતી અને પરવાળાના વેપાર ઉપર હતી એમ કહેવાતું [૬] એટલે એ બાદશાહોના પાટનગરની શોભા, મહત્વ, વિસ્તાર આદિ હિંદમા તે સમયે સર્વોત્તમ હોય એમા નવાઈ નથી. છેક મોગલ સામ્રાજ્ય ઉપર બે બાદશાહો–અકબર અને જહાંગીર રાજ્ય કરી ગયા પછી શાહજહાંએ આગ્રા અને દીલ્હીને આખા ભારતીય સામ્રાજ્યના દ્રવ્યથી શણગાર્યા એટલે એ સમય સુધી અમદાવાદ હિંદમા વસ્તી, વિસ્તાર, સ્થાપત્ય, કળા અને વેપાર વગેરેમા સર્વોત્તમ હતું [૭] અકબરના સમયના પ્રસિદ્ધ અબુલ ફઝલે આઇને અકબરીમા અને તે પછી તારીખે ફિરિસ્તા વગેરેમા અમદાવાદનું જે વર્ણન કરેલુ છે તેને અતિશયોક્તિ ધારીને કાઢી નાખવા જેવુ નથી અબુલ ફઝલ લખે છે કે:–"પાટણ અને ચાપાનેર પછી અમદાવાદમા રાજધાની થઈ. અમદાવાદ સાબરમતી ઉપર મોટું અને સારી રીતે બધાયલુ શહેર છે સ્થલ આરોગ્યવાળુ છે ત્યા તમને આખી દુનિ-

[૬] એજ પૃ ૨૮૬ બહલોલ લોદીનો પુત્ર સીકંદર સુલતાન એ પ્રમાણે કહેતો હતો [૭] જ્યારે હુમાયૂ અમદાવાદમા આવ્યા ત્યારે — From Sarkej accompanied by his principal officers Humayun visited the Magnificent palaces mosques, and colleges of his new capital, at that time one of the noblest and richest in the world, and without doubt, superior in every respect to Delhi and Agra in extent, population and architectural monuments " (Prof. Commissariat s History of Gujarat Sultant J B B R A. S. No. LXXII p 363) "It must be remembered however, that during the fifteenth and sixteenth centuries the glories of Agra and Delhi were yet incomplete and Ahmedabad stood without a rival in beauty and population among the cities of India " (એજ, No. LXXI p. 93).

યામાં બનતી ચીજો મળી શકે છે. એને બે કિલ્લા છે અને એની બહાર શહેર છે. એમાં પહેલાં ૩૬૦ પરાં હતાં પણ હવે ૮૪ પરાં સારી સ્થિતિમાં છે. એક હજાર પત્થરની મસજીદો છે અને એ દરેકને બે મીનારા છે. એમાં ઘણાં આશ્ચર્યકારક લેખો છે. રસુલાબાદ પરામાં બુખારાના શાહેઆલમ સાહેબની કબર છે. ત્રણ કોશ દૂર વટવા એક શહેર છે...... એ બાગમાં વસેલું છે અને ત્યાં સંસારનો ત્યાગ કરી ઓલીયાઓ રહે છે......ત્યાંથી ત્રણેક કોશ છેટે સરખેજ છે......ત્યાંની ગળી ઉત્તમ થાય છે અને રૂમ તથા બીજા દૂરદેશાવર નીકાશ થાય છે"[૮] અબુલ ફઝલ બીજું વર્ણન ગૂજરાત અને બીજાં શહેરોનું કરે છે અને એ ઉપરથી પણ અમદાવાદની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવે છે. મોગલ લેખકોના મત પ્રમાણે ૨૦ લાખ માણસોની વસ્તીવાળુ શહેર હાલના યૂરોપના દેશોની રાજધાનીઓથી કોઇ રીતે ઉતરતું નહિજ હોય. તારીખે ફિરસ્તાનો લેખક લખે છે કે "અમદાવાદ એકંદરે આખા હિંદુસ્તાનમાં સર્વથી સુંદર શહેર છે અને કદાચ આખી દુનિયામાં પણ કહી શકાય."[૯]

અબુલફઝલનું વર્ણન

મોગલ સામ્રાજ્યના એક પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર થયા પછી પણ અમદાવાદે મહત્તા કાયમ રાખી છે. રાજધાની દિલ્હી અને આગ્રામાં હતી. પરંતુ સામ્રાજ્યના સર્વોત્તમ પ્રાંત ઉપર બાદશાહજાદાઓ અને રાજકુટુંબના અંગના માણસો ઘણું ખરૂં નીમાતા. એટલે અમદાવાદને બાદશાહી છાયા થોડી ઘણી મળ્યા કરતી. પરંતુ શહેરના શણગારમા સ્વતંત્ર બાદશાહીના ચોથા ભાગની શોભા પણ મોગલાઇમાં થઈ નહોતી. શહેરનો વિસ્તાર મોટો હતો. આજુબાજુ સાત સાત માઇલ સુધી પરા હતા. બાદશાહીની પેઠે મોગલ સુબાઓ પણ દબદબા

મોગલાઇનુ અમદાવાદ

[૮] Glandwins Ayeen Akberi. p. 351–352. [૯] Brigg's Frishta Vol. IV p. 14. આગળ ફિરિસ્તા લખે છે કે "The pricipal streets were sufficiently wide to admit of ten carriage abreast." અમદાવાવાદની વસ્તી વીસ લાખની હતી એમ જેમ્સ ફોર્બસ (૧૭૮૧) મોગલ લેખકોના આધારે લખે છે જુઓ. (His. of Guj. Sultanat J. B B. R. A. S. No. LXXI p. 93. note.)

ભરેલા દરબાર અમદાવાદમાં રાખતા. હાથીખાનાં, ઘોડાખાનાં, તોપખાનાં, લશ્કર બાગબગીચા વગેરે પ્રમાણમાં કાંઈક ઓછું પણ મોગલાઈમાં ઠીક હતું. એટલે શહેર એ વખતે હિંદુસ્તાનનાં મોટામાં મોટાં શહેરોની પંક્તિમાં આવી શકે એવું તો હતું જ. જહાંગીર બાદશાહને અમદાવાદ પસંદ નહોતું આવ્યું તે તાપ ધૂળ અને એ વખતે ચાલતા રોગને લીધે. અમદાવાદના સૌંદર્ય અને વિસ્તારને માટે એ મોજી બાદશાહને વાંધો હતો જ નહિ. ગૂજરાત અને માળવા તરફ સવારી આવી ત્યારે ક્યાં રહેવું એ સવાલ થતાં માળવાના માંડુગઢ અને અમદાવાદ વચ્ચે પસંદગી થવાની હતી. બાદશાહે અમદાવાદની સરખામણી પણ માંડુગઢ સાથે થાય નહિ એમ કહ્યું, અને શહેરનાં ઘણાં વખાણ સાંભળેલાં એ ઉપરથી અમદાવાદ પસંદ કર્યું હતું.[૧૦] મોગલ સામ્રાજ્યમાં સોનાના સિક્કા પાડવાની ચાર ટંકશાળો હતી તેમાં એક અમદાવાદમાં હતી. એ વખતે અમદાવાદના ચિત્રકાર, જડિયા, કારીગરીના કોતરનાર, અને સોનું ચાંદી અને લોખંડનું કામ કરનાર સર્વોત્તમ હતા અને દિલ્હીના રાજકુટુંબ માટે તથા દરબાર માટે અમદાવાદની કારીગરીની ઘણી ચીજો જતી. અમદાવાદના કારીગરોએ કરેલા સુંદર બુટ્ટા અને ચિત્રોવાળા કીનખાબ હિંદુસ્તાનમાં બીજે બનતા નહોતા.[૧૧] સ્વતંત્ર બાદશાહીની છેલ્લી અવ્યવસ્થામાં વેપાર ધંધો અને આબાદી ઘટી નહોતી પણ વિસ્તાર સહેજ ઘટેલો તે મોગલાઈમાં પાછો વધ્યો હતો. સત્તરમી સદીની શરૂઆતમા આવેલ અંગ્રેજ વેપારીઓને પણ અમદાવાદ મોટું શહેર લાગ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૬૧૭ ના ડીસેમ્બરની ૧૫ મીએ ઈન્ગ્લેંડનો એલચી સર ટોમસ રો અમદાવાદ આવ્યો હતો. એને અને એની સાથેનાં માણસોને અમદાવાદ લંડન જેવડું મોટું લાગ્યું હતું અને અંગ્રેજોને ઘણું પસંદ આવ્યું હતું.[૧૨] એ વખતે આવેલા અંગ્રેજોને બહારનાં પરાં દેખાયાં નહોતાં.[૧૩] પણ ખરી રીતે શહેર અને પરાં વચ્ચે એમને ભેદ દેખાયો નહિં હોય.[૧૪] શહેરના રસ્તા પત્થર

[૧૦] વાકિઆતે જહાંગીરી Illot Vol. VI p. 356–57. "As I had heard much praise of the rainy season of Gujarat, and as there was no comparison between the city of Ahmedabad and that of Mandu I at last determined to remain in the former." [૧૧] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૫૩–૨૫૪. [૧૨] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૫૩. [૧૩] એ જ પૃ. ૨૫૩. [૧૪] એજ પૃ. ૨૫૩. નોટ ૬. પરાંનો વિસ્તાર આગળ કરીશું.

જડેલા હતા અને રસ્તાઓ ઉપર એવાં ઉંચાં ઝાડ હતાં કે ધાડાં ઉપવનમાં પેસતા હોઇએ એવું લાગે, મકાનો એશિયાનાં બીજાં શહેરોની સરખામણીમાં ઘણાં સુંદર હતાં. ઘર ઇંટોનાં, સારાં નળીયાંથી છાયેલાં અને વંડા વાળી લીધેલાં હતાં. સુબાનું મકાન પત્થરનું વિશાળ, અમીરી, અને સારા આંગણાંવાળું હતું. શહેરના કારીગરોમાં ખરેખરા કસબી, કોતરણી કરનાર વણકર, ચિત્રકામ, જડીઆ, કીનખાબનું અને ભરતનું કામ કરનાર હતા. અમદાવાદના વેપારીઓનો કાપડ, ગળી અને કરીયાણામા એવો મોટો વેપાર હતો કે મોસમમાં દર દશ દીવસે બસેં ગાડાંનો કાફલો ખંભાત માલ ભરીને જતો.

યૂરોપીય મુસાફરોનાં વર્ણન

વીલીયમ ફીંચ (William Finch) નામનો મુસાફર ઇ. સ. ૧૬૦૮–૧૧ માં હિંદમાં આવેલો તે અમદાવાદમાં ખાન આઝમ મીરઝાં અઝીઝ કોકા સુબો અને એને બદલે એનો પુત્ર જહાંગીર કુલીખાં નાયબ સુબો હતો ત્યારે આવ્યો હતો. એ લખે છે કે "સુંદર નદીને કાંઠે સુંદર બુરજો અને દરવાજાઓવાળા મજબુત કોટથી અમદાવાદ શોભે છે. મકાનો એશિયા અને આફ્રિકાના કોઇ પણ મોટા શહેર સાથે સરખાવાય તેવાં છે. રસ્તા મોટા છે. એક કલાકની અંદર ૭ હઝાર ઘોડેસ્વાર લડાઇને માટે તૈયાર થઈ શકે એમ રહે છે. દરવાજા એવા સુરક્ષિત છે કે પરવાના વગર કોઇ શહેરમાં પેસી શકતું નથી." એ પછી તુરત અબ્દુલ્લાખાં ફીરોઝજંગના વખતમાં વ્હીટીંગટન લખે છે કે "અમદાવાદ ગુજરાતનું મુખ્ય શહેર છે અને લગભગ લંડન જેવડું મોટું છે. કોટ ઘણોજ મજબુત છે. અહીં દરેક જાતિના વહેપારીઓ રહે છે. ખ્રીસ્તીઓ પણ છે. જહાંગીરના સમયમાં એડવર્ડ ટેરી લખે છે કે "મકાનો ઉંચા અને અગાસીઓ હોય છે અને લોક અગાશી ઉપર હવા ખાય છે. સારી ચોરસ ઇંટો અને પત્થરનાં મકાનો છે. અમદાવાદ ઘણું વિશાળ અને ધનવાન શહેર છે. એને બાર દરવાજા અને પત્થરનો મજબુત કોટ છે. શહેર અને ગામડામાં ઝાડ પુષ્કળ છે, અને તેને લીધે સૂર્યનો તાપ ઓછો લાગે છે. ઝાડ એટલાં પાસે પાસે હોય છે કે ઉંચી જગ્યાએથી જોઇએ તો શહેર એક ઉપવન લાગે."[૧૫] આ અંગ્રેજ મુસાફરો

[૧૫] એજ પૃ. ૨૫૩ આ મુસાફરો. Finch અને Nicholas Ufflet હતા. (૧૬૧૧) અને Early Travels in India p. 173, 206, 300.

અને વેપારીઓના વર્ણન પછી મ૦ ટોમસ હરબર્ટ ઇ સ ૧૬૨૬ મા લખે છે કે "અમદાવાદ ગૂજરાતનું પાટનગર છે એનો કોટ મજબુત છે રસ્તા સુદર છે દુકાનો સુગધી પદાર્થો, અત્તરો, તેજાના, રેશમી માલ, સુતરાઉ કાપડ છીંટો અને ચીન અને હિંદુસ્તાનની બધી દુર્લભ વસ્તુઓથી ભરેલી છે અને એના માલીક વાણીઆ છે એમની વસ્તી અહીં મોટી છે" આ પહેલા ત્રણ વર્ષ ઉપર પીટર ડી લા વાલે નામનો મુસાફર શહેરના રસ્તા સીધા, સુંદર અને પહોળા હતા પણ ધૂળને લીધે ચાલવુ મુશ્કેલ હતું એમ લખે છે [૧૬] ઈ સ ૧૫૯૮ મા સીઝર ફ્રેડરીક પણ અમદાવાદને ઘણુ વિસ્તારવાળુ અને મોટી વસ્તીનું શહેર કહે છે

ઇ સ ૧૬૩૮મા મેન્ડેલ્સ્લો નામનો મુસાફર આવ્યો હતો [૧૭] એ પણ અમદાવાદમા રહ્યો હતો અને સુબા આજમખાની મહેમાનગીરી જોઈ ગયો હતો એ પણ અમદાવાદના કારીગરો અને વેપારની પ્રશસા કરે છે ઔરગઝેબ બાદશાહના રાજ્યકાળના મોટા ભાગ સુધી અમદાવાદની ચડતી ઘણી હતી શાહજહાએ શાહીબાગ કરાવી શહેરની શોભા વધારી પછી આજમખાએ અને તે પછી સુજાતખા સુધીમા કેટલાક સુબાઓએ શહેરમા ઉત્તમ મકાનોનો ઉમેરો કર્યો છે એ સમયમા વેપાર ધધાને શાન્તિને લીધે ઉત્તેજન સારૂ મળવાથી શહેરની આબાદી સારી વધી હતી અમદાવાદની આબાદી સ્વતત્ર બાદશાહીમા બાદશાહોએ કરેલી પ્રવૃત્તિઓ સીવાય મોટે ભાગે તો એના લોકો અને વેપારથી જ થયેલી છે મોગલાઈમા પણ શહેરનો વિસ્તાર અને વસ્તી વેપારને અગે જ હતી.

શહેરની આ આબાદીની દશા વખતે (ઈ સ ૧૬૬૬મા) પ્રખ્યાત

[૧૬] એજ પૃ ૨૫૪ હર્બર્ટ અમદાવાદ આવ્યા નહતો પણ સુરતમા થોડુ રહ્યા હતો એટલે સાભળેલુ વર્ણન લખે છે એમ ગેઝેટીયરનો કર્તા નોટમા લખે છે Guj Gaz p 225 Note 2 Caesar Frederick - a very great city and populous De la Valle —Competently large with great suburbs a goodly and great city with large fair and straight but sadly durty streets Herbert —a rich and uniform bazar [૧૭] એજ પૃ ૨૫૪

ફ્રેંચ મુસાફર જીન ડી થેવેનો અમદાવાદમાં આવ્યો હતો. એ અમદાવાદનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે.[૧૮]

"સુરતથી ૮૬ ગાઉને અંતરે અમદાવાદ આવેલું છે. આ નગર એરીયને અમદાવાદીરટ કહેલું એ જ હોય એમ સંભવતું નથી. આધુનિક લેખકો કહે છે કે અહમદશાહે આ શહેર ફરીથી વસાવ્યું. તેથી નામ અહમદાવાદ પડ્યું. શાહજહાં બાદશાહે એને ગર્દાબાદ ધૂળનું નગર કહેલું કારણકે ત્યા ધૂળ બહુ છે. પ્રાંતનો સુબો આ શહેરમાં રહે છે અને સામાન્ય રીતે એ બાદશાહનો કુંવર હોય છે. હાલ મહોબતખાં નામનો સુબો છે.

જેમેનોનું વર્ણન

અમદાવાદ ૨૩·૮ અક્ષાંસ ઉપર આવેલુ છે, આજુબાજુ મનોહર સપાટ પ્રદેશ છે.[૧૯] ત્યાંથી સાબરમતી નામની નાની નદી વહે છે. એ બહુ ઉંડી નથી પણ ચોમાસામાં પુરથી બહુ નુકશાન કરે છે. અમદાવાદમા ઘણા મોટા મોટા બાગ છે. એ દરેક બાગની આસપાસ કોટ હોય છે અને એના દરવાજા આગળ મંડપ જેવું હોય છે. એક વિશાળ સરોવર જોવા હું ગયો એની વચ્ચે એક સુંદર એંશી ચોરસ ફીટનો બગીચો હતો. બગીચાને છેડે નાના સગવડવાળા મકાન છે. એ પછી અહીં તહીં અનેક છાપરાં અને એક સરખા સુંદર હજીરાઓ દેખાય છે. જાણે એક મોટું ગામ વસ્યું હોય એમ લાગે છે. (શહેર બહાર) આ બધા પરાં કહેવાય છે અને ત્યાથી એક પાછલી બારીમા થઇને બન્ને બાજુ મકાનોના ઓળવાળા એક રસ્તામા જવાય છે કે જે એ બાજુ પરના ખરા પરામા થઇને સીધો શહેરમા જાય છે. ૨૦

[૧૮] થેવેનોનો વૃત્તાંત પુરાતત્વ પુ ૨. પૃ ૧૯૭ ઉપરથી સાર લીધો છે. [૧૯] થેવેનો અમદાવાદની આજુબાજુ મનોહર સપાટ પ્રદેશ છે એમ લખે છે અને ઝાડોની ઘટાથી બાગ જેવું શહેર છે એમ પણ ઉલ્લેખો છે. એટલે જહાંગીરને એ વખતે કાંટાનું મેદાન લાગેલુ એ વિચારવા જેવું છે, કાશ્મીર સાથે કાંઈ અમદાવાદની સરખામણી થઇ શકે નહી. એ મોજી બાદશાહ એવી કોઈ વિચિત્ર સરખામણી મનથી રાખી તાવથી કંટાળેલો જ અમદાવાદ ઉપર ગુસ્સે થયો હશે. [૨૦] પરાના આ વર્ણનને પોળોનું સમજવું એમ ગેઝેટીઅર ઉપરથી લાગે છે. પરંતુ એ બહારના પરાનું જણાય છે.

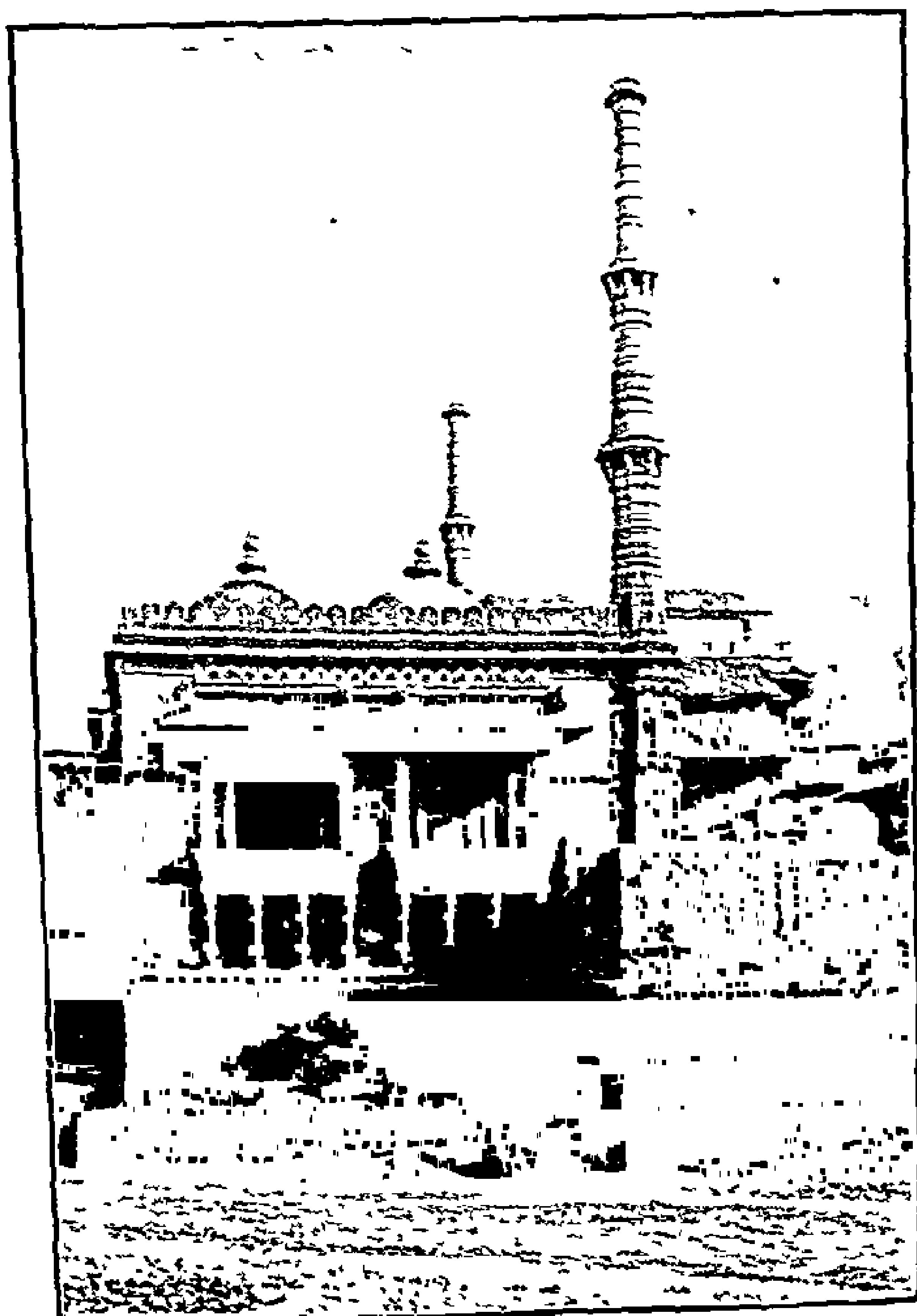
ઘસડીને તાણીને પાડયો અને મારી નાખ્યો. એનું શબ રસ્તા ઉપર સાંજ સુધી પડી રહ્યું.[1] આ સમયમા જમ્દતુલ મુલ્ક મુદારૂલ મહામ ખાનખના વઝીરુલ મમાલીક લાલ દરવાજાની આગળ ધર્મશાળા, મસ્જીદ અને પાઠશાળા બધાવી અને શાહીબાગ રૂસ્તમબાગ અને કાંકરીયાના મકાનોની મરામત માટે ૩૪૮૦ રૂપીઆ મંજુર કરવામા આવ્યા.[2]

ઇ. સ. ૧૭૧૨મા બહાદૂરશાહ ગુજરી જવાથી જહાંદારશાહને રાજ્ય મળ્યુ, અને ઇ. સ. ૧૭૧૩મા જહાંદારશાહને મારી નાખી ફર્રૂકશીયર ગાદીએ બેઠો.[3]

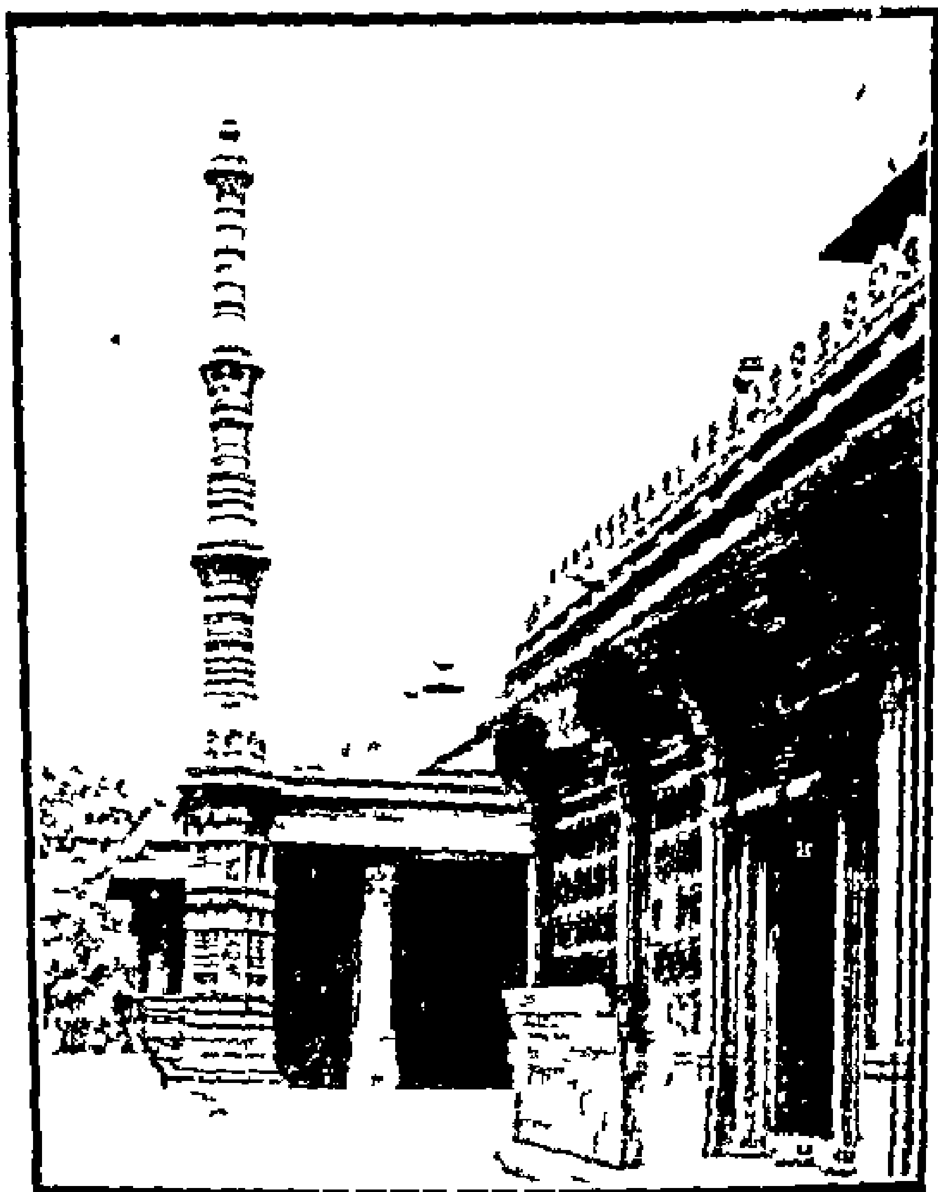
એમ કહેવાય છે કે બાદશાહ બહાદૂરશાહના રાજ્યમા સુબા ગાઝીઉદ્દીન ફીરોઝજંગના વખતમા કરવેરા અને બીજા કેટલાક રીવાજ બદલાઇને નવા થયા અને જુલમની શરૂઆત થવા માંડી હતી. પાછળથી દરેક અમલદારે એમા વધારો કર્યો. ઔરંગઝેબે જે કરો અને રીવાજો બંધ કર્યા હતા તે પાછા શરૂ થયા. મૂળ એ કરો અને રીવાજો શહેરમા હતા નહિ પણ અમલદારોએ વગર કાયદે ઘુસાડેલા તે ઔરંગઝેબે બધ કરાવ્યા, પણ આ સમયમા ચાલુ થયા અને શાક ભાજી ઘીની મજુરી વગેરે ઉપર શહેરમા કરવેરા શરૂ થયા મીરાતે અહમદીના કર્તા લખે છે કે " આ પુસ્તક લખતી વખતે તો જુલમો સંપૂર્ણ થઈ ચૂક્યા લાગે છે. "[4]

બાદશાહ ફર્રૂખશીયરના રાજ્યમા પણ કરો લેવાની રીતમા (શહેરની) કેટલાક ફેરફાર કરવામા આવ્યા. આ વખતમા દાઉદખા પની નામનો સુબો અમદાવાદમા દક્ષિણથી બદલાઇને નીમાયો અને ભદ્રમા બાદશાહી સુબાના મહેલોમા ન રહેતા સાબરમતી નદીની રેતીમા તબુ ઠોકીને પડી રહ્યો. એ લશ્કરી સ્વભાવનો હતો અને ભાગ પીવાનો બહુ શોખીન હતો તેથી એણે રાજ્ય વહીવટ દક્ષણી પંડિતોને સોપી દીધો અમદાવાદમા મરેઠા સત્તા જામ્યા

[૧] મીરાતે અહમદી પૃ ૪૦૪–૪૦૫ ગુજરાત ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૯૬ [૨] મીરાતે અહમદી પૃ. ૪૦૯. [૩] ગુ ગેઝેટીયર પૃ ૨૯૭ [૪] મીરાતે અહમદી પૃ ૪૧૧–૧૨ મીરાતે અહમદી પૃ. ૪૧૬મા શહેરમા અદર અદર લશ્કરી સીપાઇઓની લડાઇથી નદી કીનારાના કેટલાક ઘર બળી ગયા એમ લખે છે બીજે આનો ઉલ્લેખ નથી

૯ રાણી સિપ્રીની મસ્જિદ: દક્ષિણ તરફથી બાજુનો દેખાવ

૧૦ રાણી સિપ્રીની મસ્જિદનો રોજો

પહેલા અને મુસલમાન સત્તા છેક નબળી પડયા પહેલા દક્ષણી અમલ આ પહેલો જ હતો ૫

૪ સ ૧૭૧૪ મા અમદાવાદમા હિંદુ મુસલમાનનુ મોટુ હુલ્લડ થયુ ફીરોઝજંગ સુબાની સાથે હિંદુસ્તાનથી મદનગોપાળ નામના એક મોટા શરાફનો હરિરામ નામનો ગુમાસ્તો અમદાવાદમા આવ્યો હતો અને એણે એક મોટી હવેલી બાંધી હતી સાકડી શેરીથી આસ્તોડીયા બાજુ જતો રસ્તો હાલ પણ મદનગોપાળની હવેલીનો રસ્તો કહેવાય છે આ આશામી સુબાનો શરાફ હતો તેથી એનુ માન ઘણુ હતુ અમદાવાદની એની પેઢી પણ ઘણુ કમાઇ હતી એક વખત હોળીના તહેવારને દીવસે એણે ધામધૂમ કરી હતી અને મદનગોપાળની હવેલી આગળ ઘણા હિંદુઓ ભેગા થઇ રગ ઉરાડી બીજુ ઘણુ તોફાન કરતા હતા એટલામા ત્યાથી એક મુસલમાન ગૃહસ્થ જતો હતો અને એ ચીઢાવાથી લઢી પડયો તેથી એના ઉપર કીચડ રગ વગેરે નાખી એને ઘણો સતાવ્યો એ હાલતમા કેટલાકને સાથે લઇને મુહમ્મદ અલી નામના એક પ્રસિદ્ધ મુસલમાન ધાર્મિક વક્તાને ત્યા એ ગયો, અને બીજા મુસલમાનો મળીને બધા જુમ્મામસ્જીદમા ગયા એ પછી સુન્ની વહોરાઓના શેઠ અબ્દુલ અઝીઝને બોલાવ્યા એ પણ પોતાના માણસો લઇને આવ્યા દરેક જાતના મુસલમાનો ભેગા થઈ ગયા અને "દીન દીન" કરવા લાગ્યા, અને હીંદુઓને મારી મોટુ હુલ્લડ મચાવવાના હેતુથી કાજી ખેરઉલ્લાખાને ઘેર ગયા હુલ્લડખોરો સાથે મળવાથી સારૂ નથી એમ સમજી ડાહ્યા કાજીએ ઘરનુ બારણુ બંધ કર્યુ બારણુ ન ઉઘાડવાથી લોકોએ એના ઘરને સળગાવી મુકયુ, અને ટોળુ શહેરમા ઝવેરીઓના ઘર દુકાનો અને શરાફોની દુકાનો લૂટવા લાગ્યુ આમ ઘણી દુકાનો બાળી મુકી મદનગોપાળની હવેલી તોફાનની જગ્યા હોવાથી ત્યા ભારે હુલ્લડ હતુ ત્યા મોટા ઝવેરીઓના ઘર હતા નગર શેઠ કપુરચદ ભણસાળીનુ ઘર પણ ત્યા હતુ એમને સુબાની કચેરીમા સારી લાગવગ હોવાથી સીપાઇઓ અને બીજા માણસોની મદદથી એમણે દરવાજા બધ કરાવી મોરચા માડી

હોળીનુ તોફાન અને મોટુ હુલ્લડ

[૫] મુ ગેઝીઅર પૃ ૨ આ ૫ ગતોએ ચોથ્યામલ નામની રી દાખલ કરી તેથી એ ઘણા બબમાનીના થઇ ગયા

ગોળીઓ છોડી લડાઇ કરવા માંડી એમ કહેવાય છે કે વહોરાના શેઠ હોવાથી શેઠ અબ્દુલ અઝીઝ સાથે પણ એમને અણુમનાવ હતો આ વખતે ઘણા હિંદુ વેપારીઓએ મુસલમાનોને દુકાન બાળવા માટે નાણા આપીને રાખ્યા અને મુસલમાનોને મુસલમાનો સાથે લડવુ પડયુ હતુ. કેટલાક હિંદુઓ છાપરે ચઢીને ઘેરો અને નળીઆથી લડતા હતા. આ તુલડમા ઘણા માણસોને નુકશાન થયુ આ વખતે દાઉદખા સુબો શાહીબાગમા હતો એને ખબર પડવાથી થોડા સીપાઇઓ લઈને આવ્યો બન્ને કોમના આગેવાનોને મમજાની વચ્ચે પાડયા અને હુલ્લડ શાંત થયુ અમદાવાદમા હિંદુ મુસલમાનનુ આ મોટામા મોટુ હુલ્લડ હતુ એમા જાનમાલની ઘણી ખુવારી થઇ હતી આ હુલ્લડની ખબર બાદશાહને પડતા કપુરચંદ અને મુસલમાન આગેવાનોને હજૂરમા બોલાવ્યા આ વખતે વક્તા મુહમ્મદઅલી પણ સાથે હોવાથી બાદશાહના મન ઉપર તેની અસર થઇ અને કપુરચંદ શેઠને કેદ કર્યાં આખરે એજ મુહમ્મદઅલીની સાથે સમજુતી કરી એની લાગવગથી શેઠ છુટયા અને વહોરાના શેઠ સાથે અમદાવાદ આવ્યા [૬]

(૬) મીરાતે અહમદી પૃ ૪૨૯-૩૧ ગુજરાત ગેઝેટીયર પૃ ૨૯૮ ગેઝેટીયરમા દુકાનો બાળ્યાનુ લખ્યુ નથી મી અહમદી પૃ ૪૩૫ મુજબ બાદશાહની છાવણીમા ગુજરાતી શરાફો હતા તેમની ફરિયાદથી બાદશાહે જાણ્યુ સરખાવો મનતુખેબુલ લુબાબ Illiot Vol VII p 454-456 ખાફીખા લખે છે - એક હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે સહીયારૂ આગણુ હતુ અને આગણામા હોળી પ્રગટાવવા મુસલમાને ના પાડી તકરાર સુબા દાઉદખા પની પાસે ગઇ સુબો હિંદુના પક્ષનો હતો એટલે પોતાના અર્ધા ભાગમા હોળી કરવાની રજા આપી મુસલમાનો આ વખતે કાઇ ન બોલ્યા પણ એમનો તહેવાર આવ્યો ત્યારે પેલા મુસલમાને પોતાના અડધા આગણામા ગાયનો વધ કર્યો અને એમાથી હુલ્લડ થયુ કપુરચંદે પોળ વસાવી મોરચા માંડી યુદ્ધ કરાવેલુ ઘણા હિંદુમુસલમાન ખુવાર થયા, અને ત્રણચાર દીવસ સુધી શહેરમા ધધારોજગાર બધ રહ્યા બન્ને પક્ષે બાદશાહને અરજીઓ કરી દાઉદખા સુબાએ કપુરચંદની અરજી ઉપર પોતાની મહોર કરી અને કાજી અને બીજા અમલદારોએ એમા મુસલમાનો વિરુદ્ધ સાક્ષી પૂરી, મુસલમાનો તરફથી શેખ અબ્દુલ અઝીઝ જાતે હજૂરમા ગયા કપુરચંદ શેઠ મોટા જૈન શેઠ હતા પણ અહમદી લખે છે તેમ નગરશેઠ નહોતા કપુરચંદ શેઠ અને એમની બે સ્ત્રીઓનો રાસડો ગવાતો તે હાલ ફોર્બ્સ સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોમા છે રાસડામા કાઈ પણ જાણવા જેવુ નથી

એજ વર્ષમા સાબરમતીમા મોટી રેલ આવી વરસાદ પણ કેટલાક દીવસો સુધી મુશળધાર પડયા કર્યો રેલનું પાણી શહેરમા પેસી ગયુ અને શહેરમા ઘણી ઇમારતો પડી ગઇ શહેરનો કોટ પણ ઘણી જગ્યાએથી પડી ગયો બાદશાહને આ સમાચાર મળતા મરામત માટે મજુરી મળી[૭]

સાબરમતીની રેલ

ઇ સ ૧૭૧૫ મા અમદાવાદના વેપારીઓ લડયા એ વર્ષમા નાણાની ભીડ વધવાથી આટા[૮] નો વ્યવહાર વધતો ગયો આ કારણથી આટાનું લેણદેણ થયુ અને રોકડા નાણાનો વ્યવહાર ઘણો ઓછો થયો, એટલે સાધારણ રૈયતને દુ ખ પડવા માડયુ આટાનુ કામ બધ કરવાની અમદાવાદના શરાફોને સુબાએ તાકીદ કરી કપુરચદ શેઠે એ વાત કબુલ રાખી એથી મદનગોપાળના ગુમાસ્તા હરિરામ સાથે એને વેર બધાયુ અને એક વખત બન્ને પક્ષ તરફથી લડાઈ કરવાની તૈયારી પણ થવા માડી બે દિવસ વાતાવરણ તોફાની રહ્યુ અને છવટે અમદાવાદના બધા નાણાવટીઓએ ભવિષ્યનો વિચાર કરી વચ્ચે પડી અદર અદર શાતિ કરાવી[૯]

આટાનુ કામકાજ અને વેપારીની લડાઇ

એજ વર્ષમા અમદાવાદમા મુસલમાન લશ્કરીઓએ હિંદુઓની દુકાનો લૂટી અને એથી ભારે અશાતિ ફેલાઇ. એ સમાચાર હજુરમા જવાથી સુબા દાઉદખા પનીને બોલાવી લીધો,[૧૦] અને મહારાજા અજીતસિંહ સુબો નિમાયો આ સુબાની સત્તાની શરૂઆતમા એક વખત બકરી ઇદને દીવસે કાળુપુરના સુન્ની વહોરાઓને એક સીપાઇએ અટકાવી કુરબાની માટેની ગાય એમની પાસેથી લઇ લીધી આ કામ એ સીપાઇએ હિંદુ સુબાને ખુશ કરવાના ઇરાદાથી કર્યુ હતુ એમ તવારીખકાર લખે છે મુસલમાનોની લાગણી આથી ઉશ્કેરાઈ અને લોક કાજીને ફરિયાદ કરવા ગયા કાજીનુ સુબા

હિંદુ મુસલમાનનુ બીજુ તોફાન

[૭] મીરાતે અહમદી પૃ ૪૩૩ આ વખતે મરામત માટે મજુર થયેલા આકડા લખ્યા નથી એટલે હુકમ આવ્યો હશે પણ મરામત થઈ હશે કે કેમ એ શકા છે [૮] આટા એટલે કેવળ હુડીઓથી જ લેવડદેવડ થાય તે એ બાબત આગળ વર્ણન કરીશુ [૯] મીરાતે અહમદી પૃ ૪૩૫ [૧૦] ગુ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૯૯

પાસે કાંઈ વળ્યું નહિ તેથી લોકોને શાંત પાડવા માટે ઈદ પછી એણે જાહેરમાં ગાય મારવા દીધી આ વખતે પણ એક સાધારણ તોફાન શહેરમાં થયું હતું [૧૧]

આ પછી ઇ ૧૭૧૯માં બાદશાહ ફર્રુખશીયરને મારી નાખી એની જગ્યાએ બે જણને વારાફરતી બેસાડી છેવટ સૈયદોએ શાહજાદા રોશન અખ્તરને મુહમ્મદશાહ નામ ધારણ કરાવી તખ્ત ઉપર બેસાડ્યો અમદાવાદમાં સાધારણ લશ્કરની અવરજવર સીવાય ખાસ બનાવ આ વખતે નોંધાયા નથી જોધપુરના મહારાજા અજીતસિંહ એ વખતે બહુ બળવાન રાજા હોવાથી તેને પક્ષમાં રાખવા ગૂજરાતની સુબેદારી આપી અને ઈ સ ૧૭૨૦માં એણે અનોપસિંહ ભંડારીને વહીવટ ચલાવવા અમદાવાદ મોકલ્યો અનોપચંદ ભંડારીએ કેટલાંક ક્રુરકામ કર્યાં એમાં મુખ્ય અમદાવાદના અગ્રેસર વેપારી નગરશેઠ કપુરચંદ ભણસાળીનું એણે ખુન કરાવ્યું એમ કહેવાય છે કે કપુરચંદ પગારદાર સીપાઈઓ રાખતો હતો અને ભંડારીએ કેદ કરેલા માણસોને છોડાવી તેના તાબામાં રહેતો નહિ એ કારણથી અનોપચંદ ભંડારીએ એને દુનિયામાંથી દૂર કર્યો

બાદશાહ મુહમ્મદશાહનું રાજ્ય

અનોપસિંહ ભંડારી અને કપુરચંદનું ખૂન

ઇ સ ૧૭૨૧માં હૈદરકુલીખાએ બાદશાહને સૈયદોની સત્તામાંથી છોડાવ્યો એના બદલામાં એને મુઇઝુદ્દૌલાનો ઇલ્કાબ આપી અમદાવાદનો સુબો બનાવ્યો આ ખબર લોકોને પડી અને લોક અનોપચંદ ભંડારીથી કંટાળી ગયા હતા, તેથી ભદ્રમાં એના મહેલ ઉપર તુટી પડ્યા અને એ મુશ્કેલીથી નાસીને નાઠો સારંગપુર અને શાહીબાગ વાડીઓ સાથેના વેરને લીધે હૈદર કુલીખાના નાયબ સુબા સુજાતખાએ અજીતસિંહ સુબાના દિવાન નાહીરખાનું ઘર જપ્ત કરી એની પાસેથી એક લાખ રૂપીઆ લઈ શહેર બહાર કાઢી મુક્યો [૧૨]

અનોપસિંહનો મહેલ લોકોએ લૂંટ્યો

ઇ સ ૧૭૨૪માં મરેઠા લશ્કર જે ગૂજરાતમાં આવી પહોંચ્યું હતું જૂનો

[૧૧] ગ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૮૮ નોંધ મીરાતે અહમદીની એશીયાટીક સોસાયટીની નકલ ઉપરથી [૧૨] ગ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૦૨ [૧૩] ગ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૦૨

તેને ધ્યાનમા ન લેતા જૂનો નાયબ સુબો સુજાતખા પોતાના પુત્ર ઇબ્રાહીમ કુલીખાને અમદાવાદ સોપી કપડવંજથી હામીદખા[૧૪] વગેરેની ચળવળ ઉપર સરત રાખવાને બદલે દૂર ગયો મરેઠાનું લશ્કર કંતાજી કદમભાડેની

અમદાવાદ આગળ લડાઈ

સરદારી નીચે આવ્યુ તેને મળવા હામીદખા કપડવંજ ગયો એટલે સુજાતખાએ અમદાવાદ તરફ આવી ૭ માઇલે પડાવ નાખ્યો એની રજા વગર એના સીપાઇઓમાથી કેટલાક શહેરમા પોતાના કુટુંબોને મળવા ગયા એવામા મરેઠા પાછળથી તુટી પડ્યા, અને લશ્કર નાઠું તે જોઇ હામીદખા શહેર અને સુજાતખાના થોડા લશ્કર વચ્ચે આવીને લડ્યો એમા સુજાતખા માર્યો ગયો અને એનું માથુ કાપી હામીદખાએ શહેરમા એના ભાઇ ઇબ્રાહીમ કુલીખા ઉપર મોકલ્યુ હમીદખા શાહીબાગમા આવીને રહ્યો, અને શહેર સીવાય આસપાસનો મુલક કબજે કર્યો[૧૫]

એમ કહેવાય છે કે બાદશાહે સરબુલંદખાને સુબા તરીકે નીમ્યો ત્યારે એણે સુજાતખાને નાયબ નીમી અમદાવાદ મોકલ્યો સુજાતખાએ હામીદખાને કાઢી અમદાવાદ કબજે લીધુ અને હમીદખાએ મરેઠાઓની મદદ લઈ અમદાવાદ આવી લડાઇ કરી સુજાતખા ઇડર હતો, ત્યાથી આવીને લડ્યો અને મરાયો આ વાતની એના નાના ભાઇ ઇબ્રાહીમ કુલીખાને શહેરમા ખબર

[૧૪] હામીદખા પાસેથી નવા સુબા મુબારિઝ ઉલ્મુલ્ક સરબુલંદખાએ અમદાવાદ લીધુ એટલે એ મરેઠાને જઇ મળ્યો [૧૫] ગૂ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૦૪–૩૦૫ ઇબ્રાહીમ કુલીને ગેઝેટીઅર સુજાતખાનો છોકરો કહે છે તે ભુલ છે એ એનો ભાઇ થાય મતલુબેમુવલ્લુહાબ III t Vol VII 527–29 મા ઇબ્રાહીમ કુલીખાને હૈદર કુલીનો પુત્ર અને સુજાત અલીખનો ભાઇ ગણ્યો છે નિઝામુલ્મુલ્કે પોતાના કાકા હામીદખાને અમદાવાદ માટે પોતાનો નાયબ નીમ્યો અને હૈદરકુલી હજુરમા ગયો પણ જતે જતે પોતાના તરફથી સુજાતખા અને ઈબ્રાહીમ કુલીને અમદાવાદમા મુકતો ગયો સુજાતખા અને હામીદખા વચ્ચે લડાઇ થઇ અને સુજાતખાનુ મરણ થયુ ઇબ્રાહીમ કુલીખા પોતાના ઘરમા ભરાયો પણ છેવટે એ પણ લડાઈ થતા એમા મરણ પામ્યો પોતાના બન્ને ભાઇઓનુ વેર લેવા રૂસ્તમઅલીખા સુરતથી આવ્યો અને પીલાજી સાથે સલાહ કરી મદદે એને પણ સાથે લીધો હામીદખા એક વખતનો હાર્યો પણ પાછળથી પીલાજી સાથે મસલત કરી એને ફોડ્યો બીજી લડાઈમા પીલાજીનુ લશ્કર રૂસ્તમઅલી ઉપર તુટી પડ્યુ અને રૂસ્તમઅલી મરાયો એ વખતે મરેઠાઓએ બન્ને બાજુ લૂટ ચલાવી અને અમદાવાદની

પછી. (ગેઝેટીઅર પ્રમાણે ઇબ્રાહીમ છોકરો થતો હતો.) એ બહાર લડવા આવ્યો પણ ન ફાવવાથી પાછો શહેરમાં ભરાઇને દરવાજા બંધ કર્યા. એમ કહેવાય છે કે ખુશાલશા શેઠે દગો કરી હામીદખાંને અંદર આણ્યો અને એ ભદ્રમાં જઇને બેઠો. ઇબ્રાહીમને આ વાતની ખબર પડતાં એને ચિંતા થઇ. ફરિયાદખાં આરબોને સાથે લઇ પાલખીમાં ઇબ્રાહીમને બેસાડી ભદ્રમાં લઇ ગયો. ભદ્રમાં ચોપદારોએ હથિયાર મુકી જવા કહ્યું એટલે ઇબ્રાહીમને ક્રોધ ચઢતાં પાંચ ચોપદારને ઠેર કર્યા અને પાલખીમાંથી ઉતરી બધા કચેરીમાં ગયા. ત્યાં ઝપાઝપી થઇ તેમાં ઇબ્રાહીમનું મરણ થયું. એની કબર કલેકટરની ઑફીસની સામે વડ તળે છે અને માનતા ઘણી ચાલે છે. હવે સુરતનો સુબો રૂસ્તમઅલી ઇબ્રાહીમનો મોટો ભાઇ હતો. એણે પોતાના બન્ને ભાઇ ઇબ્રાહીમ અને સુજાતખાંનું વેર લેવા નિશ્ચય કરી પીલાજી ગાયકવાડની સહાય લઇ પોતાની અઢી હજાર ફોઝ અને પીલાજીની પંદર હજારની લઇ લડાઈ કરી. અઢાર દીવસની લડાઈનું પરિણામ ન આવ્યુ. એટલે નિરાશ થઇ મરવાની ઇચ્છાવાળા વીરોને રહેવા દઇ બીજાને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી. એટલે ફીરપાશંકર નામના નાગરે કહ્યું કે સાહેબ આજનું યુદ્ધ જોજો. એ દીવસે બધા મરણીઆ થઇને લડ્યા અને જીત્યા. રૂસ્તમઅલીએ હામીદખાની પાછળ થવાનું કહ્યું ત્યારે પીલાજીએ તોપો રહેવા દઇ પાછા જવા જણાવ્યું. પણ પાછળથી પીલાજીએ દગો કરી રૂસ્તમઅલી ઉપર તોપો ચલાવી. રૂસ્તમઅલીએ કોઈ જગ્યાએથી મદદ ન આવવાથી આપઘાત કર્યો. આ બાબતનો સંવત ૧૭૮૧ ના મહા મહીનામાં બનેલો ૧૪૮

અંદર, તથા બહાર વડોદરા સુધીના જીલ્લાઓ લૂંટયા. આ સમાચાર સાંભળી બાદશાહે સરબુલંદખાંને સુબો નીમ્યો. અને નિઝામુલ્મુલ્કે હામીદખાને પાછો બોલાવી લીધો. સરબુલંદખા પાસે સાત આઠ હજાર માણસનું લશ્કર હતું અને મરેઠા પાસે ત્રીસ હજારનું લશ્કર હતું. તેથી સરબુલંદખાંથી કાંઇ થઇ શક્યુ નહિ. આ સમયે મરેઠા છેક અમદાવાદ શહેરના દરવાજા સુધી લૂંટ ચલાવતા. They revaged the country round Ahmedabad up to its very gates. Many merchants and traders artisans were so ill treated that they left their native land and wandered into foreign parts. " (બારીખાં). આ પ્રમાણે વેપારી અને હુન્નર ઉદ્યોગી માણસો દેશાવર નાસી ગયા. લશ્કરને પગાર માટે વેપારીઓ ઉપર ચીઠીઓ લખવામાં આવી અને પૈસા ન મળ્યા ત્યારે એમના ઉપર જોરજુલમ અને ત્રાસ વર્ત્યો.

ગાથાનો શ્લોક છે. ૧૬ (મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૭૧–૭૪). આ મુજબ લખી રા. મગનલાલ નોધમા લખે છે કે ખુશાલશાહ શેઠે આ સીવાય બીજા લાકડા પણ લઢાવ્યાં છે અને સુબા વગેરેના કાન ભભેરી શહેરના લોકો પાસેથી વેરા લેવરાવ્યા છે તેની હકીકત ઇબ્રાહીમકુલીના શ્લોકોમાં જોજો. " હેવી રીતે કરીને ફક્ત ઘર તાજું રાખ્યું છે હેવું માલમ પડે છે." (મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ. નોધ પૃ. ૭૧). પીલાજીએ એ વિશ્વાસઘાત કરી હામીદખાને જીતાવ્યો તેથી એણે કંતાજીની ચોથમા ભાગ માગ્યો. અને એ બન્ને લઢયા એમાં પીલાજી હાર્યો. રા. મગનલાલ વખતચદ લખે છે કે એ પછી મરેઠાઓએ શહેરમાં આવી ચોથ ઉઘરાવી અને લોકને ભીખ માગતા કર્યા. " (મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૭૪).

[૧૬] રૂસ્તમકુલી અને અભરામ [ઇબ્રાહીમકુલીખા) કુલીનો 'શલોકો' શામળ ભટનો બનાવેલો છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

" રાજ્ય ભોગવે ને કરે કલોલ ॥ સેહેરમા વીતા મસવાડા સોલ ॥ ૬ ॥
ગુજરાતી મુગલા ચતુર સુજાણ ॥ ત્રણ ભાઇઓના કરૂ વીષાણ ॥ ૭ ॥
વડો તે વીર સુજાતખાન ॥ જેને પાદશાહીમા અતી ઘણા માન ॥ ૮ ॥
અનમી મેહેવાસી જેને વસ કીધા ॥ પ્રજા પાલીને મોહોટા જશ લીધા ॥ ૯ ॥
તેથી નાનેરો રૂસ્તમ કહીએ ॥ જેના જુધનો પાર ન લહીએ ॥ ૧૦ ॥
રૂપે રૂડોને દાતાર જાણૂ ॥ સહુમા શીરોમણ તેને વષાણૂ ॥ ૧૧ ॥
જેહેના નામથી તસ્કર ત્રાસે ॥ દક્ષણી ગનીમ સત ગાઉ નાસે ॥ ૧૨ ॥
તેથી નાનેરો માડીનો જાઓ ॥ અભરામ કુલી લાડકવાયો. ॥ ૧૩ ॥

તે પછી હામીદખા કથાજીને લઇ આવે છે અને સુજાતખાને ખબર પડતા તે ઈડરથી આવી મુઠીઆ ગામ આગળ બન્નેનો ભેટો થાય છે—

" નિઝામકુલીએ વારતા જાણી ઘરડા કાકાના ઉતરા પાણી ॥

દક્ષણી મેહેવાસી કથો માહા બલીયો હેમદખા જઈ તેને તો મલીયો ॥
ગુજરાત તણી તો ચોથ અપાયુ સવા પહોર સુધી સેહેર લુટાવુ ॥

બેઉની ફોજો આવી છે હેલા, મુઠીએ ગામે કીધી છે ભેલા ॥

મુબારિઝ ઉલમુલ્કના આવવાના સમાચાર સાંભળી મુહમ્મદ ઘોરનીએ રૂપસિંહને નાસી જવા સમજાવ્યો એટલામા હમીદખા અહેમદાવાદથી મરેઠા સ્વાર લઇને આવ્યો એટલે મરેઠાઓને લાવવાથી હટાવેના મુહમ્મદ ઘોરનીએ શહેરના દરવાજા બંધ કર્યા, અને એને શહેરમા પેસવા દીધો નહિ મુબારિઝઉલ મુલ્ક અમદાવાદથી અડાલ માહુન સુધી આવ્યાના સમાચાર સાંભળીના મરેઠી

તે પછી હામીદખા ઉપરથી સુજાતખાને મારે છે અબરામકુલીને એ ખબર થાય છે —

હાથી શણગારી કારજ આવ્યા બાર દરવાજા વેગે દેવરાવ્યા ॥
ગોતે તો તજ્યુ અન ને પાણી મારૂ હેમદખા એનુ મન જાણી ॥

ખુસાલસા સેઠે નવારા કીધા ઉપાડી પોલને સેહેરમા લીધા ॥
હેમદખા આવી ભદરમા બેઠા અમરામકુલી ચતામા પેઠા ॥

તે પછી અબરામકુલી પચાસ સાથી લઇ પાલખીમા બેસી ભદ્રમા લડવા જાય છે અને દરવાન હથિયાર મુકવા કહે છે ત્યાથી લડાઇ થાય છે —

ઉતરા સુખપાલથી પલવટવાળી ધાડા પેઠાને આપ સભાળી ॥

હાલક કુલક ત્રાસજ પડીઆ કાઢી સમસેરો સભામા ચડીઆ ॥

તે પછી સભામા ઘણાને માર્યા ત્યારે ગાઈ પેથીઆ નામના માણસે હાથ ધરી ત્યારે એ પેથાને પણ માર્યો —

હેમદખા નાસીને જનાને ગયા અબરામ કુલી પૂઠે તો થયા ॥
ખોલ્યા ખખોલ્યા નવ્ય લાગી ભાલ આવી તે પહોતો પોતાનો કાલ ॥
સુરાનો હરખ મોટો પ્રમણ તેણી તે રીતે છાડયા છે પ્રાણ ॥
સવાપોર સુધી તો હાકજ વાગી ગુજરાની રહીઅત દોદસ ભાગી ॥

તાર પછે તો સેહેરમા શુ થયુ ખુશાલસાને સો નબાપે કહ્યુ ॥
ગામ પરાની ચોથજ લીજે તે તો મરેઠા કથાને દીજે ॥
સેહેરની ખરણી લીજીએ આજ, રૂસ્તમ ડેરા કરવા છે કાજ ॥
મોહોટા મોહોરા લીધા વેહેપારી આપે તો સેઠે પરન ઉગારી ॥
એ એ ભાઇનો વાદ જે થયા તે તો સમાચાર રૂસ્તમને ગયો ॥
તે પછી રૂસ્તમ કુલીખા સુરતથી પીલાજીને મદદમા લઈ હામીદખા ઉપર વર

લશ્કર પાછું ગયું.૧૭ ઈ. સ. ૧૭૨૫ની આખરે મુબારીઝ ઉલમુલ્ક શહેરમાં દાખલ થયા અને વહેપારીઓ તથા લોકોએ એને મારો આવકાર આપ્યો.

નવા કર નાંખી નાણા આપી મરેઠાને પાછા કાઢયા

બીજે વર્ષે (ઇ. સ. ૧૭૨૬) મરેઠાઓ પાછા આવ્યા. આ વખતે મુબારિઝ ઉલમુલ્ક પાસે ટકે એવું લશ્કર નહોતું અને કોઈપણ જગ્યાએથી મદદની આશા નહોતી. એના રૈયતો ગરીબ થઇ ગયા હતા એટલે આમદાવાદ શહેરમા નવા કર નાખી નાણું ઉઘરાવી મરેઠાઓને સંતોષ્યા, અને પીલાજીને મહીકાંઠાની ઉપજમાથી ભાગ લખી આપ્યો.૧૮

લેવા આવે છે અને મહી નદી આગળ મોટુ યુદ્ધ થાય છે. તેમા મરેઠાના કપટથી રૂસ્તમકુલી મરાય છે, મરેઠા બન્ને પક્ષને લુ ટે છે અને પીલાજી રામના સમ તોડે છે —

પીલુજી આધે દક્ષણી જે કહ્યા, સૌકો મરેઠા એકઠા થયા ॥
પીલુએ રૂસ્તમ પાધરા કીધા, કથે હીમદખા લુંટીને લીધા ॥

રૂસ્તમકુલીને હરાવ્યા પછી મરેઠાને લઇ હામીદખા અમદાવાદ આવે છે અને શહેર લુંટવા કહે છે—

ત્યાહાથી હેમદખા ગુજરાતે આવ્યા સરવે મરેઠા સઘાતે લાવ્યા ॥
ભધરમા આવી કીધું મુકામ ... ... ॥
વચન આપ્યુ તે પાલો તમો સવા દહાડો સેહેર લુટીસુ અમ્મો ॥
હેમદખાન એમ જ કહાવે સેહેર લુટયાની નામોસી આવે ॥
સેહેરને સાટે એ રામ નદી પારને સરખેજ ગામ ॥

હેમદખાં તો સેહેરમા રહ્યા ॥ લુટી લગાડી મરેઠા ગયા ॥
નાત્ય વેરાનો નાવ્યોપાર બાર બાર રૂપીઆ લીધા એ વાર ॥

આ પ્રમાણે કવિ શામળ ભટે એટલે અમદાવાદ ગોમતીપુર પાસે બેગનપુરના વતનીએ પવાડો રચ્યો છે આમા રૂસ્તમકુલીનો ભાગ અમદાવાદને લગતો ન હોવાથી છોડી દીધો છે હિંદુ કવિએ મરેઠા માટે લખ્યુ છે તે ધ્યાનમા લેવા જોગ છે. " સવત સતર એકાસી જાણુ માધસર વદી તેરસ પરમાણુ ॥ સામલજી શ્રીઘોડ બ્રાહ્મણ નાત્યે .. એ પ્રમાણે કવિએ આ પવાડો બનાવ્યાની તારીખ આપી છે. અને તે આ બીનાને સમકાલીન છે (ફોર્બસ સભાના હસ્તલિખિત સંગ્રહમા રૂસ્તમકુલીના પવાડામાથી ટુ કાવીને ઉતારો કર્યો છે)

[૧૭] ગુ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૦૬. [૧૮] ગુ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૦૭

ઇ સ ૧૭૨૯મા અલી મુહમ્મદખા અમદાવાદનો વહીવટદાર નીમાયો અને એનો પુત્ર મીરાતે અહમદીનો કર્તા મહેસુલી ખાતાનો અમલદાર નીમાયો.[19]

અમદાવાદમા તોફાન

બીજે વર્ષે (૧૭૩૦) મુબારિઝ ઉલમુલ્ક કચ્છ જતો હતો એવામા નવા કરોના નાસથી અમદાવાદમા તોફાન થયુ અને એણે રાધનપુર પાછા આવી મીરાતે અહમદીના કર્તાને તોફાન શમાવવા માટે હુકમો મોકલ્યા એ કામ સારી રીતે કરવાથી એને હમન મુહમ્મદખાનો ઈલ્કાબ મળ્યો.[20] એજ વર્ષમા મહારાજા અભેસિંહ સુબો થઇને આવ્યો. મહારાજાને સુબેદારી એમને એમ ન મળી. મહારાજા રાધનપુરથી બાબીઓની મદદ લઇ આવ્યા

અડાલજ આગળની લડાઈ

અને અડાલજ આગળ પડાવ નાખ્યો. મુબારિઝે અમદાવાદ અને અડાલજ વચ્ચે છાવણી નાખી હતી બે વખત લડાઇ થઈ એમા મુબારિઝનો વિજય થયો અને રાઠોડને સરખેજ સુધી નસાડયો. છેવટે સમજુતી થઈ એમા એક લાખ રૂપીઆ લઈ મુબારિઝે અમદાવાદ છોડી આગ્રા જવાનુ કબુલ કર્યું અભેસિંહે રતનસિંહ ભંડારીને અમદાવાદમા પોતાનો પ્રતિનિધિ

બાજીરાવ પેશ્વા અમદાવાદમા

નીમ્યો.[21] ઇ સ ૧૭૩૧મા બાજીરાવ પેશ્વા વડોદરા તાબે કરવા ગૂજરાતમા આવ્યા. મહારાજા અભેસિંહે એમને અમદાવાદ આવવા નોતરુ દીધુ અને બન્ને શાહીબાગમા મળ્યા એ વખતે પીલાજી ગાયકવાડને વડોદરામાથી કાઢવા માટે ત્યાના અમલદાર આઝમતઉલ્લાને પેશ્વા મદદ કરે એમ ઠર્યું પણ આ કબુનાતમા બન્નેના પેચ હતા. પેશ્વાને નિઝામની ચઢાઇથી એકાએક દક્ષિણમા જવુ પડયુ.[22]

ઈ સ ૧૭૩૩મા અમદાવાદ ઉપર મરેઠા લશ્કર આવ્યુ. પીલાજી ગાયકવાડ વડોદરા મજબુત કરી બેઠો હતો. તેની મત્તા દૂર કરવા મહારાજા

[૧૯] ગૂ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૦૯ [૨૦] એજ પૃ ૩૧૦ [૨૧] ગુ સર્વ સંગ્રહ પૃ ૩૩૭–૩૮ બાબીવિલાસ નામના હસ્ત લિખિત ગ્રંથમા કવિ ૧નલદાસ અમદાવાદનો વિસનગરો નાગર લખે છે કે ' રતનસંધ ભયા મહાપાપી ॥ રૈયત એહ મદાવાદ સંતાપી ॥ કવિએ એ બનાવ તો સમકાલીન હતો [૨૨] ગુ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૧૨

અભેસિંહે એક મારવાડી પાસે ડાકોરમા પીનાજીનું ખુન કરાવ્યુ[૨૩] એ કારણથી ખડેરાવ સેનાપતિની વિધવા ઉમાબાઇ, કતાજી કદમ અને

ઉમાબાઈની ચઢાઈ

પીનાજીના પુત્ર દામાજીને લઇ અમદાવાદ ઉપર ચઢી આવી[૨૪] મરેઠા શહેરને કાઇ નુકસાન કરી શક્યા નહિ, પણ ચોથ અને સરદેશમુખી ઉપરાત રૂપીઆ એશી હજાર અમદાવાદની તીજોરીમાથી આપવાના કબુલાયા, અને તે અપાય ત્યા સુધી જવામર્દખાને બાહેધરી તરીકે આપ્યો આ વખતે મરેઠાઓએ શાહઆલમનુ રસુલાબાદ લૂટયુ અને એનુ ઉત્તમ પુસ્તકાલય ખાગખરત થઇ લૂટાઈ ગયુ[૨૫] એ જ વર્ષમા બાદશાહે શાંતિદાસના પુત્ર ખુશાલચંદને નગરશેઠની પદવી આપી મહારાજા અભેસિંહ રતનસિંહ ભડારીને અમદાવાદ સોપી, મીરાતે અહમદીના કર્તાને એનો બક્ષી બનાવી પોતે જોધપુર થઇ હજૂરમા ગયો એક વર્ષ પછી ખુશાલચદ શેઠને રતનસિંહ સાથે ન બનવાથી શહેર છોડી ખભાત થઈ જુનાગઢ નાસી જવુ પડયુ[૨૬] ઇ સ ૧૭૩૭મા મહારાજા અભેસિંહને બદલે મોમીનખા સુબો નીમાયો એ દરમ્યાન અમદાવાદમા ખાસ કાઈ બન્યુ નથી રતનસિંહે અમદાવાદ બહાર અનેક રાજદ્વારી ખટપટોમા ભાગ લીધા કર્યો હતો

ઈ સ ૧૭૩૭–૩૮ નુ વર્ષ અમદાવાદને બહુ ભારે ગયુ મોમીનખાને અમદાવાદ સહેલાઇથી મળે એમ નહોતુ એટલે મોમીનખાએ રગોજીને અમદાવાદ અને ખભાત સીવાયની ગુજરાતની અડધી ઉપજ

અમદાવાદનો ઘેરો

આપવાનુ કબુલીને મદદ માટે બોલાવ્યો મરાઠાઓ સાથેની આ સબધથી મોગલ રાજ્યને ભારે વેઠવુ પડયુ અને મોમીનખાને જીદગી સુધી એ કાર્યનો પશ્ચાતાપ રહ્યો[૨૭] રતનસિંહ ભડારીને મોમીનખાની નીમણુકની ખબર પડી ત્યારે એણે સુબા અભેસિંહને પુછાવ્યુ અને અભેસિંહે બની શકે ત્યા સુધી અમદાવાદ ટકાવવાનુ લખ્યુ વર્ષાદની ઋતુ પુરી થતા નદીઓ ઉતરાય એવી થઇ એટલે મોમીનખા અમદાવાદ

[૨૩] ગૂ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૧૩ [૨૪] એજ પૃ ૩૧૪ [૨૫] ગુ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૧૪ એમ કહેવાય છે કે એ પુસ્તકાલયમા ઘણા ઉપયોગી અને કેટલાક ઐતિહાસિક મહત્વના ફારસી પુસ્તકો હતા આ લુટ વખતે એ નાશ પામ્યા હશે [૨૬] એજ પૃ ૩૧૫ [૨૭] એજ પૃ ૩૧૮

આપવો પડ્યો. એ માટે એક ખત પણ લખવામાં આવ્યું પણ એનો અમલ થયો નહિ.[૩૪] આ વર્ષમાં (૧૭૩૯) પણ સાબરમતીમા મોટું પૂર આવ્યું. અને તેથી નુકશાન થયું.[૩૫]

એ પછી બે વર્ષ કાંઇ ખાસ બન્યું નહિ. મોમીનખા બહારની વ્યવસ્થામાં કરતો હતો અને અમદાવાદના મરેઠાના વિભાગમાં રંગોજીને બદલે મલ્હારરાવ ખુનીને નાયબ અમલદાર તરીકે દામાજીએ નીમ્યો હતો. એક વર્ષ પછી રંગોજી ફરી નીમાતા એણે રામાજી નામના માણસને પોતાના નાયબ તરીકે નીમ્યો હતો.[૩૬]

મુસલમાન અને મરેઠાની ફરી લડાઈ

ઇ. સ. ૧૭૪૨ માં અમદાવાદમાં મુસલમાનો અને મરેઠાઓને ફરી લડાઇ થઇ એમા મુસલમાનો હાર્યા.[૩૭] બીજે વર્ષે (ઇ. સ. ૧૭૪૩) મા મોમીનખાનું મરણ થયું,[૩૮] અને જવામર્દખાં બાબી ગૂજરાતમા મોટામા મોટો ઉમરાવ થઇ પડ્યો, અને અમદાવાદની આસપાસની મહેસુલ ઉઘરાવવા લાગ્યો. એ વખતે મફતખીરખાં હુઝૂરમાથી સુબો નીમાઇને આવ્યો પણ જવામર્દખા સામે ન ફાવવાથી શહેર છોડી ખંભાત બાજુ નાઠો. એ દરમ્યાન બીજી નાની રાજખટપટ પણ ચાલતી હતી.

ખંડેરાવ અને અમદાવાદ

ઇ. સ. ૧૭૪૩-૪૪ ના વર્ષમાં ખંડેરાવ ગાયકવાડ રંગોજીને સાથે લઇને અમદાવાદના ભાગની માગણી કરવા ચઢી આવ્યો. જવામર્દખા શહેર બહાર નીકળી કાંકરિયા તળાવ ઉપર ગોઠવાયો. ખંડેરાવે નરહર પંડિત અને કૃષ્ણાજીને અમદાવાદના પોતાના ભાગનો કબજો લેવા જવામર્દખાં પાસે મોકલ્યા. જવામર્દખાંએ પહેલા તો ના પાડી પણ પછી આપવાનું કબુલ કર્યું.

[૩૪] ગુજરાત ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૨૨. [૩૫] ગુજરાત ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૨૩. [૩૬] ગુ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૨૨-૩૨૪. આ વખતે જમાલપુર દરવાજા આગળ એક [૩૯] મોમીનખાંએ માળ બંધાવ્યો. એ પોતાના ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે કહી મરેઠાઓએ તોડી પડાવ્યો. [૩૭] એજ પૃ. ૩૨૫ [૩૮] અમદાવાદમા થયું હોય એમ હકીકત ઉપરથી જણાય છે. એટલે કાંકરીયા મોમીનખાં નજમુદ્દૌલાની કબર આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમા જણાવે [૩૯] એજ પૃ. ૩૨૦. કુવાની જ હોય એમ લાગે છે. (પૃ. ૩૨૫).

અને મરેઠાઓએ દાદુ માહોરને શહેરમાં અમલદાર તરીકે નીમ્યો.[૩૯] ત્યાર પછી થોડાં વર્ષ સુધી અમદાવાદમા બાદશાહી અને મરેઠા અમલદારોની અવરજવર અને બદલીઓ સીવાય ખાસ કાંઈ બન્યું નહિં. એના નામોની વિગતમાં ઉતરવા જેવું નથી. એક વખત અમદાવાદમાં પોતાના ભાગનો હિસાબ બરાબર ન હોવાથી ખંડેરાવને દૂર કરી ત્ર્યંબકરાવને નીમવાગા આવ્યો હતો અને ઉમાબાઇએ પાછળથી રંગોજીને નીમીને એણે જવામર્દખાંની સહાયથી ત્ર્યંબકરાવને શહેરમાથી નસાડી મુક્યો હતો.[૪૦] એટલે મરેઠા અમલદારોમા પણ માહોમાંહેની તકરારોથી ઘણુ નુકશાન થયું છે. ઈ. સ. ૧૭૪૬મા બાદશાહે મીરાતે અહમદીના કર્તાને દીવાની આપી.[૪૧] એ વખતે રંગોજીને ભાગ બાબત જવામર્દખા સાથે તકરાર થવાથી એ શહેર છોડીને ફકરૂદ્દૌલા સુબાને જઇ મળ્યો, અને બન્ને ઇસનપુર સુધી આવ્યા, અને ત્યા જવામર્દ તેમને મળ્યો.

અમદાવાદનો ઘેરો

એ વખતે ઇડરના રાજા અને ફકરૂદ્દૌલા વચ્ચે સલાહ થતા શેરખા બાબી પણ ફકરૂદ્દૌલાને આવી મળ્યો અને બધાએ ભેગા મળી અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો. એ વખતે ખંડેરાવના દત્તકપુત્ર હરિબાએ રંગોજીના પેટલાદ પાસેના ગામ લૂટ્યા તેથી રંગોજી,અમદાવાદ છોડી ગયો.[૪૨] ઘેરાનું પરિણામ આવ્યું નહિ. જવામર્દખાએ નડિયાદથી ખંડેરાવના નાયબ જનાર્દન પંડિતને બોલાવી અમદાવાદના મરેઠાના ભાગનો વહીવટ કરવા નીમ્યો.

ઇ. સ. ૧૫૪૭. સંવત ૧૮૦૩મા ગુજરાતમા મોટો દુકાળ અને ધરતિકંપ થયો. અમદાવાદમા કાઇ તોફાન કે નુકશાન થયાનુ જણાયુ નથી. બીજે જ વર્ષ (ઇ. સ. ૧૭૪૮) મહારાજા અભેસિંહના ભાઇ વખતસિંહને સુબો નીમ્યો. એ ગૂજરાતનો છેલ્લો મોગલ સુબો હતો. ગૂજરાતની સ્થિતિ જોઇ એ અમદાવાદ આવ્યો નહિ આ વર્ષમા નગરશેઠ ખુશાલચંદ મરણ પામ્યા [૪૩] એજ વર્ષમા દિલ્હીમા બાદશાહ મુહમ્મદશાહના મરણથી અહમદશાહ બાદશાહ થયો.

સવત ૧૮૦૩નો દુકાળ

[૩૯] એજ પૃ. ૩૨૭ [૪૦] ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૨૯ [૪૧] ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૩૦. [૪૨] ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૩૧. [૪૩] એજ પૃ ૩૩૨–૩૩૩.

ઈ. સ. ૧૭૫૨ મા પાંડુરંગ પંડિત પેશ્વા તરફથી ગૂજરાતમા ખંડણી ઉઘરાવવા આવ્યો. એણે કાંકરિએ પડાવ નાખીને અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો અને જવાંમર્દખાએ શહેરનો બહાદુરીથી બચાવ કર્યો[૪૪] દરમ્યાન પાંડુરંગ પંડિતે નિકોલ અને મીરાતે અહમદીના કર્તાની જમીનનો ભાગ લૂટ્યો.[૪૫] હવે અમદાવાદ ન પડવાથી પંડિતે સલાહનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. જવાંમર્દખાએ એ સલાહ કબુલ કરી એક ઘોડી અને નાણાની નાની રકમ પંડિતને પાનસોપારી તરીકે ભેટ મોકલ્યાથી પંડિત પાછો ફરી સોરઠ ગયો.

મરેઠાની મોટી ચઢાઈ

પંડિતના જવાથી જવાંમર્દખાને મરેઠાનો ડર થોડો વખત ગયો. પણ એ ડર એમ જાય એવો નહોતો. પેશ્વાએ દામાજીને છોડી રઘુનાથરાવ પેશ્વાને ગૂજરાત બરોબર જીતી લેવામા મદદ કરવા શરત કરી ચિંતા મુક્ત થયેલો જવાંમર્દખા ખંડણી માટે બહાર જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પણ આ ખબર મળવાથી શહેરના લોકોએ એને શહેર છોડી ન જવા વિનવ્યો. પણ એણે આ વાત ન માની અને મુહમ્મદ મુબારીઝ શેરવાણીને અમદાવાદ સોંપી એ ખંડણી માટે ગયો. જવાંમર્દખા અમદાવાદથી દોઢસો માઈલ જેટલે છેટે હતો ત્યારે ખબર આવી કે મરેઠા નર્મદા ઉતરીને આવે છે શહેરના લોકોએ જવાંમર્દખાને માણસ ઉપર માણસ બોલાવવાને મોકલ્યા અને દરવાજા મજબુત કરી શહેરના બચાવ માટે લોક તૈયાર થયા. પરાના લોક પણ આ વખતે શહેરમા આવીને રક્ષણ માટે ભેગા થયા. જવાંમર્દખા શહેરમા નથી એમ જાણી રઘુનાથરાવે ઉતાવળી કૂચે મહી નદી ઓળગી વીઠ્ઠલ સુખદેવને આગળ મોકલ્યો દામાજીના કહેવાથી નડિયાદથી કોસાજી પણ નીકળ્યો અને અમદાવાદ આવતા પહેલા અમદાવાદ પાસેનું ઓખરા મહેમદાવાદ લૂટ્યું. રઘુનાથરાવે અમદાવાદ આવી કાંકરિયા તળાવ આગળ પડાવ નાખ્યો. પણ પાછળથી છાવણી ખસેડીને સાબરમતીને કાંઠે શાહ ભીખણની દરગાહ પાસે લીધી એણે લશ્કરના ત્રણ ભાગ પાડી શહેરની ઉત્તરે દામાજી ગાયકવાડને, પૂર્વે ગોપાળ હરિને નીમ્યો

બીજી ચઢાઈ

અમદાવાદના લોકની સમયસૂચકતા

[૪૪] એન્ન પૃ ૩૩૫ [૪૫] ગૂ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૩૫

અને બાકીના ભાગની દેખરેખ પોતે રાખી મરેઠા છેક શહેર પાસે કાકરીએ આવીને પડાવ નાખ્યાની છેલ્લી ખબર જવામર્દને મળી ત્યારે તે ઉતાવળી કૂચ કરીને ૨૦૦ ખાસ સ્વાર લઇ કઢી થઇને અમદાવાદ આવ્યો અને યુક્તિથી શહેરમા પેઠો એના આવવાથી ઘેરાયલા લશ્કરમા હિંમત આવી અને રાત દીવસની તજવીજ છતા એક દીવસ રાત્રે ૭૦૦ મરેઠા કોટ ચઢીને શહેરમા પેઠા. પણ કાઇ નુકશાન થાય તે અગાઉ એમને પકડીને બહાર કાઢવામા આવ્યા, અને કેટલાક માર્યા ગયા મરેઠા લશ્કર તુરત શહેર મળવાની આશાએ આવેલુ તે નાસીપાસ થવા માડ્યુ અને રઘુનાથરાવે સલાહની માગણી કરી પણ સલાહ માન ભરેલી ન હોવાથી જવામર્દખાએ નાપાડી એથી ચીઢાઇને મરેઠાઓએ બેવડા જુસ્સાથી હુમલા કરી કોટમા સુરગથી બાકા પાડવા માડ્યા, પણ દીવાલ જાડી બહુ હોવાથી કાઇ વળ્યુ નહિ, અને જવામર્દખાએ મરેઠા પ્રતિનિધિઓને કાઢી મુકી શહેરનો બચાવ એવી બહાદુરીથી કર્યો કે એના પાટણના લશ્કરને પણ ધીમે ધીમે શહેરમા લાવી શક્યો. આખરે ઘેરો લબાયાથી અને લશ્કરની પગાર માટે માગણીથી કંટાળી શહેરના અમલદાર વર્ગ પાસેથી પચાસ હઝાર રૂપીઆ જવામર્દે ઉઘરાવ્યા અને એથી અમલદાર વર્ગ ઉશ્કેરાવાથી શહેર મરેઠાને સોપી સલાહ કરવાની જવામર્દને ફરજ પડી રઘુનાથરાવને શહેર મળવાની આશા નહોતી તેથી મહીનો ઘેરો વધારે લબાય તો ચોથની કબુલાત કરાવી પાછા ફરવાનો એનો વિચાર હતો જવામર્દખાએ અમલદારો પાસેથી પૈસા લઇ તેમને નારાજ ન કરતા પોતાના પૈસા કાઢ્યા હોત તો શહેર ખોવાનો વખત ન આવત [४६]

જવામર્દખાનો બહાદુરી ભરેલો બચાવ

આખરે જવામર્દે વીઠ્ઠલ સુખદેવ મારફત સલાહની માગણી કરી સલાહની શરતોમા જવામર્દખા શહેર છોડે તે બદલામા એના લાભની કેટલીક શરતો હતી એને લાખ રૂપીઆ અને લઢાઇ જીત્યાનુ માન મળે અને રાધનપુર વગેરે પરગણા મળે, અમદાવાદની એની માલ મીલકત અને મકાનોને મરેઠા અમલદારો કાઇ હરકત કરે નહિ આ કરાર ઉપર રઘુનાથરાવ પેશ્વાએ સહી

અમદાવાદની સલાહ

[४६] ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ ૩૩૫-૩૩૭

કરી અને દામાજી ગાયકવાડ, મલ્હારરાવ હોલ્કર, જયઆપા સીંધીઆ, રામચંદ્ર પીરૂન સુખદેવ, સખારામ ભગવત અને માધવરાવ ગોપાલરાવે સાક્ષી તરીકે સહીઓ કરી અને જામીન બન્યા આ કરારનામું જવામર્દખાના હાથમાં અપાયું અને એ એના લશ્કર સાથે લડાઇના માન સાથે શહેર બહાર નીકળી ગયો અને ઈ સ ૧૭૫૩ના એપ્રીલ માસની બીજી તારીખે અમદાવાદ મરેઠા હકુમતમાં આવ્યું [૪૭] હામી મોગલાઈની નામની સત્તાનો પણ હવે અંત આવ્યો, અને ઔરંગઝેબના મરણ પછી ચાલેલી અવ્યવસ્થામાં ઘસાતું ઘસાતું રહેલું અમદાવાદ હજી પણ વધારે ઘસાતું ગયું એમ કહેવાય છે કે મરેઠાકાળમાં પેશ્વા અને ગાયકવાડનો અર્ધો ભાગ હતો પણ તે વખતે ગાયકવાડની સત્તા એક દરવાજે અને પેશ્વાની બાકીના દરવાજે હતી ગાયકવાડ તરફથી એક માણસ રહેતો અને પેશ્વાના સુબા આવતા

અમદાવાદ મરેઠાને હાથ આવ્યું

હવે અમદાવાદની ટંકશાળમાં બાદશાહી સીક્કા પડતા બંધ થયા. રઘુનાથરાવ તથા દામાજીએ બંદોબસ્ત કરી શ્રીપતરાવને પોતાનો પ્રતિનિધિ નીમ્યો મીરાતે અહમદીના કર્તાને તેના ગામ પાછા મળ્યા અને મહેસુલીખાતાના અમલદારની જગ્યા પણ કાયમ રહી દિલ્હીની હવે કાંઇપણ સત્તા ન હોવા છતાં બાદશાહે નીમેલા નવા કાજી કુતુબુદ્દીનખાને શહેરમાં કાજીની જગ્યા આપવામાં આવી [૪૮]

ઇ સ ૧૭૫૬માં ભારે વરસાદ પડવાથી કોટ કેટલીક જગ્યાએથી પડી ગયો મોમીનખા (બીજો) આ વાત સાંભળીને અને શહેરીઓનો અસંતોષ જાણીને અમદાવાદ ઉપર ખંભાત ઉપર ચઢી આવ્યો ૧૭૫૫માં મરેઠાઓ એ શહેરમાં જુલમ કર્યો હતો અને પગ ઉજાડ થયા હતા એથી અસંતોષ થયો હતો એક બે લડાઈ પછી મુસલમાનો તુટેલી જગ્યાએ થઇને શહેરમાં પેઠા અને દરવાજા ઉઘાડી નાખ્યા એમની સાથેના કોળીઓએ લૂંટ ચલાવી અને હાથોહાથની લડાઈ ચાલી, એમાં મરેઠા હાર્યા અને શહેર બહાર નાસી ગયા કોળીઓએ વર્લંદાની વખાર લૂંટવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ

મોમીનખા (બીજો) અમદાવાદ સર કરે છે

[૪૭] ગુ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૩૬-૩૩૭ [૪૮] ગુ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૩૮

મોમીનખાંના મદદગાર શંભુરામ નાગરે કોળીઓને વશ કર્યા. મોમીનખાંએ અકટોબરની ૧૭મી તારીખે શહેરમાં પ્રવેશ કરી શંભુરામને પોતાનો પ્રતિનિધિ નીમ્યો. આ સમાચાર પેશ્વાને મળતાં સદાશિવ રામચંદ્રને દામાજી અને ખંડેરાવ સાથે અમદાવાદ લેવા મોકલ્યા. મોમીનખાંએ શહેરનો બચાવ કરવા તૈયારી કરી. જવાંમર્દખાં મરેઠા લશ્કરને મળ્યો અને બધાએ કાંકરિયા તળાવે આવીને પડાવ નાખ્યો.[૪૯]

મરેઠાઓની ચઢાઈ

મરેઠાઓએ હવે સખત ઘેરો ઘાલ્યો. શહેરમા ઘેરાયેલા લશ્કરે ચઢેલા પગારની માંગણી કરવા માંડી ત્યારે શંભુરામે લોકો પાસેથી લાખ રૂપીઆ લઇ પગાર વહેંચ્યો. પણ થોડા વખત પછી ફરીથી પગાર માટે ધમાલ થઇ. એ વખતે લશ્કરનું ધ્યાન રોકવા માટે દરેક દરવાજેથી રાત્રે નીકળી શંભુરામે હુમલા કરવા માડયા. બન્ને પક્ષના ઘણા માણસો માર્યા ગયાં અને શહેરમાથી પણ ઘણા લોક ઘર છોડી નાસી ગયા. નાઠેલા લોકોના ત્રાબાનાં વાસણ ગળાવી તેના સિક્કા પડાવી લશ્કરને પગારમા આપવામા આવ્યા.[૫૦] એ વખતે બાદશાહે મોમીનખાને માનનો પોશાક મોકલ્યો અને બાદશાહી નામની છતા મોમીનખાંએ શહેર બહાર જઇ પોષાક લેવાની ઇચ્છા કરી. મરેઠાએ હવે બેવડા જોરથી લઢાઇ શરૂ કરી. પણ ઘેરાયલા લશ્કરે બચાવ વફાદારીથી કર્યો. એ વખતે ઇડરના રાજાએ મોમીનખાને મદદ મોકલી અને રસ્તામાં હરભમરામે મરેઠા લશ્કરથી ઇડરના લશ્કર ઉપર હુમલો કર્યો. સદાશિવ રામચંદ્ર કાલીનો કિલ્લો (સાબરમતી પાસે) લેવા પ્રયત્ન કર્યો પણ જમાદાર નુર મુહમ્મદે પાછો હઠાવ્યો. હવે મરેઠાઓએ શંભુરામને ફોડવા પ્રયત્ન કર્યો પણ એમા ફાવ્યા નહિ, અને બીજા અમલદારોને ફોડવામા પણ ફાવ્યા નહિ. શંભુરામે એક વખત બહાર નીકળી સદાશિવની છાવણીમા પેસી તંબુ બાળી ઘણાને પકડયા. પણ સદાશિવ બચી ગયો.[૫૧] આ બનાવ શંભુરામના ઘેરા તરીકે જાણીતો હતો અને એમા લોકને ઘણો ત્રાસ પડયો હતો.

શંભુરામનો ઘેરો

શંભુરામની બહાદુરી

હવે લકનૌના નવાબ સુજાદૌલાને અમદાવાદમા સલાહ કરાવવા ઇચ્છા થઇ. એણે હસન કુલીખા બહાદૂર મક્કે જતો હતો તેને પેશ્વાને વિનંતિ કરવા

[૪૯] ગુ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૪૦. [૫૦] ગુ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૪૦–૩૪૧. [૫૧] ગુ.

કર્યું. મોમીનખાને લાખ રૂપીઆ આપી ખંભાત અને ઘોઘા તેને કબજે રહેવા દેવા ઠરાવ્યું. પેશ્વાનું આ બાબતનું ફરમાન લઈ દમન ફરી, શાહનૂર નામ ધારણ કરી સદાશિવ પાસે આવ્યો અને એને સમજાવ્યો. શહેર પણ હવે થાકી ગયું હતું. શાહનૂરે મોમીનખાને પણ સમજાવ્યો. પણ મોમીનખાએ પેટલાદ તાબાના થોડા ગામ માગ્યાં, જે મરેઠાઓએ આપવા ના પાડી. આથી શાહનૂર કંટાળીને જતો રહ્યો. આખરે થોડા દીવસ પછી મોમીનખાને સલાહ કરવાની ફરજ પડી અને લાખ રૂપીઆ અને ખંભાત લઈ શહેર મરેઠાઓને સોંપ્યું. બીજી પણ કેટલીક શરતો થઈ એ અહીં નકામી છે. ઈ. સ. ૧૭૫૮ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૭મીએ અમદાવાદ મરેઠાને કબજે ફરીથી આવ્યું.[૫૨]

મરેઠાઓએ અમદાવાદ કરી લીધું

સદાશિવ રામચંદ્ર અને દામાજી ગાયકવાડે અમદાવાદની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. અલીમુહમ્મદખાન (મીરાતે અહમદીનો કર્તા) વગેરે જૂના અમલદારોને ખુશીથી નીમ્યા, અને પાંડુરંગ પંડિતના ભાઈ નારોપંડિતને અમદાવાદમાં પ્રતિનિધિ તરીકે રાખ્યો. મરાઠી સત્તાનો 'હાથી અંકુશ' વાળો સિક્કો અમદાવાદમાં પાડવામાં આવ્યો. સયાજીરાવ ગાયકવાડ પોતાના પિતા દામાજીના તરફથી અમદાવાદમાં રહ્યા અને થોડા વખત પછી કપડવંજ ગયા.[૫૩]

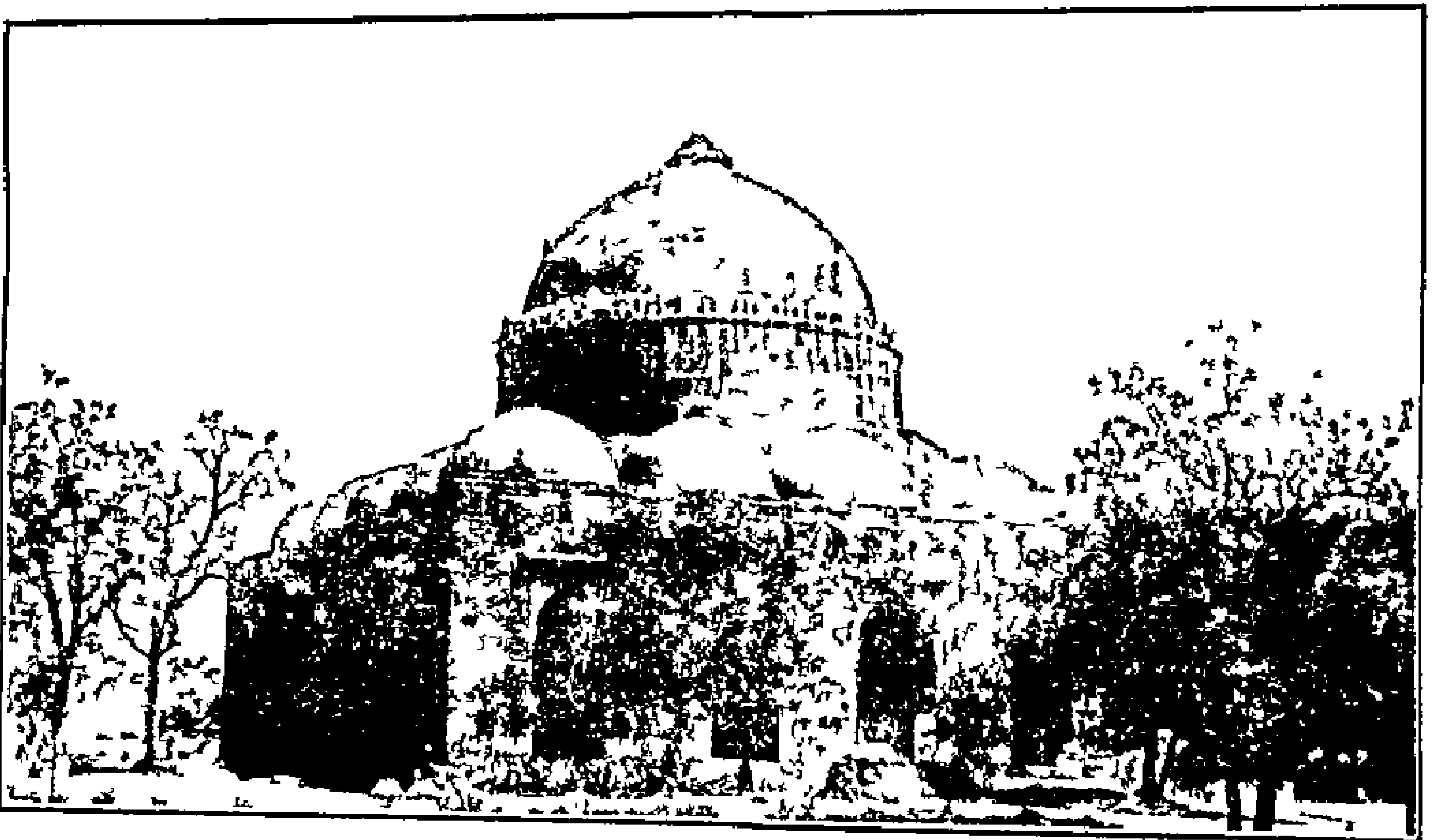
ત્રેસઠ વર્ષ અમદાવાદ પેશ્વાની સત્તામાં રહ્યું. ગાયકવાડ તરફથી એક પ્રતિનિધિ રહેતો પણ સુબા પેશ્વા નીમતા. ભાગ બન્નેના અર્ધા હતા. પણ ગાયકવાડનો એક દરવાજો અને બાકીના પેશ્વાના હતા.

ગેઝીટીઅર પૃ. ૪૧. શંભુરામ વડનગરા નાગર હતો. પણ ક્યાંનો જણાયું નથી. રા. માનશંકર (નાગરોત્પત્તિનો લેખ) લખે છે કે આ ઘેરા પછી શંભુરામને પકડી પૂને લઈ ગયા. પણ ત્યાંથી છૂટીને પેશ્વાની લડાઈઓમાં પરાક્રમો કરીને વડોદરાની દીવાનગીરી મેળવી. એમનો પુત્ર નભુલાલ પણ મોટો અમલદાર હતો. એમના વંશજો હજી વડોદરા રાજ્યના જાગીરદાર છે. રા. માનશંકરે આ બાબત કાંઈ આધાર આપેલો નથી. વડોદરા ગેઝીટીઅરમાં દીવાનો કે અમલદારોમાં શંભુરામ કે નભુલાલનું નામ જડતું નથી. એ માણસ બહાદૂર અને નિમકહલાલ હતો. એણે આ લડાઈમાં દગો કર્યો એવી અફવા એક વખત શહેરમાં ફેલાઈ હતી તે ખોટી હતી. બાળી વિલાસનો કર્તા લખે છે કે —

સૈરહી તે ખુમ એક આઈ ।। શંભુરામને કરો દગાઈ
રાઘોબા મારો વહુ આમલ ।। સૈરહાનો આસિ કરિ આલમ ।।

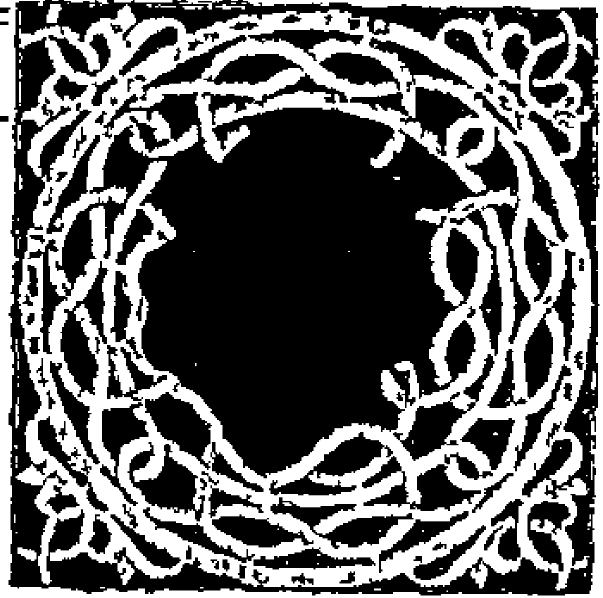
[૫૨] ગૂ. ગેઝીટીઅર પૃ. ૩૪૨ [૫૩] એજ પૃ. ૩૪૨

[illegible]

૧૨ દરિયાખાંનો ઘુમટ

પ્રકરણ ચૌદમું

અમદાવાદ—ખરેખરૂં ગર્દાબાદ

" પણુ એંસી જ વર્ષ પછાત, જો જાઈએ ઝાખી,
દીસે દક્ષિણીઓ ગુજરાત, ઘૂમતા ડર દાખી.
શો પેશવાઇનો દોર, પુનેથી સચરતા.
બહુ ચકરા જાલમ જોર, 'હકડે ચા' કરતા
માડયા રાજ્યે અધર્મ અપાર, ધર્મનું કહાવેજે.
કરી ચાર દીવસ ચમકાર, શૂન્ય થયુ સહેજે."

—નવલરામ—

અમદાવાદ હવે મરેઠાની સત્તામા સપૂર્ણ આવ્યું કોઇ મુસલમાન સરદાર વચ્ચે દખલ કરનાર રહ્યો નહિં. સત્તાનું કેન્દ્ર પુને હતું, અને સુબાઓ એક પછી એક આવતા. એમના સમયમા અર્ધું અમદાવાદ જંગલ બન્યું એ સીવાય જાણવા જેવી બહુ અગત્યની વાત કાંઇ બની નથી. મરેઠાઓની સત્તાનો મોટો ભાગ અંદર અંદર લઢવામા અને પુનાની ગાદીની રાજખટપટમા ગયો છે એટલે અમદાવાદના ઇતિહાસને એ સાથે સંબંધ નથી. દક્ષિણમાં રાજખટપટ માટે નાણા પુરા પાડવાને ગૂજરાત એક તીજોરી રૂપ માનતુ, અને રાજ્ય કે બદોબસ્ત કરવાની દાનતે મરેઠાઓ ગૂજરાતમા ઝાઝું રહ્યા નથી. એટલે ઓછે ખરચે વધારે આવક ભેગી કરવામા એમનો સમય ગયો છે. સારા સુબા પણ નથી આવ્યા એમ ન કહેવાય. પરતુ એવો સમય થોડો આવે છે. મુસલમાની સમયમાં પણ લૂંટ અવ્યવસ્થા વગેરે થતુ. મુસલમાનોએ પણ જૂલમો કર્યા છે.

મરેઠા રાજ્ય

પરંતુ સરવાળે સુવ્યવસ્થા એમના વખતમાં વધારે રહી છે. રાજ્યના કાળનું પ્રમાણ જોઇએ તોપણ મરેઠા કાળમાં પ્રમાણમાં અવ્યવસ્થા વધારે જણાય છે. મરેઠા સત્તાના શુભ અંશો પણ છે, અને એમની સત્તા નીચેના બીજા પ્રાંતોમાં એ શુભ અંશોની સારી અસર પણ વધારે પ્રમાણમાં થઇ હશે. પરંતુ એકલા ગૂજરાતનો વિચાર એના ખાસ સંજોગોને ધ્યાનમાં લઇ કરવા બેસીએ ત્યારે તો એ હિંદુ મહારાજ્યમાં ગૂજરાતે પ્રમાણમાં વધારે સહન કર્યું છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. ઘોડો ગાડીમાં જોડેલો હોય અને શેઠ પોતે મઝા ભોગવે તેમજ બીજાને બેસાડે તે પણ ભોગવે અને શેઠની વાહ વાહ બોલે પણ ઘોડાને પુછ્યું હોય તો જૂદી જ વાત જણાય. એટલે મરેઠી સત્તાના લાભ મહારાષ્ટ્ર આદિ પ્રાંતોને થયા હશે. પરંતુ પુનાના દરબારની રાજખટપટના ખર્ચની તીજોરી બનેલા ગૂજરાતને પુછ્યું હોય તો ખરી વાત જણાય. પરંતુ આ બધી ચર્ચા ગૂજરાતના ઇતિહાસને લગતી છે. તેને અહીં લંબાવવાની જરૂર નથી. ગૂજરાત મરેઠા શેઠની ગાડીમા જોડેલા ઘોડા જેવું એ સમયે હતું. કેટલીક વાર ગજા કરતાં પણ વધારે ભાર એના ઉપર ભરવામાં આવતો. એટલે એને તો વેઠવુંજ પડેલું.

ઇ. સ. ૧૭૫૭મા સર કર્યા પછી અમદાવાદ ત્રેવીસ વર્ષ સુધી કોઇ ખાસ હરકત વગર મરેઠાના હાથમાં રહ્યું. સદાશિવ રામચંદ્રે આઠ વર્ષ સુબા તરીકે કામ કર્યું. ગાયકવાડ તરફથી ત્ર્યંબકજી આવ્યા. એ પછી પેશ્વાએ ગોપાળરાવને સરસુબા નીમ્યા. ગોપાળરાવના સમયમાં પ્રજાને કાંઇક સુખ હતું. એમણે સરસપુર આગળ ગોપાળની વાડી બાંધી.[1] એ પછી કેટલાક સુબા બદલાઇ ગયા અને આપજી પંડિતના વખતમાં અમદાવાદ ઉપર બ્રીટીશની ચડાઇ થઇ.

પેશ્વાના સુબા

ફતેસિંહ ગાયકવાડ સાથે સલાહ થવાથી પુનાની સરકાર વિરૂદ્ધ અંગ્રેજો ફતેસિંહને મદદ કરે અને અમદાવાદનો કબજો અપાવે એમ નક્કી થયું હતું; એટલે જનરલ ગોડાર્ડ અમદાવાદ લશ્કર લઇને આવ્યો. આપજી પંડિતે શહેરનો બચાવ કરવા માંડ્યો. શહેરમાં એ વખતે ૬૦૦૦ આરબો અને ૨૦૦૦ સ્વાર તથા કેટલુંક પાયદળ હતું. ગોડાર્ડ ઈ. સ. ૧૭૮૦ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧૦મી

[૧] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૮૩.

તારીખે નદી કિનારે શાહ ભીખણની દરગાહ આગળ આવીને પડયો. અને પંડિતે માણેક બુરજ ઉપર તોપો ચઢાવી. ગોડાર્ડે ખાનજહાન દરવાજા આગળ તા. ૧૨મીએ તોપો ચલાવી અને બીજે દીવસે સાંજે બાકું પાડયું. એ પછી શહેર શરણ થાય છે કે નહિ તેની રાહ જોઇ મદદની પણ રાહ જોતો બે દીવસ થોભ્યો. બે દીવસ પછી તા. ૧૫મીએ કર્નલ હાર્ટલીની સરદારી તળે હુમલો કરવા ટુકડીને મોકલી, અને ભારે લડાઇ થઇ એમા શહેરનાં ૩૦૦ અને લઢનારાનાં ૧૦૬ માણસો મરણ પામ્યા અને શહેર શરણ થયું. બાપજી પંડિત ખાનપુર દરવાજેથી નાઠા.[2] રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે કે આ લઢાઇમાં અંગ્રેજના ૧૨૦ માણસ મરણ પામ્યાં એમાં ચૌદ અંગ્રેજ હતા. પંડિતનાં ૧૦૦૦ માણસ મરણ પામ્યાં હતા.

જનરલ ગોડાર્ડે અમદાવાદ લીધું ઇ. સ. ૧૭૮૦

એમ કહેવાય છે કે જનરલ ગોડાર્ડે ત્રણ દીવસ સુધી શહેર લૂંટવાનો હુકમ આપ્યો, એથી શહેરમા ચિંતા ફેલાઇ. પણ નગરશેઠ નથુશા ખુશાલચંદ શહેરના કાજી મુહમ્મદ શાલે અને બાદશાહી દીવાન મીઆં મીરઝા અબુ એ ત્રણે મળી જનરલને આજીજી કરી. જનરલે ગુસ્સે થઇ શરણે કેમ ન થયા એમ પુછયું ત્યારે નથુશા બોલ્યા કે સરસુબાએ આજ સુધી અમારૂં રક્ષણ કર્યું એટલે અમે એને નીમકહલાલ રહ્યા. હવે તમારો અમલ થયો ત્યારે તમારે શરણ આવીએ છીએ. ગોડાર્ડે આથી ખુશી થઇ શહેરમાં ઢંઢેરો ફેરવ્યો, અને લોકને ડર રાખ્યા વગર કામધંધો કરવાને જણાવ્યું. અંગ્રેજી લશ્કરે આ હુમલા વખતે કોઈ જાતનો અત્યાચાર શહેરમા કર્યો નથી.[3]

નથુશાએ અમદાવાદની લૂટ અટકાવી

જનરલ ગોડાર્ડે અમદાવાદ ફતેસિંહ ગાયકવાડને સોપ્યું અને ગાયકવાડ તરફથી સદાશિવ ગણેશ સુબા નીમાયા. જનરલ બાર દીવસ રહી, કિલ્લામા થોડી ફોજ મુકીને ગયો. ઇ. સ. ૧૭૮૨મા સુબા સદાશિવ ગણેશ બદલાયા.

[૨] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૫૯. મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૮૫–૮૬.
[૩] મગનલાલ વખતચંદ આ વાત લખે છે. પણ ગેઝેટીઅરમા શહેર લુંટાવાના હુકમ બાબત કે નથુશા વગેરે બાબત લખ્યુ નથી. બીજી આ વાત માને છે તે ભૂલ હશે એમ ગેઝેટીઅર ઉપરથી જણાય છે

તે પછી થોડે થોડે વખતે સુબાઓ બદલાતા ગયા. ભગવંતરાવ શિવરામ એક વર્ષ, ત્ર્યંબક મકનજી બે વર્ષ, રાધાજી છવાજી અને ત્ર્યબકજી મકનજી મળીને પાચ વર્ષ, અને ફરીથી રાધાજી છવાજી આવ્યા

પેશ્વાઈ સુબાઓ

એ વખતે પેશ્વાની તરફથી ઇ. સ. ૧૭૯૦મા ભવાની શિવરામ આવ્યા. એ વર્ષ (સંવત ૧૮૪૭)મા ઘણો વરસાદ પડવાથી લીલો દુકાળ પડયો હતો તેથી અનાજ મળતું નહિ પણ ચાર બક્રુ થવાથી ઘી સસ્તું હતું[૪]

આ સુબાઓની સત્તાના વખતમા સાલબાઈની સલાહ (૧૭૮૩)થી અમદાવાદ અગાઉની શરતે પેશ્વાને સોપાયું હતું

આ થોડા વર્ષોમા અમદાવાદમા કાઇક સુખશાતિ રહી. ઈ. સ. ૧૭૮૯મા સુરત કરતા અમદાવાદના ઉદ્યોગો સારા હતા પરતુ આગળ લખ્યુ એ દુકાળની અસરથી શહેરને જરા વેઠવું પડયુ હતું આ વખતે શહેરની અદરનો કેટલોક ભાગ પણ ઉજડ હતો. ઇ. સ. ૧૭૯૮મા કાશનરાવ ભીમરાવ શેલુકર પેશ્વા તરફથી સુબો થઇને આવ્યો[૫] આ સુબાને આબા શેલુકરના નામે અમદાવાદમા એ વખતે નાનું છોકરૂં પણ ઓળખતુ હતું આ સુબાએ શહેરમા ઘણો જુલમ કર્યો એણે તાયફા વેરો અને નાત વેરો જુલમથી લીધો

શેલુકર સુબો

શેલુકર ઘણો શોખીન હતો એ શહેરમા સ્વારી સાથે પેસતો ત્યારે પોતાના હાથી આગળ મજુરોને માથે પાટ ઉચકાવી તે ઉપર ચાલતી સ્વારીએ નાચ થતો તે જોતો. એક વખત હોળીની સ્વારીમા એણે ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે શેલુકર બહાર નીકળશે તે વખતે જે સ્ત્રીપુરૂષોએ ગુલાલ વગેરે સુબાને છાટવુ હોય તે છાટવુ એ વખતે લાલા હરખચદ નામે એક ઉદાર ચરિત શાહુકાર હતો એણે શેલુકરને એક લાખ રૂપીઆ આપી એક વખતે શહેરના લોક પાસેથી વેરો ન લેવા દીધો.[૬]

લાલા હરખચદ

[૪] મગનલાલ વખતચદનો ઇતિહાસ પૃ ૮૮–૮૯ કહેવાય છે કે ઘી રૂપીઆનુ ૧૦) શેર મળતુ અને કેટલાક લોકો છાશમા ઘી મેળવીને નિર્વાહ કરતા [૫] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૫' મગનલાલ વખતચદ શેલુકરના આવ્યાની સ. ૧૮૫૦ લખે છે એ ઇ સ મા કાઈક ફેર જણાય છે (પૃ ૮૯) [૬] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ ૯૦

હવે શેલુકરે શહેરમાથી ગાયકવાડનો પગ કાઢવાનો વિચાર કર્યો. એ પેશ્વાને પણ માનતો નહિ એટલે પેશ્વા અંદરથી એના ઉપર નારાજ હતા; પણ દર વર્ષે ખંડણી નિયમિત મોકલાવતો અને પછી મરજી મુજબ કરતો એટલે પેશ્વા કાંઈ બોલતા નહિ. એક વખત એણે ગાયકવાડની હવેલી ઉપર ચઢાઇ કરી હવેલી લઈ લીધી અને વડોદરે કોઇથી કાગળ લખાય નહિ એવો બંદોબસ્ત કર્યો. આખરે એક બ્રાહ્મણ મારફતે[૭] ગાયકવાડને આ બીનાની ખબર પડી ત્યારે એણે પુને લખી, શેલુકરને પકડી પુને મોકલવાની પેશ્વાની પરવાનગી મેળવી, અને ગાયકવાડે પોતાના સુબા શિવારામ ગારદી સાથે ફોજ મોકલી. આ વાત શેલુકરને ખબર પડતા શિવારામ ગારદીનું ઘર માડવીની પોળમા નાગજીભૂધરની પોળમા હતું, અને એનું કુટુંબ ઘરમા હતું તેને પકડવા સીપાઇઓ મોકલ્યા. ઘરના માણસો ઘર બંધ કરીને બેઠા ત્યારે સરકારી માણસોએ ઘર ફાડવાનો વિચાર કર્યો. અંદરના માણસોએ કિમતી વસ્તુઓ ટાકા તથા કુવામા નાખી ઝવેરાતનો ભૂકો કરી નાખ્યો, અને શિવારામના બાપુ સાહેબ નામના ત્રણ વર્ષના છોકરાને રમતો મુકી, એક બીજાને હાથે કટાર ખાઇને મરણ પામ્યા. આ લોકોના લોહીનો પ્રવાહ બહાર ખાળે આવ્યો ત્યારે સીપાઇઓએ ઘર તોડીને જોયું તો બધા મરેલાં અને બાળકને રમતો જોયો; એને પકડીને શેલુકરને સોપ્યો. આ ઉપરથી શિવારામ ગારદી હજી સુધી આવેલો ન હોવાથી કહેવત પડી કે "શિવરામ ગારદી જ્યા પડ્યા ત્યા મહીનોને બારદી."[૮]

શિવારામ ગારદી

આ દરમ્યાન ગાયકવાડનું લશ્કર આવી પહોચ્યું. ચોકીદારે શેલુકરને ખબર આપી પણ નાચના ધોધાટમા એણે ગણકાર્યુ નહિ

પછી ગાયકવાડના લશ્કરે તોપોથી, તથા શેલુકરના સુબેદારોને ફોડ્યાથી જમાલપુર દરવાજેથી પ્રવેશ કર્યો આ લશ્કર માણેકચોકમા આવ્યું ત્યારે શેલુકરે કહ્યુ કે "ભદ્રના દરવાજા બંધ કરો અને ત્રણ દરવાજા ઉપર માણસો ચઢાવો." એમ કહી નાચગાન ચાલુ રાખ્યા ત્રણ દરવાજા આગળ આરબ લશ્કરે સહેજ અટકાવ કર્યો ત્યારે ગાયકવાડે શેલુકરના સરદારોને ફોડ્યા હતા તે ખબર

[૭] એમ કહેવાય છે કે એક બ્રાહ્મણ લગોટીમા રાખીને કાગળ વડોદરે લઇ ગયો. (મ. વ. નો ઇ. પૃ. ૮૧) [૮] આ કહેવત કોઇ કામમા વિલબ થાય ત્યારે હજી પણ કોઈ કોઇ વાપરે છે.

આરબોને આપી અને આરબોએ રસ્તો આપી લઢાઇનો ડોળ કરી ખાવી બદૂકો ફોડી શિવારામ વગેરે એ કારજમા આવી ભદ્રની ફોજને ફોડી, લાલ દરવાજેથી ભદ્રમા પેઠા ગાયકવાડનો સરદાર ૧૦૦ માણસ લઇ કચેરીમા નાચ થતો હતો ત્યા ગયો. શેલુકરના દીવાન વગેરેએ શેલુકરને ઘણો સમજાવ્યો અને કહ્યુ કે પેશ્વાનો હુકમ એને પકડવાનો આવેલો છે, છતા શેલુકરે માન્યું નહિ, ત્યારે ગાયકવાડના માણસોએ એને ચાંદીની બેડી ઘાલીને કેદ કર્યો, અને સોળ દીવસ અમદાવાદમા રાખી પુને મોકલી દીધો. શેલુકર પાસે ૫૦૦૦ આરબ અને ૧૦૦૦૦ બીજુ લશ્કર હતુ પણ મોજશોખની પાછળ સત્તા ખોઇ એને માટે કહેવત પડી કે "હાથમા દંડો બગલમા મોઈ, હવેલી લેતા ગૂજરાત ખોઈ" શેલુકર કેવા ઠાઠથી આવ્યો અને કેવી હાલતમા ગયો એનો રાસડો અમદાવાદમા ગવાતો હતો. એ શરીરે ભારે અને ઉંચો હતો. એને નામે લોકો બહુ ડરતા હતા એને બેડી જડવા લુહારને બોલાવ્યો ત્યારે લુહાર પણ ધ્રૂજતો હતો. એણે જુલમ પણ ઘણો કર્યો હતો[૯]. ભદ્રમા શહેરના

ગાયકવાડના લશ્કરે અમદાવાદ લીધુ

શેલુકરને પકડયો

[૯] એમ કહેવાય છે કે દોલતરાવ શીંધીઆએ નાના ફડનવીસ સાથે શેલુકરને કેદ કરેલો ત્યારે છુટવા માટે દસ લાખ રૂપીઆ કબુલેલા અને તે ભેગા કરવા ગૂજરાતમા જુલમ કરેલો ગૂ ગેઝેટીઅર પૃ ૪૧૧) શેલુકરના ગરબાની હસ્તલિખિત નકલ ફોર્બસ સભામા છે એમા શેલુકરે અમદાવાદમા કડક અમલ ચલાવી વેપારીઓ અને વસવાયાને દડયાની હકીકત છે એમા સવત ૧૮૫૬મા ગાયકવાડના લશ્કરે શેલુકરને જમાલપુર દરવાજા આગળ હરાવીને પકડી પુને મોકલ્યો એમ લખ્યુ છે (જુઓ ફોર્બસ સભાના હસ્ત લિખિત પુસ્તકોની યાદી પૃ ૧૨૮-૧૨૯

' પુનેથી સેલુકર આવીયોરે,
કરવા અમદાવાદના રાજરે, સેલુકર શીદ આવ્યા તો સેર મારે ' ॥

એ પછી એના ઠાઠનુ અને સ્વાગતનુ ભારે વર્ણન આવે છે અમદાવાદમા શિવારામ પતને એણે અગાઉથી કહેવડાવ્યુ હતુ એમ લખે છે

"રાયપુર દરવાજે પેસીઆ રે ભારે ચડાવી અસવારી ॥ સેલુકર શીદ૦ ॥
પેસતા તે હત્યા કરીરે, કાપ્યો રસ્તાનો પીપળો ॥ સેલુકર શીદ૦ ॥ '

લોકોનો પડાવેલો માલ અને વેઠથી એક મહેલ બાધ્યો હતો.[૧૦] ગઇ સદીમા નવી કોર્ટ બધાતા પહેલા એમા શેશન્સ કોર્ટ બેસતી હતી

અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લખાણુ પ્રમાણે ગાયકવાડનો ભાગ ન આપવાથી ગાયકવાડે શેલુકર ઉપર ચઢાઈ કરી અને ગોવિંદરાવ ગાયકવાડે શાહઆલમ પાસે લઢાઇ થઇ એમા શેકરને હરાવ્યો, અને પુઠે પડીને ભદ્રમા એને પકડયો[૧૧]

શેલુકર પકડવાથી પેશ્વા અંદરથી ખુશી થયા અને ગાયકવાડે રૂા પાચ લાખ પેશ્વાને આપવા એ શરતે અમદાવાદનો ઇજારો ગાયકવાડને આપ્યો.

અમદાવાદનો ઇજારો

ઈ સ ૧૮૦૪મા દશ વર્ષ માટે ફરીથી ઈજારો કાયમ રાખ્યો ગાયકવાડની તરફથી રાવબાદાદા સુબો થઇને આવ્યા અને એમની પછી રઘુનાથ મહીપત ઈ. સ ૧૮૦૦મા સરસુબા થયા આ સરસુબા લોકોમા " કાકા સાહેબને નામે પ્રસિદ્ધ છે એમણે મુલકનો સારો બદોબસ્ત કર્યો. ગાયકવાડની હવેલીનો કોટ વધાર્યો અને કાકરિયુ તળાવ સુકું રહેતુ તેમા પાણી લાવવા ગોઠવણુ કરી ગોડાર્ડના હુમલા વખતે અને શેલુકરના સમયમા કોટ થોડો પડી ગયેલો તે સમરાવ્યો[૧૨] એમણે દશ વર્ષ સત્તા ભોગવી એમા લોકો સુખી થયા.

કાકા સાહેબનો સારો અમલ

" આવ્યો તારે દોરાલા હોડી, ગયો તારે ચાદરો હોડી ॥ સેલુકર તે જસ ના લીધો રે ॥
આવ્યો તારે નોબતો ઝાડીઓ, ગયો તારે તાલીઓ બહુ પાડીઓ ॥ સેલુકર૦ ॥

... ...

" હારયો છે સેલુકર ફોસી એના કામ તણીકાણી,
જેને કોઇ જ જાણે બિહારી ॥ સેલુકર૦ ॥
સવત ૧૮૫૬ની સાલે સેલુકર ગયો પુનાની વાટે ॥ સેલુકર૦ ॥

મરેઠા સત્તાના આવા રાસ કે ગરબા એ સમય લગભગના જ મળી આવે છે તેમા મરેઠાના જુલમના દાખલા નીકળે છે મુસલમાનના એ જ સમયની સરખામણીમા એટલા અને એવા નથી મળતા એ અભરામકુલીના રાસ ઉપરથી સમજાશે શેલુકરે કાલી ગામના કિલ્લા ઉપર હુમલો કરેલો તેની હકીકત પણ છે [૧૦] મગનલાલ વખતચદનો ઇતિહાસ પૃ ૮૨–૯ [૧૧] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૫૦. [૧૨] મગનલાલ વખતચદનો ઇતિહાસ પૃ ૮૭

તો ઓતીઆને સોંપી દ્યો. એમ નહિ કરો તો અમે બધા મરીશું અને વાત ભારે થઇ પડશે. એક દીવસ અને રાત ભાટ ભટ્ટ આગળ રાદ જોઇ બેઠા, અને ત્રીજે દીવસે ઘણા દીવસની કકળેલી પ્રજા ત્યાં ભેગી થઇ અને વધારે ઉશ્કેરાઇ.[૧૮]

ગોધીઓ ચારીઓ

એવામાં ગોધીઓ (ગોરધન) નામનો એક ચારીઓ જાતે વીસાનાગર સુરદાશાની પોળનો રહેનાર ત્યાં થઇ જતો હતો. કોઇએ બુમ મારી કે એ ચાડીઓ જાય. એથી ચીડાઇ એણે ગાળ ભાંડી. એટલે રૈયત એના ઉપર તુટી પડી. ચારીઓ નાઠો, અને ભગવાને પાનકોરને નાકે કુવામાં પડ્યો. લોકોએ એમાંથી કાઢી એને મારી નાખ્યો અને બજાર વચ્ચે એની લાશ નાંખી. એ પછી લોકો ગામમા ચાડીઆને ખોળવા નીકળ્યા. એ સાંભળી એક

બીજો ગોધીઓ ચારીઓ

બીજો ગોધીઓ નામનો ચારીઓ કોઇ પાસે પોતાના ઘરને તાળું મરાવી ઘરમાં ભરાઇ રહ્યો. એનું ઘર લાલાભાઇની પોળમાં હતું. લોકોએ તાળું દેખી પાછા વળવા માડયું પણ એ વખતે ચાડીઆએ જાળામાથી જોયું, અને એ કોઇ દેખી ગયું.

[૧૮] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૦૪. સદુબા અને ચારીયાની બાબતમા વધારે વીગત આ પ્રમાણે છે. ફાર્બસ સભામાં ચારીયાની બાબતમાં હસ્તલિખિત વાત અને લાવણી છે. એમા લખ્યુ છે કે સં. ૧૮૭૨ના વરખે ભાધરવા વદી ૪ને દીને બારોટ હરીસંગને ઘેર સદુબા આવીને તે દીને દેવલોક પામાં છે. ॥ સંવત ૧૮૭૩ના વરખે આશાડ સુદી ૨ને રોજ સદુબાની દેઅડી કરી છે ને તેના સામો તલસી (ક્યા)રો બનાવ્યો છે." આ સદુબા સતી તરીકે પૂજવા લાગી, અને શાહપુરમાં ભાટવાડામાં એની દેરી હાલ પણ છે. એની બાધા રાખડી ચાલતી હતી. (ફાર્બસ સભાનાં હસ્ત લિખિત પુસ્તકોની યાદી. પૃ. ૨૩૯-૨૪૦, "ઔતંમ फाडीआ बड़ा चाडीया भाटडीपर जुलम कीया." (એજ પૃ. ૨૫૨માં આ પ્રમાણે રાસ છે):—

"પધારો સદુવલ તણો વંશ વંશ કહુ વધત્ય ॥ ૧ ।

... ...

ભાટ ચારણને બ્રામણું કવિજન મળે કે ---મગનલાલ વખતચંદનો

... ... ---૯૦. કહેવાય છે કે એ દુકાળમા

અમદા સહેરે આણં---બુ કોઇ લેનાર નહોતુ.

આ વાતની લોકોને ખબર પડતાં ઘર ફાડીને ગોધીઆને બહાર કાઢયો અને મારીને બજારમાં નાંખ્યો, પણ એ મરણ નહોતો પામ્યો. મડદાની પેઠે પડી રહ્યો હતો. એ બચી જાત પણ જરા હાલ્યો એટલે એક ફકીરે ડંગોરા મારી એને મારી નાંખ્યો.[૧૯]

હવે રૈયત અને ભાટ ભડકયા પેઠા અને ઓતીઆ માટે માગણી કરી સુબાને ધમકી આપી. આખા શહેરની પ્રજા ઉશ્કેરાયલી દેખી સુબો મામલો

પેસુવા પેરાવા રાજ્યમાય ચકવે રાજ્ય ચેચ્ચક ચાય,
કુલ જગમાં વાપીગું કુડ : લારોહિ લાહાર વાપિયા લુનડ
દોદેરા દુષ્ટ ધાઈયા દાય; આવીયા સહર અમદાય માહે
ચાડીયા ચાડય ચાલે ચડાલ અબલા સહુને આપે આલ ॥
શ્રીમત સેહેર ભાગીયુ સોહ : કોયની વાર કરે નહી કોય :
ધધોલિ સેહેરમા કિયો ધધ : આવિયા ભાટ ઉપર અધ
જાચકાં દેવ ચોસઠ જોય : હકમે દેવ હિંગુલ હોય.

.. . ..

અણિરાવ કુલ જેસગ આય · અદિયલ નગ્ર અમદાજ માય
તેહરો પુત્ર હરિય (ચ)દ તોય : જશરિ રાત જાયા જ જોય
તહારે ઘેર સદૂવલને તેણ : પાલવા સમથ સાચરો વેણ

.. .. .

સતી માતરિ માનતા સુધ ચોથે ॥ હકમ એકસુ તેહર કામ હોય ॥
સદૂ માતને સમરે મન સાચે ॥ રઘુરાજ તે આપશે મન સચ્ચે ॥

(એજ પૃ. ૧૩૫–૧૩૬) "ચાડીયાની વાત"મા લખે છે : બાર મણનો દુધપાક ચાડીઆ ખાઇ ગયા તે બીજબાની લાલા વજેરામની વાડીમા કરી હતી. 'વાર્તા'નો લેખક લખે છે કે: "એવી રીતે તે માનના વરસ ૫ તથા ૭ ધણીક ચાલીને હાલ પણ થોડીક ચાલે છે તેનું દેવલ સાપુર ભાટવાડામા છે." આગળ લખે છે કે ચાડીઆ શહેરની સ્ત્રીઓની ખોટી ચાડી ખાતા અને એવી સ્ત્રીઓને સરકારમા પકડી મગાવી "તને સાડી ચોલી અપાવીને કાહાડી મુકાવીશું" એમ લાલચ આપી કે જોરજુલમથી એના સબધમા આવેલા ખરા ખોટા પુરૂષોના નામ લખી લેતા અને પછી એ નામવાળા પુરૂષોને બોલાવી દંડ કરાવતા. એમાં સરકાર સાથે ચાડીઆનો ભાગ પણ રહેતો અને બીજા પૈસા પણ ખાઈ જતા. આ વાત ચાડીઆ મરાયા પછી ૩૩ વર્ષે લખાઈ જણાય છે.
[૧૯] મગનલાલ વખતચદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૦૫–૧૦૬.

ચેતી ગયો, અને ગમે તેમ કરો પણ મારી નાખવો નહિ એ સરતે લોકોને ઓતીઓ સોંપ્યો. એટલે લોકો એક ગધેડું લાવ્યા અને ઓતીઆનું માથું બોડાવી મેશ લગાડી ખાસડાનો હાર પહેરાવી અવળે ગધેડે એને બેસાડી બાર દરવાજા ફેરવવા લઇ ગયા.

ઓતીયાનું મરણ

રા. મગનલાલ વખતચંદ (ઈ. સ. ૧૮૫૧) લખે છે કે "ઓતમશાની જાનમા તમામ રહીયત સાજનમા આવી હતી, સરકારના સીપાઇઓએ ઓતમશાની ઉપર દાલોના છત્ર ધરયા હતા, નેં અઢારે વરણ ફટાકા નેં ઢેખાલાના ફુલથી વધાવતી હતી. હેવી શોભા સહીત ઓતમસાનો વરઘોડો કાળુપુર દરવાજા બહાર ઊતરયો. જે વખતે ઓતીઓ ધધેડેથી ઊતરયો એટલે તમામ રહીયતે, હો, હો, હો, કરીને ઈટો મારવા માંડી નેં સરકારના સીપાઇઓએ વારયા પણ લાખો માણસના મોહો આગલ એ સીપાઇઓનો શો ભાર. "લોકે દાદા હરીની વાવ સુધી જતા ઈટોથી એને અધમુઓ કર્યો અને એ જમીન ઉપર પડયો એટલે ઈટો મારી દાટી દીધો. રા. મગનલાલ લખે છે કે "બાલેંટાઈન સાહેબ આ તોફાન જોઇનેં હબકી ગયા કે રહીયતે આવો જુલમ કર્યો, પણ એમા રેહીયતનો કશો વાક નથી."[૨૦]

અહીં એક વાત ભૂલી ન જવી જોઇએ. આપણે જોયું કે કાકા સાહેબ સુબાના સમયમા ઘણું સારૂ થયું છે; તેજ સમયમાં અમદાવાદમા એક અગત્યનો બનાવ બન્યો. કોઇ માણસ ગુજરી જાય ત્યારે તેના વારસને મીલકત મળવામાં કર આપવા પડતા અને ઘણી હરકત પડતી. એ ત્રાસ આ વખતે વધી ગયો હતો. ઈ. સ. ૧૮૦૮માં ગાયકવાડની સ્વારી અમદાવાદ આવેલી તેમા ગંગાધર શાસ્ત્રી આવ્યા હતા. તે વખતે અમદાવાદના શહેરીઓ નગરશેઠ વખતચંદ ખુલાશચંદને આગળ કરીને અરજ કરવા ગયા. મીલકતના વારસામા સરકાર તરફથી હરકત થાય છે તે દૂર કરવા અરજ કરી. આ ઉપરથી હુકમ કરવામાં આવ્યો કે જેને છોકરો અગર છોકરીનો છોકરો હોય તો તે વારસ થાય અને છોકરીને છોકરો ન હોય તો છોકરી વારસ થાય. એ બાબતમા કોઇએ હરકત કરવી

[૨૦] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૧૦૫-૧૦૬. રા. મગનલાલે આ ઇતિહાસ ઈ. સ. ૧૮૫૧મા લખ્યો છે એટલે આ તોફાન કાતો એમણે નજરે જોયું હશે અગર તો ગમેનાર વિશ્વાસ લાયક માણસો પાસેથી સાભળ્યું હશે.

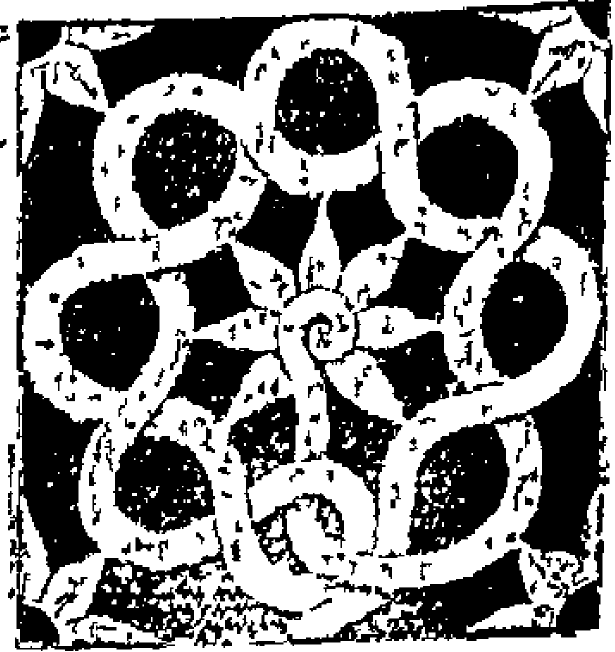
નહિ. સૂર્યચંદ્ર તપે ત્યાં સુધી આ નિયમ પાળવો. આ બાબત વિશ્વનાથના સોગન ખવડાવવામાં આવ્યા, અને મુખ્ય માર્ગ ઉપર આ બાબતને શિલાલેખ કરાવીને મુકવાનો હુકમ થયો. આ લેખ હાલ ત્રણ દરવાજા ઉપર પૂર્વાભિમુખી મુકેલો છે. મરેઠા સત્તાનું આ સારૂં કામ છે. અને તે પણ કાકા સાહેબના સારા અમલ વખતે થયું છે.

હવે પેશ્વાએ ગાયકવાડને આપેલો અમદાવાદના ઇજારાનો પટો પુરો થતો હતો (ઇ. સ. ૧૮૧૪). એ ફરી કરી આપવા અંગ્રેજ સરકારે પેશ્વાને કહ્યું. પેશ્વાના કહેવાથી હોલ્કર સાથે લડાઈ કરી એને પકડ્યો એ લડાઇના ખર્ચના રૂપીઆ પેશ્વાએ ભર્યા નહોતા. પેશ્વાને હવે ફરી પટો કરી આપી ઇજારો લંબાવવા ઇચ્છા નહોતી. આ તકરાર પતવવાને ગાયકવાડે ગંગાધર શાસ્ત્રીને પુને મોકલ્યા. પેશ્વાએ ત્ર્યંબકજી ડેંગલે પાસે શાસ્ત્રીને મારી નંખાવ્યા. અંગ્રેજો આમાં વચ્ચે હતા એટલે એ પણ પેશ્વા ઉપર ચીઢાયા અને પીંઢારાની લડાઇને લીધે પેશ્વા સામે બીજાં કારણો પણ ઉભા થયાં હતાં. પેશ્વાએ ત્ર્યંબકજી ડેંગલેને પોતાના તરફથી અમદાવાદ મોકલ્યો. આથી ઘણું નુકશાન થયું. કારણ કે પેશ્વાનો માણસ ન્યાય અન્યાયથી કોઇપણ ઉપાયે નાણું કઢાવવા જ આવતો. ઇ. સ. ૧૮૧૭માં આનો અંત આવ્યો. પેશ્વાએ સાડા ચાર લાખ રૂપીઆ લેવાની શરતે હમેશને માટે અમદાવાદનો ઇજારો ગાયકવાડને આપવા કબુલ કર્યું. આ કરારથી એમ પણ નક્કી થયું કે પેશ્વા પાસે અંગ્રેજો જે માંગે છે તે પેટે આ રકમ ગાયકવાડે અંગ્રેજને આપવી. એ જ વર્ષના નવેંબર માસમાં એમ ઠર્યું કે લશ્કરના ખર્ચ પેટે પેશ્વાએ ઇજારાનો જે હક ગાયકવાડને આપ્યા હતા એ બધા હક અંગ્રેજને આપી દેવા અને ગાયકવાડના પોતાના અમદાવાદના ભાગને બદલે ડભોઇ પરગણું લઈ અમદાવાદ અંગ્રેજને સોંપી દેવું. આ રીતે શહેરમાં ફક્ત ગાયકવાડની હવેલી રહેવા દઈ ખેડાના કલેકટર મી. ડનલોપે ઇ. સ. ૧૮૧૭ના નવેંબરની આખરે આવીને અમદાવાદનો કબજો લીધો.[૨૧] મરેઠા રાજ્યનો અમદાવાદમાંથી અંત આવ્યો.

[૨૧] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૦. ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૪૨૮.

તા. ૩૦ નવેંબર ૧૮૧૭ ને રોજ દસક્રોઇનો પેશ્વાનો ભાગ અંગ્રેજને મળ્યો. અને ૬ઠ્ઠી જુન ૧૮૧૮ને રોજ કાયદો ચાલ્યો. અને ૧૮૧૭ ઑગસ્ટ તા. ૪થી એ ગાયકવાડનો અમદાવાદનો હક પણ અંગ્રેજને મળ્યો.

પ્રકરણ પંદરમું

મરેઠા સમયનું અમદાવાદ

"હાલતા દડે ચાલતા દડે દંડે સારા દીન
છાતી ઉપર પત્થર મુકી પૈસા લેના છીન."

અઢારમી સદીમા અમદાવાદ ઘસાતુ ઘસાતુ જીર્ણ થઇ ગયુ અને ઓગણીસમી સદીના પ્રથમ પાદમા અંગ્રેજના હાથમા છેક ઉજડ સ્થિતિમા આવ્યુ એનો દોષ એકલા મરેઠાઓ ઉપર તો નખાય એમ નથી જ. અવ્યવસ્થાના પચાસ વર્ષમા મોગલ બાદશાહી નબળી પડતી ગઇ અને સુબાઓને મરેઠાઓ ઉપરાત સત્તા માટે અંદર અંદર લડવુ પડયું એ પણ એક કારણ હતુ. છતા યે અમદાવાદ શહેરની દુર્દશા માટે દોષનો ભાગ પાડીએ તો મોટો ભાગ મરેઠાઓને આવે.

આગળ જોયું તેમ મરેઠા રાજ્યકાળના ત્રેસઠ વર્ષમા જેટલો વખત ગાયકવાડના સુબાનો અમલ હતો તેટલો વખત પ્રજાને કાંઇક પ્રમાણમા સારો ગયો છે. પેશ્વાના સુબા આવેલા ત્યારે ભય અને ત્રાસ થઇ રહ્યો હતો ગેલુકરના સમયમા જુલમ અનહદ વધી ગયો હતો, અને એમ કહેવાય છે કે તે પછી કાકા સાહેબ સુબા થઇને ન આવ્યા હોત તો શહેર રહેતજ નહિં.

અત્યારે તો આપણે પરિણામથી જોવાનુ રહ્યું છે. મુસલમાન સમયની છેલ્લી અવ્યવસ્થાના સમયમા પણ આપણે જોયું કે એકાદ બે પ્રસંગ સીવાય શહેરને ઉજડ કરવાનું કે વસ્તીને ત્રાસ આપવાનું મુસલમાન અમલદારોએ કર્યું નથી. મરેઠાઓને મદદમા લાવ્યાનું અવિચારી કૃત્ય કર્યા પછી પણ

શહેરને નુકશાન થતું જોઇ મોમીનખાંનો જીવ બળ્યો છે. પરિણામનોજ વિચાર કરીએ તો આઠ લાખની વસ્તીવાળા ભર્યા ભાદર્યા અમદાવાદને મુશ્કેલીથી શ્વાસ લેતું લગભગ મુડદું કરી અંગ્રેજના હાથમાં આપ્યું તે મરેઠાઓએ મોમીનખાં અને જવાંમર્દખાંએ તો પ્રથમની તનદુરસ્તીમાં કાંઇક રોગ પ્રવેશ કરાવેલું શહેર આપ્યું હતું. રાજદ્વારી બાબતોમા ત્રેંસઠ વર્ષ બહુ વધારે ન કહેવાય, તેમ છેક ઓછા પણ ન કહેવાય. ત્રેંસઠ વર્ષમાં આખા દેશની નહિ તો એકાદ શહેરની આબાદી સારૂં વ્યવસ્થિત રાજ્ય કરીજ શકે. પરિણામ ઉપરથી જ જોઇએ તો એવી આબાદી પૂનાની પણ થઈ જણાતી નથી તો અમદાવાદ માટે એમની પાસે આશા રાખવી ફોકટ હતી. હિંદુ ધર્મને માટે મરેઠાઓને કુદરતી જુસ્સો અને અભિમાન હશે પરંતુ અમદાવાદની ત્રેંસઠ વર્ષની કારકીર્દીમાં એમનું નામ ચિરંજીવ રહે એવું એક કાર્ય જણાતું નથી. અમદાવાદ બહાર એમને ઘણા કાર્ય કરવાના હતાં અને આખા હિંદમા ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું હતું એમ કોઇ કહેશે. હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ મહારાજ્ય સ્થાપવાનું હતું એમ પણ કોઇ કહેશે. એ ખરૂં છે. પરંતુ જે લોભ કુસંપ અને ટુંકી બુદ્ધિથી એ બધા પ્રયત્નનું ફળ મીઠું આવ્યું એજ બુદ્ધિએ એમના નામને, કોઇ જગ્યાએ, અમદાવાદમાં ચિરંજીવ ન રહેવા દીધું. પાંચ પાંચ સદીઓથી અસમાની અને સુલતાનીના ભયંકર ઘા ઝીલીને મુસલમાન બાદશાહીની જાહોજલાલીની સાખ્ય પુરતા જે કાંઈ રમ્ય અવશેષો આજ ઉભાં છે તેને જોવા જર્મની ઇન્ગ્લાંડ અને અમેરીકાથી આજે પણ કોઈ આવે છે. બાદશાહીનો વખત જવા દઇએ તો મોગલાઇના સમયમાં તો હાલ જેમ કલેક્ટરો અને કમીશનરો આવે છે અને જાય છે એમ સુબાઓ આવતા અને જતા પરંતુ થોડા સમયની સુબેદારીમાં આઝમખા જેવાની કૃતિઓ આજે પણ ગૂજરાતમાં અને અમદાવાદમા નજર ખેંચે છે. મુસલમાનોનો એ સ્વભાવ જ હતો કે પરરાજ્ય કે પરદેશમાં જીત કરવા જાય અને ત્યાં લઢાઇ લંબાતી હોય, જીત થશે એમ લાગે કે ન લાગે તો પણ, મુલક લાંબો સમય તાબે રહેશે કે નહિ એની ખાત્રી ન હોય તો પણ, એ લોકો ત્યા કાંઇ બાંધકામ કરતા અને નામ મુકી જતા. દશથીયે ઓછાં વર્ષ એમની સત્તા રહેલી હોય ત્યાં સુંદર બાંધકામ મુકી ગયાના દાખલા મળે છે.

મરેઠા અને મુસલમાનો

મરેઠાઓના ત્રેંસઠ વર્ષના રાજ્યમાં અમદાવાદમાં આપણે શું જોઇએ છીએ. હિંદુઓ પણ ગર્વથી કોઇને બતાવે અને જોનારની આંખ ઠરે એવું કોઈ સ્થાન એમણે કર્યું છે ? બાદશાહી મહેલોને બદલે મેદાન થઇ ગયેલા ભદ્રના કિલ્લામાં એક ખુણે પેશ્વાઇ રાજ્યની અમલદારીમાં વસેલું દક્ષિણનું નાનકડું સંસ્થાન અત્યારે છે. એમાં કેટલાક અમદાવાદના વતની થઇ ગયા છે, અને શહેરમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે. પણ એ ત્રેંસઠ વર્ષની સત્તાનું એક પણ સુંદર ચિન્હ કે સ્થળ આજે ક્યાં છે ?

મરેઠાનો રાજ્યવહીવટ જે રીતે થયો છે એમાં આ સીવાય બીજું પરિણામ આવે એમ હતું જ નહિ. ઇજારાની રીત દાખલ થયાથી સુબા

ઈજારાની રીત

ઇજારાના રૂપીઆ ઉપરાંત ગમે તે જુલમથી ગમે તેવા કર નાખીને નાણાં કઢાવતા[1] અને એથી જ દેશને વધારે નુકશાન થયું છે. ઇજારાની રીત પહેલાં નહોતી એમ નહિ, પરંતુ આવી રીતે એનો અમલ ભારે, જુલમી અને સર્વવ્યાપી નહોતો. પહેલાં જુલમની દાદ સંભળાતી અને જુલમીને શિક્ષા થતી. પેશ્વાઇમાં એમ ન થયું અને ઇજારા કોઇ ખાસ વખતને પહોંચી વળવાને માટે નહિ પણ હમેશને માટે થયા એટલે દુર્દશા થઇ; " વળી સરકારનું પણ પાંસરૂં નહિ કે જે મહાલ જેને ઇજારે આપ્યો તે મહાલ તે ઇજારદારના હાથમાં વીસ પચીસ વરસ રહે કે જેથી કરીને દેશમાં ઉપજ વધારી પોતાના ઇજારામાં ભરેલા રૂપીઆ વીગેરે વસુલ કરી લેવાની નવરાશ મળી શકે. પણ સરકારનો દસ્તુર હેવો પડી ગયો હતો નેં હાલ પણ છે કે દરેક માહાલ એક ધણીને કાંઇક રૂપીઆ

મરેઠા રાજનીતિની અસર

માટે ઇજારે આપ્યો ને હેવામા પાંચ સાત દહાડામા અથવા વરશ બે વરશમાં કોઇ વધારે રૂપીઆ આપનાર મળે તો તેહેની સાથે બદોબસ્ત કરી તેને ઇજારે આપવો. આ ઉપરથી ઇજારદારના મનમાં એહવું રહેતું ને રહે છે 'કે ઘડીમા આપણો ઇજારો છે નેં ઘડીમાં નથી માટે ખાધું તે આપણા બાપનું" " શેહેરમાં કાંઇ ભાગ્યું તુટું સોચ કરાવતા નહિ તથા શહેરના લોકોને સુખ થાએ તેવું કરતા નહીં, તથા કરતા નથી. પણ એક વાત હતી કે 'લાવ રૂપીઆ લાવ રૂપીઆ"[2]

[૧] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૧૩. [૨] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૧૪.

આવી રાજનીતિથી કોઈ પણ મુલક આબાદ થાય નહિ. આથી અમદાવાદની વસ્તી પણ ઓછી થવા માંડી અને "લોકો જઈ જઇને જે ઠેકાણે એક થોડો જુલમ હતો તાંહાં જઇને વસ્યા તેથી અમદાવાદ ઉજડ થયા જેવું થયું હતું." તે છેક બ્રીટીશ અમલમાં પાટણના ખાતરી અને વાણીઆ તથા કડીના કણબી શહેરમા આવીને વસ્યા ત્યારે શહેર કાંઇક ભરાવા માડયું.[3]

એમ કહેવાય છે કે મરેઠા સમયમાં કોઇથી સારૂં કપડું પહેરાતું નહિ. અને ભભકો મારે તો સુબાના ચાડીઆ સરકારમા ખબર આપે અને એ માણસ ઉપર પૈસા કઢાવવા માટે જુલમ થાય. એ માણસ જો સુબાએ માગેલા પૈસા ન આપે તો એની છાતી ઉપર પત્થર મુકે અને રીબાવે. વેપારીઓ માલના નાણાંની ઉઘરાણી જાહેરમાં કરી શકતા નહિ અને ઉઘરાણીની એક નાની ચોપડી બનાવી લુગડામા વીંટી બગલમા મારીને ન દેખાય એમ ઉઘરાણીએ જતા; અને જેને ઘેર ઉઘરાણી જવું હોય તેના ઘરથી છેટે ઉભા રહી કોઇ ન દેખે તેમ અંદર જઇ ઓરડામા હીસાબ કરવાનું કે રૂપીઆ આપવાનુ કહેતા. જો ચોપડી દેખાઇ જાય તો સુબા એ ઉપરથી એ આશામીની પૂંજી જાણી લેતા અને દંડતા. સારા કપડા પહેરાય નહિં એટલે ગાડીઘોડા તો રખાયજ કયાંથી ? નગરશેઠ જેવા જાહેર પુરૂષને ત્યા જ ગાડી રહેતી.[4]

કેટલાક રીવાજ

રાજકાજમા સુબાથી માંડીને નાનામા નાના કારકુનનો સરખો હુકમ ચાલતો અને કોઇ પુછનાર ન હોવાથી હલકા કારકુનો અને સીપાઇઓ જુલમ કરતા. તાબુતના તહેવારોમા સરકારના સીપાઇઓ, એ હિંદુરાજ્યમા પણ કોઇ હિંદુ બહાર નીકળે તો સતાવતા, અને તાબુત બહાર નીકળે ત્યારે ગમે તેવો શાહુકાર હોય અને નજરે ચઢે તો તેની પાસે તાબુત ઉપડાવતા.[5]

શેલુકરના વખતમા નાત અને તાયફા વેરા પડયા અને જુલમ ઘણો

[૩] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૧૫ [૪] એજ પૃ. ૧૧૬–૧૧૭. [૫] એજ ૧૧૮. તાબુતમા કેટલીકવાર હિંદુ મુસલમાન સરખો રસ લેતા. હિંદુઓ તાબુતની બાધાઓ આજ સુધી રાખે છે. રા મગનલાલ લખે છે કે હિંદુથી મુસલમાનવાડામા જવાતુ નહિ એ કદાચ ખરૂ હશે પણ જાહેર રસ્તામા તો બહુ જુલમ નહિ હોય.

થયો હતો. શહેરમાં ધોળે દીવસે ચોરીઓ પણ થતી. એ વખતે સરસુબ ચોરીમાંથી ચોથ લેના હોવાથી ચોરને રોકનાર કોઇ નહોતું. શહેરમાં કેટલેક ઠેકાણે ચોરો આખો દીવસ ખુલ્લામાં બેસી રહેતા અને દીવસે એવે ઠેકાણે થઇને જવાતું નહિ અને રાત્રે તો બહાર એકલા જવાતું જ નહિં. ન્યાયનું પણ એવું જ હતું. એક જણને સુબાએ બેસાડયો હોય તો બીજો તેને ઉઠાડી આવે, અને બીજાને ત્રીજો ઉઠાડી આવે. જો એમ ન કરે તો સુબાને લાંચ મળે નહિં. એમ સુબાને ધણાંના મહોં રાખવાં પડતાં.[૬]

શેલુકરના વખતમાં સ્થિતિ

કોઇથી સારૂં ધર જાહેર રસ્તા ઉપર બંધાવાતું નહિં. આ કારણથી એ સમયમાં પોળોને ખૂણે સારાં અને મોટાં ધર બંધાતાં અને રસ્તા ઉપરના ધર ઝુપડાં ને મળતા બંધાતા. સારૂં ધર હોય તો સુબો પૈસા કઢાવતો. ધરની કિંમત પણ હાલ છે એથી ઉલટું, ખૂણાના ઘરની વધારે અને રસ્તા પરના ધરની છેક ઓછી હતી.

આ સમયમા જૂના મહેલો બાગો અને બીજાં ભવ્ય મકાનો તો ઘણાં ખરા પડી ગયા હતા. નવા રસ્તા થઇ ગયા હતા. જૂના લતા અને રસ્તા લોપ થતા હતા. રસ્તા સાંકડા બેડોળ અને વાંકાચૂંકા થતા હતા. કોઇ પૈસા આપે તો રસ્તામા વચ્ચે નડે એવી રીતે પણ ધર બાધવાની પરવાનગી મળતી. મહેલોની વચ્ચે થઇને કેટલાક નવા રસ્તા પડયા હતા.[૭]

આમ ધરો બાંધવાની રજા મળે એમાં કોઇને કોઈ સાથે ટંટો પડે તો એક પક્ષનો માણસ લાંચ આપી ધર બંધાવે, અને બીજો લાંચ આપી એ બાધકામ બંધ પડાવે. પહેલો પાછો વધારે આપીને કામ શરૂ કરાવે, એને પાછો બીજો બંધ કરાવે એમ ચાલતું હતું. આવી રીતે એક વાડો બંધાયલો એનું નામ પણ "સોના રૂપાની ઈંટોનો વાડો' એવું પડેલું.[૮]

બાધકામની પરવાનગી

આ સમયે શહેરમાં મરામતનું કામ બંધ હોવાથી ધણુંએ નાશ પામ્યું

[૬] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૧૯. [૭] મીરાતે અહમદી ભા. ૨. પૃ. ૯. વરોદરાની અ મેઝ પ્રત પૃ. ૧૦. [૮] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૨૦.

હશે ધર્મ ઝનુન મરેઠામા પણ ઘણુ હતું પરંતુ એ લોકોએ ખાસ કોઈ મસ્જીદને હરકત કરી નથી એનું કારણ મદિરો તોડવાની પેઠે મસ્જીદને હરકત કરવામા પત્થરના ભારે કામ હોવાથી ખર્ચ થાય એ જ હશે, અને પોતાનું એવુ ઉત્તમ કાઇ બધાવવાનુ નહિ એટલે ખડેરોના પત્થરનો ઉપયોગ કરવાનું પણ મનમા આવે નહિ આમ છતાએ ઘણી સુદર મસ્જીદો અને દરગાહોને અપવિત્ર કરી એના સૌંદર્યને બગાડ્યુ છે, અને કેટલીક જગ્યાએ એવા મકાનોમા ઘાસ વગેરે ભર્યા હતા

૧૭૮૧મા જેમ્સ ફોર્બ્સના વખતની સ્થિતિ

ઈ સ ૧૭૮૧ના માર્ચમા જેમ્સ ફોર્બ્સ સાહેબ અમદાવાદમા આવ્યા હતા ત્યારે અમદાવાદની આ સ્થિતિ થવા આવી હતી શહેરની બહાર કેટલાય વીઘાઓ સુધી ઉજડ વેરાન ભૂમિ પડી હતી ઝાડપાન અને ખેતરો હતા પણ પરાના તો ખડેરો જ હતા અને એમા વાઘ, અજગર અને શીયાળોનો વાસ હતો શહેરનો કોટ ઘણી જગ્યાએથી પડી ગયો હતો શહેરના રસ્તામા પહેલાના મુસાફરોએ જોયેલા સુદર વૃક્ષોની હાર હવે નહોતી અને રસ્તામા જડેલા પત્થર ઉખડી ગયેલા હતા શહેરમા ઘણે ભાગે ખડેરો અને વેરાન હતુ ફોર્બ્સ લખે છે કે વટવાથી અમદાવાદ આવતા જ્યા હારબંધ દુકાનો અને બજારો હતા ત્યા તુટી પડતા મહેલો અને ખડેરો દેખાતા હતા શૂન્ય સ્મશાન જેવી ભયકર શાંતિ વ્યાપી રહી હતી મોટા રાજધાનીના શહેરની નજીક આવીએ છીએ એમ લાગતું નહિ, એક માણસ પણ નજરે ચઢતુ નહિ[૧૦] છેક શહેરના કોટ સુધી ખડેરો હતા, એમા ચોરો, ઘુવડો, શિયાળ અને વાદરા વસતા હતા

" પૂર્વના આ એક મોટામા મોટા ' મહાન શહેર 'મા પહેલા વહેપારીઓ, કલાકારો અને દરેક જાતના મુસાફરો આવતા અને રહેતા અને હવે (ઇ સ ૧૭૮૧મા) એ જ શહેરમા શૂન્યકાર, દારિદ્રય અને વેરાન છે આપણે મોગલ જાહોજલાલીમા મરેઠા જગલીપણુ, સુદર ઘુમટને કાદવના ઝૂપડાથી દબાતુ હવે જોઇએ છીએ[૧૧] એ મનોહર કારીગીરીવાળા ભવ્ય મકાનોના ભાગને આસ

[૯] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૫ ફોર્બ્સનુ વર્ણન [૧૦] ફોર્બ્સ ઓરીએન્ટલ મેમોઈર્સ પુ ૨ પૃ ૧૮૦ [૧૧] J Forbes Oriental Memoirs Vol II chep VII 192–193 ' Imperial city of Ahmedabad one of the

પાસથી નાની બારીઓ અને ગંદવાડવાળી ભીંતોથી ઢાંકી ગમે ત્યાં ચુલા કરી રંધાતું જોઇએ છીએ." એ વખતે,-અંગ્રેજી સત્તાને સ્થાપન થયે પચીશ વર્ષ થયાં હતાં ત્યારે-પણ સુંદર સરાઇઓ હતી અને બહાર મરજીદો એની આસપાસ બાગ અને પાછળ તળાવ કે કુંડ કે કુવા હતા.[૧૨]

જેમ્સ ફોર્બ્સ લખે છે કે "અમદાવાદ જોયું નહોતું તે પહેલાં પૂર્વના દેશોની જાહોજલાલી કેવી હશે એનો મને ખ્યાલ નહોતો. પણ અરેબીયન નાઇટસની વારતાઓમા વર્ણવેલા સુંદર મહેલો અને રમણીય ઓરડાઓ અતિશયોક્તિ ભરેલી વાતો જ હશે એમ હવે લાગતું નથી. અમદાવાદના બાગો અને મહેલો એક વખત બગદાદ અને બસરાનાં કરેલાં ભવ્ય વર્ણનો જેવા જ હશે એમા શંકા રહેતી નથી; હાલ તો શાહજહાં અને સુજાતખાંનાં મકાનો ઉપરથી ખ્યાલ કરવો પડે છે."[૧૩]

હાલ તો, એ સરાઇઓ કે બગીચા કાંઇ નથી. સુજાતખાનો મહેલ ઉજડ મેદાન થઇ ગયો છે. ફોર્બ્સે જોયેલું, એના સોમા ભાગનું, ખંડેરોની સ્થિતિમાં પણ હાલ નથી. એટલે ખંડેરો ઉપરથી અમદાવાદની અસલની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરી અરેબીયન નાઇટસની વાતો સાથે સરખાવવા જેટલું કાંઇક પણ ફોર્બ્સના વખતમા (ઇ. સ. ૧૭૮૧) રહ્યું હશે. હાલ તો ફોર્બ્સના સમયનો ખ્યાલ આવે એટલું પણ નથી. એટલા ખ્યાલને માટે પણ કલ્પનાને અસાધારણ અભ્યાસ અને મહેનત જોઇએ.

largest capitals in the east·· ...it now exhibits solitude poverty and desolation, you now behold the most heterogeneous mixture of Mogul splendour and Mahratha barbarism: a noble cupola over shaddowing hovels of mud, small windows, ill fashioned doors, and dirty cells introduced under a superb portico, a marbel corridore filled up with choolas or cooking places, composed of mud, cow dung, and unburnt bricks." [૧૨] એજ પૃ. ૧૯૬. [૧૩] એજ. પૃ. 199. "Until this visit to Ahmedabad I had no conception of the extent of oriental magnificence; the palaces and splendid chambers discribed in the Arabian Nights Entertainments, appear no longer overcharged or fabulous."

મીરાતે અહમદીનું પુસ્તક અને એમાં અમદાવાદના વર્ણનને લગતો બીજો ભાગ અગર પુરવણી આ સમય પહેલાં થોડા જ વર્ષો અગાઉ લખાયાં છે. જે ઇદગાહમાં જગ્યાની તંગીને લીધે ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં–થોડાં વર્ષ પહેલાં–મસ્જીદની જગ્યા વધારવાની પરવાનગી મંગાવવી પડી હતી ત્યાં મીરાતે અહમદી લખાતી વખતે નિમાઝ પઢનારાની એક હાર પણ થતી નથી એમ કર્તા લખે છે. એવો વખત આવ્યો હતો એટલી વસ્તી ઓછી થઈ હતી. ફોર્બ્સ લખે છે કે એ વખતે શહેરમાં ત્રણ લાખની વસ્તી હતી અને એમાં બે ભાગ મુસલમાન અને એક ભાગ હિંદુ હતા.[૧૪] પરંતુ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર એ વખતે એક લાખની વસ્તી માને છે; અને એટલી જ હોવાનો સંભવ છે. મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે:—હે પ્રભુ! કેવા મનોહર મહેલો, કેવાં સ્વચ્છ મકાનો, કેવી મોટી અને ઉંચી ઇમારતો જે બાદશાહો અને અમીરોએ બાંધેલી......એ બધું હાલ દીપક વગરનું અને ખંડેર થઈ ગયું છે. એમના માલીકોના નામ નિશાન પણ જણાતાં નથી.[૧૫]

મીરાતે અહમદીનું વર્ણન

ફોર્બ્સ આગળ જણાવે છે કે "સર્વથી સુંદર મહેલો હાલ એટલા તો ખંડેર જેવા થઇ ગયા છે કે વર્ણન કરવું મુસ્કેલ છે.[૧૬] મરેઠાઓએ ક્રુરતાથી જે જુલમ ગુજાર્યો છે અને આ મોગલોનાં સુંદર મકાનોમા રહે છે એનું વીગતવાર વર્ણન હું નહિ કરૂં, એમણે લીધેલા હલકા લાભનું વર્ણન પણ નહિ કરૂં. એમના ત્રાસે આ સુંદર આબાદ જીલ્લાને રણ જેવો બનાવી મુકયો છે

[૧૪] Or. Mem. II પૃ. ૨૧૬. [૧૫] મીરાતે અહમદી. ગુ ભા. ભા. ૨ પૃ. ૧૦. [૧૬] Forbes II p. 217. The most splendid palaces at Ahmedabad were in too ruinous a state during my visit to furnish a sufficient description આનો ખ્યાલ આપવા માટે ફ્રેંકલીને વર્ણવેલા શાહઆલમે બધાવેલા દીવાને ખાસનું ફોર્બ્સ વર્ણન લખે છે. ૧૫૦' × ૪૦' ફીટનું મકાન આરસના થાભલા અને જુદા જુદા રંગના પત્થરનું ચિત્ર કામ એમા હતુ. છત રૂપેરી કોતરણીવાળી હતી. અને સ્વર્ગ પૃથ્વીપર અહીંજ છે એવો લેખ હતો. આ વર્ણન ગોટાળા ભરેલું છે, અને એ કયા દીવાને ખાસનું હશે? દિલ્હીનું લાગે છે. આગળ શાહજહાએ બનાવેલા હમામખાનાના ત્રણ ઓરડા એની પાસે છે એમ લખે છે. હમામખાના શાહજહાએ અમદાવાદમા કરેલાં.

અને હજારો ઉદ્યોગી માણસો દરવર્ષે શહેર છોડીને કોઈ દયાળુ સત્તાવાળાં રાજ્યની છાયામાં જતા રહે છે.[૧૭]

આ પ્રમાણે મરેઠા વહીવટથી ચૂસાયલું શહેર ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં બ્રીટીશને મળ્યું, ત્યારે શહેર આખું જ એક મહાન ખંડેર જેવું લાગતું હતું. કરવેરાના અત્યન્ત ત્રાસથી બચવા કેટલાક લોક પરાંમાં (એ વખતે રહેલાં) રહેવા ગયા હતા. શહેરનો કોટ ઘણી જગાએથી પડી ગયો હતો, એથી દરવાજા વગર ગમે ત્યાંથી ગાડાં આવતાં અને ચોરનાં ધાડાં ગમે ત્યારે શહેરમાં પ્રવેશ કરી શકતાં. વેપાર રોજગાર નહિ જેવો હતો. ઘણાં કારીગરો નાસી ગયેલા હોવાથી થોડા છીપા અને કીનખાબનું કામ કરનારા સીવાય કોઇ કારીગર ધંધાદારી નહોતા. શહેરમાં રોકડું નાણું હતું નહિ. શહેરમાં આવતા માલ ઉપર વીશથી પચીશ ટકા કર હતો. કારીગરોને માલ બનાવતાં પુરો કર્યા અગાઉ વારંવાર કર આપવા પડતા. તૈયાર થએલા માલને બહારગામ મોકલતાં પણ નીકાશ ઉપર ભારે વેરા હતા.[૧૮]

મરેઠા સમયના અંતમાં સ્થિતિ

સર ટી. સી. હોપ ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં અમદાવાદના સ્થાપત્યના પુસ્તકની ભૂમિકામાં લખે છે કે (પૃ. ૩૫–૩૬) મરેઠાઓએ ખરી રીતે સીધું રાજ્ય કર્યું નથી. બળજોરીથી જ મળે એવો નિયમ વગરનો કર (ચોથ) એ લેતા. એમણે શત્રુ અને મિત્રની માલ મીલકત એક સરખા ઝનુનથી બાળી અને

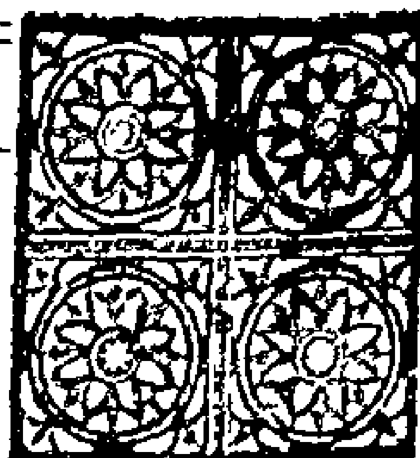
[૧૭] Forbes II p. 219. I shall not attempt in detail of the cruel oppressions and mean advantages of the Mahratha Pundit's and governors, now dispersed througout Gujarat, and occupying these magnificent remains of Mogul splendour. Their severe exaction have already rendered the district of Ahmedabad once so flourishing and delightful, almost a desert: and thousands of industrious subjects are annually leaving it to seek protection under milder governments. ફોર્બસે ૧૭૮૧ માં મરેઠા વહીવટ નજરે જોયેલો છે. [૧૮] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૦–૨૬૧. એમ કહેવાય છે કે બારકોળાં અને તેર લાગા એ કહેવત એ વખતે પડી. જો કે એ માટે ખાસ

લૂંટી છે. એમને નાશ કરવાની જરૂર જણાય તો મંદિર કે મસજીદ કાઇ પણ એમણે છોડ્યુ નથી. એમની રસહીનતા અગર તો દ્વેષને લીધે અસંખ્ય સુંદર સ્થાપત્યના સ્મરણો નાશ પામ્યા છે. એમના આતર કલહ અને જુલમી વહીવટથી ખાસ કરીને અમદાવાદને તો એટલું બધુ સહન કરવું પડ્યુ છે કે શહેરની અંદરનો ભાગ અને પરા ઉજડ થઇ ગયા, ઘણા સુંદર મકાનો નાશ પામ્યા, અને જે રહ્યુ તે આ ગ્રથના ચિત્રોમા (હોપ અને ફરગ્યુસનનો ગ્રથ) બતાવ્યા પ્રમાણે વેરાન સ્થિતિમા રહ્યું છે."

શહેરના ઉત્તરથી દક્ષિણ આડા બે ભાગ પાડીએ તો દરીયાપુર કાલુ-પુર સારંગપુર ખાડીઆ રાયપુર એટલામા વસ્તી રહી હતી અને બાકીના ભાગમા આછી વસ્તી હતી. શાહપુર ખાનપુર, રાયખડ અને એની પાસેના ઘણા ભાગ ઉજ્જડ જેવા હતા. દીલ્હી અને પાચકુવા (એ વખતે પાચકુવા દરવાજો નહોતો) દરવાજા બહાર અને બીજા દરવાજા બહાર વાઘ વસે અને શિકાર થાય એવા જંગલ હતા શહેરમા પણ એક વખત વાઘ આવ્યો હતો આઠથી દસલાખની વસ્તીનું મોટું, સુદર, ભવ્ય, રમણીય, મહાન શહેર, આમ ત્રેસઠ વર્ષમા ઉજડ ફક્ત એંશી હજારની વસ્તીવાળુ થઈ રહ્યું હતુ. આવી સ્થિતિમા સડતા અમદાવાદનો કબજો ૧૭૧૭ ની આખરે મી. ડનલોપે લીધો અને બીજેજ વર્ષે (ઇ. સ. ૧૮૧૯ મા) જૂની જાહોજલાલીનો ઝાખો ખ્યાલ આપતાં ભાગ્યા તુટ્યા અવશેષોને પ્રચંડ ભૂકપના આચકાએ છેવટનુ ભારે નુકશાન કર્યું.[૧૯]

આધાર નથી. એક બાઇએ પોતાને ગામથી શાહેરમા એક માણસ સાથે બાર કોળા એક ચાદરમા વીંટી વેચવા મોકલ્યા દરવાજેથી બજાર સુધીમા બારજણના લાગામા બાર કોળા ગયા અને તેરમો લાગો રહી ગયો તે પેટે ચાદર પણ ગઈ, અને બાઈને કોળાની કિમતને બદલે નુકશાન થયુ આ ઉપરથી કહેવત પડી [૧૯] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૬૧. અને મગનલાલ વખતચદનો ઇતિહાસ છેક ઓગણીસમી સદીના ત્રીજા દશકામા મીરઝાપુરની મસ્જીદમાથી વાઘ એક યુરોપીયને માર્યો હતો એવી સ્થિતિ હતી

પ્રકરણ સોળમું

અંગ્રેજી રાજ્યની એક સદી
(ઈ સ. ૧૮૧૮ થી ૧૯૧૮)

અંગ્રેજોએ અમદાવાદ લીધા પછીનો અમદાવાદનો ઇતિહાસ એ ખરી રીતે અમદાવાદના વેપાર ઉદ્યોગનો ઇતિહાસ. વેપાર ઉદ્યોગ તો અમદાવાદમા મૂળથીયે ઘણો હતો પરંતુ એ વખતે વેપાર ધંધો એકલોજ નહોતો વેપાર સાથે રાજદ્વારી ચળવળો લડાઇઓ વગેરે હતું હવે ઘણે ભાગે વેપાર એકલો જ રહ્યો હતો. પહેલા બધા યે રસ હતા હવે એક જ રસ રહ્યો

અંગ્રેજી રાજ્ય આવ્યું અને પહેલા કલેક્ટર મી ડનલોપે શહેરનો કબજો લીધો બીજે વર્ષે ઇ સ ૧૮૧૯ ના જુન માસમા (સંવત ૧૮૭૫ નો જેઠ માસ) મોટો ધરતીકંપ થયો એથી જુમામસ્જીદના પ્રસિદ્ધ હાલતા મીનારા પડી ગયા ઘણા ઘર પડી ગયા અને એક જગ્યાએ નાત જમવા બેઠી હતી તેમા ૫૦૦ માણસો મરી ગયા બે વર્ષ પછી ઇ સ. ૧૮૨૧ ના ઑગસ્ટ માસની તેરમી તારીખે બપોરે ૨-૪૧ મીનીટે ત્રીસ સેકન્ડ સુધી ધરતીકંપ થયો હતો એ પછી ઇ સ. ૧૮૬૪ મા અમદાવાદમા ધરતીકંપ નોંધાયો છે આ ધરતીકંપ વખતે મોટી ગાડી ચાલતી હોય એવો અવાજ થયો હતો એ ૨૦ સેકન્ડ આંચકો ચાલ્યો હતો[1] ઇ સ ૧૮૨૪મા શહેરની પહેલી સરવે (માપણી) થઇ, અને ૧૮૩૦ મા ફોજદારી કચેરી જજના તાબામાથી કાઢીને મેજીસ્ટ્રેટના તાબામા આવી[2]

શહેરનો પશ્ચિમનો (અંદરનો) ઘણો ભાગ ઉજ્જડ હતો એ આગળ જોયું

[૧] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૬૧ [૨] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ ૧૨૪

ઈ. સ. ૧૮૫૧માં રા. મગનલાલ વખતચંદ એ ભાગ એ વખતે ઉજડ જ હતો અને ધીમે ધીમે વસવાની શરૂઆત થઈ હતી એમ લખે છે. "દિલ્હીએ દરવાજે જતા પીરમશાના રોજાની પેલી, તરફ બે બાજુ ઉપર તમામ ઉજડ હતું ને લોકો તાંહાં જાજરૂ જતા, તથા તાંહાં આગળથી ખરા બપોરે પાઘડી લેઇ જતા હેવે ઠેકાણે હાલ ઇન્દ્રપુરી થઈ રહી છે કેમકે એ જમીન ઉપર હઠીશંગ વીગેરે મોહોટા મોહોટા શાહુકારોએ પોતાની વાડીઓ બાગબગીચા તથા ગોખરા ઉપર મોટા મોટા બંગલા બાંધીયા છે." દિલ્હીઆ દરવાજાની બહાર પણ હઠીસિંહે મોટું દેવાલય બંધાવી પોતાને નામે પરૂં વસાવ્યું છે. હઠીસીંહની વાડી અને દરવાજાની વચ્ચે લલુભાઈ નગરશેઠની વાડી છે એમાં કમીશનરની ઓફીસ બેસે છે. શાહપુર અને પાટનપુરની ઉજડ જમીનમાં પણ બંગલા બંધાતા જાય છે. ૧૮૫૧ સુધી રાયખડમાં ઉજડ જમીન હતી અને મહાજને ખોડાં ઢોર માટે એ જમીન લીધી છે પણ કરેલું નથી. દાણાપીઠ આગળની પડતર જમીન માટે પણ લોકો માંગણી કરે છે.[3]

અંગ્રેજી રાજ્યની શરૂઆત

અંગ્રેજોએ ઈ. સ, ૧૮૧૮માં અમદાવાદ લીધું ત્યારે વસ્તી ૮૦૦૦૦) એંશીહજારની હતી. તે વધીને ૮૮૦૦૦)ની ઈ. સ. ૧૮૨૪માં થઈ.[4] ઇ. સ. ૧૮૩૨માં ખાસ કર નાંખીને અઢીલાખ રૂપીઆને ખર્ચે શહેરનો કોટ સમરાવ્યો અને એ જ વખતે સરજોન માલકમે પસંદ કરેલી જગ્યાએ શહેરની ઉત્તરે છાવણી માટે કેમ્પની સ્થાપના થઈ.

કોટ ફીના રૂપીઆમાંથી કોટ સુધરાવ્યા પછી જે નાણાં વધ્યાં એમાંથી શહેરમાં કોઈ સુધારા કરવા માંડયા. અને ઇ. સ. ૧૬૪૬માં કોટ ફીનો એક ટકાને બદલે અડધો ટકો કરી નાખ્યો. અને ઈ. સ. ૧૮૪૭થી સરીયામ રસ્તા

[3] મગનલાલ વખતચંદનો ઈતિહાસ પૃ. ૧૨૭–૧૩૦. રા. મગનલાલ વખતચંદના સમયમાં (૧૮૫૧ પહેલાં) શહેરનો મોટો ભાગ ઉજડ હોય એમ જણાય છે. એ વખતે રા. મગનલાલ લખે છે કે શહેરમા વસ્તી ઘણી થશે અને જમીન ગો રૂપીએ એક ગજ મળવી મુશ્કેલ થશે. [4] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૧. રા. મગનલાલ ઈ. સ. ૧૮૫૧માં વસ્તી ૯૦૦૦૦)ની લખે છે. અને લોક માથાવેરાના ડરથી ખરી વસ્તી લખાવતા નથી એથી વસ્તીના આંકડા ખોટા હશે એમ ધારે છે.

ઉપર દીવસમાં બે વખત પાણી છંટાવવાનું શરૂ થયું. એમ કહેવાય છે કે આગળ દમ અને કોગળીઆના રોગ વધારે ચાલતા એ કાંઇક પાણી છંટાવવાથી ઓછા થયા અને રસ્તાની દુકાનો ઉપર બેસનારાઓને પણ સુખ થયું. રાત્રે પ્રકાશને માટે ફાનસ મુકવાની વ્યવસ્થા પણ કરવા માંડી. અને ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં રૂ. ૮૦૦૦ને ખર્ચે ઘડીયાળ લાવીને ભદ્રના કીલ્લા ઉપર મુકવામાં આવ્યું. બાદશાહી વખતમાં ચકલે ચકલે પાણી આપવા માટે નળ બાંધીને બંબા કરવામાં આવ્યા હતા. અને ઈ. સ. ૧૮૫૧માં એ બધા નળ પુરાઈ ગયા હતા એ સાફ કરાવવાની વ્યવસ્થા થઇ.[૫]

આ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૫૧ સુધી અમદાવાદની સ્થિતિ હતી. ઈ. સ. ૧૮૫૬માં મ્યુનીસીપેલીટી જે કામ કરે છે એની શરૂઆત થઈ હતી. અને રસ્તા પણ પહોળા કરવાની શરૂઆત થઈ હતી. આ સમયમાં હઠીસિંહનું ભવ્ય દેવાલય બંધાવ્યું હતું. એટલે અમદાવાદમાં દરેક રીતે તેની આબાદી પાછી આવવાનાં ચિન્હ જણાતાં હતા. અમદાવાદનું પત્થરની પેઠે લાકડ કામ અને કીનખાબ વગેરે પણ ફરી પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. અંગ્રેજી નીશાળોની શરૂઆત પણ થઈ હતી અને ગુજરાતી નીશાળો છોકરાઓ અને છોકરીઓને માટે થઈ હતી. એનો વિસ્તાર આગળ જોઈશું. શહેરમાં મકાનો અરેકી સમયનાં મકાનો કરતાં કાંઈ સુધરવા લાગ્યાં હતાં અને લોકોના પહેરવેશમાં પણ ઉજળામણ વધતી હતી.[૬]

આમ ધીમી પ્રગતિ થયાં કરતી હતી અને લોકો બીજું ખાસ કાંઈ નહી પણ લાંબા જુલમમાંથી શ્વાસ ખાવાનો વખત હવે મળ્યો હતો. એવામાં ઈ. સ. ૧૮૫૭માં ઉત્તર હિંદમાં લશ્કરે સરકાર સામે બળવો કર્યો. એની અસર ગુજરાતમા પ્રમાણમાં થોડી થઇ અને અમદાવાદમાં પણ કાંઇક જણાઇ.

[૫] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૩૭–૧૩૭. ઈ. સ. ૧૮૫૧માં રા. મગનલાલ લખે છે કે ચકલે ચકલે પાણીના બંબા હતા. અને નળ પુરાઈ ગયા હતા તે સુધરાવી પાણી લાવવાનો ઈરાદો સરકારનો છે તે થોડા દીવસમાં થશે. આ બાબતની વ્યવસ્થા કેવી રીતે હતી અને બાદશાહી વખતમાં કેવી રીતે પાણી આવતું એ જાણી શકાતું નથી. હાલ ખાનજહાન દરવાજે જુનું વોટર વર્કસનું મકાન છે એ ઇમેજ સરકારનું બાંધેલું છે. ત્યાંથી શહેરમાં પાણી આવતું એમ કહેવાય છે. બાદશાહી વારામાં એ ત્યાં જ હશે કે બીજે એ માટે જાણવાનું કાંઈ મળતું નથી. [૬] એજ.

ઈ. સ ૧૮૫૭ના જુલાઈ માસમાં છાઉની છાવણીના સમાચાર અમદાવાદ આવ્યા અને તા. ૯મીએ ગુજરાત ઘોડેસ્વારના લશ્કરના સાત સ્વારોએ લીલો વાવટો ચઢાવ્યો, અને સરંજામ તાબે કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. ત્યાંના રક્ષકોએ સામા થવાનો થોડો દેખાવ કર્યો પણ લશ્કર બળવાખોરને ન ભેગું થવાથી એ સ્વારો સરખેજ ભણી નાઠા. સરદાર લેફ્ટેનેન્ટ પાઇમ બાર સ્વાર સાથે એમની પાછળ પડયો અને આગળ ધોળકાને રસ્તે જતા કેપટન ટેલર કોળીની પલટનના ત્રણ માણસો સાથે ભેગો થયો. તાજપુર ગામ આગળ બધાનો ભેટો થઇ ગયો અને બળવાખોર સ્વારોએ ઓફીસરો ઉપર ગોળીઓ છોડવા માંડી. પાઇમ સાથેના બાર સ્વાર આ વખતે પોતાના સહચરો સામે લઢયા નહી અને છેટા ઉભા. કેપટન ટેલર પોતાના માણસોને સમજાવવા જતા ગોળીથી વીંધાયો. અને કોળીઓએ વફાદારીથી કામ કર્યાથી બે સ્વાર માર્યા ગયા અને બીજા શરણે આવ્યા. પકડાયલા સ્વારોને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવામા આવી અને એની અસર લશ્કર ઉપર થઈ પણ બહુ ટકી નહી. કેપટન ટેલરનો ઘા ધીમે ધીમે રૂઝાયો. આ વખતે પ્રખ્યાત જનરલ રોબર્ટસ ગુજરાતના લશ્કરનો મુખ્ય અમલદાર હતો.[૭]

૧૮૫૭નો બળવો અને અમદાવાદનું તોફાન

બળવાની અસર આટલેથી અટકે એમ નહોતુ. એજ વર્ષના સપ્ટેંબર ની ૧૪ મી તારીખે બીજું તોફાન થયું. એ વખતે અમદાવાદમા ઉત્તરની એક પરદેશી ટુકડી અને સાનમી મરેઠા ટુકડી હતી. બન્ને વચ્ચે બનાવ સારો નહોતો. કેપટન સુટર ગ્રેનેડીઅરની પરદેશીની ટુકડીનો ઓફીસર હતો. એ તે દિવસના અમલદાર તરીકે મરેઠા ટુકડીને તપાસવા ગયો. ત્યા ચોકીદારે સંજ્ઞાનો શબ્દ પૂછયો તે ખબર ન હોવાથી એને પેસવા દીધો નહિ. એણે ગ્રેનેડીઅરોને બોલાવી ચોકીદારને કેદ કર્યો. અને બીજે દીવસે કેપટન સુટરને પરહેજ કરાવી જનરલ રોબર્ટસે ચોકીદારને છોડાવ્યો. આ બનાવથી બન્ને લશ્કરી ટુકડીઓ વચ્ચે દ્વેષ વધ્યો. થોડા દીવસ પછી ગ્રેનેડીઅર લશ્કરે બળવો કર્યો અને ઉપરના બનાવથી મરેઠા લશ્કર એમની સાથે જોડાયું નહિ. એકબીજા ઉપરના

વધારે તોફાન

(૭) ગુજરાત ગેઝેટીઅર પૃ. ૪૩૮.

અણુવિશ્વાસથી ગોલંદાજ તોપખાનાવાળા પણ સાથે ભળ્યા નહિ. એમણે સામા થવાનો દેખાવ કરી કાંઇ ચાલી શક્યું નહિ એમ ખોટું બતાવવાનું કબુલેલું. રાત્રે બાર વાગે ગ્રેનેડીઅરો ભરેલી બંદુકે કવાયતના મેદાનમા બહાર પડયા. ગ્રેનેડીઅરોનો એક સુબેદાર નાની ટુકડી લઈ પહેલાં નક્કી કર્યા મુજબ તોપખાને બંદૂકો લેવા ગયો. અને તોપખાનાવાળાઓએ ગોળાઓ છોડવાની ધમકી પણ આપી. સુબેદાર તોપખાનાવાળાએ છેતરપંડી કરી એમ સમજી પાછો આવ્યો એ જોઇ ગ્રેનેડીઅરો ગભરાઇને નાસવા લાગ્યા, અને એમને નાસતા જોઇ કવાયતના મેદાનમાં ઉભેલા પણ નાસવા માંડયા. અને દેશી ઓફીસરોએ કર્નલ ગ્રીમ્સને આ સહેજ તોફાનની ખબર આપી. તોપખાને મોકલેલા સુબેદારને તોપખાનાવાળા પ્રથમ સામા થવાનો ડોળ કરશે. એ ખબર આપવી ભૂલથી રહી ગયેલી એ ભૂલને પરિણામે આમ થયું અને અમદાવાદ અને ગૂજરાતમાં બળવો થતો અટકી ગયો. આખી ટુકડીનો વાંક હતો છતાં એકવીસ બંદુકો કવાયતના મેદાનમાં પકડાઈ તેમના માલીકોને પકડવામાં આવ્યા. અને લશ્કરી અદાલતે દેહાંતદંડની સજા કરી. આ સજા અમલમાં મુકવા માટે કર્નલ ફેરીમેનનું લશ્કર અને કેપ્ટન હેચનું તોપખાનું ધોધા ઉતર્યું હતું તે વર્ષાદ અને રસ્તાની મુશ્કેલીને લીધે આવતાં વિલંબ થયો હતો એની રાહ જોઇ હતી. એ લશ્કર આવ્યું એટલે બળવાખોરોમાંથી પાંચ જણને તોપને ગોળે ઉડાડી મુકયા. ત્રણને બંદુકથી માર્યા, અને બાકીનાને આખા લશ્કર સમક્ષ ફાંસી દીધી. અને એ લોકો ખાનદાનીની શાંતિથી મરણને શરણ ગયા. લશ્કરમાં એથી શાંતિ પ્રસરી.[૮]

એ વખતે શહેરમાં પણ ભય વ્યાપ્યો હતો. શહેરમાં મુસલમાનોની મોટી વસ્તી કામધંધા વગરની હતી. યૂરોપીયન લશ્કર કેમ્પમાં હતું નહિ એટલે અમલદારોને એની ચિંતા પણ હતી. એટલે અમલદારોએ ડહાપણ વાપરીને હસનખાન બતંગી નામના કોઈ ખાનદાન મુસલમાન ગૃહસ્થને તોફાની કામકાજ વગરના માણસોને લશ્કરમાં ભરતી કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. અને બે હઝાર માણસો શહેરના રક્ષણ માટે ભેગાં થયાં, એ

બળવામા શહેરની સ્થિતિ

[૮] ગુજરાત ગેઝેટીઅર પુ. ૪૪૦-૪૧.

માણસોએ શહેરનું કાંઈ રક્ષણ કર્યું નથી અને કરવાની જરૂર પડી નથી. અને સરકારના લશ્કરી બળમાં એથી કાંઈ ઉમેરો થાય એમ નહોતું. પણ એથી શહેરમાંથી તોફાની તત્વને પગાર મળવાથી તોફાન બંધ રહ્યું અને બળવા વખતે શહેર એવા લોકો લૂંટત તે બચી ગયું. બળવાખોર લશ્કરીઓને થયેલી શિક્ષાના સમાચારથી પણ શહેર ઉપર અસર થઈ. પરંતુ કાંપમાં લશ્કરના બળવાના સમાચાર મળ્યા ત્યારે ભય તો ઉત્પન્ન થયો હતો. અને લોક પોતાની માલમીલક્ત દાટી રક્ષણને માટે તૈયાર થવા પ્રયત્ન કરતા હતા. વેપારીઓએ રજપુત અને કોળી લોકોને પગાર આપી ઘર સંભાળવા રાખી લીધા હતા. આ બળવા પછી હિંદુસ્તાનના લોકે હથીઆર ખોયાં. ઘોઘેથી લશ્કર આવ્યા પછી શહેરનાં હથીઆર પણ લઈ લેવામાં આવ્યાં. અને અમદાવાદમાં ૨૫૦૦૦ હજાર હથીઆર ભેગાં થયાં હતાં. એમાં બંદૂકો અને તલવારો વધારે હતી.[૯]

બળવા પછી અમદાવાદમાં વેપાર ઉદ્યોગ વધવા લાગ્યા અને ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં શાહપુરમાં રણછોડલાલ છોટાલાલે પહેલી કાપડ સુતરની મીલ બાંધી. નીશાળોની શરૂઆતો થઈ ગઈ હતી અને કેળવણી વધતી જતી હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૩ થી ૬૫ સુધીના બે વર્ષ અમેરીકન લડાઇને લીધે વેપારમાં કૃત્રિમ જોર આવ્યું અને ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વે થવાથી મુંબાઈ સાથે ઝડપનો સંબંધ વધવાથી અમદાવાદમાં સટ્ટાનું જોર વધતું ચાલ્યું. શહેરમાં પૈસો વધતો દેખાયો અને થોડો વખત તો લીલા લહેર થઈ હોય એમ જણાયું પણ આ સટ્ટાની અસર હમેશ બને છે એમ બહુ ન રહી અને ઈ. સ. ૧૮૬૬માં મોટી મંદી આવી એમાં લોકોનું ધન આવ્યું હતું એ રસ્તે પાછું ગયું. પરંતુ એની અસર એટલી તો રહી કે પ્રથમની વેપારની મંદ સ્થિતિ તો ચાલી ગઈ અને પહેલાંના સમયમાં ધન જે થોડા મોટા લોકોના હાથમાં બંધાઈ રહેતું તેને બદલે કાંઈક—હાલના પ્રમાણમા બહુ થોડું—વહેંચાયું. અને એ કારણથી લોકમાં ઉજળામણ વધતી જ ચાલી અને મંદી આવ્યા છતાં લોકનો ઉત્સાહ ભાગી ગયો નહી. વેપારની સાથે કેળવણી અને દેશી ભાષાની સાહિત્યની વૃદ્ધિ પણ થવા માંડી. ગૂજરાત વર્ના-

બળવા પછીની પ્રગતિ

[૯] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૧–૨૬૨. [૯] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૨.

ક્યુલર સોસાયટી સ્થપાયા હવે બે દશકા થઇ ગયા હતા. અને ફોર્બ્સ જેવા રસગ્ર પછી હોપ જેવા ઉદાર અમલદારે અમદાવાદને માટે ઘણું કર્યું છે એનો વિસ્તાર આગળ કરીશું.

આ શાંતિ અને પ્રગતિમાં હવે થોડો ભંગ પડ્યો. ઈ. સ. ૧૮૬૮ મા નદીમાં રેલ આવી અને ૧૮૭૫ માં બહુ ભયંકર મોટી રેલ આવી. આગળ ઈ. સ. ૧૭૧૪ અને ૧૭૩૯ માં રેલો આવી હતી અને ૧૭૫૫ માં મોટી રેલથી કોટનો ઘણો ભાગ ધોવાઇ ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૧૩ અને ૧૮૨૨ માં પણ નદીમાં રેલો આવી હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં તા. ૧૦ મી ઑગસ્ટ સુધી વર્ષાદ પડ્યો નહોતો અને એ પછી લાગટ ચાર દીવસમાં સત્યાવીશ ઇંચ વર્ષાદ અમદાવાદમાં પડ્યો. એ વખતે શહેરમાં નદીનું પાણી તો પેઠું નહોતું પણ વર્ષાદ અને ભારે પવનથી જાનમાલની નુકશાની ઘણી થઈ હતી. જંગમ મીલકતોને આશરે અડધા લાખનું નુકશાન શહેરમાં થયું અંકાયું છે. અને ૯૫૬૬ ઘર પડી ગયાં, એનો નુકશાનનો અડસટ્ટો રૂ. ૯૫૧૧૬૦) નો થયો હતો. કોટની બહાર પણ ત્રાસ ભારે હતો. સરકારે મ્યુનીસીપાલીટીને રૂ. ૧૦૦૦૦ મરામત માટે આપ્યા અને ૨૦૦૦૦ ઘર બાંધવા માટે વહેંચવામા આપ્યા. ચુનો પકાવવાના કાંકરા ઉપર અને માટી ઉપરના વેરા કાઢી નાખ્યા અને રેલ્વેએ લાકડું સસ્તા દરે લાવવા કબુલ્યું. લોકોએ રૂ. ૩૧૩૫૦) નું ફંડ ગરીબો માટે ઉભું કર્યું. આ બધાં કારણથી અને શહેરના લોકની અને બહારના ખેડુતની કુદરતી ધીરજ અને ઉદ્યોગથી બીજે વર્ષે અમદાવાદ ટટાર થઈ ગયું.[૯]

નદીમાં મોટી રેલ ઈ. સ. ૧૮૬૮

ઈ. સ. ૧૮૭૫ના સપ્ટેંબર સાબરમતીમાં ઘણી મોટી રેલ આવી. શહેરમાં બહુ વરસાદ નહોતો. ઇડર બાજુ ચાર દીવસમાં ૨૧ ઇંચ વરસાદના સમાચાર મળ્યા હતા. સાબરમતીના ઉપલા પ્રવાહ બાજુ બધે વરસાદ ભારે હતો. અને ચારે બાજુથી પાણી ભરાઇને ઉમેરો કરતું. આ બધું પાણી દરીયાને મળવાની જગ્યાએ વસંતઋતુની ખાસ ભરતીએ પાછું ઠેલાતું હતું. આ કારણથી તા. ૨૧ મી

ઈ. સ. ૧૮૭૫ની રેલ

[૯] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૦.

સપ્ટેંબરે નદીમા પાણી શહેરમા વરસાદ ન હોવા છતા વધવા લાગ્યુ બીજે દીવસે સવારે આઠ વાગે ઇ સ ૧૮૬૮ની રેલ જેટલું પાણી વધી ગયુ હતુ બપોરે રેલ્વેનો શાહીબાગ આગળનો પુલ તુટી ગયો અને એક કલાકમા એલીસ બ્રીજને આવી અટક્યો એ પછી મોટા અવાજ સાથે એલીસબ્રીજ ઢીલો થવા થવા લાગ્યો અને વચ્ચેથી એક ફૂટ વાંકો થયો એ પછી એની ત્રેવીસ કમાનો માંથી વચ્ચેથી આઠ ભાગી અને પુરમા તણાઇ ગઇ સાંજના પૂર વધતુ ગયુ અને એક કમાન વધારે તુટી સાંજે સાધારણ સપાટી કરતા પાણી ઓગણીસ ફીટ વધ્યુ હતુ અને તા ૨૩મીએ પુલની બીજી આઠ કમાનો તુટી ગઈ હતી અને પાણી હમેશની સપાટીથી બાવીસ ફીટ વધ્યુ હતુ હવે શહેરમા પાણી પેઠું અને શહેરના મોટા ભાગમા કેડ સુધી પાણી ભરાઇ ગયુ હતુ[10] ખાનપુરમા ૬ ફીટ, ભદ્રમા ૩½ ફીટ મીરઝાપુરમા ૪ ફીટ સીદી સૈયદની મસીદ આગળ ૩ ફીટ લાલ દરવાજામા ૪½ ફીટ ખાસ બજારમા કારંજને ખૂણે ૮ ફીટ, ત્રણ દરવાજે ૬ ફીટ, પૂર્વના દરવાજાઓએ ૨ ફીટના આશરે પાણી હતુ[11]

લોકોની એ રાત બહુ ચિંતામા ગઇ અને પડતા ઘરના ભયકર અવાજ અને ગભરાયલા લોકોની બુમો ઠેર ઠેર સભળાવા લાગી તા ૨૪મીએ સવારે પાણી આઠ ફીટ ઓછુ થયુ પણ બપોરે પાછુ ચઢયુ તે બપોરના બે વાગ્યા સુધી રહ્યુ અને એ પછી ધીમે ધીમે ઓછુ થયુ તા ૨૫મીની સાંજે શહેર માંથી પાણી નીકળી ગયુ આમ ચાર દીવસ શહેરમા ભારે ત્રાસ રહ્યો[12]

આ પુરમા ઘણું નુકશાન થયું એમા ઈ સ ૧૮૭૦મા બાંધેલો રેલ્વેનો પુલ તુટી ગયો[13] એલીસબ્રીજ ઉત્તર વિભાગના કમીશનર સર બેરોએલીસના નામ ઉપરથી કહેવાય છે તે ઈ સ ૧૮૭૦મા તૈયાર થઇ ખુલ્લો મુકાયો હતો તે પણ તુટી ગયો[14] બાર માણસ મરી ગયા અને શહેરમા ૩૮૮૭ ઘર પડી

[10] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૧૧ [11] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૧૧-૧૨ ફુટનોટ ઉપરથી ઇંચ સુધી દઈ આ માપ લખ્યુ હતુ [12] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ [13] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૧૨ આ પુલ રેલ્વેએ ૧૮૭૭ના ઓકટોબરમા વરવાળુ જતી રેલને માટે રૂ ૩૬૩૮૩૦)ને ખર્ચે પુરો કર્યો આ પુલ નદીમા ઝાડ તણાઈ આવતા તે અથડાવાથી તુટી ગયો (અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૧૨) [14] એલીસબ્રીજ પણ ૧૮૮૦ના ખુલ્લો મુકેલો આમા રૂ ૫૪૯૨૧૦) ખર્ચ થયુ હતુ અને એ ખરચ

જવાથી રૂા ૫૮૭૦૮૦ની નુકશાની આવવામા આવી બીજી પચુરણ ચીજોનુ નુકસાન રૂા ૧૬૪૫૯૦)નું થયુ હતું શહેરના કોટની બહાર સાબરમતીને બન્ને કિનારે ૧૦૧ ગામમા ભારે નુકસાન થયુ હતું લોક ઝાડ ઉપર અને ગરબડો ઉપર અને એવી ઉચી જગ્યાએ ચઢીને બચ્યા હતા ઘણા કુઆ પુરાઈ ગયા હતા'[૧૫]

પાછલની પેઠે એ વખતે પણ આ આફતના સમાચાર ફેલાતાજ નિરાધારોને માટે લોકોએ અન્ન અને વસ્ત્રની મદદ મોકલવાનું શરૂ કર્યું આવા સમયે

રેલ વખતે લોકનુ કાર્ય

અમદાવાદના લોકોએ કદી બહારના લોકો તરફથી મદદની રાહ જોઈ નથી અને સરકારની મદદ પણ આવતા પહેલા સકટ નિવારણના કામ શરૂ કરી દીધેલા છે દરેક દુકાળ અને રેલ જેવા સકટો વખતે આમ બનેલુ છે છતા ઈ સ ૧૯૨૭ ની ભયકર રેલ વખતે અમદાવાદ અને ગૂજરાતે જે કર્યુ છે તે આગળ જોઈશુ

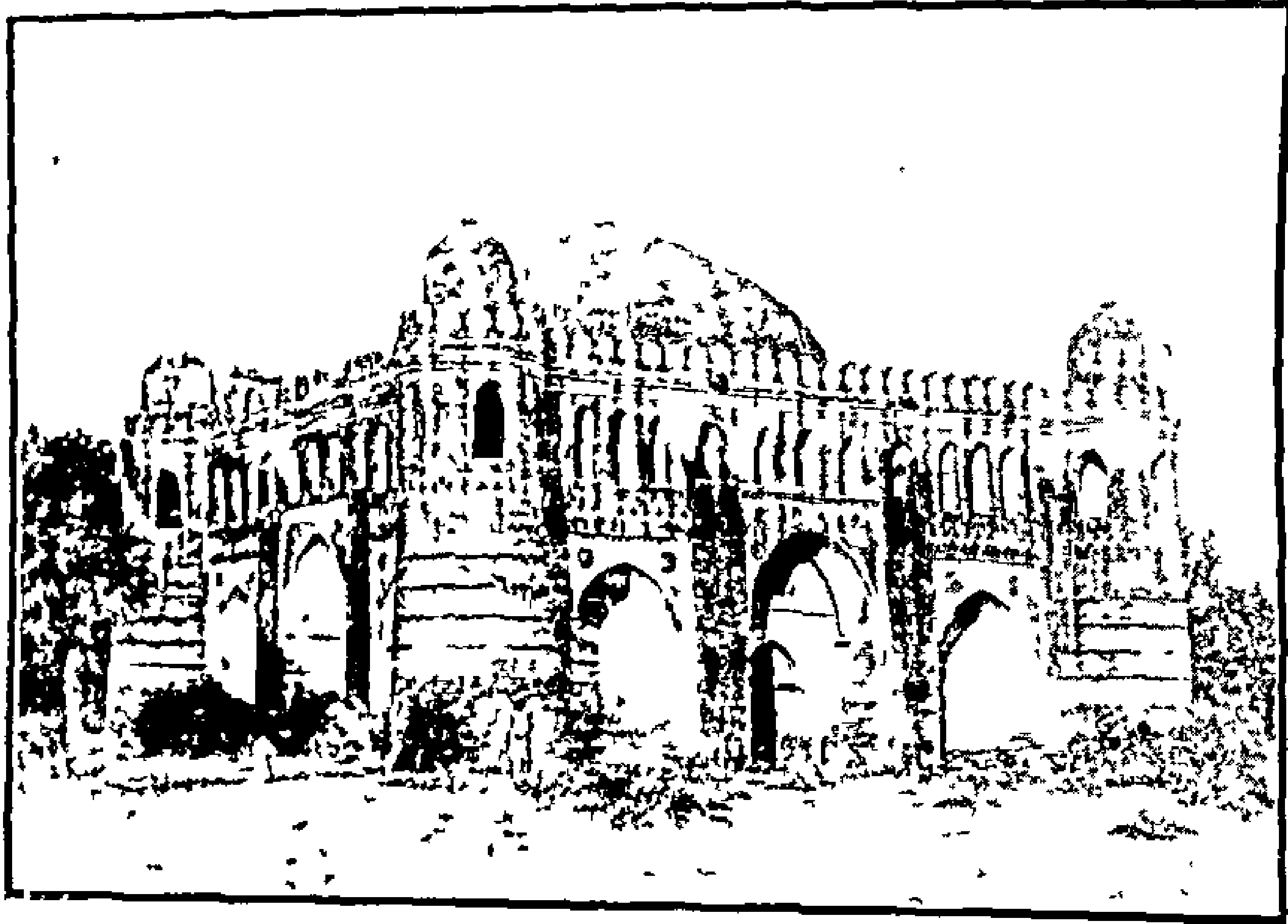
ઈ સ ૧૮૭૫ ની રેલ વખતે અમદાવાદના લોકોએ રૂા ૧૪૫૨૮૦) નું ફડ ઉભુ કર્યું સરકારે રૂા ૫૦૦૦૦) કાઢયા અને જગલખાતાને ગામડાના લોકને મફત અને શહેરનાને અડધી કીમતે લાકડુ આપવાનો હુકમ કર્યો બીજા નિવારણના ઉપાયો પણ સરકારે યોજ્યા આ પહેલાના પૂરમા શાહીબાગમા પણ નુકશાન થયેલુ અને આ પૂરમા પણ ત્યા ઘણુ નુકશાન થયુ[૧૬]

એ પછી બે વર્ષે શહેરમા મોટી આગ થઈ એ પહેલા કોઈ આગ નોધાયલી નથી ઈ સ ૧૮૭૭ ના જાન્યુઆરીની ૨૭ મી તારીખે એક વહોરાની દુકાનમા ૫૦૦ રતલ દારૂ (gunpowder) ભર્યો હતો તેને લીધે આગ લાગી દારૂ ફાટવાથી પાચ દુકાનો બળી ગઈ અને ૮૮ માણસો મરી ગયા

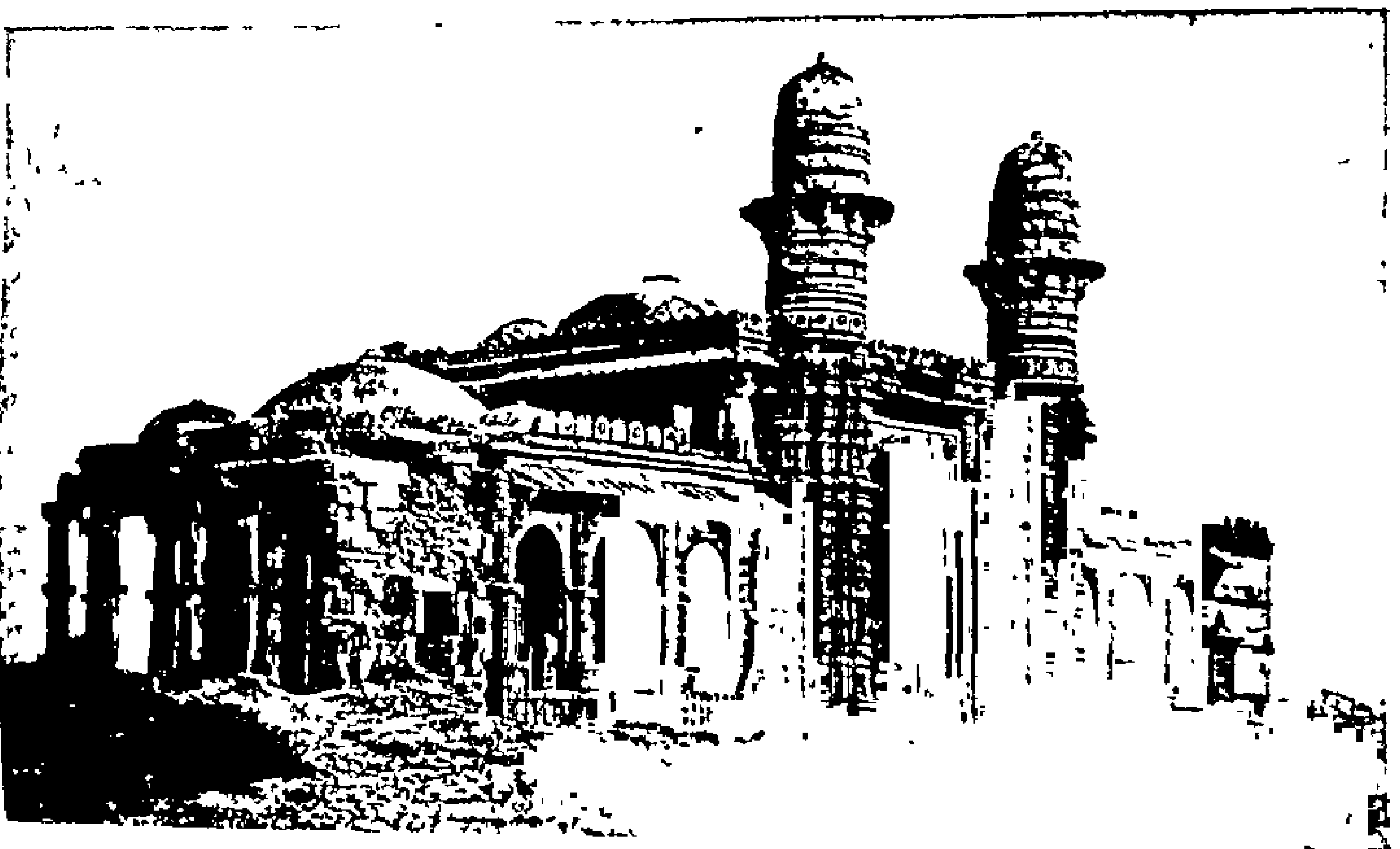
મોટી આગ

એ મહીના પછી તા, ૨૪ મી માર્ચે સારગપુરમા મોટી આગ લાગી રસ્તો

સરકારમાથી થયુ હતુ મરામતનુ ખર્ચ મ્યુનીસીપાલીટીમાથી થતુ આ પુલના દરેક ૬૦ ફીટના એવા ત્રેવીસ ગાળા હતા (અ ગેઝેટીઅર પૃ ૧૩ હાલના એલીસબ્રીજથી થોડે છેટે ડાબે હાથે જૂના પૂલની જગ્યા હાલ દેખાય છે હાલનો પુલ ગાયકવાડની હવેલી પાસે કરવામા આવ્યો છે, અને રા બ હીમતલાલ ધીરજરામે એ બાધ્યો છે પહેલા પુલ ઉપર જવા આવવાનો ટોલ હતો [૧૫] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૧૩
[૧૬] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૧૩

૧૩ આઝમખાં અને મુઆઝમખાંનો રોજો (સરખેજને રસ્તે)

૧૪ મીયાંખાં ચિશ્તીની મસ્જિદ

સાકડો અને ઘર ઉંચા ચાર માળના હોવાથી બંબા લાવતા બહુ મુશ્કેલી પડી. લશ્કરની મદદ પણ લેવી પડી એ આગમા ૯૪ ઘર બળી ગયા અને રૂા. ૬૦૦૦૦૦)નું નુકશાન થયુ[૧૬] એ આગ પછી શહેરમા ઝવેરીવાડની આગ અને રાયપુરમા મગનભાઇની હવેલીની આગ ભારે થયેલી છે

ઈ સ. ૧૮૭૭-૭૮ના વર્ષ મોઘવારીને લીધે સારા નહોતા પણ શહેર ધીમી પ્રગતી કરતું હતું મુબાઇની મીલોમા લોકોનું નાણુ ગયુ હતું અને વેપાર મંદા હતા છતા અમદાવાદમા મીલ ઉદ્યોગ પગભર થયો હતો, અને ૨૦૦૦ માણસો પળે એટલો વધ્યો હતો ઓગણીસમી સદીના અત સુધી કોઇ ખાસ મોટો બનાવ નોધવા જેવો બન્યો નથી ફક્ત ઇ. સ. ૧૮૯૦ ની લગભગમા પાછળથી રૂશીઆના સમ્રાટ થનારના ઝાર યુવરાજ હતા ત્યારે જગતની મુસાફરીએ નીકળ્યા હતા, તે અમદાવાદમાં આવ્યા એમણે અમદાવાદના ઐતિહાસિક અવશેષો જોયા અને કેટલોક માલ પણ ખરીદ્યો. ઇ સ ૧૯૦૦ અને ૧૯૦૧ના વર્ષો ત્રાસ અને દુ ખવાળા ગયા હતા છપ્પનીઆ કાળે અને મોટા પ્લેગે એ વર્ષોમા ઘણો ત્રાસ ફેલાવ્યો હતો.

ઓગણીસમી સદીનુ છેલ્લુ પાદ

અંગ્રેજી રાજ્યનો સમય વધતો ગયો તેમ શહેરના જીવનના બનાવોમા પણ ફેર પડતો ગયો હવે રાજદ્વારી બાબતોને રાજા કે અમલદારો સાથે બહુ સબંધ નહોતો અમલદારો તો એક જાય અને બીજા આવતા અસલના સુબાઓની પેઠે અમલદારોને શહેર માટે કાઈ ખાસ મમત્વ બધાય અને પોતાનું નામ ચિરંજીવી કરી જાય એવુ હવે શક્ય નહોતુ સરકારનુ નાણું ઇલાકાના મુખ્ય શહેરોને કામપુરતું શણગારવામા વધારે વપરાતુ એટલે અમદાવાદનુ રાજકીય જીવન લોકોની રાજકીય ચળવળમા જ લેખાતું, અને શહેરી જીવન શહેર સુધારણા અર્થાત્ મ્યુનીસીપલ વ્યવસાયમા જ દીપતું.

ઈ. સ ૧૯૦૨મા પ્રખ્યાત વક્તા સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના પ્રમુખપદ નીચે અમદાવાદમા પહેલી જ વાર હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠક થઇ અમદાવાદનુ રાજદ્વારી બાબતોમા નવા બદલાયલા જમાનામા આ પહેલું જ પગરણ હતુ સુધારા પરિષદ અને ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન પણ એ વર્ષે ભરાયુ હતું. એ પછી ઈ. સ

રાજદ્વારી વાતાવરણ

[૧૬] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૬૨

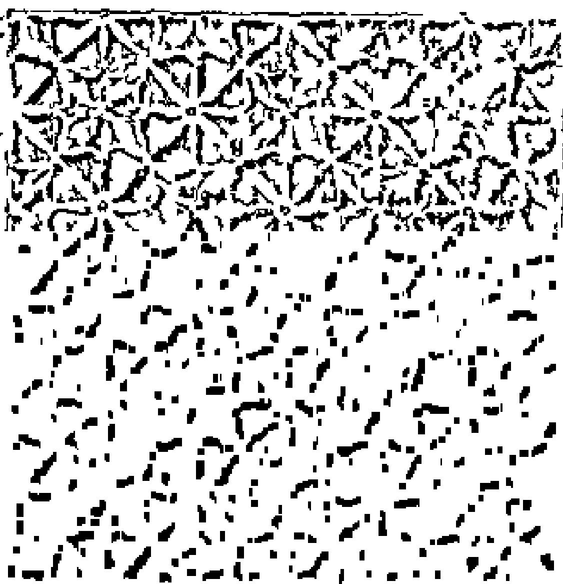
૧૯૧૪ સુધી કોઈ દેશનેતા આવે તો કાંઈક જાગ્રતિ આવે, નહિ તો અમદાવાદના ગજદારી જીવનમા વેગ પામ્યો જ હતો એ વેગ ૧૯૧૪ પછી આવ્યો અને ૧૯૨૧ પછી વધવા માંડયો ઈ સ ૧૯૧૪મા મહાત્મા ગાધી આફ્રીકાથી આવ્યા અને થોડો વખત દેશમા ફરી સાબરમતીને તીરે વાડજ પાસે જમીન લઇ આશ્રમ કર્યો એ વખતથી અમદાવાદના જીવનમા વીજળીનો વેગ આવ્યો એનો વિસ્તાર આગળ કરીશ ૧૯૧૫મા અમદાવાદમા પહેલ વહેલા વીજળીના દીવા આવ્યા એટલે સ્થૂલ સ્વરૂપે પણ શહેરમા વીજળીની શક્તિ આવી

અમદાવાદમા અસલ બાગોની ખોટ નહોતી પણ ઓગણીસમી સદીમા બધા સુકાઇ ગયા હતા વીસમી સદીની શરૂઆતમા વીક્ટોરીઆ બાગનુ કામ એલીસબ્રીજ પાસે શરૂ થયુ અને એ પછી દસકો ગયા પછી સારંગપુર દરવાજા બહાર માધવબાગ થયો આ બે નાના બાગ અમદાવાદના લોકોને ધુળમાથી છૂટીને શાતિ લેવાનું સ્થાન છે

નવા બગીચા

ઇ સ ૧૯૧૪મા વિશ્વયુદ્ધ યૂરોપમા ચાલુ થયુ પણ એની અસર અમદાવાદ ઉપર જે થવાની હતી તે ૧૯૧૭ પછી થઈ *

* બળવાના સમયમા અમદાવાદમા પ્રખ્યાત જનરલ રોબર્ટસ હતો એમ લખેલુ છે ગઝેટીઅરમા પણ એ મુજબ છે પરતુ પાછળથી લોર્ડ રોબર્ટ્સના નામથી પ્રસિદ્ધ થએલો હિન્દના મોટો સેનાપતિ તે એ જ હશે કે કેમ તે નક્કી થતુ નથી એનુ જીવનચરિત્ર જોતા આ બાબત નક્કી થઇ ગઈ નથી

પ્રકરણ સતરમું

છેલ્લો દશકો

(ઇ. સ. ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૮)

ઇ. સ. ૧૯૧૪માં શરૂ થયેલા યુરોપના પ્રચંડ યુદ્ધે આખી દુનિયાની સ્થિતિમા ફેરફાર કરી નાખ્યો. જગતની આર્થિક સ્થિતિ તો ઉંધીચતી થઇ ગઇ. મહાયુદ્ધોમા એવુ તો થાય પરંતુ આ યુદ્ધે તો લોકસમૂહની માનસિક સ્થિતિમા પણ પરિવર્તન કરવુ શરૂ કર્યું અમદાવાદને આ મહાન પરિવર્તનમા બેવડો લાભ હતો. એને ભૌતિક લાભ થવા ઉપરાત એના લોકજીવનને પણ મોટો લાભ થયો ૧૯૧૪મા મહાત્મા ગાધી આફ્રીકાથી સ્વદેશ આવ્યા. એક વર્ષ પછી અમદાવાદના સુભાગ્યે જમાના પ્રમાણે એમના જેવા જ, જીવનસર્વસ્વ લોકકલ્યાણને માટે અર્પનાર, પુરાણ પ્રસિદ્ધ દધીચિ ઋષિના આશ્રમની પુણ્ય ભૂમિ ઉપર ગાધીજીએ નિવાસ કર્યો. એમણે અમદાવાદને ત્યાગ અને કર્મની ઉપાસના કરવાના પાઠ શીખવવા માડયા. અમદાવાદના જીવનનો આ ખરેખરા પલટાનો સમય હતો. આગળના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાયુ કે બાદશાહી વારાથી આજ સુધી અમદાવાદનો જનસમુદાય દેશકાળને અનુસરીને હમેશ જાગતો તો હતો જ લડાઇઓ અને વીરત્વનું સ્વપ્નું સરખુયે ભૂલ્યે એક શતાબ્દી થઈ ગઈ હતી. અમદાવાદના લોકે વરઘોડાના દારૂખાના સિવાય કોઈ શસ્ત્રોના અવાજ એક સદીથી સાભળ્યા નહોતા. એટલે એના જીવનમાથી અદ્દભુત વીરરસ (romance) અદૃશ્ય થયો હતો વેપાર તો જ ગયો હતો. ઈ. સ. ૧૮૭૫ થી ૧૯૨૫ સુધીની અર્ધશતાબ્દિમા એમ હિંદમા મુબઇથી બીજી પંક્તિમા એણે સ્થાન મેળવ્યું હતુ કાપડ

જગતનું મહાયુદ્ધ અને તેની અસર

સુરતની મીલોમા પ્રગતિ એવી થઇ હતી કે આખા ભારતવર્ષમા એનું સ્થાન બીજું હતું. એટલે પૈસે ટકે અને શરીરે એ સુખના માર્ગે ઉપર ચઢી ગયુ હતું

આ વખતે હિંદુસ્તાનમા ગમે તે હોય પણ દુનિયાના રંગ બદલાતા હતા. હિંદુસ્તાને જાણ્યે અજાણ્યે પણ દુનિયા સાથે જ ચાલવાનું હતુ એટલે દુનિયામા જે વેગશક્તિ ઉભી થઈ હતી તેની છાયા હિંદમા આવે જ અને અમદાવાદમા પણ આવે જ. ૧૯૧૫-૧૬ સુધી અમદાવાદની સ્થિતિ ભાગ પીધેલા પૈસાદાર જેવી હતી. મહાત્માજીના સત્સગથી એ કેફ ધીમે ધીમે ઉતરવા માડયો. મહાત્માજીએ અમદાવાદને મનુષ્યના જીવનના કર્તવ્યોની વિવિધતાનું ભાન કરાવ્યું

ઈ. સ ૧૯૧૬મા મુહમ્મદઅલી ઝીણાના પ્રમુખપદે કેટલેયે વર્ષે પ્રાંતિક રાજકીય પરિષદ અમદાવાદમા મળી એ વખતે લોકોનો ઉત્સાહ ઉપર લખેલી ઠેર વાયલી સ્થિતિનો કાંઈક ખ્યાલ આપતો હતો એ જ સમયમા ગાધીજી અને શ્રીમતી અનસુયા બ્હેનના પરિશ્રમથી અમદાવાદના મજૂર વર્ગમા જાગ્રતિ અને સઘશક્તિ આવ્યા હતા ઈ સ ૧૯૧૯ સુધીમા મજુર વર્ગની વ્યવસ્થિત સસ્થાઓનો જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો હોળીના તોફાનો બધ કરી એ વખતે સ્વયંસેવકો દ્વારા પૈસા ફડ ઉઘરાવી એ નાણાનો સદુપયોગ રાત્રીશાળાઓ વગેરે માટે થવાના પ્રબંધ થઈ ચૂક્યા હતા રાજકીય ભાષણો વગેરે અગાઉના કરતા વધારે થતા એમા ઉત્સાહ પણ બહુ જણાતો, અને લોકોમાથી ભયની લાગણી ધીમે ધીમે ઓછી થતી હતી

રાજકીય પરિષદ

આ સમયમા બાધકામની પ્રવૃત્તિ પણ છેક શિથિલ નહોતી એ તો આગળ જોઇશુ લોકોના મકાનો બાધવાના વિચારમા પણ અસાધારણ પરિવર્તન થયા હતા શહેર બહાર વસ્તી ઘણી વધી હતી અને અનેક તરેહના બગલા બધાતા હતા ઇ સ ૧૮૫૧મા જે અર્ધ શહેર ઉજડ હતુ એમા હવે ઘર બાધવાની જગ્યા મળતી નહિ અને 'શહેરમા સો રૂપીએ ગજ પણ જમીન નહી મળે' એ ૧૮૫૧મા કહેલી રા મગનલાલ વખતચદની ભવિષ્યવાણી ખરી પડવાનો આ સમય આવ્યો હતો શહેર બહાર પણ સારી જમીનો

મકાનનુ બાધકામ અને મોંઘવારી

ધનવાનોએ રાખી લીધી હતી અને જમીનની કિંમતો પ્રમાણમાં મુંબાઈ કરતાં પણ વધી ગઈ હતી.

ઈ. સ. ૧૯૧૯મા યુદ્ધવિરામ પછી વેપારમાં અસાધારણ તેજી આવી. ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૧ સુધીના ત્રણ વર્ષોમા આખા જગતના વેપારના ઇતિહાસમાં ન દેખાયલી તેજી આવી. આગળના ભારે ભારે દુકાળોમાં ખાધા પીધાની વસ્તુઓના જે ઉંચા ભાવ દેખી સાધારણ લોકનાં કાળજાં હબકી જતાં તેનાથી તો ક્યાંય ઉંચા ભાવ હવે થયા હતા. પરંતુ દુનિયા રંગે ચઢી હતી. અમદાવાદમાં મુબાઈ જેવી મોંઘવારી ચાલતી હતી. સ્થાવર મીલકતના ભાવ આઠથી દશગણા વધી ગયા. લોકોની દોડધામ વધી ગઈ. જે રસ્તાઓ ઉપર પ્રમાણમાં શાંતિ જણાતી ત્યા ગાડીઘોડાની અવરજવર અસાધારણ વધી ગઈ. રસ્તા એના એ હોવાથી અમદાવાદ ફરીથી ધૂળીઉ શહેર થવા માડયું. આ તેજી પછી સાધારણ નિયમ પ્રમાણે એવી જ મદી આવે એ અમદાવાદનો શાણો વેપારીવર્ગ–દુનિયાના આ વખતે બધા વેપારી ભૂલ્યા તેમ–ભૂલી ગયો. એનું પરિણામ આગળ જોઇશું.

૧૯૧૯ના યુદ્ધવિરામ પછીની સ્થિતિ

આમ ૧૯૧૯ માં અમદાવાદ રંગમા હતું. પૈસાની ગરમીને લીધે દરેક વ્યવહારમા ગરમી હતી. હિંદુસ્તાનની સરકારે રોલેટ કાયદાને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલો એક અણમાનીતો કાયદો કર્યો હતો. એનો વિરોધ કરવાને અમદાવાદમા હડતાળ પડી અને એક મોટું સરઘસ નીકળ્યુ હતુ. આવું સરઘસ અમદાવાદમા પ્રથમ કદી નીકળ્યું નહિ હોય. ઈ. સ. ૧૯૧૯ ના એપ્રીલમાં ગાધીજીને પંજાબ જતા રોકયા અને ગાડીમાથી પકડીને પાછા મુબાઇ ઇલાકાની હદમા મોકલી દીધા. આ સમાચાર અમદાવાદમા મળતા જ અજ્ઞાન મજૂરવર્ગ ઉશ્કેરાયો. શ્રીમતી અનસુયા બ્હેન મુબાઇમા હતા. એમના પકડાયાની ખોટી ખબર પણ મજૂરોમા ફેલાઈ. મજૂરો ભાન ભૂલ્યા અને અહિંસાના હમેશના બોધથી ક્ષણિક દબાયલું એમનું મન પ્રકૃતિ ઉપર ગયું. એપ્રીલ માસમાં એક દિવસે સવારે હોહો કરતા મજૂરો મીલોમાંથી નીકળ્યા. પોલીસ ચોકીઓ અને દરવાજાને તોડી નુકશાન કરવા માડયું અને લાલદરવાજે મેટ્રીકયુલેશનની

૧૯૧૯ એપ્રીલનું તોફાન

પરીક્ષાનો મંડપ બાળી ભદ્રમાં કેટલીક સરકારી ઓફીસો તોડી શહેરની પોલીસ હવે વ્યવસ્થા માટે પહોંચી વળે એમ નહોતું કોઈ તોફાની મજૂરોની ટોળીએ રીચીરોડ ઉપર એક યુરોપીયન સારજન્ટનું ક્રૂરતાથી ખૂન કર્યું અને વિલાયતી પહેરવેશમાં જેને જુએ એને મારવા લાગ્યા આ વખતે અમદાવાદમાં લોકપ્રિય કલેક્ટર મી ચેટફીલ્ડ હતા એમણે ઘણી કુનેહથી કામ લીધું પણ સ્થિતિ વધારે ભારે થવાથી શહેર લશ્કરના અમલમાં સોંપાયું, અને લશ્કરી કાયદો જાહેર થયો સાંજના કોઈથી બહાર નીકળાતું નહિ, બજારની બધું કોની ગાડીઓમાં ગોપાઈઓ શહેરમાં ફરતા એ દીવસ તો શહેરમાં ભારે અવ્યવસ્થા અને ભય વ્યાપ્યો શહેરની ઉચી વસ્તી તો ઘર બંધ કરી બેસી રહી જો કે આ તુફાનમાં લોકોના અજ્ઞાન ટોળાનો ભય જે માણસ વિલાયતી આચારનો કે વિલાયતી વિચારનો હોય, અગર તો સરકાર પક્ષનો ગણાતો હોય તેને જ હતો ચાર પાંચ દિવસ સુધી શહેરમાં કામકાજ બંધ રહ્યું પછી ધીમે ધીમે લશ્કરી કાયદો કાઢી નાખ્યા પછી દુકાનો ઉઘડી અમદાવાદમાં ચાઠીઆના તુફાન પછી સોએ વર્ષે આ બીજુ મોટું તુફાન હતું ૧૮૫૭ ના લશ્કરી તોફાનને શહેર સાથે કાંઈ સંબંધ નહોતો આ તોફાનમાં પકડાયેલાઓ માટે શાહીબાગમાં નવગોજ હોલમાં એક ખાસ કચેરી બેઠી આ સમય પછી કોઈ રાજદ્વારી કાર્યપ્રસંગે અમદાવાદ હડતાળ અસરકારક પાડી શકતું પરંતુ હવે શાંતિ પણ જળવાતી

ઈ સ ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૧ ના ત્રણ વર્ષમાં જેવું વેપાર આદિમાં જોર હતું એવું ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિઓમાં જોર હતું ઈ સ ૧૯૨૧ માં અમદાવાદમાં બીજી વખત રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠક થઈ આ વખતે મહાસભાનું સ્વરૂપ પહેલાં કરતા ફરી ગયું હતું સરકાર સાથે સહકાર કરનાર પક્ષના અને રાજકીય બાબતોમાં સમધારણતા માગનાર પક્ષ કોન્ગ્રેસમાં આવતો બંધ થયો હતો અસહકાર રાજકીય ક્ષેત્રમાં મુખ્ય પ્રવૃત્તિ બન્યો હતો અસહકારનો જન્મ ગાંધીજીના નિવાસને લીધે અમદાવાદમાં થયો હતો ૧૯૨૧ માં આ ચળવળને આખા દેશનો કૃત્રિમ ટેકો મળ્યો હતો, અને એ વર્ષે એનું જોર પણ કાંઈક વધારે હતું એટલે અમદાવાદની મહાસભાની બેઠકનું મહત્ત્વ ભારે હતું એના પ્રમુખ દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ એ વખતે કેદમાં હતા એટલે કામચલાઉ પ્રમુખપદ હકીમ

ગાંધીજીના નિવાસ અને ૧૯૨૧ ની મહાસભા

અજમલખાને મળ્યું હતું. એ વખતે ગાંધીજીને મહાસભાએ રાજકીય બાબતોમાં દેશના કુલ મુખત્યાર (dictator) નીમ્યા. હિંદની સ્વતંત્રતાની લડતના ઇતિહાસમાં આ પ્રસંગ અપૂર્વ હતો. અમદાવાદ એની મીલોને લીધે કાપડ સુતરના વેપારીઓમા અને મીલોના સાચા આદિ વસ્તુઓ પુરી પાડનારમા જ ખાસ પ્રસિદ્ધ હતું, તે હવે આખા હિંદમાં જાણીતું થયું. એ એક વર્ષ સુધી હિંદી પ્રજાકીય ચળવળના મુખ્ય મુખત્યારનું કેન્દ્રસ્થાન બન્યુ. ગાંધીજી સાબરમતીના સંત તરીકે કહેવાતા. પદ્મપુરાણમા સાબરમતીનું માહાત્મ્ય ઘણુ ગવાયલુ તે જમાના પ્રમાણે લોક ભૂલવા લાગ્યા હતા; એટલે નવા જમાના પ્રમાણે નવી રીતે ગાંધીજીને લીધે સાબરમતીનું માહાત્મ્ય આખા દેશમા વધ્યું. કન્યાકુમારી, આસામ અને કાશ્મીરના લોક અમદાવાદ અને સાબરમતીને જાણવા લાગ્યા.[1] આમ હિંદમા જ નહિ પણ ગાધીજીના સિદ્ધાન્તને માન આપનારા જગતના બીજા દેશોમા પણ એમને લીધે અમદાવાદ જાણીતું થયુ.

ગાંધીજીની અસર

આ સમયમા ગાધીજીની પ્રવૃત્તિઓની અસર ચારે બાજુએ થઇ હતી. કેળવણીમા જે અસર થઈ તે આગળ જોઇશુ. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ એમા ખાસ અગત્યની વાત વિદ્યાપીઠને અંગે સ્થપાયલા ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરને લીધે હતી. એ સંસ્થાએ ગૂજરાત માટે કરેલા કાર્યનો વિચાર આગળ કરીશું. સાહિત્ય અને વર્તમાનપત્રોના ક્ષેત્રમા પણ ગાધીજીની કાર્યશક્તિનો વેગ આવ્યો હતો. નવજીવન પત્રે ગૂજરાતનુ ધ્યાન–હિંદનું ધ્યાન–અમદાવાદની પ્રવૃત્તિઓ તરફ રાખ્યુ હતું. શહેર સુધારણામા પણ વાતો કરતા ખરૂ કામ કરવાની વૃત્તિ પ્રેરાઇ હતી. શહેરના યુવાનોની શરીરસંપત્તિ વધારવા અખાડાઓની ચળવળ શહેરમા અને શહેર બહાર ચાલુ થઇ હતી. અને આશરે સવાસો વર્ષથી હલકા ગણાતા સગીત આદિના શોખનું લોકમા હવે માન વધતું જતું હતું. સુકુમાર કલાઓ (Fine arts) તરફ લોકોનું ધ્યાન

[1] મદ્રાસમા અમદાવાદનો નકશો મે ભીંતે ટગાવેલો એ જે કોઈ મદ્રાસી જોતા તે એમા મહાત્માજીનો આશ્રમ ક્યાં જ આવ્યો એટલો જ સવાલ મને પુછતા. કોઈ વખત મારૂં વતન પુછે અને હું અમદાવાદ કહુ તો પણ મહાત્માજીનું અમદાવાદ એ રીતે જ પરપ્રાંતિઓ અમદાવાદને ઓળખતા.

ખેંચાયું હતું. પરદેશી રમતો જીવનવિકાસમાં મદદરૂપ હોવાથી તે પણ વધવા લાગી, અને ખાસ કરીને ક્રીકેટ જેવી ખરી માણસાઈ નીખરાવનાર રમત અમદાવાદની મુખ્ય રમત થઈ પડી, અને સુજ્ઞ લોકોએ પણ એમાં ભાગ લેવા માંડ્યો.

આમ અમદાવાદની ચડતી ચાલુ હતી. એવામાં ઈ. સ. ૧૯૨૨ થી લડાઈ પછી ચઢેલા વેપારી વસ્તુઓના ભાવ નરમ પડવા માંડ્યા. એક પછી એક ગરીબ વર્ષો આવવા માંડ્યા. જેવી મોંઘી તેજી આવી હતી તેવી જ અશ્રુતપૂર્વ મંદી આવી. મંદીની અસર કાપડ, સુતર અને લોખંડ ઉપર સખ્ત કરતાં વધારે હતી. સટ્ટાનું તત્ત્વ સાહસમાંથી ઓછું થયું નહોતું. ગેરમાર્ગે

વેપારની સ્થિતિ અને મોંઘી મંદી

એકના ત્રણ થયા હતા. એટલે મંદીની અસર પણ ભારે જ હતી. લડાઈમાં કમાયલું ધન, અને મીલકતોની મોંઘી કિંમત વધેલી તે જતી રહી. અમદાવાદના મીલ ઉદ્યોગને ઘણું ખમવું પડ્યું. અમદાવાદી મીલ એજન્ટોની જાતે કામ કરવાની અને કરકસરની ટેવથી જ એ ઉદ્યોગ ઉભો રહ્યો હતો. છતાં સરકાર પાસે મદદ માગવા માટે મુંબાઈ સાથે એને જોડાવું પડ્યું. કાપડની મીલો ઉપરની જકાત કાઢી નાખવાને આખા દેશની મીલો તરફથી દીલ્હીની મોંઘી કાઉન્સીલમાં શેઠ કસ્તુરભાઈ લાલભાઈએ લડત ચલાવી. આવી મોંઘી મંદી આવ્યા છતાં અમદાવાદ નિસ્તેજ ન થયું. ઘી ઢોળાઈ જાય પણ ઠીકરાં રહે એમ નાણું જતે જતે પણ રહી ગયું અને અસલના જમાના કરતાં લોકસમુદાયમાં વધારે વહેંચાઈ ગયું. ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં શહેરમાં નગરશેઠ જેવા બેચાર જણ ગાડી રાખી શકતા. એ જ સદીના અંતમાં સાધારણ ધનવાનમાં ગણી શકાય એવા બધા ઘોડાગાડી રાખતા થયા. વીસમી સદીના એક દસકા પછી ઉઘાડી વિક્ટોરીયા ગાડીઓ વધવા માંડી. એ પહેલા દસકામાં મોટર ગાડીઓ ગણીગાંઠી જ હતી. ચાલુ ત્રીજા દસકામાં અમદાવાદમાં મોટરો ઘણી વધી ગઈ, અને જવા આવવાના ભાડાનાં સાધનોમાં પણ મોટરોનાં મોટાં વાહનોનો ઉપયોગ છૂટથી થવા માંડ્યો છે. શહેરના મુખ્ય રસ્તાઉપર—રીચીરોડ ઉપર—દરવાજા ઉપર જે અવરજવર હતી એથી દસ ગણી વધી છે. દરવાજા ઉપર એક બેંક હતી એને બદલે હાલ ચાર થઈ છે.

એટલે અમદાવાદનું મુખ્ય જીવન વેપાર, અને એ મુખ્ય જીવનની સ્થિતિ

ખરાબ હોવા છતાં અમદાવાદની પ્રગતિ અટકી નથી. અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલીટીનો શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પટેલનો વહીવટ શહેર અને સરકાર બન્નેને સફળ જણાયો છે. આમ પ્રાસંગિક અને સામયિક દુઃખો તથા મુશ્કેલીઓને કુશલતા અને ધૈર્યથી અમદાવાદ મહન કરી આગળ વધે છે, ત્યારે કુદરતે પણ એને નડવામાં બાકી ન રાખ્યું. ગયા વર્ષના જુલાઈ આખરના ભારે જલપ્રલયમા શહેરમા આશરે ૬૦૦૦ ઘર પડી ગયા અને જે ત્રાસ વર્ત્યો એ તાજી જ વાત છે. એટલે અહીં વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. અમદાવાદના શહેરીઓએ એ સંકટને સમયે જે ધૈર્ય, ઉદારતા, અને કાર્યશક્તિ બતાવી છે તેને લીધે આખા ગૂજરાતની આબરૂ વધી છે. શહેરમા આ પૂરથી કાંઈ મોટા ફેરફાર થયા નથી. પૂર પછી તુરત આવેલી કાપડસુતરની તેજીમા અમદાવાદીઓ પૂરનું દુઃખ ભૂલી ગયા. અમદાવાદ શહેરને ઘર પડવા ઉપરાત બહુ ત્રાસ નથી પડયો. છેલ્લા જલપ્રલય વખતે ખરી મુશ્કેલી તો ગામડામા પડી છે પરંતુ અમદાવાદ શહેર અને જીલ્લાને બહારની સહાયની જરૂર નથી એમ અમદાવાદના લોકોની દાનવૃત્તિ અને વ્યવસ્થાશક્તિએ સિદ્ધ કરી આપ્યુ

છેલ્લી મોટી રેલ

પ્રકરણ અઢારમું

વહીવટ

અમદાવાદના બાદશાહોના વખતમા શહેરનો વહીવટ કેવો હશે એ જાણવાના સાધનો નથી બાદશાહ જાતે અમદાવાદમા રહે એટલે એ જમાનામા બાદશાહની મરજી એ જ કાયદો એમ બધે ગણાતું એટલે અમદાવાદમા પણ એમ જ હોય જૂદા જૂદા ખાતાના અમલદારો નીમવામા આવતા પરતુ બાદશાહના હુકમથી ગમે તે કામ થતા એમ માલુમ પડે છે. બાદશાહી વખતના ખાતાની વિગત અને વહીવટની રીત મોગલાઈ વખત જેવી નોંધાયલી નથી એટલે એનુ સ્વરૂપ જાણવુ મુશ્કેલ છે જમીન જકાત વગેરેના મહેસુલને લગતા એ સમયના જે ઉલ્લેખો તવારીખોમા નીકળે છે એ ગૂજરાતને લગતા છે એટલે અમદાવાદ શહેરને એકલાને લાગુ પડે એવા નથી એ જ પ્રમાણે લશ્કરી ખાતાનુ છે શહેરની વ્યવસ્થામા કોટવાલ અને ફોજદારના ઉલ્લેખો જણાય છે અમીરોના ઈમાદઉલમુલ્ક વગેરે ઈલ્કાબો ઉપરથી પણ શહેરમા એમના અધીકાર જણાઈ આવે છે. પરંતુ એ બધા શહેર કરતા આખા દેશને લાગુ પડે છે. બાદશાહી વખતના કેટલાક દસ્તાવેજોમા બીજાં શહેરોમા પચકુલ[1] એટલે

[1] જુઓ પુરાતત્વ પુ ૪. અક ૧-૨. પાટણના દસ્તાવેજો, તથા વિમલપ્રબધની પ્રસ્તાવનામા રા મ બ વ્યાસે અમદાવાદના બે દસ્તાવેજો આપેલા છે એમા પચકુલના ઉલ્લેખો છે અને અધિકારીઓના નામ પણ આપેલા છે પુરાતત્વવાળા લેખો સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયના અને વિમલપ્રબધવાળા લેખોમા એક સુલતાન બહાદૂરશાહના સમયનો અને બીજો સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયનો છે

શહેરના પાચ માણસો કાજી કોટવાળ વગેરે અધિકારીઓના નામો આવે છે એટલે અમદાવાદને પણ પાચકુલ હશે અને એ પાચ અધિકારીઓ અને એમના ખાતા એ વહીવટની શાખાઓ હશે એ ઉપરથી બાદશાહી વખતમા મૂળની હિંદુ રીતને મુસલમાની રીત પ્રમાણે નામની ફેરવી હશે એમ જણાય છે બાદશાહો લડાઈ અર્થે અને પાછળથી ચાપાનેર વસવા માડ્યા ત્યારથી અમદાવાદમા સુબો મુકવાનો રીવાજ થયો હશે એ બાબતમા મુહાફિઝખાનો દાખલો જાણીતો છે ન્યાયમ કાજી ઉપરાત છેલ્લી અરજી (hightest court of appeal) બાદશાહ પોતે જ સાભળતા એમ જણાય છે [૨]

અકબરે મોગલ સત્તા જમાવ્યા પછી અસલની રીતોમા ફેરફાર કર્યો મીરાતે અહમદીમા ગૂજરાતના સુબાના વહીવટના ખાતાનો વીગતવાર વિસ્તાર આપ્યો છે એમાની ઘણી ખરી કચેરીઓ અમદાવાદમા હતી એ વ્યવસ્થા છેલ્લી ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયની આપેલી છે એટલે ટુકાણમા એ જોઇએ

ગૂજરાતનો સુબો અમદાવાદમા રહેતો અને એ ગેરહાજર રહેવા માગે તો નાયબસુબો નીમાતો સુબાના હાથ નીચે સુબાનો દીવાન હતો અને મહેસુલ તથા બીજો અદરનો વહીવટ એના હાથમા રહેતો કેટલીક વખત દીવાનના હાથ નીચે મુત્સદ્દી રહે, અને બીજા ખાતામા પણ મુત્સદ્દીઓ રાખવા પડતા શહેરમા કોટવાલ મુખ્ય પોલીસ અમલદાર હતો શહેરના ચકલાની ચોકીઓ એના હાથ તળે હતી શહેર બહાર પરગનો જૂદો ફોજદાર હતો એના હાથ નીચે બીજા ફોજદારો (નાયબ) રહેતા ન્યાય ખાતામાં વડો શહેરનો કાજી ગણાતો અને સદર, કાજી અને મુહતમીબોને દીવાન દિલ્હીના સદરસ્સુદૂર (Imperial law member)ની મહોરના પરવાનાથી નીમતો મોટા અમલદારો મનસબદાર હતા મનસબદાર પોતાની મનસબ મુજબ ખરાવેના ઘોડેસ્વાર રાખતો અને જરૂર પડયે એનુ લશ્કર ભેગુ થઈ શકતુ

પોલીસખાતું શહેરની અદર શહેરનો કોટવાલ મુખ્ય પોલીસ અમલદાર હતો કોટવાલનો ચબુતરો (મુખ્ય પોલીસ સ્ટેશન) ભદ્રમા હાલ સરકારી

[૨] મીરાતે સીકદરીમા લખેલુ છે કે સુલતાન મુઝફ્ફર હાથોહાથ અરજી લેતા અરજદારની આગળી બરાઈ એના વસ્ત્રની બહાર નાગી તેથી લાકડીને છેડે અરજી બાધી આપવાનો હુકમ કાઢયો હતો ''

મીડલ સ્કુલ છે તે જગ્યા ઉપર હતો. શહેરના ચકલાઓમાં બીજા ચબુતર હતા અને ત્યા ચોકી કરનાર, ફરનાર, તથા રાત્રે ચોકી કરનાર શીપાઈએ કોટવાલ તરફથી નીમાતા. કોટવાલનો ચબુતરો ખાસબજારની ચોકી કહેવાતી, અગર તો ખાસ બજારનો બીજો ચબુતરો ત્રણ દરવાજા આગળ હતો એ ચોકસ જણાતું નથી. (૨) પાનકોરનો ચબુતરો, (૩) માણેકચોક (૪) દીકવા (૫) દાવરપુર અગર કબીરપુર (અકબરપુર ?) ઉર્ફે ખાડીઆ (૬) રાયપુર (૭) આસ્તોડીઆ (૮) રાયખડ (૯) ખાનપુર (૧૦) શાહપુર (૧૧) ઈંડરીઆ ચકલો (૧૨) સદરજહા (૧૩) ઝવેરીવાડ. આટલા ચકલા હતાં અને ત્યાં ચોકીઓના ચબુતરા હતા. આમા કેટલીક ચોકીઓ એ જ જગ્યાએ આજે પણ છે. ખમાસ વગેરે કેટલીક જગ્યાએ હાલ ચોકીઓ છે તેનાં નામ અહમદીમા નથી.[3] કોટવાલ દિલ્હીના મીરે આતીશની (દારૂગોળાની ખાતાનો ઉપરી) મહોરથી નીમાતા મહીને રૂ. ૨૧૩)નો પગાર તથા ૧૦૦ પેદળ અને ૫૦ સ્વાર રહેતા. અને સુબાની તહેનાતીનું લસ્કર રહેતું. ઔરંગઝેબના સમયમાં કોટવાલ બાદશાહ જાતે નીમતા.

શહેર બહારનો ફોજદાર નેનપુરમા આસ્તોડીઆ દરવાજા બહાર રહેતો. એને તાબે ૫૦૦ સ્વાર રાખવા પડતા, અને એ માટે નાઝીમ (સુબો) તરફથી મહીને વીશ હજાર રૂપીઆ મળતા : સ્વારો બહારના જ ન હોય અને એના તહેનાતીમાથી રાખે તોપણ ચાલતું. બસો સ્વારો ફોજદાર પાસે અને બાકીના ચોકીઓ ઉપર રહેતા. સુબાની ગેરહાજરીમાં પાંચ હજાર રૂપીઆ ફોજદારને વધારે મળતા અને સત્તર પરાં તથા હવેલી પરગણાના (દસક્રોઇ) આઠ ગામની સલામતી જાળવવાનું એને માથે રહેતું.

દિલ્હી દરવાજાની બહાર હાજીપુરમા (શાહપુર અને દિલ્હી દરવાજા બહાર દૂધેશ્વર સુધીનો ભાગ) એક ફોજદાર ૫૫ સ્વાર અને ૨૨૫ પાયદળથી નીમાતો. એ નેનપુરના ફોજદારને તાબે ગણાતો. એના બંદોબસ્તમાં તેર પરા અને બે ગામ હતાં.[4]

[૩] મીરાતે અહમદી ગૂ. આવૃત્તિ પૃ. ૮. અને પૃ. ૧૮૨. અંગ્રેજી અને ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં અહીં બહુ ફેર છે. [૪] ઈંગ્રેજી અહમદીની આવૃત્તિમાં ૩૫ સ્વાર અને ૨૨૦ પાયદળ લખ્યુ છે; અને પાંચ સ્વાર તથા ૧૦૦ પાયદળ એટલું ચોકી ઉપર રહેતું.

નદીને સામે કાંઠે ફિરોજપુરમાં પણ ફોજદારનું સ્થાન હતું, અને એ પણ નેનપુરના બહાર–ફોજદારને તાબે ગણાતો ૫૦ સ્વારો, ૧૫૦ પાયદળ ત્યાં રહેતું એમાં ૫૦ ચોકીઓ ઉપર રહતા ફોજદાર માટે ત્યાં નાનો કોટ કરેલો હતો એ ફોજદારીમાં દશ પરાં અને ૭ ગામનું જોખમ હતું

ફોજદારી તાબેના સત્તર નાકા આ પ્રમાણે હતા–ઈસનપુર, શાહવાડી, જીતબાગ (સરખેજ પાસે), રાજપુર, જહાંગીરપુર, દોહદી (?), પોગીલા (?), નરોડા, સરખેજ, સરસપુર, ધનવાવ (?), કાસમપુર, કોચરબ, સુલા (?), અડાલજ, કાસદા, ચડોળા [૫]

નેનપુરના બહારના ફોજદારને તાબે કેટલાક થાણાં પણ હતા જેમાંના કેટલાક હાલ છેટે ગામ છે એટલે પાસેના થાણા નીચે પ્રમાણે છે થાણામાં સ્વાર અને પેદળ રહેતું અને વણખરૂ કોટ પણ કરવામાં આવતો રસ્તા સહીસલામત રાખી ગામડાનું રક્ષણ કરવાનું થાણદારને માથે રહેતું આના થાણા પૂર્વમાં રખીયાલ, ગમોત્ર અને વસ્ત્રાલ, અસારવા, નરોડા, વગેરેમાં હતા પશ્ચિમમાં વેજલપુર સરખેજ વગેરેમાં હતા ઉત્તરમાં કાલી, ઓગણજ, અડાલજ વગેરેમાં હતા, અને દક્ષિણમાં વટવા શાહવાડી ઉર્ફે ફૈઝાબાદ, અસલાલી, બારેજા, જેતલપુર, વગેરેમાં હતા કાલીનો કીલ્લો હાલ પણ જોવા જેવો છે એ ભદ્રમાં મહેલ બાંધનાર આઝમખાં એ શાહજહાંના સમયમાં ચુવાલના કોળીઓથી રક્ષણ કરવા માટે બંધાવ્યો હતો[૬] જેતલપુરનો કીલ્લો જૂનો છે એમ અહમદીનો કર્તા લખે છે, પરંતુ એ જહાંગીરના સમયમાં સફખાએ બંધાવ્યો હોય એમ જણાય છે દરેક થાણાના સ્વાર અને પેદળની વીગત પણ આપેલી છે

સુબાના દીવાનની કચેરી અમદાવાદમાં રહેતી એની કચેરીના અધિકારીઓ અને એનો પોતાનો અધિકાર ગૂજરાતના ઇતિહાસ સાથે સબંધ ધરાવે છે એટલે હાલ ઉત્તર વિભાગના કમીશનર જેવું સુબાના દીવાનનું કાર્ય છે, અને એની પેરે એ અમદાવાદમાં રહી નોકરી કરે છે દિલ્હીના મુખ્ય વઝીરની મહોરથી એની નીમણુક થાય છે

[૫] અહમદી ગ્રં અને ઇ ભાષાંતરોમાં આ નાકામાં ફેર છે ગૂ માં સત્તર લખીને ૫ દર જ આપ્યા છે બંને મેળવીને ઉપર આપ્યા છે પોગીલાને બદલે ઇંગ્રેજીમાં પોલનીત્યા અને ગૂજરાતીમાં દોહદીને બદલે દુધી લખ્યું છે [૬] મીરાતે અહમદી ગ્રં અને દ આવૃત્તિ, પૃ ૧૭૬ અને ૧૯૮ એ જ કદાચ ખલીલાબાદ હોય

ન્યાય ખાતું એમાં 'સદર કચેરીએ અદાલત' નામની કચેરીમાં અમલદારની નીમણૂક દિલ્હીના વડા સદરસ્સુદુરની મહોરથી થાય છે અને એ એના હાથ નીચેના બીજા કાજીઓને પણ નીમે છે ધાર્મિક મસ્જીદો ઉપર પણ દેખરેખ રાખી ખુતબા વાચનાર અને નીમાજ પઢનારની નીમણૂક કરે છે, અને ધર્માદાખાતા, વક્ફો, દરગાહોના વહીવટ વગેરે ઉપર દેખરેખ રાખે છે એને સુબાના દીવાનને તાબે રહેવુ પડે છ શહેરકાજી શહેરમા ન્યાયનુ કામ કરે છે એને જાતની મનસબ ઉપરાંત વીશ સ્વાર મળે છે સરખેજના કાજીની કચેરી કોઈ વાર જૂદી અને કોઈ વાર અમદાવાદના કાજી ભેગી હોય છે અદાલત ઉલ વાલીઆ–વાલીની કોર્ટ અગર જેને હાઈકોર્ટ જેવુ કાંઈક સ્થાન છે પણ તે ખાલી નામનુ જ છે એમા મુખ્ય એક વકીલ હોય છે એને એક રૂપીઓ રોજ મળે છે બીજા નાના અમલદારોને આઠ આના રોજ હોય છે[૭] મુહતસીબની કચેરીનો અમલદાર કાયદાનો બરોબર અમલ થાય છે કે નહિ તે જુએ છે, અને વજન કાટલા વગેરે ખરા છે કે નહિ તેની તપાસ રાખે છે એના મુખ્ય અધિકારીને સો રૂપીઆ પગાર અને તહેનાતમા દશ સ્વાર અપાય છે આ પ્રમાણે સાધારણ સમજણથી, અને મોટા નામો છતા પણ છેક સાધારણ દમામ અને ઓછા ખરચથી ન્યાયખાતુ ચાલતુ હતુ ન્યાય મેળવવા માટે મોટા ખર્ચો કરવા પડતા નહિ કાયદાની બારીકીઓ અને શબ્દોની મારામારી નહિ જેવી હતી લાંચ રૂશવતો એ સમયમા હોય પરંતુ લોકો ઘણી વાર બારોબાર અરજીથી ન્યાય મેળવી શકતા દસ્તાવેજો વગેરે કાજીની મહોરથી થતા દસ્તાવેજોમા સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમા જૂની ગૂજરાતીથી મિશ્રિત થએલી સંસ્કૃત વપરાતી એમ દસ્તાવેજો જોતા ચોક્કસ થાય છે પાટનગર અમદાવાદમાંજ કાજીની સહી તથા પંચકુલની સહીથી થએલા દસ્તાવેજોમા ભાષા એ પ્રમાણે વાપરેલી છે એ ઉપરથી સંસ્કૃત ભાષા માટે બાદશાહી સમયમા કાજીઓ તથા બાદશાહો વાંધો નહિ લેતા હોય એમ જણાય છે મોગલાઈમા ફારસીમા દસ્તાવેજો બધે શરૂ થયા એમ માનવાને કારણ છે ખાસ કરીને મુખ્ય શહેરોની કાજીની કચેરીમા

[૭] આ કચેરીઓની વીગત લાંબી છે અદાલતુલવાલીઆને ઇંગ્રેજી આવૃત્તિમા હાઈકોર્ટ લખેલુ છે પરંતુ હાઈકોર્ટ જેવો કાંઈ અધિકાર એ કોર્ટને હોય એમ જણાતુ નથી એટલે ગૂજરાતી આવૃત્તિના લખ્યા મુજબ વાલીની કોર્ટ અર્થ ઠીક લાગે છે

ફારસીમાંજ દસ્તાવેજો કરવાનો પ્રચાર વધ્યો. અકબરના હિંદુ પ્રધાન રાજા ટોડરમલે સામ્રાજ્યમા ફારસીને રાજ ભાષા તરીકે વાપરવાનો હુકમ કઢાવ્યો એમ મનાય છે. એનો વિચાર હાલ અંગ્રેજીની પેઠે હિંદુસ્તાનને એક ભાષા વાપરતું જોવાનો હશે.

સ્વતંત્ર બાદશાહીના સંસ્કૃત દસ્તાવેજો તથા મોગલાઇના ફારસી દસ્તાવેજો જે હાલ ઉપલબ્ધ છે તે જોતાં એ વખતની કચેરીના દસ્તુરો અને કાયદાની ભાષાનો ખ્યાલ આવી શકે છે. દસ્તાવેજોના લખાણ હાલના સોલીસીટરોના બહુ શબ્દોવાળાં લખાણોથી કોઈ રીતે ઉતરતા નથી જણાતા કાયદાની એક પણ બાબત એમાં રહી જતી નથી. આગળ પહેલીજ નોધમા જણાવેલા દસ્તાવેજો જોવાથી એ વાત સમજાશે.

બક્ષી ખાતું. બક્ષી એટલે ખબર કરનાર irector of Information. પણ એ અમલદારના હાલના અર્થમાં જૂના સમયમાં ભાગ્યેજ કામ થતું. બક્ષીને પાચસો રૂપીઆ પગાર અને પચાશ સ્વાર મળતા. દરેક સરકારી કચેરીઓ અને તેના કામના સમાચાર, અને શહેર તથા સુબામાં બનતા સમાચાર બક્ષીના ગુમાસ્તા સાંજે લાવતા અને બક્ષીઓ બાદશાહને લખી મોકલતા. કેટલીક વખત સમાચાર ખાતાનો મોટો બક્ષી (Director General of Information) બાદશાહને બારોબાર સમાચાર મોકલે છે. અને તે સુબાના અમલદારોથી સ્વતંત્ર જેવો હોય છે. આવા ખાતાને સમાચારખાતું કહે છે. એ કાંઇક છુપી પોલીસ જેવું છે. આ ખાતાને સવનીહ નવીસ અગર ખુફીઆ નવીસ–ગુપ્ત ખબર આપનાર કહે છે.

ટપાલખાતું. જૂના વખતમા ટપાલખાતુ પણ ઠીક હતુ. બાદશાહી વખતનું કેવું હશે તે જણાયું નથી. કાસદો અસલથી દેશમા સારા હતા. મોગલાઇમાં અમદાવાદમાં ટપાલખાતું કાઢવામા આવ્યુ. ટપાલના દરોગાને (પોસ્ટ માસ્તર) વીશ સ્વારો મળતા. સુબાની બીજી કચેરીઓની અને પરગણાની ટપાલ સુબાને તથા બાદશાહને પહોચાડવામા આવતી. અમદાવાદમાં ખંડપ બુરાની સુધી ઉત્તરમાં આઠથી દશ ગાઉને છેટે ચોકીઓ કરેલી હતી, અને એની વચ્ચે કાસદો તથા કોઇ જગ્યાએ વાહનની ગોઠવણ કરેલી હતી. ખંડપબુરાની સુધી અમદાવાદના ટપાલના અમલદારની સત્તા છે. પછી અજમેરના સુબાની હદ આવે છે. ઔરંગઝેબના સમયમા દક્ષિણમા બાદશાહને ટપાલ મોકલવી

પડતી એટલે ભરૂચ સુધી અમદાવાદના ટપાલખાતાનો અમલ હતો. પચાસ રૂપીઆને ખર્ચે બાસઠ માણસો (હલકારા) રાખવામા આવે છે. એમા બે તારીખ ગીકા વગેરે લખનાર, અને બે સીપાઈઓ તથા દરોગો શહેરમા રહે છે. બીજા ચોકીઓએ રહે છે. સલામતી માટે ફોજદાર ચાબુદાર જેની હદ હોય એ જોખમદાર હોય છે. બાદશાહી ડાકમા જે હુકમો વગેરે આવે છે એમા ટપાલના દરોગાની મહોર હોય છે. આ ડાકખાતામા ખાનગી માણસોની ટપાલ લેવાતી કે કેમ તે જણાતુ નથી. સાધારણ રીતે અમદાવાદથી બાર દિવસમા અને જરૂર વખતે સાત દિવસમા ટપાલ બાદશાહને પહોચતી. આ ખાતા તરફથી હલકારાખાતું પણ ચાલતુ. એ હલકારા પરચુરણ કામ અને બાદશાહી કાગળોની વ્યવસ્થા કરતા બક્ષી ખાતાથી શરૂ થઈ સમાચારખાતુ, ટપાલખાતુ અને હલકારાખાતું મળીને ખબરપત્રીના ખાતાની કચેરી ગણાતી કરેકના કામ જૂદા હતા. બધાને સાથે અખબાર નવીસ ખાતુ કહેવામા આવતું [૯]

ઘોડાહાજરી (દાઘ) ખાતુ. રાજ્ય અને મનસબદારોના ઘોડા વગેરેની તપાસ અને હાજરી લેવાની કચેરી અમલદારો સાથે બજારમા ચોરસ મકાનમા બેસતી ૫૦૦ ની મનસબના અમલદારોને હાજરી માફ હતી અહમદીમા આ વિશે લખાણ કરેલું છે જેની અહીં અગત્ય નથી. અહમદીમા ઘોડા હાજરીની આ જાતની કચેરી હતી એમ જણાવે છે. ગૂજરાતના સુબાના અમલદાર તથા મનસબદારોના ઘોડા અમદાવાદમા રહેતા હશે અને એમની મોટી સંખ્યા હશે એ ખ્યાલ લાવવા માટે જ આ વર્ણન ઉપયોગી છે. ઓરંગઝેબ પછી આ ખાતું બધ થયુ

ખજાનાખાતુ. આના ચાર ભાગ હતા. (૧) ખજાના આમરા, એમા એવા ખાલસા પરગણાની પેશકશી, હિંદુઓના માલનું મહેસુલ, કાપડનું મહેસુલ, ઢોર વગેરેનું મહેસુલ લેવાતું (૨) બાકિયાતશાખા, અમલદારો, વેપારીઓ તકવી, રૈયત પાસેની બાકી રકમો પેશકશીઓની બાકી વગેરેનું ખાતું (૩) ધર્માદાશાખા એમા ચાલીશે એક પ્રમાણે મુસલમાન પર લેવાની જકાત અને ધરમાદા એમાથી

[૯] મીરાતે અહમદી ઇંગ્રેજી અને ગૂજરાતી આવૃત્તિ ઉપરથી સાર લખ્યો છે તેણે ખાતામા હાલના રીવાજ પ્રમાણે જોતા ઘણા ખાતાનો સમાવેશ થાય છે અને એ માટે અહમદીમા લાબી વીગતો આપી છે

થાય છે એને 'પુનઘર' (પુણ્ય ઘર) પણ કહે છે (૪) જજીયાવેરાનું ખાતુ એમ ચાર ખાતા તીજોરીખાતામા ગણાતા તીજોરીખાતાના અમનદારને રૂ ૮૦નો માસિક પગાર મળતો[૯] મહોર અગરશી અગીયાર માસા વજનની, અને રૂપીઓ સાડા અગીઆર માસનો હોય છે ખજાનામા નાણુ મોકલવા માટે એક ગાડામા (બે બળદનુ) ચાલીસ હઝાર રૂપીઆ ભરવામા આવે છે લાખ રૂપીઆ માટે ત્રણ ગાડા કામમા લેવાય છે

કાપડબજારનુ જકાતખાતુ આ ખાતુ 'પાચ ટકાખાતુ' પણ કહેવાય છે પહેલા કાપડ ઉપર પાચ ટકા લેવાતા પરંતુ ઔરંગઝેબના વખતમા મુસલમાનો પાસેથી અઢી ટકા, ખ્રીસ્તી પાસેથી સાડાત્રણ ટકા અને હિંદુ પાસેથી પાચ ટકા લેવાનો ઠરાવ થયો હતો[૧૦] પરાઓમા જકાત લેવાની માડવીઓ હતી ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમા કરોડગીરી ખાતુ કાઢવામા આવ્યુ હતુ પણ તે તુરત બધ થયુ હતુ કાપડ જકાત ખાતામા વહેપારીઓના માલની તપાસ થતી આ ખાતામા અમીન અને દરોગો રહેતા નાકાની તપાસ માટે ૧૦ સ્વાર અને ૫૦ પેદળ રહેતુ મુકીમ (એ ખાતાનો એક અમલદાર) બજારોમા બીજી ચીજોની કિંમત નક્કી કરી તે ઉપર સેંકડે બાર આના જકાત લઈ ખજાનામા ભરતો નેનપુરમા (આસ્તોડીઆ બહાર) આ જકાતખાતામા સુરતથી આવતા કરિયાણાની જકાત લેવાતી અને ચામડાની માડવી પણ ત્યા જ હતી ત્યા પાકા ચામડાનું મહેસુલ લેવાતુ ખાતાના મુત્સદ્દીઓની મહોરની પહોચ લઇ વેપારી માલ છોડાવતા સુતરની જકાત પણ ત્યા જ લેવાતી આ ખાતાના નામ ઇસનપુર, જીતબાગ, કાસદા, રાજપુર, જહાગીરપુર, રખીયાલ, સરસપુર નરો ા, શાહીબાગ, અ ાનજ, શેખપુર, સરખેજ, શાહવાડી, વગેરે બીજી જગ્યાઓએ પણ હતી[૧૧]

સાયર કોઠાખાતુ (પરચુરણખાતુ) ઉપરના ઘણાખરા કેમામા સાયર ખાતાની માડવીઓ હતી તેમા અનાજ વગેરે પણ વેચાતુ અત્યારની સદીમા અહમદીનો કર્તા લખે છે કે હાલ એની કાંઈ નિશાની નથી

[૯] અહમદી પૃ ૧૮૩ (ગૂજરાતી) ખજાના ખાતાના નિયમો પણ અહમદીમા આપેલા છે [૧૦] મીરાતે અહમદી ઇંગ્રેજી અને ગુજરાતી આવૃત્તિ પૃ ૧૭૫ અને ૧૮૪ [૧૧] આ નામોમા ઇંગ્રેજી અને ગૂજરાતી આવૃત્તિઓમા ૧૦૬ ફેર છે જાણીતા નામજ અહીં લીધા છે

ઝવેરી અને મનીયારના ધધા ઉપર, હાથીદાંત લકડકામ વગેરે ઉપર સદરે એક અને બે ટકા લેખે મહેસુલ, તથા ઝવેરાત ઉપર દલાલો પાસેથી સવા ટકા પ્રમાણે મહેસુલ લેવાતું એની કચેરી જૂદી હતી **ટંકશાળખાતાની** કચેરી પણ જૂદી હતી ત્યા ચાદી ઉપર મહેસુલ લેવાતુ ચાદીનું ૧૭૨૫૦૦ દામ મહેસુન આવતુ **પાનખાતુ**, પણ જુદુ હતુ અને તે કોટવાલને તાબે હતુ તેર લાખ ચૌદહજાર દામ પાનખાતાના જમે થતા એ સિવાય સરકારી દુકાનોના **ભાડાનુ ખાતુ** અને **સરકારી ખરીદીખાતુ** હતુ ખરીદી ખાતાના અમલદારની નીમણુક મીરે સામાનની મહોરથી દિલ્હીથી થતી બાદશાહ માટે ઘોડાની જાત તપાસીને અમદાવાદમા ખરીદી થતી ખરીદીની કિંમત અને અમદાવાદમા ઘોડા જેટલો વખત રહે તેનું ખરચ ખજાનામાથી આપવાનો હુકમ હતો

કરકરાકખાના અગર પોશાકખાતું આ ખાતાની કચેરી પણ જૂદી રહેતી એમા બાદશાહને માટે ઉત્તમ પોશાક ખરીદાતો, તથા વણાવવાનો હુકમ પણ મળતો જરી કસબના કામની ખરીદી થતી કેવા ચિત્રો કાપડમા ભરાવવા એની પણ તજવીજ થતી અમદાવાદના ઇતિહાસમા આ ખાતુ કાઇક અગત્યનું છે કારણ કે આ ખાતું ખાસ થવાથી અમદાવાદમા વણકરનું કામ ખાસ બાદશાહને લાયક થતું હશે એમ સાબીત કરે છે ઢાકાની મલમલની પેઠે અહીં કિનખાબ વગેરે કામ બાદશાહને લાયક થતું હશે [૧૨] દિલ્હીના મુખ્ય અમલદારની મહોરથી અહીં અમલદાર નીમાતો અને પદર કારકુનો તથા નોકરો એ ખાતામા રહેતા

બાગખાતુ અમદાવાદના બાગબગીચા ખાતા માટે પણ બાદશાહ કાળજી રાખતા અને એનુ જૂદુ ખાતું ચાલતુ એનું વર્ણન આગળ કરીશુ આ ખાતામા શહેર ઉપરાત ગૂજરાતના બીજા બાગોની તપાસ પણ રખાતી

બેતુલ માલ (નીવારસી ખાતુ) નીવારસી માલ જમા થાય તેનું ખાતું અને અમલદારો જૂદા હતા તે મીરે સામાનની મહોરથી નીમાતા

હરડા મુરબ્બા ખાતુ આ ખાતુ વિચિત્ર છે બાદશાહને અમદાવાદની હરડેનો મુરબ્બો ખાસ ભાવતો અને ફાવતો રખિયાલમા બે હરડેના ઝાડ હતા

[૧૨] મીરાતે અહમદી ગૂ આવૃત્તિ ૧૮૯ કારીગરોના ઉત્તેજન માટે ઔરંગઝેબને બહુ કાળજી હતી

તેના ઉપર બાદશાહના ખાસ હુકમથી કાળજી લેવાતી અને એનો મુરબ્બો તૈયાર કરાવી હજુરમાં મોકલાતો. અહમદીનો કર્તા લખે છે કે એક ઝાડ સુકાઈ ગયુ અને એક મે જાતે જોયું છે. અને એનો મુરબ્બો ચાખ્યો છે. પાકી દીવાલ એ ઝાડ પાછળ કરેલી હતી. રખીયાલની આવક એ કામ પાછળ ખર્ચાઈ હતી. ચાંપાનેરમાં પણ કેટલાક ઝાડ હતા.[૧૩]

નોબત અને ઘડિયાળ ખાતું. નેબતખાતું ભદ્રના મુખ્ય દરવાજામા હતું. ઘડિયાળીઓ ૭ ૭ રૂપીઆના પગારદાર બે માણસો હતા. નગારચીઓ ચૌદ હતા અને બે અમલદાર હતા. ઘડિયાળ પહોર પ્રમાણે ઘંટ વગાડવાનું હશે પણ એ માટે કાંઈ વીગત અહમદીના કર્તાએ વિશેષ નથી લખી.

ઇમારતખાતું. આ અમદાવાદનું જાહેર બાંધકામ (Public Works)નુ ખાતું હશે. બાદશાહી બાગોની ઇમારતો અને શહેરનો કોટ તુટે ત્યારે તેની મરામત આ ખાતું કરતું. નાનાં ખરચ સૂબાના દીવાનની પરવાનગીથી થતા પણ મોટા ખરચના અડસટ્ટા કરી બાદશાહની મંજુરી મંગાવવી પડતી

તોપખાનાનું ખાતું. આ ખાતામા તોપો રહેતી અને એની વ્યવસ્થા માટે અમલદાર નીમાતો પાછળની અવ્યવસ્થામા સુબાઓ અને બીજા લોકો તોપો લઇ ગયા. આ ખાતાનો અમલદાર મીરે આતિશને બદલે મીરે સામાનની મહોરથી નીમાતો.

લંગરખાતું. (સદાવ્રતખાતુ). આ ખાતા માટે રોજના રૂ. ૫૦) મંજુર થયેલા હતા. અને તેમા ખાવાનું પકાવી ગરીબોને વહેંચાય છે. એમાથી રૂ. ૫) શાહઆલમ સાહેબની દરગાહના લંગરખાનામા, રૂ ૧૦) પાટણ શહેરના સદાવ્રતમા, રૂ. ૧–૩–૦ શાહ વજીઉદ્દીન અલવીની દરગાહના સદાવ્રતમા, અને રૂ. ૨) શેખ ઉલ ઇસ્લામના મદરસામા વાપરવામા આવે છે. અને બાકીના સુલતાન અહમદશાહના હજીરાના લંગરખાનામા વાપરવામા આવે છે. આ રીવાજ થોડે ઘણે અંશે આજે પણ ચાલુ છે

દારૂસ્સિફા–ઔષધાલયખાતુ. આ ખાતામા એક મુખ્ય હકીમ રહે છે અને એ વ્યવસ્થા રાખે છે. શાહ વજીઉદ્દીનની દરગાહ આગળ દસ આના રોજે

[૧૩] મીરાતે અહમદી પૃ. ૧૮૧. ગૂ આરકિ પૃ. ૧૯૦

એક હકીમ રાખવામાં આવે છે. બે હિંદુ આયુર્વેદી વૈદ્ય પણ રખાય છે અને એકને દસ આના રોજ તથા બીજાને આઠ આના રોજ અપાય છે. દવાઓ માટે રોજના આઠ આના આપવામાં આવે છે. ગરીબોને ખાવાનું પણ અપાય છે. જર્રાહ અગર વાઢકાપ માટે (સરજન) એક વૈદ્ય રાખેલો છે. એનો આઠ આના રોજ છે. દવા, ગરીબોની ખોરાકી, વગેરે ખર્ચના વર્ષે બે હજાર રૂપીઆ નીવારસી ખાતામાથી આપવાનો ઠરાવ છે.

ચીત્તાખાતું. (યુઝખાતુ) પાલણપુર, કાકરેજ વગેરે બાજુ બીજા કરતા ચિત્તા સારા થાય છે. તેમને પકડવામા આવે છે એ ખાતામા ૨૪ માણસો રહે છે.

ડગલા અને કામળા ખાતું. શિયાળામા ગરીબોને ઓઢવાને કામળા અને ડગલા આપવા માટે દર વર્ષે રૂ. ૧૫૦૦) ખર્ચાય છે. ઔરંગઝેબે એ ખાતું ઉઘાડેલું છે. બીજુ એક ખાતું બાદશાહ મુહમ્મદશાહના (દિલ્હીના) વખતમાં દર માસની તા ૧૧ તથા ૧૨મીએ ખરચવાની રકમ માટે ખોલવામાં આવ્યું હતું. પેગંબર સાહેબના જન્મ દીવસની રાત્રીને માટે રૂ. ૧૧૨) ખર્ચના મજુર થયા હતા.[૧૪]

આ પ્રમાણે મોગલાઇ સુધી વહીવટ હતો મરેઠાઓને વહીવટની દરકાર નહોતી. ઇજારાના રૂપીઆ ભેગા કરવાની જ કાળજી હતી. એટલે એ મળે એટલે જૂના ખાતા ચાલે કે ન ચાલે તે સરખું જ હતું. છતાં ગાયકવાડના વહીવટ દરમ્યાન સુબાઓએ વહીવટ ઠીક કરેલો. મરેઠા સમયમાં વહીવટ નબળો પડીને જે અવ્યવસ્થા થઇ હતી તે કાકાસાહેબ સુબાના સમયમાં કાંઇક ઠીક ચાલ્યુ. એમના વખતમાં નીવારસી કચેરીના કાયદામાં જે ફેર પડયો તે આગળ જોયો છે. એ બાબત ત્રણ દરવાજા ઉપર લેખનો પત્થર લાગડેલો તે હાલ પણ મરેઠા રાજ્યનું શુભ કાર્ય બતાવી રહ્યો છે. ઈ. સ. ૧૮૧૮થી બ્રીટીશે વહીવટ લીધો. બ્રીટીશનો વહીવટ આખા હિંદુસ્તાનનાં બીજાં શહેરોનો હતો એવોજ અમદાવાદનો એટલે હાલ જાણીતો જ છે, અને એનો વિસ્તાર કરવાની અગત્ય નથી. અમદાવાદ મુંબાઈ ઇલાકાના ઉત્તર વિભાગનું મુખ્ય શહેર એટલે ઘણી કચેરીઓ હાલ પણ અમદાવાદમાં છે, અને એ જાણીતી છે. કેટલાક બાદશાહી મકાનો તથા

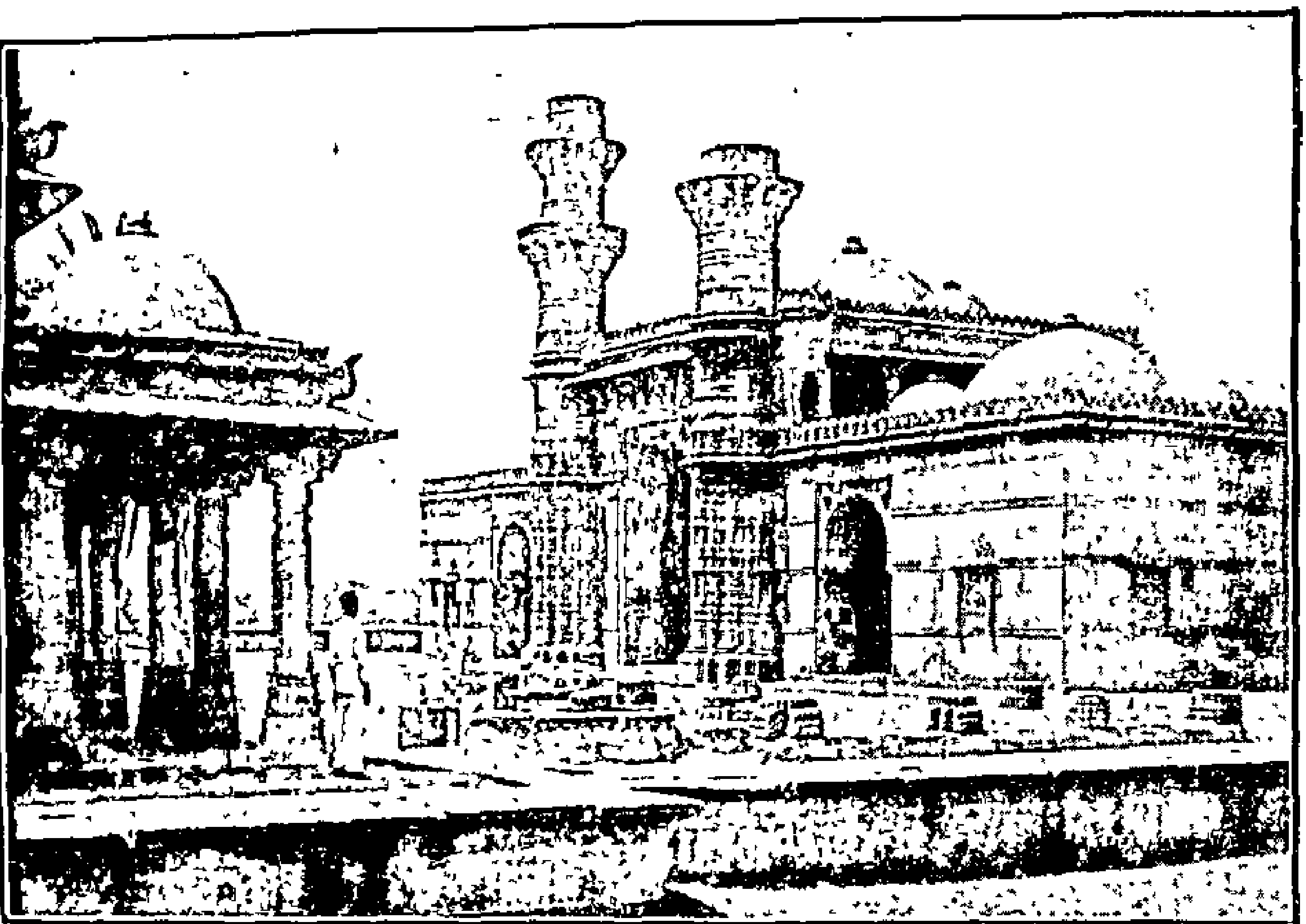
[૧૪] અહમદીની બન્ને આવૃત્તિઓ સરખાવી તે ઉપરથી આ બધો સાર લખ્યો છે

મસ્જીદોમા પહેલા કચેરીઓ બેસતી પણ હવે જૂદા મકાનો થાય છે પોસ્ટ ઓફીસ હજી પણ આજમખાના મહેલમા છે ઉત્તર વિભાગના કેળવણીખાતાનો મુખ્ય અમલદાર બાદશાહી નગારખાનાની જગ્યાએ બેસે છે ભદ્રમા અગ્નિખુણે સદર અદાલતો માટે નવા મકાનો બંધાયા છે, પણ એના દફતરો આજમખાના મહેલના પાછલા ભાગમા રહે છે. ઉત્તર વિભાગના કમીશનર અમદાવાદમા રહે છે, અને શાહીબાગનો જૂનો બાદશાહી મહેલ વાપરે છે. એમની ઓફીસ પણ બાજુમા છે. કલેકટરના હાથમા અમદાવાદનો મુખ્ય અધિકાર છે એમ કહેવાય, પણ આખા જીલ્લાનુ કામ હાથમા હોવાથી શહેર માટે ધ્યાન રાખવાનો કલેકટરને બહુ વખત મળે નહિ પોલીસ ખાતુ જૂદુજ છે શહેરની અંદર તથા બહારના ફોઝદારો જૂદા નીમાય છે, પણ એનો વહીવટ જૂની રીત કરતા જૂદો જ છે પબ્લીક વર્ક્સખાતુ ઇજિનેરના તાબામા, અને તીજોરીખાતુ તથા દસક્રોઇના મામલતદારની કચેરીઓ પણ અમદાવાદમા છે જકાત અને મહેસુલખાતા પહેલાના જેવા હાલ હોતા નથી શહેર સુધરાઇ માટે દરવાજે મ્યુનીસીપેલીટી કેટલીક ચીજો ઉપર વેરા લેતી તે હવે બંધ થયુ છે લોકલબોર્ડની કચેરી જૂદી છે અને શહેરની હદ ઉપર રસ્તા માટે ગાડીઓ પાસેથી ટોલ લેવાનુ કામ લોકલબોર્ડ કરે છે હાલના વહીવટ ખાતાની વાત હાલ જાણીતી છે એટલે આ વર્ણનમા એના વિસ્તારની અગત્ય નથી

શહેરના વહીવટની અને ઉપજની ઘણીખરી બાબત મ્યુનીસીપેલીટીના હાથની વાત છે પહેલા મ્યુનીસીપેલીટી જેવુ કાંઈ ન હોવાથી વહીવટ એટલે સરકારી ખાતા જ મનાતા મ્યુનીસીપેલીટી બાબત આગળ જોઇશુ બાદશાહી (મોગલ) વખતમા શહેરની આવક આ પ્રમાણે હતી—રૂા ૫૦૦૦૦) પરાનું મહેસુલ (જમીનની સાથ) વનસ્પતિ વેરો રૂા ૧૦૦૦૦૦૦) સિક્કા વેરો રૂા ૩૦૦૦૦૦), એ મળી રૂા ૧૩૫૦૦૦૦) થતા હતા અને ફોજદારી તાબાના ખાતામાથી રૂા ૨૦૦૦૦૦) આવતા હતા તેમા કોટવાલના ખાતામાથી રૂા ૧૫૦૦૦), પાન બજારનુ મહેસુલ રૂા ૫૦૦૦૦), ઘોડા વગેરેના વેચાણ ઉપરથી રૂા ૧૦૦૦૦), લાખના વેચાણના રૂા ૫૦૦૦), તાર કસબના વેચાણના રૂા ૧૦૦૦૦), અફીણ બજારના રૂા ૫૦૦૦), રેશમ ઉપરના રૂા ૧૮૦૦૦), વેતરા મજુરોનો વેરો રૂા ૫૦૦૦), ખાનગી બેપીઆનો વેરો રૂા ૧૫૦૦), ખોટા કાટલા કરનારના

દંડ રૂા. ૫૦૦૦), દુકાનોનો વેરો રૂ. ૧૫૦૦૦), શહેરનાં બાર પરાંની ઉપજ રૂા. ૩૫૦૦); દરવાજાની ઉપજ (ટોલ) રૂા ૧૩૦૦૦), બીજાં પરાંની ઉપજ રૂા. ૧૪૦૦૦); મીઠાઇ અને પરચુરણ ચીજોનો વેરો રૂા. ૫૦૦૦), આ બધું મળી રૂા. ૧૫૫૦૦૦૦) ઉપજ હતી.[૧૫] આ ઉપજ શહેરની જ હતી. તાલુકાના ગામની ઉપજ જૂદી રહેતી. આ મોગલાઇના છેલ્લા સમયની ઉપજ હોય એમ જણાય છે. બાદશાહી સમયમા કે મોગલાઈમાં કે મરાઠી સમયમાં ઉપજ માટે ચોક્કસ તો કાંઇ જ કહી શકાય નહિં. રાજકર્તાના મગજના તુરંગ ઉપર ઉપજ વધઘટ થાય. હાલની અમદાવાદની ખરી ઉપજ મ્યુનીસીપેલીટીની ઉપજ ઉપ-રથી કાઢી શકાય. પણ એ બન્નેમાં ફેર છે. ઈનકમટેક્સ પણ શહેરની ઉપજમા ગણી શકાય પણ તે હિંદી સરકારમાં જાય છે અને મ્યુનીસીપેલીટીની ઉપજ શહેર સુધરાઇમા વપરાય છે.

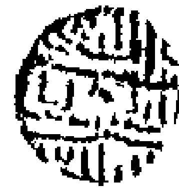
[૧૫] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૧૩૧-૧૩૩.

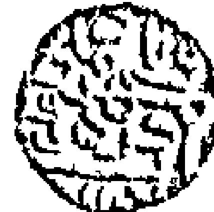
૨૬ બીબી અચુત કુકીની મસ્જિદ

૨

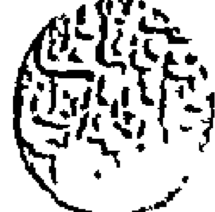

૪

૬

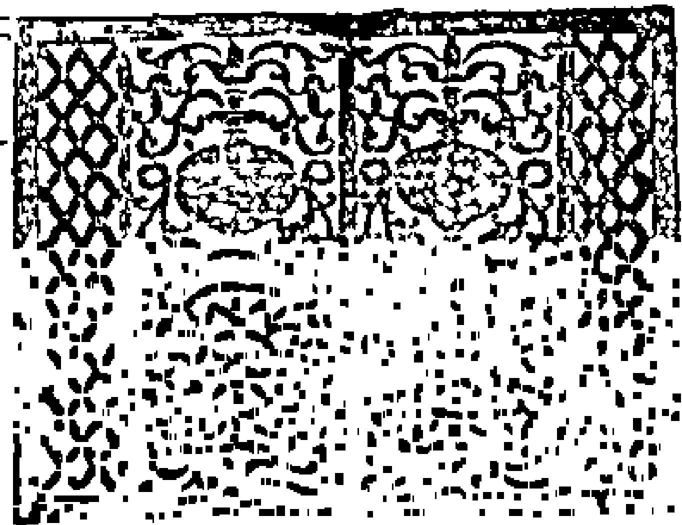

૧૫ અમદાવાદની ટંકશાળના, મુસલમાન બાદશાહોના સમયના સિક્કાઓ

૧ અહમદશાહનો ત્રાંબાના સિક્કો (અહમદશાહ અસ્સુલતાન નાસીરૂદ્દુનિયા વદ્દીન અબુલફતહ) ૨ મુહમ્મદશાહ બીજાનો ત્રાંબાનો સિક્કો (અસ્સુલતાન મુહમ્મદશાહ અબુલ મુહામીદ અસ્સુલતાન ગ્યાસુદ્દુનિયા વદ્દીન) ૩ કુતુબુદ્દીન અહમદશાહનો સોનાનો સિક્કો (કુતુબુદ્દુનિયા વદ્દીન અહમદશાહ અસ્સુલતાન અલ ખલીફા અમીરૂલ મોમીનીન ખલ્લદ ખીલાફત હુ હી ૮૬૧) ૪ મુહમ્મદશાહ બીજાનો ત્રાંબાનો સિક્કો હી ૮૫૦ (સિક્કે સુલતાન ગ્યાસુદ્દીન મુહમ્મદશાહ બાદ, તાબ દારૂઝર્બ ગર્દ કુર્મ મેહેમદાબાદ બાદ) ૫ મહમૂદ બેગડાનો સોનાનો સિક્કો (નાસીરૂદ્દુનિયા વદ્દીન અબુલફતહ મહમૂદશાહ બીન કુતુબશાહ બીન મુહમ્મદશાહ અસ્સુલતાન હી ૮૬૩) ૬ મહમૂદ બેગડાનો ત્રાંબાનો સિક્કો હી ૮૬૪ (મહમૂદશાહ બીન મુહમ્મદશાહ અસ્સુલતાન ઉસ્સુલતાનુલ આઝમ નસીરૂદ્દુનિયા વદ્દીન) ૭ બહાદુરશાહનો રૂપાનો સિક્કો હી ૯૩૩ (કુતુબુદ્દુનિયા વદ્દીન અબુલ ફત્હ બહાદુરશાહ બીન મુઝફ્ફરશાહ બીન મહમૂદશાહ બીન મુહમ્મદશાહ બીન અહમદશાહ બીન મુહમ્મદશાહ બીન મુઝફ્ફરશાહ—૯૩૩)

પ્રકરણ ઓગણીસું

અમદાવાદની ટંકશાળ અને સિક્કા

ટંકશાળ

અમદાવાદમાં ખૂણે પડેલો એક નાનો ભાગ હાલ પણ ટંકશાળ તરીકે ઓળખાય છે એ જગ્યાએ બાદશાહ જહાંગીરના સમયની ટંકશાળ હતી મોગલ સામ્રાજ્ય પહેલા અમદાવાદ જ્યારે સ્વતંત્ર ગૂર્જર-મુસલીમ સામ્રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર હતું ત્યારે ત્યાં મોટી મુખ્ય ટંકશાળ હોય એમાં નવાઈ નથી એ ટંકશાળ ક્યાં હશે એ જાણવાનું હાલ કાંઈ સાધન નથી બાદશાહ જહાંગીરે નવી જગ્યાએ જ ટંકશાળ કરાવી હશે કે જૂની ટંકશાળને સુધરાવી હશે એ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે પરંતુ પોણાબસો વર્ષની સ્વતંત્ર બાદશાહીમાં મહારાજ્યને શોભે એવી ટંકશાળ અમદાવાદમાં હશે એમ માની શકાય

અમદાવાદની ટંકશાળના સિક્કા

બાદશાહ અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યા પછી અમદાવાદમાં તુરત સિક્કા પાડવાનું કામ શરૂ થયું હશે પરંતુ અમદાવાદના નામના સિક્કા કમનસીબે બહુ જ ઓછા જડેલા છે સ્વતંત્ર બાદશાહીમાં ગૂજરાતમાં પાંચ જગ્યાએ સિક્કા પડયા છે એમ જણાય છે એમાં મુખ્ય નગર તરીકે અમદાવાદ, બીજું અહમનગર (ઇડર પાસે) ત્રીજું મુસ્તફાબાદ (જૂનાગઢ), ચોથું મુહમ્મદાબાદ (ચાંપાનેર), આ ચાર જગ્યા ઉપરાંત ખાનપુર[1]ના નામના થોડા સિક્કા પણ મળે છે પરંતુ ગૂજરાતના બાદશાહોના સિક્કાઓનો મોટો

[1] ખાનપુરની ટંકશાળ માટે ડૉ ટેલર કાંઈ ચોક્કસ લખતા નથી મહી નદી ઉપર ખાનપુર છે તે એ હશે એમ કલ્પના કરે છે

ભાગ તો ટંકશાળના શહેરના નામ વગરનો જ જડેલો છે, અને કેટલાકમાં સાલનું વર્ષ પણ આપેલું નથી. સુલતાનની શરૂઆતથી ઘણાં વર્ષો સુધી અમદાવાદના નામના સિક્કા મળતા નથી. ફક્ત છેવટનાં વર્ષોમાં એવા સિક્કા મળે છે. એટલે શરૂઆતના જે સિક્કાઓમાં ટંકશાળના શહેરનું નામ નથી તે બધા કોઇ પણ શહેરના નામ વગરના છે.

ડૉ. ટેલરનો મત

અમદાવાદમાં લાંબો સમય રહી ગૂજરાતના સિક્કાઓનો ખાસ અભ્યાસ કરી બાદશાહી અને એ પછીના સમયના સિક્કાઓ ઉપર વિદ્વત્તાપૂર્ણ સમર્થ લેખ તૈયાર કરી રેવરન્ડ ડૉ. ટેલરે ગૂજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસકો ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. એમનું માનવું અહીં ખાસ વજનવાળું ગણી શકાય. ડૉ. ટેલર " ગૂજરાતની બાદશાહીના સિક્કા " એ નામના પોતાના લેખમાં લખે છે કેઃ—"આખી ગૂજરાતી સુલ્તાનતના સમયમાં એના પાટનગરની જ ટંકશાળમાં સિક્કા પાડવાની પ્રવૃત્તિ છેવટના વર્ષો-હી. સં. ૯૭૦-૯૭૭-૯૭૮ અને ૯૯૧ના વર્ષોમા જ થઇ હોય એ કેવળ અશક્ય જ વાત જણાય છે. આ અશક્યતા જ એટલી ભારે છે કે એથી આપણે ટંકશાળના નામ વગરના બધાયે સિક્કા અમદાવાદમાં જ પડ્યા હશે એમ વાંધા વગર હિંમતથી માનીએ, અને એવા સિક્કા ઘણા છે. અમદાવાદમા ગૂજરાતની પહેલી ટંકશાળ થઈ હોય અને સમય તથા ઉપયોગિતા બન્નેથી એનું મહત્ત્વ બહુ હોય, એટલે એનું નામ સિક્કા ઉપર લખવું જરૂરનું જણાયું ન હોય. એથી ઉલટું બીજી ટંકશાળોનાં નામ આપ્યાં છે અને પ્રમાણમા એવા એવા સિક્કા ઓછા છે એટલે અમદાવાદથી જૂદા પાડવાને બીજી ટંકશાળોના નામ પાડ્યાં હોય."[૨]

આ દલીલ સત્ય અને મજબુત છે. શરૂઆતમાં અમદાવાદની ટંકશાળ જ હોય, અને એ મુખ્ય શહેર હોવાથી એનું નામ સિક્કા ઉપર ન પાડ્યું હોય. પાછળથી બીજાં શહેરોમાં ટંકશાળો થઇ એટલે એને જૂદી પાડવા તે તે

[૨] Dr. Taylor's Coins of Gujarat Sultanat p. 35. સમર્થન માટે સરખાવો પ્રો. કોમીસેરીયેટ કૃત. History of Gujarat Saltanat in J. B. B. R. A. S. No. LXXI. P 103.

ટંકશાળના નામ વગરના સિક્કા અમદાવાદના છે

શહેરનાં નામ લખ્યા હોય. એટલે અમદાવાદના બાદશાહોના સિક્કામાં જેના ઉપર ટંકશાળનું નામ ન હોય તેને અમદાવાદમાં પડેલા સિક્કા તરીકે આપણે વગર હરકતે ધારી શકીએ. અકબરે અમદાવાદ લીધા પછી તુરત પડેલા સિક્કામા 'ટંકશાળનું સ્થાન' એવું નામ અમદાવાદનુ' આપ્યું છે. એટલે અમદાવાદની ટંકશાળની પ્રવૃત્તિ બીજા શહેરો કરતાં વધારે હશે, અને એથી અમદાવાદમાં પડેલા સિક્કા ઉપર નામ લખવું જરૂરનું નહિં લાગ્યું હોય.

નામ ત્રાંબાના સિક્કા ઉપર ખાસ દેખાય છે

સિક્કાઓમાં અમદાવાદની ટંકશાળનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તો સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના સમયમાં એટલે બાદશાહીના અંત સમયમા જ કર્યો છે એવા સ્પષ્ટ નિર્દેશવાળા સિક્કાઓ ત્રાંબાના જ હાથ લાગ્યા છે. બીજી ભારે ધાતુના જે સિક્કા છે તેના ઉપર બીજી ટંકશાળોનાં નામ છે, અને નામ વગરનો જે મોટો ભાગ છે તેને આપણે અમદાવાદના સિક્કા કહી શકીએ.

અમદાવાદની ટંકશાળના નામ

અમદાવાદના નામના જે સિક્કાઓ છે તેમાં અમદાવાદને "શહરે મુઆઝમ–મહાન શહેર–કહેલું છે. અકબર બાદશાહના સમયના અમદાવાદના સિક્કા ઉપર 'દાર–અલ–દર્બ–ટંકશાળનુ સ્થાન, એવું વિશેષણ અમદાવાદને આપેલું છે. આ વિશેષણ સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના કેટલાક સિક્કા ઉપર પણ જણાય છે, અને એ એણે ફરી અમદાવાદ લીધુ તે સમયના છે. અકબર બાદશાહના સમયના કેટલાક સિક્કાઓમાં અમદાવાદને દાર–અલ–ખિલાફત'–ખિલાફતનું સ્થાન, 'દાર–અલ–સલ્તનત', મહારાજ્યનું સ્થાન, એવાં વિશેષણો આપેલાં છે; અને રબી–અલ–દરજાતના રૂપીઆ ઉપર 'ઝિનત–ઉલ–બિલદ" એવું નામ લખેલું છે એનો અર્થ 'શહેરોનું સૌંદર્ય' એવો થાય છે.

સુલતાન અહમદશાહના રાજ્યના સોળ વર્ષ પછી એણે ઈડર પાસે અહમદનગર વસાવ્યું. એટલે એ પછીના કેટલાક સિક્કા ઉપર અહમદનગરનું નામ છે. એ તથા અમદાવાદ એ બે જ શહેરો અહમદશાહના સમયમા ટંકશાળ-

વાળા હોય એમ જણાય છે. અહમદનગરના સિક્કા ઉપર એનું નામ છે. એટલે અહમદશાહના જે સિક્કા સાલ તથા ટંકશાળના નામ વગરના છે તે બધા અમદાવાદના હોય એમ ચોક્કસ માની શકાય.

સુલતાન અહમદના પુત્ર મુહમ્મદ અને તેના પુત્ર કુતુબુદ્દીન અને મહમૂદ બેગડાના સિક્કા, તથા તે પછીના જેમણે વધારે વર્ષ રાજ્ય કરેલું તેવા બાદશાહોના સિક્કા જડેલા છે. મહમૂદ બેગડાના સમયના શરૂઆતના સિક્કામા ટંકશાળનુ નામ આપેલુ નથી સંવત આપી છે. જૂનાગઢ અને ચાંપાનેરની ટંકશાળો એના રાજ્યની શરૂઆતના સમયમા હતી નહિ

સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સિક્કા

એટલે એ બધા સિક્કા પણ અમદાવાદનાજ મનાય બધા બાદશાહોમા મહમૂદ બેગડાના સિક્કા સર્વથી સુદર દેખાવના છે. સોનારૂપાના સિક્કા પણ મળે છે આ બાદશાહના સમયમા પડેલા રૂપાના સિક્કા 'મહમૂદી'ને નામે પ્રસિદ્ધ થયા હતા, અને એના પછીના ઘણા બાદશાહોના સમય સુધી એ ચાલતા હતા અમદાવાદના બજારમા જૂના સિક્કા તરીકે મહમૂદી ઘણીવાર હાથ લાગે છે બાદશાહનું નામ એના સમયના સિક્કાને અગર સાધારણ રીતે સિક્કા માત્રને લાગુ પડ્યું એવો દાખલો ફ્રેંચ નેપોલિયન નામના સિક્કા સમ્રાટ નેપોલિયનના નામથી કહેવાયા એમા મળી આવે છે. સિક્કાના વજન વારવાર બદલાતા હોવાથી મહમૂદીની કિંમત કેટલી તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી પરતુ ઈ સ. ૧૬૩૩મા આવેલો મુસાફર મેન્ડેસ્લો લખે છે કે "મહમૂદી સિક્કા હલકી મેળવણીથી બનાવાય છે, અને તે સુરત ભરૂચ તથા ખભાતમા આવે છે ૨૬ પૈસાનો એક મહમૂદી અને ૫૪ પૈસાનો એક રૂપીઓ એમ ચાલે છે" મહમૂદીની કિંમત માટે રા મગનલાલ વખતચદે પણ આ પ્રમાણે જ લખેલુ છે આ ઉપરથી બાદશાહી સમયમા મહમૂદી સુરત વગેરે જગ્યાએ જ ચાલતા હશે, અને અમદાવાદમા નહિ ચાલતા હોય એમ માનવાનું નથી દાદાહરીની વાવના લેખમા મહમૂદીનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી ખુદ મહમૂદ બેગડાના સમયથી જ એના રૂપીઆને મહમૂદી નામ અપાયુ હોય એમ સ્પષ્ટ થાય છે

સાધારણ રીતે બાદશાહી સમયના રૂપીઆને ટંકા કહેતા. એ સમયના દસ્તાવેજોમા અમુક 'રાજ્યટંકા' એ રીતે રકમનો ઉલ્લેખ થતો એટલે વધારે ઓછા વજનનો બાધ આવતો નહિ ગેઝેટીઅરના લેખક જણાવે છે કે ટંકશાળ

ઉપર શહેરની એક નામાંકિત વેપારી પેઢીની પણ દેખરેખ તે સમયે રહેતી, અને દર ૧૦૦ સિક્કે રૂા. ૧૩–૪–૦ ધરમાદા વગેરેને માટે જૂદા કાઢવામા આવતા સોના ચાદીના બજાર ઉપર પણ ટંકશાળનો અધિકારીવર્ગ દેખરેખ રાખતો.

સિક્કાના આકાર ગોળ છે. પણ કેટલાકમા અંદર જૂદા જૂદા આકારની કિનારી બાધીને અક્ષરો કોતર્યા છે કેટલાકમા ગોળ પણ કાગરાવાળી કિનારી, કેટલાકમા ચોરસ કિનારી, અને કેટલાકમા ચોરસ કિનારને વચ્ચેથી ખૂણા પાડી તારા જેવી કિનારી બાધી અક્ષરો કોતરેલા છે.[3]

સિક્કાઓમા મોગલઇના સિક્કાઓની પેઠે ખલીફોના નામ દેખાતા નથી. બાદશાહોના નામ અને કોઇકોઇમા આખી વશાવળી આપેલી છે. ઘણા સિક્કાઓમા સાલ અને બાદશાહના નામ હોય છે

સિક્કાઓનુ લખાણ

સુલતાન મહમૂદ બેગડાના એક સોનાના સિક્કામા આગળ – "મહમૂદશાહ નસીર ઉદ્ દુનિયા વુદ્દીન અબુલ ફતહ", અને પાછળ.–અખ કુતુબશાહ બીન મુહમ્મશાહ સુલતાન " એમ લખેલું છે. એનો અર્થ "મહમૂદ, દુનિયા અને ધર્મનો રક્ષક તથા વિજયનો પિતા કુતુબશાહનો ભાઇ, મુહમ્મદશાહનો પુત્ર, સુલતાન" એવો થાય છે. આ સોનાનો સિક્કો હી. સં. ૮૬૩ એટલે મહમૂદ ગાદીએ આવ્યો તે જ વર્ષનો છે. ઘણા સિક્કા ઉપર બાપના નામ નથી લખ્યા. ફક્ત હી. સં ૮૨૮ના સુલતાન અહમદના સિક્કા ઉપર છે, અને સુલતાન મહમૂદ પછીના સિક્કાઓ ઉપર છે.

સુલતાન બહાદુરના હી. સ ૯૩૩ના એક સિક્કા ઉપર છેક આદ્ય સ્થાપક સુલતાન મુઝફ્ફર પહેલા સુધીની વંશાવળી આપેલી છે એ પણ એના રાજ્યની શરૂઆતના સમયનો સિક્કો હોવાથી ટંકશાળનું નામ નથી, એ કારણથી એ અમદાવાદની ટંકશાળનો હોવો જોઇએ. એ સિક્કો ચાદીનો છે[4] બાદશાહી સિક્કાઓના જૂદા જૂદા લખાણ આગળ આપ્યા છે.

અકબર બાદશાહના સિક્કા જે અમદાવાદમા પડેલા તે રસ પડે એવા

[૩] સરખાવો ડૅા. ટેલરના લેખમા આપેલા સિક્કાના ચિત્રો અને લેખ પૃ. ૪૯થી૬૦.

[૪] Coins of Gujarat Sultanat p. 30, 33, 52

છે. અમદાવાદનું નામ 'ટંકશાળનું સ્થાન' 'દાર–અલ–ઝર્બ' અકબરે શરૂઆતમાં રાખ્યું હતું એ જોયું. એ પછી જે નામ રાખ્યાં હતાં તે પણ જોયાં.

અકબરના સિક્કા

શરૂઆતમાં 'અકબર' નામની આગળ 'જલાલુદ્દીન' અને પાછળ 'બાદશાહે ગાઝી" વગેરે ઉપનામો અકબરે પાછળથી કાઢી નાખ્યાં. મોગલ સિક્કાઓમાં ખલીફનાં નામો લખાતાં તે પણ ન લખ્યાં. એમ કહેવાય છે કે અકબરની ધાર્મિક માન્યતાઓમાં પાછળથી બહુ ફેર થયો હતો. તેની અસર એના સિક્કાઓ ઉપર પણ રહી ગઈ છે. ઈ. સ. ૧૫૮૪ પછી હીજરી સંવતને બદલે અકબરના રાજ્યાભિષેકના વર્ષથી નવો સંવત ગણી, ઈલાહી સં. સિક્કા ઉપર પડવા માંડયો. અને 'અલ્લાહુ અકબર' એ શબ્દો એવી રીતે લખવા માંડયા કે એનો બેવડો અર્થ થાય. 'પરમેશ્વર મહાન છે' અગર 'અકબર પરમેશ્વર છે' એમ બે અર્થ નીકળી શકે એવી રીતે લખવું શરૂ કર્યું. આમ કરવામાં અકબરની માન્યતા માટે મતભેદ સંભવી શકે. પરંતુ પોતામાં ઈશ્વરી અંશ છે એમ પ્રજાને મનવવા માટે અકબરની ઇચ્છા હશે એમ મી. રોજરનું ધારવું છે.[૫] હી. સં. ૯૮૭મા અમદાવાદની ટંકશાળમા પડેલા અકબરના એક સિક્કામાં તો 'અલ્લાહુ અકબર'–'ઈશ્વર સર્વથી મોટો છે,' એ શબ્દોને બદલે 'અકબર અલ્લાહ'–'અકબર ઈશ્વર છે' એવા શબ્દો લખેલા છે, અને એ ઉપલી માન્યતાનું સમર્થન કરે છે. ઘણાયે સિક્કાઓ "અકબર અલ્લાહ, જલ્લ જલાલુહુ", અકબર ઈશ્વર છે એની કીર્તિ વધો" એવા શબ્દો આગળ લખેલા અને પાછળના ભાગ ઉપર ટંકશાળનું શહેર તથા ઈલાહી સંવત લખેલા બજારોમાં થોડા આનામાં કોઈવાર વેચાતા મળી આવે છે.[૬]

જહાંગીર બાદશાહ જ્યારે અમદાવાદમાં રહ્યા ત્યારે અમદાવાદ શહેરનો વહીવટ નૂરજહાં બેગમે કર્યો હતો. અમદાવાદમાં કાળુપુર જતાં જે ટંકશાળની છે જગ્યા આવે છે એ જહાંગીરની ટંકશાળને નામે ઓળખાય છે. એ ટંકશાળમાં "નૂરજહાં, જહાંગીરની સ્ત્રી, અમદાવાદની સ્ત્રી સુબેદાર" એવા શબ્દો સાથે સિક્કો પડયો હતો. મોગલ સામ્રાજ્યમાં ટંકશાળો ઘણી જગ્યાએ

[૫] જુઓ J. B. B. R. A. S. LXXIV. પૃ. ૧૪૪.
[૬] એજ પૃ. ૧૪૩–૧૪૫.

ા. પરંતુ સોનાના સિક્કાની ટંકશાળો ચાર જ હતી. એ ચારમાં અમદા-
દનું સ્થાન હતું. મોગલ રાજ્યમાં ખાસ નોંધવા જેવો બનાવ એ છે કે
હજહાં બીમાર પડયા પછી મુરાદબક્ષે અમદાવાદમાં ગાદીએ બેસી પોતાને
મે સિક્કો પડાવ્યો હતો. પ્રો. વિન્સેન્ટ સ્મીથે પોતાના ગ્રંથમાં મુરાદબક્ષનો
ક સિક્કો, એ જ વખતનો, ગાદી બેઠો તેનું વર્ણન કરતાં આપ્યો છે, અને
ના ઉપર અમદાવાદનો છે એમ એમણે લખ્યું નથી. પરંતુ એ અમદાવાદ
વાય બીજે પડે તેમ હતું જ નહિ, એમ વિન્સેન્ટ સ્મીથ પોતે લખે છે તે ઉપરથી
મજાય છે. એટલે એ અમદાવાદનો જ સિક્કો છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી.
મ નામના કેટલાક સિક્કા મોગલાઈમાં ચાલ્યા છે. એની કિંમત નક્કી થઈ
કી નથી. પરંતુ એ ત્રાંબાના હશે એમ લાગે છે. મીરાતે અહમદી (પૃ. ૨૭૩)માં
ોદ માસા વજનના દામ ગણવા માટે અરંગઝેબના સમયમાં હુકમ આવ્યાનો
લ્લેખ કરેલો છે. એ વખતે ત્રાંબાના સિક્કાની તાણ પડવાથી અમદાવાદના
રાફોએ લોઢાના પૈસા પાડી ચલાવી દાધા હતા. એ કારણથી સુબા એ દેશાવરથી
ાંબું ખરીદી ત્રાંબાના સિક્કા પડાવ્યા. ટંકશાળના દરોગા (manager)ને
સા ઉપર મહેસુલ ન લેવાના હુકમનો પણ ઉલ્લેખ આવે છે. આગળ
પૃ. ૩૫૧) અમદાવાદના શરાફોએ એકમત થઈ ઓછા વજનના રૂપીઆ
લાવી દઇ એ રૂપીઆ લેતી વખતે ભારે વટાવ માંગી પ્રજાને હરકત કરવાનો
ણ ઉલ્લેખ છે.

મોગલાઇ પછી મરેઠાઓએ એ જ ટંકશાળમા સિક્કો પડાવ્યાનું એ
ાજ્યના પ્રકરણમાં જોયું. જૂના રૂપીઆમા મરેઠા સરકારે થોડાં ચિન્હોનો
રફાર કર્યો હતો. એને સિક્કાઈ રૂપીઆ કહેતા. એ રૂપીઆ કાઠીઆવાડ સુધી
ાલતા હતા. ઈ. સ. ૧૮૧૭મા મી. ડનલોપે ટંકશાળ બંધ દેખી, અને સિક્કાના
લણની ઘણી અછતને લીધે વેપાર બગડી ગયેલો દીઠો. મોગલાઈના અંત
ામયમાં થયેલું તથા મરેઠા કાળમા ચાલુ રહી આ સમયે પણ કાયમ રહેલું
ાંટનું ચલણ અમદાવાદના ચલણના ઇતિહાસમાં નવીનતા ઉમેરે છે. એ માટે
ાગળ વિસ્તારથી જોઇશું. આવી વસ્તુસ્થિતિ જોઈ મી. ડનલોપે મુંબાઇગરા
ા. ૯૩-૨૯૨ના રૂા. ૧૦૦) સિક્કાઈના હિસાબે નવા સિક્કા પડાવ્યા. એ
ખતે હાલી સિક્કા નામના સિક્કા શહેરની અંદર ચાલતા હતા, તથા અમદા-
ાદની ટંકશાળમાં પડેલાં નવ જાતનાં ચલણ બહાર કુલ્લામાં ચાલતાં હતા

એમ ગેઝેટીઅરના લેખક મી૦ લેલી લખે છે એ દરેકની કિંમતમા ફેર પડતો આ કારણથી વેપારમા અનિશ્ચિતતા રહેતી અને હૂંડીઆમણમા સટ્ટો ચાલતો. બ્રીટીશ સરકારે મી૦ ડનલોપે પડાવેલા સિક્કા ૦/ તીજોરીમા લેવાનું જાહેર કર્યાથી બજારના ખેડુતોને બહુ હરકત પડતી ઈ સ. ૧૮૨૮ સુધીમા એ સિક્કા સિવાય બીજા બધા બધ થયા એ પછી ઈ સ ૧૮૩૭મા કપની સરકારના રૂપીઆ ચાલુ થયા જૂના સિક્કા મુબાઈની ટકશાળમા ખેંચી લીધા અમદાવાદની ટંકશાળ બધ જેવી હતી તે તદ્દન બધ થઈ આમ છતા ઈ સ ૧૮૪૮મા મી૦ ફ્રેમેટ લખે છે કે વેપારીમા જૂના સિક્કા ૧૫૦૦૦૦૦) જેટલા ચાલુ હતા પણ સરકારમા ચાલતા નહિ ધીમે ધીમે એ બધ થઈ કપની સરકારના રૂપીઆ ચાલુ થઈ ગયા

અમદાવાદના બાદશાહોના અમદાવાદની ટંકશાળમા પડેલા સિક્કાઓમાથી જે જે હાથ લાગ્યા છે તેમા કેટલાકમા લખાણ રસમય અને જૂદા જૂદા છે તેમાના કેટલાક નીચે પ્રમાણે છે —

આગળ —અહમદશાહ અસ્સુલતાન } નામાનો ૧૩૮ ગ્રેનનો સિક્કો
પાછળ —નાસીરૂદ્દુનિયા વુદ્દીન અબુલ્ ફતહ[7] } તારીખ નથી આપી

આગળ અસ્સુલતાન મુહમ્મદશાહ અબુલ મુહામીદ } ત્રાંબાનો ૧૪૩ ગ્રેનનો
પાછળ અસ્સુલતાન ગ્યાસુદ્દુનિયા વુદ્દીન[8] } સાલ નથી ૮૪૬ હીજરી

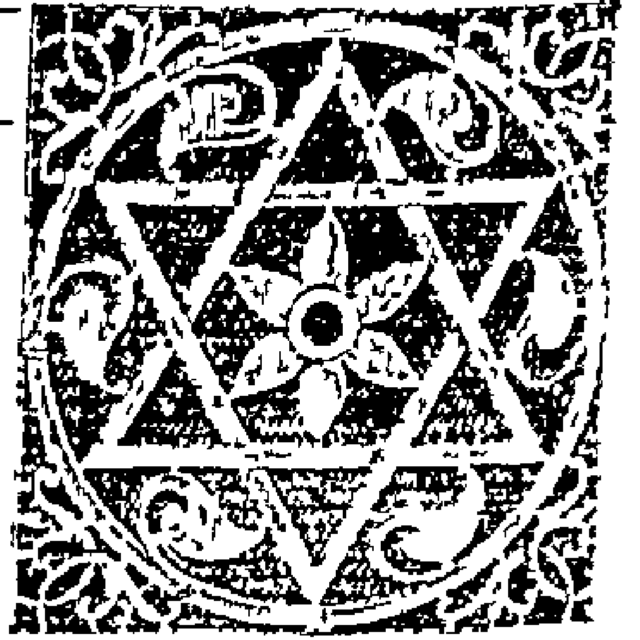
આગળ —સિક્કે સુલતાન ગ્યાસુદ્દીન મુહમ્મદશાહ બાદ } નામાનો ૨૧૭ ગ્રેન તા
પાછળ —તાબ દારૂદ્દર્મંદુ કુર્સ મેહોમાહ બા.[9] } નથી આપી આ સિક્કા ઉપર બેત છે

આગળ —કુત્બુદ્દુનિયા વુદ્દીન અહમદશાહ અસ્સુલતાન } સોનાનો ૧૪૪ ગ્રેનનો
પાછળ —અલ ખલીફા અમીરલ્મોમનીન ખલદત બીલ્ફતહ[10] } સિક્કો સા હી ૮૬૧

[૭] દુનિયા તથા દીનના પાલક ફતેહનો પિતા તે સુલતાન અહમદશાહ" [૮] સુલતાન મુહમ્મદને નાસીરૂદુનિયાને બદલે ગ્યાસુદુનિયા ઉપનામ લગાડ્યુ છે ધર્મ અને દુનિયાની મદદરૂપ [ ] આ બેત છે અર્થ ધર્મનો મદદગાર સુલતાન મુહમ્મદશાહનો સિક્કો 'કરાળના રૂપમા સૂર્ય ચદ્ર રહે ત્યા સુધી આબાદ રહો ' [૧૦] કુતુબ-ધ્રુવ (Polestar) ' દુનિયા અને ધર્મના ધ્રુવ અહમદશાહ સુલતાન ' આ સિક્કામા કુતબુદીન બાદશાહનુ ખરૂ નામ અહમદશાહ (બીજો) સ્પષ્ટ આપેલુ છે બીજી બાજુમા

આગળ-નાસીરૂદુનિયા વુદ્દીન અબુલફતહ મહમૂદશાહ પાછળ-અખ કુતબશાહ બીન મુહમ્મદશાહ અસ્સુલતાન[૧૧]	સોનાનો ૧૪૫ ગ્રેનનો સિક્કો સાલ ૮૬૩ હી સં.
આગળ-મહમૂદશાહ બીન મુહમ્મદ અસ્સુલતાનુ- પાછળ-સ્સુલતાનુલઆઝમ નસીર દુનિયા વુદ્દીન[૧૨]	ત્રાબાનો ૧૪૫ ગ્રેનનો સિક્કો હી. સં. ૮૬૪.
આગળ-મુઝફ્ફરશાહ બીન મહમૂદશાહ અસ્સુલતાન ખલદુલ્લાહ મુલ્કહુ પાછળ-શમ્સુદુનિયા વુદ્દીન અબુન્નસ્ર અલ મુધ્યેદ બતાઈદુર્રહેમાન[૧૩]	ખાત્રીવાળી હકીકત નથી.
આગળ-કુતુબદુનિયા વુદ્દીન અબુલફતહ બહાદૂરશાહ બીન મુઝફ્ફરશાહ પાછળ-બીન મહમૂદશાહ બીન મુહમ્મદશાહ બીન અહમદશાહ બીન મુહમ્મદશાહ બીન મુઝફ્ફરશાહ ૯૩૩[૧૪]	ચાદીનો ૧૩૦ ગ્રેનનો સિક્કો હી સં ૯૩૩.
આગળઃ-શહર મુઆઝીમ અહમદાબાદ પાછળ-શમ્સુદુનિયા વુદ્દીન અબુન્નસ્ર[૧૫]	ત્રાબાનો ૧૪૪ ગ્રેનનો સિક્કો હી. સં. ૯૭૦.
આગળ-અસ્સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ઇબ્ન મહમૂદશાહ ૯૯૧ અહમદાબાદ પાછળ-લાઇલાહા ઇલ્લલ્લાહુ મુહમ્મદુ ર્રસુલિલ્લાહ બસિદ્દકે અબિબિક્ર બઅદલે ઉમર[૧૬]	ચાદીનો ૧૭૪ ગ્રેનનો સિક્કો હી. સ. ૯૯૧.

અર્થ સ્પષ્ટ નથી થતો 'અલ ખલીફા' લગાડેલુ છે તે માટે એમ કહેવાય છે કે મુસલમાની રાજ્યના સિક્કામા ચાર ખલીફના નામ આવે છે પણ 'અલ ખલીફા' આવતુ નથી. ગૂજરાતના સુલતાનો પોતાને ખલીફ શબ્દ લગાડતા કે કેમ તે માટે ફારસી અને અરબીના વિદ્વાનોએ કાઈ ચોક્કસ સશોધન કરી પ્રકાશ પાડવો જોઇએ એજ પ્રમાણે 'અમીરૂલ મોમીનન' એવા શબ્દો પણ ખલીફનેજ લગાડાય છે. એ શબ્દો ગૂજરાતના સુલતાનો કેમ લગાડતા તે માટે પણ પ્રકાશ પડવો જરૂરનો છે [૧૧] આ સુલતાન મહમૂદ બેગડાનો સિક્કો છે એમા 'અખે કુતુબશાહ', 'કુતુબશાહનો ભાઈ', એમ લખ્યુ છે તે ખાસ નોધવા જેવુ છે [૧૨] અસ્સુલતાનુસ્સુલતાનુલ આઝમ=મોટા સુલતાનોનો સુલતાન [૧૩] શમ્સુદુનિયા વદ્દીન=દુનિયા અને ધર્મનો સૂર્ય. અલ્મુધ્યેદ બતાઇદુર્રહેમાન=પરમેશ્વરના બળથી બળવાળો થયેલો [૧૪] આ સિક્કામા બહાદૂર શાહને કુતુબદુનિયા કહ્યો છે. સિક્કામા આખા વશનુ પેઢી નામુ આપ્યુ છે એ વિશેષતા છે [૧૫] આમા અમદાવાદનું નામ સ્પષ્ટ આપ્યુ છે શહેર મુઆઝમ=મહાન શહેર. [૧૬] આ સિક્કામા પરમેશ્વર એકજ છે અને મુહમ્મદ એનો પેગબર છે એ અર્થનુ ઇસ્લામી ધર્મનુ પવિત્ર વાક્ય આપેલુ છે અને ચારને બદલે બે ખલીફના નામ આપ્યા છે

પ્રકરણ વીસમું

અમદાવાદનાં પરાં

અમદાવાદનાં પરાનો ઇતિહાસ પણ રસમય છે. અમદાવાદનાં જે પરાં તવારીખકારે નોધ્યા છે તે જોતાં શહેરની મોટી વસ્તી હશે એમ લાગે છે. મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે '૩૬૦ પરાં હતા અને કોઈ કહે છે કે ૩૮૦ હતાં.' ૩૬૦ નો આંક માનવા જેવો નથી. ૩૬૦ નો આંક માનીતો છે એટલે જેમ ચૌટાં ચોરાશી અને બજાર બાવન કહેવાય છે તેમ એથી વધારે સંખ્યાને માટે ૩૬૦ કહેવાય. હફ્ત ઇકલિમમાં પણ પરાની સંખ્યા ૩૬૦ ની આપેલી છે. મીરાતે અહમદીનો કર્તા એના સમયમા વસ્તીવાળા તથા ઉજડ જોયેલાં, અને નામના કહેવાતાં બધા મળીને ૧૧૦ પરાના નામ આપે છે. બાદશાહી વખતમા કેટલા પરાં હશે તથા સોગલાઈમા કેટલા હશે એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. અહમદીનો કર્તા જૂના નવા બધા લખે છે. પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યોમા અને લેખોમા પણ અમદાવાદના પરાંના નામ નીકળી આવે છે એમાના કોઈ પરા મીરાતે અહમદીમાં જડતાં નથી એટલે ચાર સદીઓમા કેટલાયે પરાં નવા વસ્યાં હશે, જુનાં નાશ પામ્યા હશે અને કેટલાનાં નામ બદલાઈ ગયાં હશે.

પરાની સંખ્યા

અમદાવાદ એક દીવસમા વસ્યું નથી. ભદ્રની આસપાસ અમીરો વગેરે લોક વસતા ગયા અને કોટ પુરો થયા પછી શહેર બહાર વસ્તી પણ વધતી ગઈ. જે પરાં મીરાતે અહમદીમા જૂની વસ્તીના છે એમ લખ્યું છે એનો અર્થ સમજાય એવો નથી. એમા કેટલાક પરાનો આશાવલની ભૂમિમાં સમાવેશ

થઇ જાય છે. આશાવલ પોતે પણ સકોચાઇને પડ થઈ જાય છે. એની પાસેના રાજપુર ગોમતીપુર અસારવા વગેરે જે જૂની વસ્તીના ગણાવ્યાં છે એ ખરેખર જૂની વસ્તીના હોય તો આશાવલના પરા જેવા, ભરૂચ અને ખભાતથી આશાવલ આગળ થઈ પાટણ તથા મોડાસા જતા મહામાર્ગ ઉપરના નાના ગામડા હશે એમ જ માની શકાય

જૂના પરા

એમ કહેવાય છે કે સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમા પરામા જ મુખ્યત્વે હિંદુ વસ્તી રહેતી અને શહેરમા 'મુસલમાન સિવાય બીજા રહી શકતા નહિ'' આ વાત ખાસ માનવા જેવી નથી બાદશાહી વખતમા હિંદુ શહેરમા વસી શકતા એમ માનવાને કારણ છે[1] પરતુ સોળમી સદીના મધ્યમા સુલતાન મહંમૂદ ત્રીજાના સમયમાં જુલમ વધવાથી હિંદુ વસ્તી શહેર છોડી ગઈ હોય એમ માની શકાય પરંતુ એ વખતે ખાસ લાગવગવાળા હિંદુઓ જ શહેરમા વસતા હશે એમ એક દસ્તાવેજ ઉપરથી જણાય છે મોગલાઇની કાઇક ઉદાર રાજનીતિમા પણ શહેરની વસ્તીનો મોટો ભાગ મુસલમાનોનો જ હતો, અને છેક ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી પણ અર્ધ ઉજડ શહેરમાં જમીનો મુસલમાનોની વધારે હતી એ લોક વેચતા ગયા એમ હિંદુઓ લેતા ગયા[2] એટલે હિંદુલોકોની મોટી વસ્તીનો મોટો ભાગ છેક મરેઠી સત્તામા પરા તુટયા ત્યા સુધી પરામા જ રહેતો એમ ચોક્કસ માનવાને કારણો છે

શહેર અને પરાની વસ્તી

પરાના નામ કેટલાક જૂનાં છે કેટલાક વસાવનાર અમીરો ઉપરથી પડયા છે મીરાતે અહમદીનો કર્તા સ્પષ્ટ લખે છે કે શહેર વસાવ્યું ત્યારે વસ્તી

[૧] મીરાતે અહમદી પરા હિદુ મુસલમાનોથી ભરપુર હતા એમ લખે છે પરતુ મહમૂદ બેગડાના સમયમા શહેરમા હિંદુઓ વસી શકતા એમ માનવાને કારણ છે એ બાદશાહના અમદાવાદ રહેનારના દસ્તાવેજો મળે છે. આ બાબત આગળ વિસ્તાર કરીશું એવા એક દસ્તાવેજમા ઠીકવાને ચકલે હાજાપટેલની પોળનુ નામ છે તથા એના પછીના બાદશાહોના સમયના [૨] મગનલાલ વખતચદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૩૦ ઈ સ ૧૭૮૦મા જનરલ ગોડાર્ડે શહેર લીધું ત્યારે શહેરમા બે ભાગ મુસલમાન અને એક ભાગ હિંદુ હતા એમ ફોર્બ્સ લખે છે

પરાના નામ

છેક ઓછી હતી અને શહેરમા અમીરોને જમીન છુટથી મળતી એમના મહેલોની આસપાસ એમના નોકરો વસતા એ ઉપરથી પરૂં કહેવાતું કાલુપુર, અઝદરપુર જમાલપુર, તાજપુર વગેરે શહેરના ભાગ રસ્તાઓ તથા ચકલામા ગણાઈ ગયા મીરાતે અહમદીએ કાલુપુર તથા સારંગપુરને શહેરની બહાર પણ ગણાવ્યા છે એટલે ખાનપુર જેમ શહેરની બહાર નદીને સામે કિનારે ખાનપુર દરવાજાની સામે હોવાથી નામ પડ્યુ અને શહેરમા ખાનપુર લત્તો રહ્યો, એમ વસ્તી જ્યારે બહાર થઈ ત્યારે જે દરવાજાની સામે વસવાટ થયો તે ઉપરથી પરાનુ નામ પડ્યુ હોય મૂળ અમીરના નામનું પરૂ શહેરની અંદરનો તે નામનો લત્તો જ હોય એમ બની શકે, અને મીરાતે અહમદીના લખાણનો એ જ સીધો અર્થ થઈ શકે એમ છે ઘણી વખત વસ્તીથી છેટે વસવાનો પણ કેટલાક અમીરોને શોખ હોય છે, તેથી પોતે છેટે વસે એ જગ્યા પાછળથી એમને નામે પ્રસિદ્ધ થાય છે દરિયાપુરનો દાખલો એવો હોય એમ જણાય છે, જો કે દરિયાપુર લત્તો પણ શહેરમા છે પરાની સંખ્યામા જે ફેર પડે છે એનું કારણ મીરાતે અહમદીનો કર્તા એમ આપે છે કે અકબર બાદશાહના સમયમા કેટલાક પરા હવેલી પરગણામા (દસક્રોઈ તાલુકામા) ગામ તરીકે ગણી લીધા છે, તે બાદશાહી વખતમા શહેરના પરા હશે ઈસનપુર, અસારવા વગેરેને એના દાખલા તરીકે ગણાવે છે [3]

ઘણા પરા એવા મોટા હતા તથા આબાદ હતા, અને એમને ફરતા કોટ પણ હતા કે એ દરેકને એક નાનું શહેર જ કહી શકાય કહેવાય છે કે ઉસમાનપુરમા ગુજરી લોકની હજાર દુકાનો હતી સરસપુર રાજપુર વગેરે પણ મોટા પરા હતા હિંદુ મુસલમાન મોટી ઇમારતો બાધી પરામા રહેતા મીરાતે અહમદીના કર્તાએ ઘણા પરાને આબાદીમા જોયા હતા, અને ગ્રંથ લખતી વખતે (અઢારમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ) ઘણા ખરા પરા ખંડેર થયા હતા, અને એમના નામ પણ ભૂલાવામા પડતા હતા મીરાતે અહમદી લખાઈ ત્યારે ઘણા પરાની ઇમારતોની

[3] આમા મીરાતે અહમદીના ઉલ્લેખો ગુ મી અ બા ૨ પ્રો નવાબઅલીની અંગ્રેજી આવૃત્તિના પૃ ૧૧-૧૨ ઉપરથી અને પુરાતત્ત્વ-પુ ૪ અં ૧ ૨ પૃ ૩૩-૩૪ એ બધુ સરખાવીને આધાર લીધો છે

નીશાનીઓ પણ નહોતી અને હદ પરખાતી નહોતી. કોઇના દરવાજા તો કોઈની મરજીદો ઉપરથી પરા જણાતા હતા. કર્તાને યાદ આવ્યા એટલાના નામ નોધાયા છે.[૪]

પરાની સંખ્યામા પણ મતભેદ તો છે જ. તારીખે ફિરિરતા ૩૬૦ પરા લખે છે પરતુ પરાને બદલે મોહોલ્લા, ફરતા કોટવાળા હતા એમ લખે છે. ઈ. સ ૧૬૦૦મા મોહોલ્લા શબ્દ પોળો માટે વાપર્યો હશે કે શહેર બહારના બધા પરાને કોટ હશે એ કહેવુ મુશ્કેલ છે. આઇને અકબરી અને મીરાતે અહમદી ૩૬૦ પરા કહે છે. તબકાતે અકબરી પણ ૩૬૦ મહોલ્લા સુલતાન અહમદે વસાવ્યા એમ લખે છે. એમાના કેટલાક કોટમા અને કેટલાક બહાર એમ બેલી નોધમા લખે છે. બધા પરા શહેર બહાર વસાવેલા એમ ઉલ્લેખ છે. એટલે અહમદશાહે ભદ્રના કિલ્લાની બહાર લત્તા અગર મહોલ્લા વસાવ્યા, અને મહમૂદ બેગડાએ કોટ કર્યો ત્યારે કેટલાક અદર અને કેટલાક બહાર પરા થયા. મીરાતે અહમદી ૩૬૦ હતા એમ માને છે. અકબરશાહના સમયમા ૮૪ પરા આબાદ હતા એમ પણ આઇને અકબરીનો કર્તા જણાવે છે. યૂરોપીયનોના મત પણ જુદા પડે છે. ટેરી (ઇ. સ. ૧૬૧૮) લખે છે કે અમદાવાદને પરા જ નથી. પણ મેન્ડેલ્સ્લો (ઈ સ ૧૬૩૮) લખે છે કે શહેરની આસપાસ સાત લીગ ફરતા પરા તથા શહેરને લગતા ગામડા છે. ગેઝેટીઅરનો કર્તા આ ઉપર નોધ લેતા લખે છે કે પરા અને શહેર વચ્ચે ફેર નહિ સમજાવાથી આ મતભેદ ઉભા થયા હશે બાદશાહીવારામા મોગલાઈ જેટલુ અમદાવાદ નહિ વધ્યું હોય એમ એ માને છે.[૫] પરંતુ અંદર તેમ બહાર શહેર એવુ વધેલુ, અને એ આખુંયે એક મોટા શહેર જેવુ લાગતુ હશે કે પરાના અર્થમા પરદેશીઓ ભેદ ન પાડી શકે કે ન ઓળખી શકે એ બનવાજોગ છે

શહેર બહાર અને અદરના પરા અગર મહોલ્લા

જેમ્સ ફોર્બ્સ અને બ્રીગ્ઝ વગેરે અઢારમી તથા ઓગણીસમી સદીમા આવ્યા ત્યારે શહેરની આસપાસ ખંડેરોનો જ વિસ્તાર હતો. શહેર બહાર

[૪] મીરાતે અહમદી. ઉપર મુજબ નકશો. ઉપર મુજબ પૃષ્ઠ [૫] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૫૨-૨૫૩. નોધ.

હાલ જે મરછદો છે એ ઉપરથી મોટાં પરાં શહેર બહાર હશે એમ માની શકાય છે. જૈન કાવ્યો ઉપરથી પણ ઘણાં પરાં છેક ઔરંગઝેબ બાદશાહના

મોગલાઇના અંત પછી પરાંની સ્થિતિ

સમય સુધી સારી રીતે આબાદ હતાં અને હિંદુઓની મોટી વસ્તી પરાંમાં હતી એમ સિદ્ધ થાય છે.[૬] જૂના પરામાંથી કેટલાંક હાલ છે. ઘણા ક્યાં હશે એ કલ્પવું પણ મુશ્કેલ પડે એમ છે. કેટલાંક નાનાં પરા હાલ નવા પણ વસ્યાં છે. ઓગણીસમી સદીમાં જે પરા વસ્યાં તે શહેર વધવાથી અને હવેના સમયમાં કોટની કિંમત ન રહ્યાથી શહેરના જ અમક ભાગ જેવા થઇ ગયા છે. રેલ્વેપરું એનું ઉદાહરણ છે. શહેર વધારવાની યોજનાનો થયા પછી અમદાવાદના પરાના ઇતિહાસમા એક નવું પ્રકરણ ઉમેરાશે. એ રીતે એલીસબ્રીજના રસ્તા ઉપર, જમાલપુર તથા કાંકરિયાની આસપાસ નવાં પરાં થશે

પહેલા પરા અમીરો રાજાઓ કે ધનવાનો વસાવતા. હવે લોકનો સમૂહ પણ પરા વસાવે છે. કોઓપરેટીવ સોસાયટીના પ્રશંસનીય કાર્યથી ઘરો બાંધનારી જે મંડળીઓ હાલ નીકળે છે, અને એથી જે પરાં શહેર બહાર વસે છે એ પરાના નવા ઇતિહાસમા એક અપૂર્વ પ્રસંગ છે. અમદાવાદમાં એવા પરાં વસાવવાની પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે. એ રીતે શહેરની ગીચ વસ્તી ઓછી થાય એ ખાસ ઇચ્છવા જેવું છે.

[૬] જૈન ઐતિહાસિક, ગૂર્જર, કાવ્ય સંગ્રહ પૃ. ૪૫ થી ૬૭ મા ધી રાજસાગર સૂરિ નિર્વાણ રાસમા ઔરંગઝેબના સમયના શાંતિદાસ ગેઠના વખતનું જૈન સમુદાયનું ઉત્તમ વર્ણન કરેલું છે. એમાં અમદાવાદનાં મોટી જૈન વસ્તીના પરાનાં નામ પણ આપેલા છે—પૃ. ૫૬. કડી, ૨૦ થી ૨૩.

એહ પ્રેમાપુરિ માહ સોહામિણિ, ધરમના કામ કરતા ન ખોલિ ૨૦
રાજપુરવરતણા સાહ નવાપુરા, સાહ અસાવલી સુગુણ ગાઢી,
અવર ઇદલપુરા શેખપુર સુખકરા, શેર કુરેમાન કુરમાન વાડી. ૨૧
અવલ ઉસમાપુરા મીર મીરાપુરા, નિઝામપુર અહિમ્મદપુરા ધર્મધારી
વર શકદર પુરા સાહ બીબીપુરા, નામ કાલૂપરા કીર્તિ ગોરી. ૨૨
રાજનગર તણો અનિ પુરા તણો, સંઘ મિલિઓ ઘણો સુગુર પાસિ; ..

આગળ પૃ. ૧૭૮માં શ્રી. વિજયસિંહ સૂરિ નિર્વાણના વર્ણનમાં બીજા ઇદલપુર (અલીમપુર) નવઉપુર (નવાપુરા) વજીરપુર વગેરે ગણાવે છે.

અહમદીના આપેલાં તથા બીજાં અમદાવાદના પરાની હકીકત આ પ્રમાણે છે:—

સાબરમતીની દક્ષિણનાં એટલે ડાબા કિનારાનાં પરામાં અમદાવાદની ઉત્તરથી પ્રથમ શાહપુર આવે છે.

૧ શાહપુર: શહેરની પશ્ચિમે સાબરમતીની રેતી પાસે જૂની વસ્તી હતી. ઔરંગઝેબના વખતમા મોટા કાજીએ નવી વસ્તી કરી, અને એનું નામ કાજીપુર રાખ્યુ. એમા મલીક બહાવદીન ઇખ્તિયાર ઉલમુલ્કની બાંધેલી મોટી પત્થરની મસીદ છે. એ અક્ષુતકુકીની મસ્જીદના નામે ઓળખાય છે.[૭] હાલ દિલ્હી દરવાજા બહારનો છેક શાહીબાગ સુધીનો ભાગ મોજે દરિયાપુર કાજીપુર કહેવાય છે તે આ કાજીપુર ઉપરથી. આ પરાનો ઉલ્લેખ પટ્ટાવલિમા "अहिमदावादनगरमाहि शाहापुरि उष्णकलि आवी रह्या" એ પ્રમાણે છે. એ પંદરમી સદીને લગતું છે. પણ તે શહેરની અંદરના ભાગ માટે હોય એમ લાગે છે.

૨ હાજીપુર: સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીર હાજી બહાઉદીન અઝદ ઉલમુલ્કે શાહપુર દરવાજા બહાર વસાવેલુ અને એક પત્થરની મસ્જીદ એમા બાંધેલી[૮] આ પરૂ કાજીપુરની અડોઅડ સહેજ પૂર્વ હશે.

૩ દરિયાપુર. સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીર દરિયાખાએ બંધાવેલું. એમા એનો મોટો ઘુમટ છે. ગૂજરાતમા ઇટો ચુનાનો એવો મોટો ઘુમટ બીજો નથી દરિયાખાની કબર એમા જ છે[૯] કાજીપુર સાથે દરિયાપુર મળવાથી હાલના આખા શાહી બાગનો ભાગ સરકારી દફતરમા દરીયાપુર કાજીપુર કહેવાય છે.

૪ સુલતાનપુર ઉત્તરે શાહીબાગની હદમા આવી ગયેલું. એનો વસાવનાર જણાયો નથી

૫ મકસુદપુર: આ પરાની જમીન ઉપર જ શાહજહાએ શાહીબાગ બંધાવ્યો. આ પરાનું નામ જ સુલતાનપુર પડેલું એમ કેટલાકનુ માનવું છે.

૬ માહપુર: મીરાતે અહમદીમા એનો વસાવનાર ખબર નથી એમ

[૭] મીરાતે અહમદી. ગૂજરાતી અને અંગ્રેજી આવૃત્તિ. પરા વર્ણન. (ગૂ. આવૃત્તિ પૃ ૧૩ ઇં. આવૃત્તિ પૃ. ૧૨). [૮] મીરાતે અહમદી. ગૂજરાતી અને અંગ્રેજી આવૃત્તિ પરા વર્ણન (ગૂ. આવૃત્તિ પૃ. ૧૩. અં. આવૃત્તિ. પૃ ૧૨. [૯] મીરાતે અહમદી. ગૂજરાતી અને અંગ્રેજી આવૃત્તિ પરા વર્ણન. (ગૂ. આવૃત્તિ પૃ. ૧૩. અં. આવૃત્તિ પૃ. ૧૨)

લખેલું છે[૧૦] પરંતુ મીરતુલ ઑલીઆ નામના પુસ્તક ઉપરથી સૈયદ નિઝામુદ્દીન સાહેબ લખે છે કે એ પરાના વસાવનાર શેખ શાહ તે શેખ અધનના પુત્ર હતા, અને ઑલીઆ હતા એમની કબર કર્નલ ટ્રેમ્પર સાહેબના બંગલાની બાજુમાં ભીમનાથ મહાદેવ પાસે હાલ છે, અને નવાપીરને નામે ઓળખાય છે રજબ માસમાં એમનો ઉરસ થાય છે શેખ શાહ ચિસ્તી ખાનદાન હતા[૧૧] સિકંદરીમાં લખેના મહમૂદ ત્રીજાના સમયના સૈયદ શાહ એ જ પુરુષ હશે

૭ શેખપુર એમાં કબ્રસ્તાન છે અઢારમી સદીમાં પણ કબ્રસ્તાન હતું

૮ લોધીપુર જૂની વસ્તી છે[૧૨]

૯ પનાપુર ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં સુબા બહાદુરખાએ પોતાનું નામ મુહમ્મદ પના હોવાથી એ નામે વસાવ્યું

૧૦ જહાંગીરપુર ત્યાં પુરાણી વસ્તી હતી જહાંગીર બાદશાહના સમયમાં ત્યાં તોફાન થયું હતું અને પરા ફરીથી બાદશાહને નામે વસ્યું હતું[૧૩] આ પરું હાલ કાંકરિયા–શાહીબાગ રોડ ઉપર આવેલા સેનીટોરિયમની પાછળ છે

૧૧ સિકંદરપુર આ પરૂં જહાંગીરપુર અને અસારવાની વચ્ચે કોઈ જગ્યાએ હશે એમ જૈન કાવ્યોના ઉલ્લેખોથી જણાય છે એનું જૂનું નામ હૈબતપુર હતું એમ અહમદીના પ્રો નવાબઅલીના ભાષાંતરમાં લખેલું છે નિઝામુદ્દીન સાહેબના ભાષાંતરમાં હૈબતપુર તથા સીકંદરપુર જુદાં ગણાવ્યાં છે તપાસ કરતાં જણાયું છે કે ગૂજરાતી ભાષાંતરનું લખાણ ખરું છે હૈબતખાં સુલતાન અહમદનો સગો હતો એણે જમાલપુરમાં મસ્જિદ બંધાવી છે તે હાલ છે પરંતુ એની કબર આ હૈબતપુરમાં જ થઈ હતી એ હાલ અસારવા પાસે એક વડામાં છે એમાં પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્યો આવી ગયા હતા એવા ઉલ્લેખો છે સિકંદરપુરની પાસે અહમદપુર હતું એમ મનાય છે[૧૪]

[૧૦ ૧૧] મીરાતે અહમદી ભા ૨ ગૂ ભા પૃ ૧૩ અ ભા પૃ ૧૨ નીઝામુદ્દીન ચિશ્તી સાહેબે મહાપુર ઉપર નોંધ પોતાના ભાષાંતરના પૃ ૧૩ નીચે આપી છે [૧૨] પુરાતત્ત્વ પુ ૪ થામાં બહદુએ હિનુદ બેલાદ અહમદાબાદમાં લોદીપુર લખ્યું છે (પૃ ૩૪) ગૂ આવૃત્તિમાં એનું બીજું નામ બાકરાબાદ આપ્યું છે અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં જૂનું પરૂં છે એટલુંજ લખ્યું છે [૧૩] મીરાતે અહમદી ગૂ અને અં આવૃત્તિ પૃ ઉપર મુજબ અંગ્રેજી આવૃત્તિ અને પુરાતત્ત્વના લેખમાં તે બાબત નથી લખવું [૧૪] મીરાતે અહમદી ગુજરાતી પ્રતમાં લખી વસ્તી ૭

આટલાં પરાં શહેરની ઉત્તર, ઉત્તર-ઉત્તર-પૂર્વ (N. N. e.) અને ઉત્તરપૂર્વ (ઈશાન)માં હોય એમ સ્પષ્ટ થાય છે. અસારવા ઉત્તરપૂર્વમાં બરોબર છે.

૧૨ અસારવા: શહેર વસતા પહેલાંની જૂની વસ્તી છે. અકબરશાહના વખતથી હવેલી પરગણામાં ગણાવા લાગ્યું. હાલ એ પરું જાણીતું છે.[૧૫]

૧૩ હરીપુર: અગર હરીરપુર: સુલતાન મહમૂદ બેગડાની ધાવ હરિબાઈએ વસાવ્યું છે. એમાં એણે મોટી વાવ બાંધી છે જે હાલ દાદા હરીની વાવને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ પરામા ઉનનું કામ કરનારા તથા બીજા કારીગરો રહેતા. અસારવામાં એની વસ્તી મળી ગઈ છે.[૧૬]

૧૪ બીબીપુર: ગૂજરાતી બાદશાહોના વખતમા બીબીમા એ વસાવેલું. બીબી ધાર્મિક હતા અને એમનો પંથ ચિશ્તી હતો. એમની મરજીદ અને રોજો ત્યાં જ છે.[૧૭] જૈનોની વસ્તી એ પુરામા પણ હતી. આ બીબીમા તે સૈયદ ખુન્મીર બીન સૈયદ બડા બીન સૈયદ યાકુબના માતુશ્રી થાય. દાદાહરીની વાવ પાસે, મંગળદાસશેઠની મીલની પાછળ એમનો રોજો છે એટલે બીબીપુર ત્યા જ હશે.

૧૫ હરહરપુર: ૧૬ રૂપપુર: આ બન્ને જૂની વસ્તી છે.

એમ જણાવી સાથે હેબતપુર તથા અહમ્મદ પુર એમ બે પરા જૂદા આપ્યા છે. પ્રો. નવાબઅલીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમા એનું નામ હૈબતખાએ વસાવ્યાથી પહેલા હેબતપુર હતુ એમ લખેલુ છે. પુરાતત્વમા પણ એમજ લખેલું છે. એમા હૈબતખાએ બધાવેલી મસ્જીદ છે એમ લખ્યુ છે. અહમ્મદપુર નામનુ પરૂ સીકદરપુર પાસે હતુ એમ જૈન કાવ્ય ઉપરથી જણાય છે. જો કે એક જગ્યાએ અહમદપુર એટલે અમદાવાદ સમજાય એવું કાવ્યમા લખાણ છે. પણ બીજે એ પરૂ જુદુ છે. એટલે અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિનું લખાણ ખરૂ પણ હોય. આ છપાતી વખતે એક ઉલ્લેખ જડયો છે તે ઉપરથી અહમદપુર શહેરની બહારજ હતુ, અને તેમા શેખપીરની કબર હતી એમ નક્કી થાય છે હૈબતખાની મસીદ જમાલપુર દરવાજે હાલ છે એટલે હૈબતપુરમા બીજી મસ્જીદ બનાવી હશે બાકી વિલાસમા એક હૈબતપુરનો ઉલ્લેખ છે—

"કમાલદીનપાન બડે મર્દના ॥
હૈબતપુરમે જઈ નિશાના ॥"

આ હૈબતપુર અમદાવાદનુંજ પરૂ સમજવું કે અમદાવાદની પશ્ચિમે છએક માઈલ ઉપર હૈબતપુર ગામ છે તે સમજવું તે મુશ્કેલ છે [૧૫] મીરાતે અહમદી ત્રણે ભાષાતરો પૃ. એજ. [૧૬] એજ પૃ. ગૃ. ૧૪. અ. ૧૩. [૧૭] એજ પૃ. એજ.

૧૭. કાળુપુર:-આ મા હાજીકાળુ પાછળથી ઇમાદ ઉલ મુલ્કે મહમૂદ બેગડાના વખતમા વસાવેલું આ પરું કાળુપુર દરવાજા બહાર હતું. એમા જૈન અને વહોરાની વસ્તી હતી.[૧૮]

૧૮. રસુલપુર, } ગૂજરાતી સુલતાનોના વખતથી
૧૯ ઘાલીબપુર } આબાદ છે. મીરાતે અહમદી લખાય
૨૦ સૈયદાબાદ ઉર્ફે સરસપુર } એ વખતે વસ્તી ઓછી થઈ હતી[૧૯]

સરસપુર હાલ પણ અમદાવાદનું સૌથી મોટુ પરૂં છે. એને સારો કોટ બાંધેલો છે. પહેલા પણ કોટ હશે. એનું નામ સૈયદાબાદ હતુ અને પરૂં શહેર જેવું સારૂં હોવાથી નામ સરસપુર પડ્યું હતું ઈ. સ. ૧૮૫૧મા એમા ૫૦૦૦ ઘર હતા, અને કણબી તથા ભાવસારની વસ્તી હતી. ઈ. સ. ૧૮૪૫ની ૨૧મી ફેબ્રુઆરીએ એનો હાલનો કોટ શરૂ કર્યો, અને ત્રણ વર્ષે એટલે ઈ. સ ૧૮૪૮ના ૧લી માર્ચને દીવસે કોટ પુરો થયો.[૨૦]

૨૧ મીઠાપુર ૨૨ જમનાપુર ૨૩ સાહેબપુર ૨૪ સલીમપુર:

આ ચાર પરાની વસ્તી જૂના વખતનીછે અહમદીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમા સાહેબપુરને બદલે શાહીપુર લખ્યું છે. આ બધાં સરસપુર સુધીના પરા શહેરની પુર્વ-પુર્વ-ઉત્તરે (E E N.) હશે

૨૫ નુરૂલ્લાપુર સરસપુરની બાજુએ શેખનુર મુહમદ અમાનતખાએ બાદશાહ ફર્રૂખશિયરના સમયમા વસાવ્યુ હતુ[૨૧]

૨૬ ખીમપુર ૨૭ નરસીપુર ૨૮ સરકીવાડ[૨૨]

૨૯ રસુલપુર ૩૦ બરમાપુર અગર પરમાપુર આ બન્ને પરાના વસાવનાર અને લોકપ્રસિદ્ધ નામો અહમદીના કર્તાને ખબર નથી વસ્તી જૂની છે એમ લખે છે. આ પરમાપુર એ જૈન કાવ્યોનું પ્રેમાપુર હોવું જોઇએ. ગોમતીપુરના ઓવરબ્રીજ પાસે હાલ પ્રેમાપુરી માતા છે ત્યા એ પરૂં હતું. ત્યા હિંદુઓની વસ્તી હતી

[૧૮] આગળ જેયુ એમ પ્રથમ શહેરમા અને પછી બહાર વસ્યુ હશે [૧૯] મીરાતે અહમદી ગૂ. તથા અં આવૃત્તિ પૃ. ૧૪ અને ૧૩ [૨૦] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ ૧૪૧ [૨૧] મીરાતે અહમદી ઉપર મુજબ [૨૨] મીરાતે અહમદીના ગૂ. ભાષાંતરમા સલીમપુર ખીમપુર અને નાગીપુર એમ લખીને ત્રણેને સરકીવાડે નામ આપ્યુ છે, અને અંગ્રેજીમા ખીમપુર, નરસીપુર, અને સીરકુવાડ એમ

સારંગપુર સારંગપુર દરવાજા બહાર કોટની અડોઅડથી મલીક સારંગ કિવામ ઉલમુલ્ક, મહમૂદ બેગડાના અમીરે વસાવેલું એમાં એ મલીકે એક પત્થરની મોટી અને સુંદર મસ્જીદ બાંધી છે બાંધનાર શિલ્પીની કબર ત્યાંજ છે એના નામ ઉપરથી સીદી બશીરની મસ્જીદને નામે એ ઓળખાય છે એ મસ્જીદ સદાશિવ રામચંદ્ર અને મોમીનખાનની લઢાઈ વખતે તુટી ગઈ હતી [૨૩] (હી સ ૧૧૭૧) આ પરૂ પણ પ્રથમ શહેરમાં એ નામનો મહોલ્લો હોઇ પાછળથી બહાર એ જ નામે વસ્યુ હશે

૩૨ અફ્જલપુર સુલતાન મહમ્મદ બીજાના સમયમા અફ્જલખાં બમાણીએ વસાવેલુ એની પત્થરની મસ્જીદ, દરગાહ અને ધર્મશાળા અઢારમી સદીમા ત્યા જ હતી અફ્ઝલખા બમાણી સુલતાન મહમૂદ બીજાનો વઝીર હતો. એ મોટો અમલદાર હોવા છતા સાધુવૃત્તિનો હતો [૨૪] આ પરૂ સારંગપુરની સહેજ દક્ષિણે હાલ અફ્ઝલખાની કબર છે ત્યાજ હશે સારંગપુર અફ્જલપુર વગેરે પરા મરેઠા અને મોમીનખાની લઢાઈ વખતે ઉજડ થયા

૩૩ બેગનપુર આ ર બેહનપુર જૂની વસ્તી છે પ્રસિદ્ધ ગૂજરાતી કવિ સામળભટ્ટ આ બેગનપુર અથવા વેગણપુરનો હતો ગોમતીપુરની છેક પાસે હોવાથી એ ગોમતીપુરનું જ નામ હશે એમ ધરાયુ લાગે છે પરંતુ વેગણપુર અને ગોમતીપુર પાસે પાસે જુદા જૂદા પરા હતા એમ આથી સિદ્ધ થાય છે બેગનપુર અગર વેગણપુર હાલ માધુભાઈ મીલ છે તેની બરોબર દક્ષિણે અઢીને હોવુ જોઇએ

૩૪ તુઘાનપુર સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીર મલીક તુઘાન અગર તોગાને વસાવ્યુ હતુ [૨૫]

નામ જુદા પરાજ આપ્યા છે પુરાતત્વના ભાષાન્તરમા સલીમપુર વગેરે સાથે મરકીવાડ જુદુ પરૂ લખ્યુ છે આમ લણે ભાષાન્તરોમા કાંઈક ફેર પડે છે અસલમા સલીમપુર બીજુ નથી લખ્યુ હાલ મરકીવાડ દરવાજાની અંદર ગણાય છે એ નોંધવા જેવુ છે [૨૩] મીરાતે અહમદી ગૂ અને અ આવૃત્તિ પૃ ૧૪ અને ૧૩ [૨૪] એજ પૃ એજ બળા (ી ગડીદ થયો હતો એના વર્ણન માટે મીરાતે અહમદી અ આવૃત્તિ પૃ ૮૭ જુઓ એનું વર્ણન આગળ થશે [૨૫] તુઘાન મીરના પ્રસિદ્ધ નોકર પણ મલીક અયાઝનો પુત્ર તો નહિ હોય?

૩૫ રાજપુરઃ આ પરું હાલ પણ એ નામે ઓળખાય છે અને ત્યા ગોમતી થઇ છે. મીરાતે અહમદીનો કર્તા એ પરું શહેર જેવું હતું એમ લખે છે. એમાં મોટા અમલદારો તથા વેપારીઓ રહેતા, અને મમુદ્રથી વેપાર કરનારા શીઆ પંથના વહોરા લોકોની એમા મોટી મોટી ઇમારતો હતી એવો ઉલ્લેખ છે[૨૬] જૈન લોકો પણ ત્યા ઘણા વસતા. ઈ મ. ૧૮૫૧ મા રા. મગનલાલ લખે છે કે આ પરામા કણબી અને મોમનાની વસ્તી છે અને "મોમના સપેતી અને ઘેપાડા વણવામા ઘણા પંકાય છે." ત્યાના ખેસ તથા ધોતીઆને "ગજપરી જોડા" કહે છે એ મળે ત્યા સુધી લોક બીજા લેતા નથી.[૨૭] એનો વસાવનાર ખબર નથી

૩૬ ગોમતીપુર કોણે વસાવ્યુ એ જણાયુ નથી અઢારમી સદીમા એમા વસ્તી આછી હતી એને કોટ નહોતો ૧૮૫૧મા કણબી તથા ભાટની એમા વસ્તી હતી.[૨૮] પ્રસિદ્ધ ગૂજરાતી કવિ શામળભટ એ પરાનો વતની હતો એમ કહેવાય છે. પરતુ ખરી રીતે એ પાસેના વેગણપુર અગર બેગનપુરનો વતની હતો

૩૭ કાંગસીવાડોઃ ૩૮ લાલપુર ૩૯ મુઆઝમપુર ૪૦ મુઅઝમાબાદ આ બધા પરાની વસ્તી જૂની છે સારંગપુર રાજપુર અને આ પરા શહેરની પૂર્વમા છે. રાજપુર અગર ગોમતીપુરની હદમા ગણાતી હાનના તોડાની મસ્જીદ એ મુઅજમપુરની મસ્જીદ હશે અને ત્યા જ મુઆજમપુર હશે એમ માનવાને કારણ છે

૪૧ મેંઝનપુર આ પરુ હજરતશાહ આલમ સાહેબના પૌત્ર સૈયદ મમઝે પોતાના દાદાના નામથી વસાવ્યુ છે

૪૨ બાબીપુર સફદરખા બાબીએ પ્રસિદ્ધ કરેલું

૪૩ નવાપુરઃ ૪૪ ગંજપુર ૪૫ સુલતાનપુરઃ જૂના વખતથી છે. એ સૈયદ અબદુર રહીમે વસાવ્યા છે. એમની દરગાહ ત્યા જ જે સુલતાનપુર રાયપુર દરવાજા બહાર હશે એમ માનવાને કારણ છે

[૨૬] મીરાતે અહમદી ગૂ તથા અ. ભાષાતર ૧ ૨૫ અને ૧૪ [૨૭] મગનલાલ વખતચદનો ઇતિહાસ પૃ ૧૪૪ [૨૮] મગનલાલ વખતચદનો ઇતિહાસ પૃ ૧૪૪ બધા પરાનો હેવાલ મીરાતે અહમદીના ત્રણે ભાષાતરો સરખાવીને લીધો છે

૪૬ કીશોરપુર રાજપુરની દક્ષિણે સફદરખાના મુનીમ કીશોરદાસે પોતાને નામે બંધાવી ત્યા એક સાધારણ મકાન અને વાડી કરેલા.

૪૭ માસુમપુરઃ એ મુસુમકુલી જે સુજાતખાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે એણે વસાવેલુ. (આ સુજાતખા ઔરંગઝેબનો સુબો નહિ પણ અમદાવાદ આગળની લડાઇમા શહીદ થનાર સુજાતખા છે, રૂસ્તમકુલી અને ઇબ્રાહીમ કુલીનો ભાઈ.)

૪૮ મુરાદગંજ. બાદશાહજાદા મુરાદ બક્ષની સુબાગીરીમા આબાદ થએલું

૪૯ રહેમતપુર ઉર્ફે વહાબગંજ, ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમા વડા કાજી અબદુલ વહાબે વસાવેલુ એ વખતે કાપડ બજારની માડવીની જકાતનુ કામ કાજીના જમાઇ મુહમ્મદ જમાલના હાથમા હતુ અને સુરતથી અત્તર વગેરે સુગંધી પદાર્થ આવતા તે આ પરાની વસ્તી વધારવા ત્યા વગર જકાતે વેચવા દેતા, અને એ ખાતું પણ ત્યા હતું. હી સ. ૧૧૫૦ સુધી એ કામ ત્યા ચાલતું કાપડખાતાની જકાતનો મુખ્ય કોઠો પણ ત્યા હતો.

૫૦ જમનાપુરઃ ૫૧ બેગમપુરઃ ઉર્ફે ખાજાપુરઃ બન્ને જૂના પરા છે.

૫૨ સૈયદપુરઃ આસ્તોડીઆ દરવાજાની બહાર સુલતાન મુહમ્મદ બીજાના અમીર કિવામ ઉલમુલ્ક સૈયદ અતાઉલ્લાએ વસાવ્યુ હતું. એની દરગાહ ત્યા જ હતી આ સૈયદ અતાઉલ્લાએ સુલતાન મુહમ્મદને ઉઠાડી સુલતાન કુતુબુદ્દીન અહમદશાહને નડિયાદથી બોલાવીને ગાદીએ બેસાડયો હતો [૨૯]

૫૩ નેનપુર અગર નયનપુર, એમા શહેરના કોટ બહારના ફોજદારનું સ્થાન હતું અને નાનો ગઢ હતો એની વસ્તી જૂની છે. મીરાતે અહમદી લખાતી વખતે ઉજડ થયુ હતું આ પરામા પેશ્વાના સુબા ગોપાલરાવે વાડો કરાવેલો અને એમા કેટલોક વખત દસકોઈ જમાબંધીનુ કામ ચાલતું [૩૦] અહમદીમા લખે છે કે ઇબ્રાહિમ શહીદ નેનપુર બાગ પાસે રહેતા. ઇબ્રાહિમ શહીદની મસ્જીદ હાલ આસ્તોડીઆ દરવાજા બહાર દક્ષિણ તરફ છે. એટલે નેનપુર ત્યા હશે.

[૨૯] પ્રો. નવાબઅલીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમા સુલતાન અહમદના અમીરે બાંધેલુ એમ લખ્યુ છે અને બેલીનો આધાર આપ્યો છે બેલીમા મુહમ્મદ સુલતાન સ્પષ્ટ લખ્યો છે. ગૂ ભાષાંતરમા અહમદ બીજો લખ્યો છે પુરાતત્વ મુહમ્મદ લખે છે તે ખરૂ છે. પાછળથી અતાઉલ્લા કુતુબુદ્દીન અહમદશાહનો પણ અમીર હતો એટલે ગુજરાતી આવૃત્તિનુ લખાણ પણ ખરૂ કહેવાય [૩૦] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૮૩.

૫૪ ચંગીસપુર સુલતાન મહમૂદ બીજાના ગુલામ ચગીઝખાએ વસાવેલું એણે પહેલા પોતાની સત્તા જમાવેલી.

૫૫ હીકોપુર' ૫૬ કંગાલપુર બન્ને જૂના વખતથી હતા

૫૭ બહાદુરગજ. સુલતાન બહાદુર ગૂજરાતીના સમયમા થયું હશે

૫૮ અકરામપુર ૫૯ મુફાખીરપુર અકરમુદ્દીનખાન સુબાના સદ્દરેસુદુર અને એના ભાઈ અબુલ મુફાખરખાએ ઔરંગઝેબ બાદશાહના વખતમા વસાવ્યા

૬૦ હીરપુર આ પરૂ રાજપુરની બાજુમા હશે. અને હાલ રાજપુર હીરપુર એથી કહેવાતુ હશે[૩૧]

૬૧ નવાપુર શાહઆલમ જવાને રસ્તે, નવાપરાના બહુચરાજી છે તેજ નવાપુરા સુધીના પરા શહેરની દક્ષિણ પૂર્વે આવેલાં છે

૬૨ અલીમપુર આ પરૂ પ્રસિદ્ધ છે આજે ઉજડ છે છતા એ નામે ઓળખાય છે ગૂજરાતી કાવ્યોમા અને હાલના લોકોમા પણ છલમપુરને નામે જાણીતું છે હાલ નવાપરાના બહુચરાજીથી પશ્ચિમે એની હદ શરૂ થાય છે મલીક અલીમ જેને મલીક આલમ એવા ખોટા નામે ઓળખવામા આવે છે એની મસ્જીદ શાહઆલમ જતા જમણે હાથે આવે છે તે આ પરામા છે સુલતાન અહમદ અને મુહમ્મદના ઉમરાવ ખુદાવદખા મલીક અલીમે એ વસાવેલું એની મસ્જીદ અમદાવાદની મસ્જીદોમા બાધણીમા ત્રીજી કે ચોથી ગણાય છે સુલતાન અહમદના પુત્ર મુહમ્મદશાહ બીજાનો એ જમાઈ થાય મલીક અલીમની મસ્જીદની પાછળ પ્રખ્યાત શેખ કમાલ માલવીની દરગાહ છે મસ્જીદ હાલ પણ સારી હાલતમા છે આ પરાનો ઉલ્લેખ જૈન કાવ્યોમા કેટલીક વાર આવે છે, અને આશાવલની સાથે જ એનો ઉલ્લેખ છે. જૈનોની વસ્તી એમા સારી હશે

૬૩ ફેરહપુર ઉર્ફે કાઝીપુર[૩૨] શહેર કાઝી અબદુલ ફરહીખાએ

[૩૧] પુરાતત્વ અને નવાબઅલીના ભાષાતરામા હીરપુરને બદલે મીરપુર લખ્યુ છે. ગુ આવૃત્તિમા હીરપુર છે એ જ ખરૂ જણાય છે, [૩૨] ગૂ આવૃત્તિ ફરાપુર લખે છે અને અગ્રેજી આવૃત્તિ ફર્રૂકપુર લખે છે પુરાતત્વને આધારે ફરહપુર લીધુ છે તે ગૂ. આવૃત્તિને મળતુ છે. (જુઓ અ. આવૃત્તિ પૃ ૧૭ પુરાતત્વ ૩૮.)

ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમા વસાવેલુ કાઝી સારી મસ્જીદ બધાવી ત્યા રહી ન્યાય કરતા મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે મેં એમના મકાનો નજરે જઈ જોયેલા અને હાલ (અહમદી લખતી વખતે) કાંઇ ચિન્હ પણ નથી

૬૪ **નુરગંજ** જ્યારે જહાંગીર બાદશાહ શીકારની સહેલમાથી અમદાવાદ આવ્યા હતા ત્યારે નુરજહા બેગમને નામે વસાવેલુ

૬૫ **ખરદોસ્તપોલીયા** જૂના વખતથી છે શાહેઆલમનો રોજો બધાવનાર તાજખા નરપાલીની દરગાહ એ પરામા હતી [૩૩]

૬૬ **જોરાવરપુર** જવામર્દખા બાબીએ પોતાના પુત્રના નામથી ફર્રૂખશીયર બાદશાહના વખતમા આબાદ કરલુ [૩૪] જૂની ઈદગાહ પાસે હતુ એટલે હાલ કાંકરિયાની પશ્ચિમે હશે

૬૭ **રસુલાબાદ** શાહઆલમ સાહેબે વસાવેલુ એમના વંશના લોકો અને સૈયદો ત્યા આવીને રહેલા અને મકાનો તથા બગીચા બનાવેલા સૈયદોના માનને લીધે રાજ્યના અમલદારો રસુલાબાદના રહેવાસીઓને હરકત કરતા નહિ એ પરાનો કાઝી પણ જૂદો જ રહેતો અને એની મહોરથી બધુ કામ જૂદુ થતું રહેવાસીઓ અને વેપારીઓ જે ત્યા રહેતા એમની તકરારો પણ ત્યાના ગાદીવાળા પતવી શકતા [૩૫] શાહઆલમના રસુલાબાદનો કોટ હજી પણ જીર્ણ દશામા દેખાય છે અદર બધુ ઉજડ છે રોજો અદર બીજા કોટમા છે

૬૮ **બામંદરોલપુર** ૬૯ **સૈયદ હામીદપુર** ૭૦ **સૈયદ રઝેવી ખાનપુર** ૭૧ **ફીરોઝપુર** ૭૨ **હસનપુર** ૭૩ **બગલીપુર** ૭૪ **એરદાપુર** ૭૫ **બહાઉદ્દીનપુર** આ બધા પરા પણ રસુલાબાદમા ગણાતા આ બધા પરા મહારાજા અજીતસિંહની સુબાગીરી સુધી આબાદ હતા એ વખતની લડાઇઓમા નાશ પામ્યા એમા રઝવીખાનપુર ઔરંગઝેબના વખતમા સુબા રઝવીખાએ વસાવેલું [૩૬] હસનપુર, મહમૂદપુર અને સૈયદ હમીદપુર શાહઆલમ સાહેબના

[૩૩] આ પરૂ પુરાતત્વના ભાષાંતરમા અને મરોડ આવૃત્તિમા છે, ગુજરાતી આવૃત્તિમા નથી [૩૪] મરોડ આવૃત્તિ અને પુરાતત્વમા જૂની ઇદગાહ છે ગુ આવૃત્તિમા ઇદગાહ છે એ ભાગ ભૂલ લાગે [૩૫] મીરાતે અહમદી અ ગુ અને પુરાતત્વની નવે ભાષાંતિના ભાષાંતરો [૩૬] આમા ત્રણે આવૃત્તિઓ પરાની નોંધ આપી જૂદા વર્ણનમા નામોમા ફેરફાર આવે છે રીગેઝપુર નથી લખતા અને ખીજરપુર એને

પૌત્રાએ વસાવેલા અને ત્યાં મકાન બાંધેલાં. મીરાતે અહમદીના આ લખાણમાં મહમૂદપુર અને ખીઝરપુર ઉપર ગણાવ્યાં નથી અને એને ગણવાં કે કેમ એ બધી આવૃત્તિઓ જોતાં છતાં પણ નક્કી થતું નથી.[37]

ખામદરોલપુર હાલ નુંધખામંદરોલ અથવા દાનીલીમડાનું ગામ કહેવાય છે તે છે. શાહઆલમ પાસે એ આવેલું છે. સુલતાન કુતુબુદ્દીને ત્યાં મહેલો બાંધ્યા હતા તે ખામદરોલના મહેલોને નામે પ્રસિદ્ધ હતા. એને ઘટામંડળના મહેલો પણ કહે છે. કાંકરીયામાં ઘટામંડળનો મહેલ હતો એ ભ્રમ છે.[38] મીરાતે સિકંદરીના કર્તાએ એ મહેલો જોયેલા અને મિરાતે સિકંદરી લખતી વખતે એની નિશાની પણ ન હોતી. મીરાતે અહમદીનો કર્તા પણ એની નિશાની નથી એમ લખે છે.

૭૬ ઇશનપુર આ પરૂ ચંડોળા તળાવની સામે તીરે વટવાને રસ્તે છે. સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીર નિઝામુલમુલ્ક મલીક ઇસને આબાદ કરેલું. એની જુમા મસ્જીદ જોવા લાયક છે અને અમદાવાદી બાંધણી કરતાં જુદી જાતની છે. એને ફરતો કોટ હતો. તે તુટેલો હાલ પણ દેખાય છે. અહમદીમાં લખેલું છે કે એ કોટ છુંગાસુના માથે અડદનો લોટ મેળવીને બાંધેલો હતો. વટવા અને રસુલાબાદ બે પવિત્ર સ્થળોની વચ્ચે હોવાથી એને કરીમ ઉલ તરફેણ-બન્ને બાજુથી મુબારક કહેતા. એ પરૂ શાહઆલમ સાહેબના વંશજોના તાબામાં છે. અઢારમી સદીમાં ત્યાં આંબા અને રાયણના ઝાડ હતા. હાલ પણ આંબાવાડીઆ સારા છે.[39]

પાડને લખે છે. બાજવીપુર માટે કાંઈ નથી લખ્યું જ્યારે મહમૂદપુર નવું લખ્યું છે. રસુલાબાદ બીજીવાર લખીને એ બધા પરા એમાં એટલે એને તાબે ગણાવ્યા લાગે છે. [37] આ ફેરફારને લીધે પરાની સંખ્યા ચોક્કસ થઈ શકતી નથી અને ૧૧૦ બરોબર થતા નથી. આ ફેરફારમાં અહમદીમાં ગૂ. આવૃત્તિ [પૃ. ૧૮] એક નેશાપુર નામે નવું પરૂ લખે છે એ પરૂ બ. આવૃત્તિ અને પુરાતત્વમાં નથી એટલે અને નથી લખ્યું પરંતુ તપાગચ્છ બૃહત્ પટ્ટાવલિમાં એક જગ્યાએ (પૃ. ૫૩) નિશાપાડાનો ઉલ્લેખ છે. પણ તે ઝવેરીવાડાની નીશાપોળ માટે પણ હોય એમ લખ્યું છે. નીશાપુર નેશાપુરનો બીજો ઉલ્લેખ મળ્યો નથી. [38] 'ખામદરોલના મહેલ' એમ દરેક ગ્રંથના લખેલું છે. મીરાતે સિકંદરીની ગૂજરાતી પ્રતમાં ઘટામંડળ લખેલું છે. [39] સિકંદરી કરીમ ઉલ તરફેણ લખે છે અને અહમદી નજીબ ઉત તરફેણ લખે છે.

૭૭ **નવાવાસ** એ પરાનો વસાવનાર જણાયો નથી

૭૮ **ખુન્દનપુર** ગૂજરાતી અમીર મલીક ખુન્દને વસાવેલું એમા પત્થરની મસ્જીદ અને મકરબો કરેલો એને કુન્દનપુર પણ કહે છે. ત્યા શાહે આલમ સાહેબના સેવકો રહેતા એટલે એને ખેદમપુર પણ કહેતા (ખાદીમ એટલે સેવક એ ઉપરથી) મીરઝા શેખ અલી ખતીબની કબર ત્યા આવેલી છે આ પરૂ આશાવલનો ભાગ હતુ

૭૯ **બહેરામપુર:** હાલ એ નામેજ જમાલપુર દરવાજા બહાર ઓળખાય છે, અને જૂની વસ્તી છે એમ અહમદી લખે છે પરતુ પ્રાચીન (બાદશાહી વખતના) ગ્રથોમા એના ઉલ્લેખો આવતા નથી અને એ જ જગ્યા માટે આશાવલના ઉલ્લેખો છે

૮૦ **મઝોરી·** અગર મઝુરી, સપ્તર્ષિના આરા પાસે હતુ બાબાલુલુઈની મસ્જીદ એ પરામા છે. જૂની વસ્તી છે, એમ અહમદી લખે છે. આ પરાની જગ્યાએ પણ આશાવલનો ઉલ્લેખ છે અગાઉ આશાવલનો એ મોહોલ્લો હશે

૮૧ **આશાવલ** બહેરામપુર અને મઝોરી પછી તુરત મીરાતે અહમદી (ત્રણે ભાષાતરો) આશાવલ ગણાવે છે એ સબધી આગળ વિસ્તાર કરેલો છે જૈનસાહિત્યમા છેક ઔરગઝેબના સમય સુધી એના ઉલ્લેખો મળે છે જમાલપુર દરવાજાની બહાર એ શહેરનું પરૂ થઇ ગયુ હતું, અને અમીરો ગમે ત્યારે ગમે તે ભાગનુ નામ નવો વસવાટ કરી પોતાને નામે પરૂ સ્થાપતા એટલે અસલ આશાવલમા ઘણા પરા થઈ ગયા, અને આશાવલ સકોચાઇ હાલ કેલીકો મીલ છે ત્યા આવી રહ્યુ પાછળ મીર અબુ તુરાબે જૂના આશાવાલ પાસે નવુ વસાવ્યુ–જુનાની સહેજ દક્ષિણે એ મીરનો રોઝો હાલ કેલીકો મીલ પાછળ છે અમદાવાદ પહેલાનુ શહેર અને પાછળથી એના એક મોટા પરા તરીકે ગણાવા છતા હાલ એની કાઈ નિશાની રહી નથી અહમદી એમા જૂની વસ્તી છે એમ લખે છે મરેઠાની લડાઇમા એ ઉજડ થયુ એમ સ્પષ્ટ લખે છે મીરાતે અહમદી શેખ અલી મુતકીની કબર જુના આશાવલમા શાહ બીકનના રોઝા સામે છે એમ લખે છે શાહ બીકનનો રોઝો જમાલપુર દરવાજા બહાર ઇ સ ૧૮૭૫ ની રેલ સુધી નદી કીનારે હતો વળી આગળ લખે છે કે આશાવલની પાસે ગજરાદીદ છે આ ગજરાદીદ હાલ કેલીકો મીલની દક્ષિણે અબુતુરાબના રોઝા પાછળ ટેકરાઓ ઉપર છે એટલે આશાવલ એની પાસે–

ઉત્તરે હતું. આ બન્ને ઉલ્લેખોથી બીજા પ્રકરણમાં નક્કી કરેલી જગ્યાએ આશાવલ હતું એમ સિદ્ધ થાય છે. અસારવાની જગ્યાએ નહિ. એ બાજુ આવેલા ટેકરા એનાં ખંડેરોથી જ થયા હોય. ત્યાં કોઈ વાર મોટી ઈંટો નીકળે છે.

૮૨ કુતુબપુરઃ મીરાતે અહમદીમાં લખે છે કે ઘણું કરીને કુતુબે આલમ સાહેબ ત્યાં રહેલા એથી નામ પડ્યું હશે અને હાલ (અઢારમી સદીમાં) ઉજડ છે. કુતુબે આલમ સાહેબ આશાવલમાં રહેલા એમ આગળ એ જ ગ્રંથમાં લખેલું છે. એટલે આશાવલના એ ભાગને કુતુબપુર નામ આપ્યું હશે.[૪૦] અહમદીમાં મૌલાના મુહમ્મદ સિદ્દિકના વર્ણનમાં એ શેખ જુના આશાવલમાં આવેલા કુતુબપુરમાં રહેવા લાગ્યા એવો ઉલ્લેખ છે. એમની કબર પણ એ જ જગ્યાએ શાહ ભીકનના રોજા પાસે છે એમ લખે છે. તેથી કુતબપુર જૂના આશાવલનો ભાગ છે અને એ જમાલપુર બહાર હતું એ સિદ્ધ થાય છે.

૮૩ કાસમપુરઃ સાબરમતી નદી નજીક શહેરની દક્ષિણ અને પશ્ચિમે ઔરંગઝેબના સમયમા મીર કાસમે વસાવેલું એમ અહમદી સ્પષ્ટ લખે છે.[૪૧] એટલે ઉપરના કોઈ પરાને કે એના ભાગને નામ માત્ર બદલીને સ્થાપ્યું હશે.

૮૪ રાજુપુરઃ હજરત શાહેઆલમ સાહેબના પૌત્રોએ વસાવેલું. એ પણ ઉપરનાં પરામાં અગર પાસે અગર કોઈ પરાના ભાગ તરીકે હશે.

૮૫ ખાનપુરઃ ઔરંગઝેબ બાદશાહના વખતમાં સૈયદ હસનખાન બરચાએ સાબરમતી ઉપર વસાવેલું, અને ત્યાં એ સૈયદનો મકરબો હતો એમ અહમદી લખે છે. શહેરની બાજુએ એટલે એ કીનારાનાં પરાંમાં એની ગણત્રી છે. એટલે એ પણ નદીની દક્ષિણે હશે. જૂનાં પરાંના વિસ્તારમાં ઔરંગઝેબના સમયમાં નવા પરાં નવા નામે વસેલાં છે એ ઉપર જોતાં માલૂમ પડે એમ છે. આ બધાં પરાં શહેરની દક્ષિણે છે. અને એમાં ફેરફાર થતા રહ્યા છે.

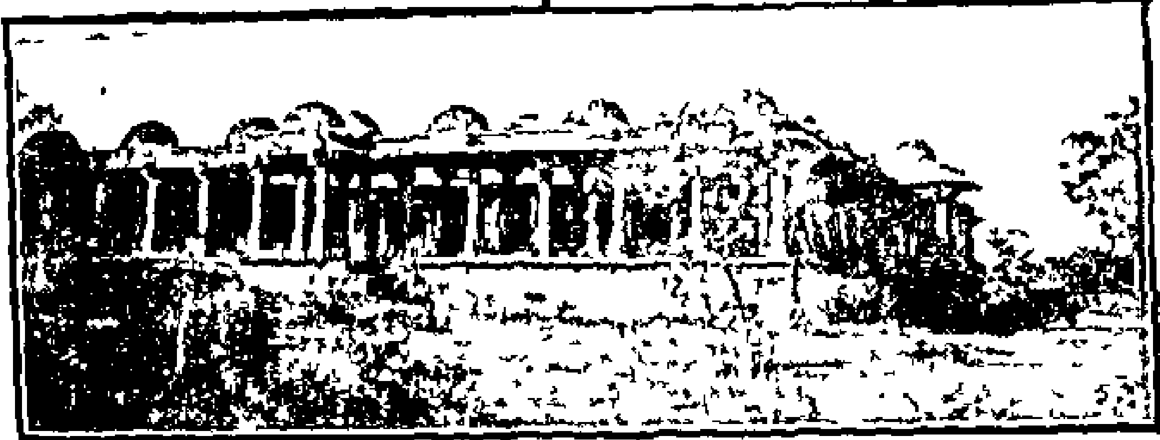
સાબરમતીની સામે પારનાં પરાં

૮૬ વાડજઃ એ હાલ દસક્રોઇના ગામ તરીકે ગણાય છે પણ પરા

[૪૦] મીરાતે અહમદીનાં પરાં વર્ણનનાં બાધાંતરો સરખાવી ઉપરનાં બધાં પરાં લખેલાં છે. અને એમાં ખાસ મતભેદ ન હોવાથી ખાસ ચર્ચા કરવા જેવું નથી. આ બધાં પરાં દક્ષિણનાં છે. અને એમનાં સ્થાન સ્પષ્ટ છે. [૪૧] મીરાતે અહમદી મૂ. અને અં. આવૃત્તિ પૃ. ૧૮ અને ૬૧.

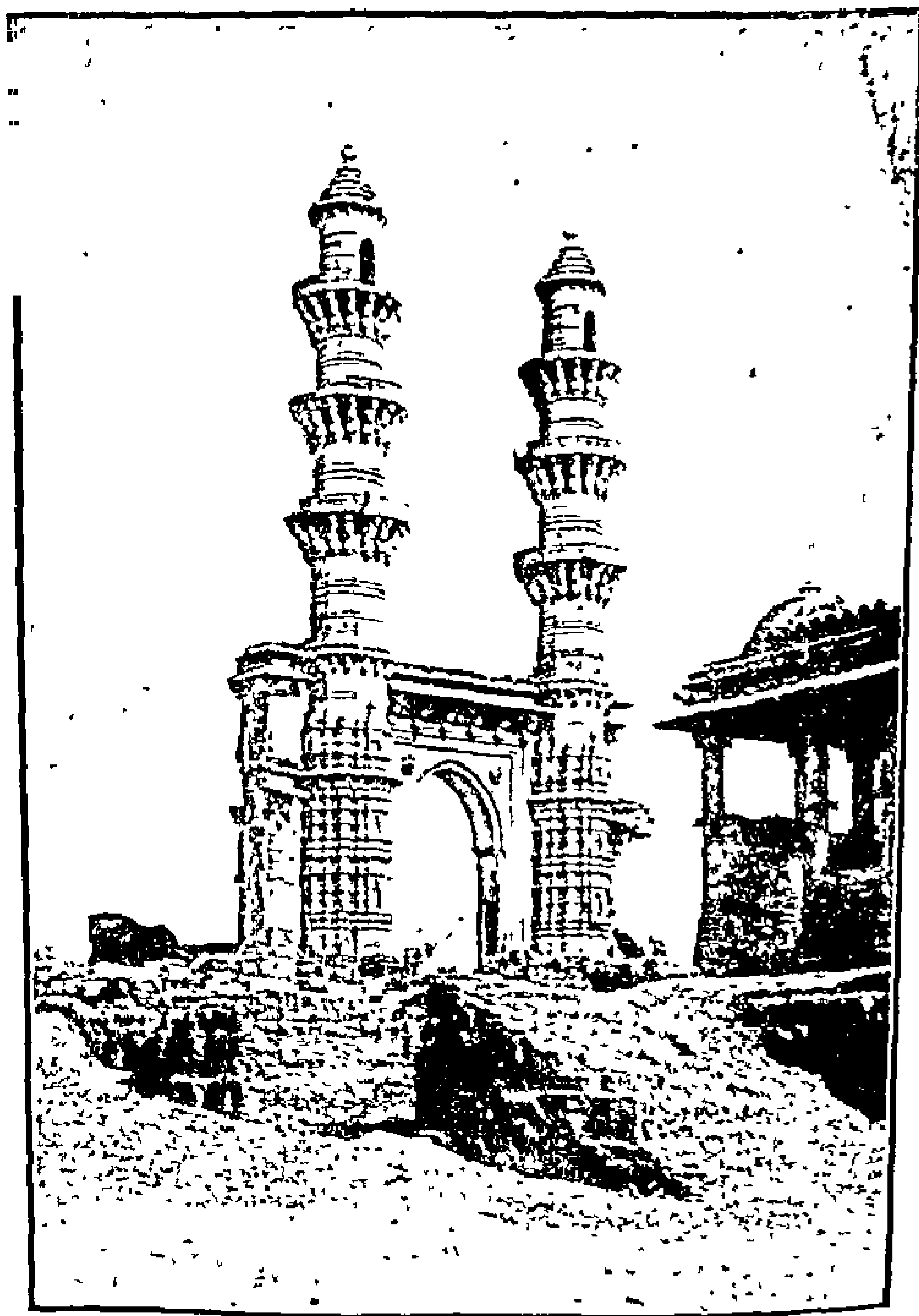

(આ)

૧૭ હસનપુર: જુમા મસ્જિદ

(અ) લિવાન અને રોજો. (આ) દૂરથી દેખાવ

૧૮ સીદી બશીરની મસ્જિદ

જેવો જ સંબંધ છે પરા તરીકે એનું નામ અહમદીએ નથી ગણાવ્યું પણ એ જૂનું છે અને એના ઉલ્લેખો ઇતિહાસમાં આવે છે

૮૭ **ઉસમાનપુર** એ વટવાના કુતુબે આલમના શિષ્ય સૈયદ ઉસમાને વસાવેલું એમને લોકો શમે બુરહાની કહેતા (પ્રમાણુનો દીપક) એમાં એમની મોટી સુંદર મસ્જીદ અને મકરબો છે તઝકીરાતુલમુલ્કના કર્તાએ લખ્યું છે કે ત્યાં વસ્તી ઘણી મોટી હતી અને એક હજાર કુંજરીઓની દુકાનો હતી હરડા બહેડા અને આમળા, ઘી વગેરે આવતી વસ્તુઓનો ત્યાં મોટો વેપાર ચાલતો હતો[૪૨] દરીયાણાના ત્યાં મોટા વેપારીઓ હતો અઢારમી સદીમાં (અહમદી લખાઇ ત્યારે) એ આછું થઈ ગયું હતું હાલ છેક ઉજડ છે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું મોટું મકાન ત્યાં બાંધવામાં આવ્યું છે જૈન લેખોમાં પણ એ પરાનું નામ વારવાર આવે છે એટલે જૈનોની ત્યાં મોટી વસ્તી હશે જૈન સાહિત્યમાં "ઉસમાપુર" નામ આવે છે

૮૮ **ખાનપુર** શહેરના ખાનપુર દરવાજાની સામે છે ખાનપુર દરવાજો એ પરાના નામથી કહેવાય છે એમ અહમદી લખે છે

૮૯ **નવરંગપુર** ઔરંઝેબના સમયમાં સુજાતખાની સુબાગીરીમાં નવરંગ ખાંએ વસાવેલું ખાનપુર દરવાજાની સામે કિનારે એલીસબ્રીજ રોડ ઉપર એ પરાની જગ્યા આવે છે

૯૦ **એદલપુર**.[૪૩] આ પરૂ એલીસ બ્રીજ પાસે હશે જૂની વસ્તી અને પઠાણોએ વસાવ્યું હશે એમ અહમદી લખે છે અહમદીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં અબદુલપુર લખ્યું છે એ ભૂલ જણાય છે જૈન કાવ્યમાં ઇદલપુર છે તે એ જ હોવું જોઇએ

[૪૨] મીરાતે અહમદી ગૂ અને અં આવૃત્તિ પૃ ૧૮ અને ૧૯ પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહમાં ઉસમાનપુરના ઉલ્લેખ છે પૃ ૧૭૨ "श्रीमदम्हदावादनगर निकटवर्त्युसमापुर वास्तव्य प्राग्वाट" [૪૩] ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં જ એદલપુર લખેલું છે અને જૈન કાવ્ય ઉપરથી એ જ ખરૂં લાગે છે પુરાતત્ત્વનું ભાષાંતર પણ અંગ્રેજી આવૃત્તિની માફક અબ્દુલપુર લખે છે ' અદલ ઇદલપુરા , એ આજ પરૂં હશે કારણ કે બીજું ઈદલ કે એદલપુર છે નહિ

૯૧ ફિરોઝપુર: જૂની વસ્તી. અફઘાનોએ વસાવેલું.[૪૪]

૯૨ અજદરપુર: જૂની વસ્તી. અફઘાનોએ વસાવેલું આ પરામાં પણ જૈનોની વસ્તી હશે. 'ઈ. સ. ૧૪૬૫ (સંવત ૧૫૨૧ પોષ વદ ત્રીજ)માં લહુરાજ એટલે વિમળપ્રબંધના પ્રસિદ્ધ કર્તા અને બીજા કેટલાક રાસ અને છંદોના કર્તા વિદ્વાન જૈન કવિ લાવણ્યસમય આ પરામાં જન્મ પામ્યા હતા.[૪૫]

૯૩ સલાબતપુર: સલાબત મુહમ્મદખાં બાબીએ આબાદ કરેલું છે.[૪૬]

૯૪ શર્કપુર: સુલતાન મહમૂદ બીજાના ગુલામ મલીક શર્કે વસાવેલું બાદશાહ શાહજહાંના સમયમાં શાહી ફરમાનથી ત્યાં ગાઝીઉદ્દીન હુસેને એક બાગ બનાવ્યો હતો અને ત્યાં તેનો મકરબો છે.

૯૫ શાહમાનપુર. અકબર બાદશાહના સમયમાં ખાને આઝમ મીરઝા કોકાના પુત્ર શાદમાનખાંએ વસાવેલું

૯૬ ફરિદાબાદ અને **૯૭ ઇનાહુલપુર.** જૂના વખતમાં અફઘાનોએ વસાવેલાં.

૯૮ શેખપુર સુલતાન મહમૂદ બેગડાના પીર (ગુરુ) શેખ અઝીઝુલ્લાના પુત્ર શેખ રહેમતુલ્લાએ વસાવેલું શેખનો મકરબો અને મસ્જીદ એમાં છે આ પરાની જમીન એલીસ બ્રીજ પાસે એ નામે હાલ ઓળખાય છે.[૪૭]

૯૯ સુલતાનપુર ઉર્ફે **નીમકમાડવી,** ઉર્ફે નીમકહાર અને **૧૦૦ કાસીમપુર ૧૦૧ નસીરાબાદ:** અને **૧૦૨ ફતેહપુર** આ બધા જૂના વખતના પરા છે

૧૦૩ કમાલુદ્દીનપુર· કમાલુદ્દીન જવામર્દખાં બાબીએ પોતાના પુત્રના નામથી આબાદ કર્યું

[૪૪] ફિરોઝપુર આગળ આવેલું છે અહમદીમાં એનું લખાણ શંકાવાળું છે એમ જણાય છે. આ ફિરોઝપુર અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં પણ છે પણ પુરાતત્ત્વના ભાષાંતરમાં નથી [૪૫] વિમળ પ્રબંધ–મણિલાલ વ્યાસની આવૃત્તિ પૃ. ૩૬૮ 'अजदरपुरि कीधा आवास' વગેરે અહમદીમાં કાલુપુર વગેરે પેઠે અજદરપુર પણ અંદર વરી પછી શહેર બહાર વસેલું એવા અર્થનું બીજે લખાણ કરે છે [૪૬] અહમદીની ગુજરાતી આવૃત્તિમાં અલાબતપુર લખ્યું છે અંગ્રેજી અને પુરાતત્ત્વમાં સલામતપુર છે [૪૭] જૈનોની ત્યાં વસ્તી હશે. જૈન કાવ્યોનું 'શેખપુર સુખકરા' એ એ જ હોવું જોઈએ

૧૦૪ ઐશપુરઃ ઉર્ફે ઇસપુર, **૧૦૫ રહીમપુરઃ** જૂના વખતથી આબાદ છે.

૧૦૬ મીરાંપુરઃ[૪૮] જૂના વખતથી છે. જૈન કાવ્યની "મીરમીરાપુર" એ એ જ હશે.

૧૦૭ કોચરબપાલડીઃ અહમદી લખે છે કે એ પણ પરામાં ગણાય છે પણ હવેલી પરગણામાં એની ગણત્રી કરવામા આવી છે. કોચરબનું સ્થાન અમદાવાદથીયે જૂનું છે. કોચરબા દેવીનું કર્ણદેવ સોલંકીએ સ્થાપન કરેલું એ આગળ જોયું છે. 'અમદાબાદ અમદાબાદકી બડા શહેર કોચરબ પાલડી' એ એ જ કર્ણાવતી એમ માને છે. કહેવત કેવળ 'પાલડી' સાથે અનુપ્રાસ મેળવવા થઈ લાગે છે. મુસલમાનો કોચરબને કુએ અરબ એટલે અરબ લોકની શેરી એમ માને છે.

મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે મુઝફ્ફરશાહ (પહેલો) અને મુહમ્મદશાહની સાથે ઉત્તર હિંદથી જે અફઘાન શૂરવીરો આવેલા એવા છ થી સાત હજાર અફઘાનો નદી પારના આ પરાઓમાં વસ્યા હતા. કર્તા અફસોસ કરે છે કે એમના વંશજો એને બરોબર યાદ હતા, પણ હવે (અહમદી લખતી વખતે) ત્યાં કોઈ નથી, ખંડેર અને વેરાન છે. અમદાવાદના રક્ષણ માટે કાંકરિયા આગળ જે લશ્કર ભેગું થયાનું આગળ વર્ણવ્યું છે એમા આ અફઘાનોના વંશજોએ ભાગ લીધો હતો. એમના વસાવેલા પરા પણ ઉપર જોયા છે.

૧૦૮ ફુરમાનવાડીઃ આ પરૂં નદીની સામી પાર હોય એમ જણાય છે. જૈન કાવ્યમા 'ફારપુરમાન ફરમાનવાડી' એવો ઉલ્લેખ છે, અને તપાગચ્છની પટ્ટાવલીમા "खंभायतन० अहिमदावादन० आशावल्लीई कोठर्वपुरई (કોચરબ ?) फूरमानवाटिकाई शिकंदरपूरी..." એ પ્રમાણે નામો લખ્યાં છે.[૫૦]

[૪૮] પુરાતત્વ અને ગૂ. આવૃત્તિમા મીરઝાપુર લખ્યુ છે, પણ અંગ્રેજી આવૃત્તિમા મીરાપુર છે એ જૈન કાવ્યના નામ સાથે મળે છે. [૪૯] મીરાતે અહમદી, ત્રણે ભાષાંતરો. [૫૦] ફરમાનવાડી પટ્ટાવલીમા કોઠર્વ-(કોચરબ ?)ની સાથે અને જૈન કાવ્યમા ઐદલપુર શેખપુર અને ઉસમા(ન)પુર મીરાપુરની વચ્ચે લખી છે એટલે નદીની સામે પાર હશે એમ માની શકાય. પટ્ટાવલીના ઉલ્લેખ માટે જુઓ જૈન સા. સ શોધકમા આપેલી तथागच्छवृहत् पट्टावलि

એમ ફરમાન વાટિકા એ આ ફરમાન વાડીજ હોવી જોઇએ પરંતુ એનું સ્થાન ચોક્કસ કહી શકાતું નથી મીરાતે અહમદીના ત્રણે ભાષાંતરોમાં પરાવર્ણનમાં એ નામ જ નથી, ફરમાનવાડી નામે બાગ નદીની સામે પાર અહમદી લખે છે ફતેહપુર શાહવાડી વગેર પરા જેમ બાગ ઉપરથી થયા તેમ ફરમાનવાડી પણ બાગ ઉપરથી થયું હશે એમ માની શકાય પટ્ટાવલિનો ઉલ્લેખ છેક ૧૫મી સદીના પૂર્વાર્ધ (સંવત ૧૪૭૮) જેટલો જૂનો છે એટલે પરૂ જૂનું હશે

૧૦૯ નીઝામપુર આ પરૂં અહમદીમાં આપેલું જણાતું નથી જૈન કાવ્યમાં છે, અને એનું સ્થાન જાણી શકાતું નથી

૧૧૦ અહમદપુર આગળ સિકંદરપુરના વર્ણનમાં આ માટે લખ્યું છે અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિ સિવાય એનો જૂનો ઉલ્લેખ નથી જૈન કાવ્યમાં પણ શંકા ઉત્પન્ન થાય અને અમદાવાદને જ અહમદપુર સમજાય એવો એક ઉલ્લેખ છે બાબીવિલાસનો કર્તા અમદાવાદને જ અહમદપુર લખે છે પણ અહમ્મદપુર જૂદું પણ ખાસ લખેલું છે અને એક જગ્યાએ "રાજનગરપાસઈ અહમદપુર ઠામિ ચોમાસું કરઈ" એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે એટલે એ પરૂં જૂદું છે એમ માનવાને આધાર મળે છે[૫૧]

૧૧૧ વજીરપુર આ પરૂં જૈન કાવ્યમાં અને પટ્ટાવલીમાં આપેલું છે શ્રી જગદ્ગુરુ બિરૂદ ધારણ કરતા શ્રી હીરવિજય સૂરિ અકબરશાહના સમયમાં અમદાવાવાદમાં વજીરપુરમાં આવ્યા હતા એમ ઉલ્લેખ છે[૫૨]

આ પ્રમાણે જોતાં જણાય છે કે અનેક પરાં અમદાવાદની આસપાસ હતાં અને અનેક નાશ પામ્યાં અનેક ભૂલાઈ જવાયાં છે અને અનેકનાં નામફેર પણ થઈ ગયાં છે ઘણાંયે પરાં એ પહેલાંના મોટાં પરાંની હદોમાં નવાં વસ્યાં છે

[૫૧] જુઓ જૈન ગૂર્જર ઐતિહાસિક કાવ્ય સંગ્રહ—પૃ ૧૭૨ શંકા થાય એવું જે લખાણ છે એ એ જ ગ્રંથના પૃ ૧૬૮ માં વિજયસિંહસૂરિ નિર્વાણ રાસમાં 'રાજનગર અહમદપુર, બીબીપુર પ્રેમાપુર જોઇએ રાજપુર ઈંદ્રપુર સુંદર, નિઝામપુર અસાવલિ રૂડઈ રે, ઉસમાપુર સારખેજ બારા, શેખપુર દફલપુર જાપુરે' વગેરેમાં લાગે છે વજીરપુર પણ એમાં લખેલું છે [૫૨] પટ્ટાવલિ પૃ ૫૧ શ્રીગુરુ अहिमदावादि वजीरपूर नगरइं आव्या " વજીરપુર વાડીજ સહી મેલ્યા' જૈન કાવ્ય સંગ્રહ પૃ ૧૦૯

ઘણાયે નાનાના મોટા અને મોટાના નાના થઈ ગયા છે, અને કાલ તથા ઇતિહાસનો મહાન મહિમા સ્થાપી રહ્યા છે [૫૩]

હાલ પણ પરા કેટલાક જૂના નામે પણ નવે રૂપે છે. ઘણાયે જુના પરાની જમીનો હજી એ જ નામે ઓળખાય છે સરકારી દફતરોમા જુના નામો કાયમ રહ્યા છે સરકારના બીજા રેવન્યુ સેટલમેન્ટ પ્રમાણે કેટલાક પરા પાસેના ગામોમા મેળવી દેવામા આવ્યા છે કેટલાક જૂના પરાના નવા નામ પડ્યા છે બાગ ઉપરથી નગીના, બાગ ફરદોશ, ફતેપુર, ફરમાનવાડી, શાહવાડી વગેરે નામ

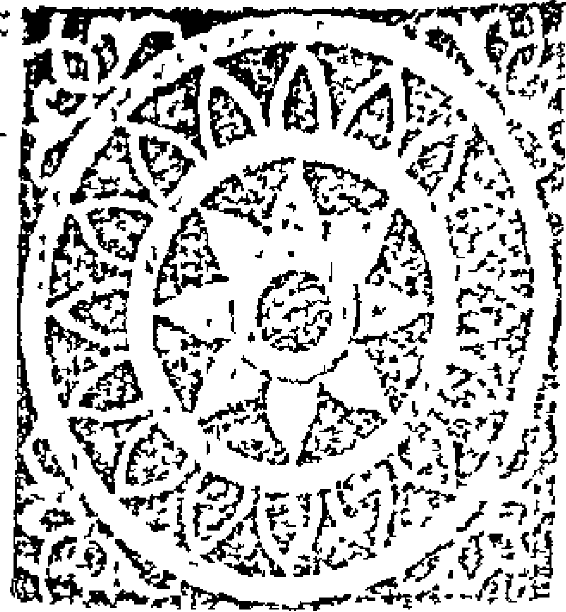
હાલના પરા

આગળ જોયા તેમા નગીના રાજપુરમા મેળવી દીધુ છે આસપુર સુરપુરને અસારવામા મેળવ્યુ છે બાગફરદોશનુ હાલનુ નામ અમરાઇવાડી, છાડવડનું માદલપુર, ચગીસપુરનું મીઠાખલી, શેખપુરખાનપુરનું નવરગપુર એવા નામ કહેવાય છે આ ગામો કેટલાક અહમદીમા મળે છે (જુઓ બોમ્બે ગર્વર્નમેન્ટ સીલેકશેન DCXV), નવા માણસોએ પોતાને નામે હાલ પણ ઘણાયે પરા વસાવ્યા છે રેલ્વેએ પૂર્વમા રેલ્વેપરૂ અને હઠીસિંહ શેઠે દિલ્હી દરવાજા બહાર હઠીપરૂ વસાવ્યુ એ હજુ પણ પ્રસિદ્ધ છે રેલ્વેપરૂ શહેરનો જ ભાગ થઇ ગયુ છે દિલ્હી દરવાજા બહાર કલેકટર બોરડેલે વસાવેલુ બારડોલ પરાને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલુ પરૂ, અને માધવપરૂ એના મારવાડી વેપારીઓની વસ્તીને લીધે આજે પણ જાણીતું છે એક દશકામા માધવપરૂ વધીને મોટુ થઈ ગયુ છે. દીલ્હી દરવાજા બહાર જહાગીર મીલ પાસે તાવડીપરૂ અને દરિયાખાના ઘુમટ પાસે નવા પરા વસ્યા છે એલિસબ્રીજ ઉપર નવી સોસાયટીઓ નવા પરા ઉભા કરે છે અને એ પ્રવૃત્તિમા રા પ્રીતમરાય વ્રજરાયે અમદાવાદમા પહેલ કરી જે ઉત્તમ કાર્ય કર્યુ છે એ પ્રીતમનગરમા અમર છે કાકરિયા બાજુ પણ નવા પરા થયેલા છે એમા મણિપુર ખાસ છે પરા અમદાવાદની આસપાસ વધતા જાય છે હાલના પરાની સપૂર્ણ નામાવલીની અહી જરૂર નથી અમદાવાદના શારીરિક અને માનસિક બન્ને પ્રકારના વિકાસને માટે પરા વધવાની અગત્ય છે

[૫૩] આસપુર જૂનુ કહેવાય છે ઇનાયતપુર, સમીરપુર વગેરે પરા અહમદી બીજી જગ્યાએ લખે છે પણ પરાવર્ણનમા નથી અહમદી ગૂ આવૃત્તિ પૃ ૧૮૪મા બીજા પરા પણ ગણાવે છે—સુરપુર, ચાંદનોડીઆ, ઘાટનોડીઆ, આસ્તોડીઆ, તથા રખિયાલ પણ પરાવર્ણનમા આ નામ નથી આપ્યા આ પરા આજે પણ છે પણ એ બધા દસક્રોઇ તાલુકાના ગામ તરીકે ગણાય છે

પ્રકરણ એકવીસમું

અમદાવાદના ઉદ્યાનો

હાલના અમદાવાદને કોઇ જુએ તો અમદાવાદના ઇતિહાસમાં ઉદ્યાનોનું જૂદું પ્રકરણ દેખાને જરૂર હસે. આગળના વર્ણનથી જોયું કે અમદાવાદમા અને બહાર વૃક્ષો એટલાં ખીલેલાં હતાં કે પરદેશી મુસાફરોને આખું શહેર એક ઉપવન જેવું લાગતું.

અમદાવાદના બગીચા.

શહેરની અંદર તથા બહાર મરજીદોની સાગે બાગ હતા અને અમીર ઉમરાવોના પણ મોટા નાના બાગો અમદાવાદમાં ઘણા હતા. એ ઉપરાંત બાદશાહી બાગો પણ ઘણા હતા. એના ફળફુલ ઝાડનું નૂર વધારવા માટે બાદશાહો ઘણી કાળજી રાખતા. અમદાવાદમા અને આખા ગૂજરાતમાં બાગ વધારવાની પ્રવૃત્તિ સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ કરેલી છે. બાગો તો ઘણા પ્રાચીન કાળથી હતા. પરંતુ મહમૂદના સમયમા ખાસ સંભાળથી સુંદર ગોઠવણીથી બાગ બનાવવામાં આવ્યા. ખુરાસાનની ઢબ ઉપર પણ બાગ બનવા લાગ્યા હતા. મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે "આગળના જમાનામાં ગૂજરાતના સુલતાનો ઉમરાવો, સુબાઓ, મનસબદારો અને ધનિકોએ રચાવેલા સુશોભિત અને સુગંધિત ફુલોથી ભરેલા, સુંદર ઇમારતો અને આરોગ્યવાળી હવાવાળા અને કુંજ માર્ગોથી ભરેલા, તથા સતત પડતા ધોધો અને નહેરોવાળા બાગબગીચા શહેરની આસપાસમાં સંખ્યાબંધ થઈ ગયેલા છે. નીચેની બેતો તેની તારીફ કરે છે."

" લતિફે દિલ્કુશા આબોહવાએ
મુબારિક મઝિલે ફરખુન્દા જાએ ૧
રેહાથો બર કિનારે જુએ બારે
બ આબે ઝરાના શુસ્તા દસ્ત રૂયે ૨
દિરખ્તોં સુ શુતોં કદ બરકશીદા
બયક દિગર બજુએ સરકશીદા ૩
ફેરાખે શાખ મુર્ઘાને ખુશ અવાઝ
બઇનઆ અરગનુહાઁ કર્દા પુરસાઝ ૪
નિહાલે સબ્ઝ અઝ જેન્નત સબક દાશ્ત
બતે તૂબા લહુમ બર હર વરક દાશ્ત "[૧] ૫

અર્થ –દિલપસંદ અને સુખકર આબોહવા છે, આનન્દકારી રમણીય સ્થળો અને રહેઠાણો છે, ઝરણાના કળપુલો ઝાકળના પાણીથી હાથ મોહો ધોઈ ઉભા છે, (૧–૨) પોતાના પૂરા કદમા શિર ખેંચીને (ટટાર) વૃક્ષો ઉભા છે–જાણે સુંદરીઓ ઉભી છે વિશાળ વૃક્ષોની શાખાઓ પર પક્ષીઓ મધુર કિલકિલાટ કરે છે–જાણે સાજ–સામાન સાથે વાદ્ય બજાવી રહ્યા છે લીલા વૃક્ષોની (શોભા) સ્વર્ગને ટપી જાય છે એમના પલ્લવ પર 'તુબાલહુમ'[૨] અર્થાત્ 'ખુશખબરી'નો આશીર્વાદ લખેલો છે[૩]

આ વર્ણન પછી તુરત જ અહમદીનો કર્તા શોક કરે છે કે "ઝાડોની જગાએ અત્યારે કાટા ઉગ્યા છે સરકાર સાથે સબધ ધરાવતા યા સરકારની માલીકીના બાગબગીચાનુ જ વર્ણન નીચે આપ્યુ છે"

આમ અમદાવાદના ઉદ્યાનો અઢારમી સદીમા ઘણે ભાગે વેરાન થયા હતા અઢારમી સદીમા જે બાગ સાધારણ સ્થિતિમા પણ હતા તે આ પ્રમાણે છે—

[૧] બદ્દતગે ઓવુલ મેહાદ ગાહુમદાબાદ (પુરાતત્વ પુ ૪ અ ૧–૨ પૃ ૪૦) માથી [૨] આ ઉતારો કુરાને શરીફમાથી છે તુબાલહુમ વ હુસ્નમેઆબ અર્થાત્ એમને માટે આશીર્વાદ અને સારૂ રહેઠાણ શ્રુતપરપરા પ્રમાણે 'તુબા' જિન્નતમાનુ 'આશીર્વાદ પામેલુ વૃક્ષ છે (પુરાતત્વ–નવાબ ગલી અને સેડનમાથી ઉતારો) હિંદુ કલ્પવૃક્ષ જેવી કલ્પના છે [૩] અર્થ પુરાતત્વના ભાષાતરમાથી લખ્યો છે

૧ બાગે નગીના એટલે નગીનાવાડી, કાંકરીઆ તળાવની વચ્ચે જે નાનો બાગ છે એ નગીનાવાડીને નામે આજે પણ ઓળખાય છે એનું કેટલુંક વર્ણન કાંકરિયા તળાવમાં આવી જાય છે બાદશાહ કુતબુદ્દીન અહમદશાહે હૌજે કુતુબ (કાંકરીયું)માં વચ્ચે એ બાગ બનાવ્યો છે એમાં જવા માટે ૪૪ કમાનોવાળો પુલ હતો કાળે કરીને પૂલની કેટલીક કમાનો તુટી ગઈ હતી તે મુઈઝુદ્દૌલ્લાના સમયમાં ફરી થઈ હતી જ્યારે બાદશાહજાદો (ઔરંગઝેબનો શાહજાદો હશે) સુબો હતો ત્યારે ચાર માળી અને બે બળદની જોડ બાગને પાણી પાવા માટે નીમાયલી હતી તવારીખકાર લખે છે કે કાંકરિયા સરોવરરૂપી વીંટીનું આ બાગ એક નગ છે[૪] આ બાગ નાનો હતો પરંતુ ઘણો રળીયામણો હતો, અને યૂરોપીય મુસાફરો પણ એના મુક્તકંઠે વખાણ કરે છે એક યૂરોપીયન અમલદાર આ બાગના એક વિચિત્ર વૃક્ષનું પણ વર્ણન કરે છે[૫] બાગે નગીના એટલે નગ (રત્ન) જેવો બાગ, અને તળાવની વચ્ચે હોવાથી હીરાની કિનારી બાંધેલી વીંટીમાં વચ્ચે નીલમ જડયું હોય એવો મનોહર એ બાગ લાગતો હશે, અને હાલ પણ લાગે છે આ સ્થાન શાહીબાગ બંધાયો નહોતો ત્યાં સુધી અમદાવાદમાં સૌથી વધારે રળીયામણું હતું અને શાહીબાગે એમાં ભાગ પડાવ્યા પછી પણ અમદાવાદની પ્રજાને છેક વીસમી સદી બેસતાં સુધી એ સ્થાન પ્રિય હતું

બાગની વચ્ચે એક નાનું લંબચોરસ મકાન છે ત્યાં અગાઉ બાદશાહના આરામને માટે કોઈ નાનકડું સુંદર ભવન હશે[૬] હાલનું મકાન ઓગણીસમી

[૪] મીરાતે અહમદી ગૂ ભા ભા ૨ પૃ ૨૧ [૫] જુઓ Forbes Oriental Memoirs Vol II p 201 જેમ્સ ફોર્બ્સે (૧૭૮૧) નગીનાવાડી બગડેલી હાલતમાં જોયેલી એમ એ લખે છે જે વિચિત્ર ઝાડ બાબત એ લખે છે એવું એણે બીજે કોઈ પણ જગ્યાએ જોયું નહોતું ઘણા લોક આશ્ચર્યથી એ ઝાડ જોવા જતા એમ લખે છે અને એનું નામ Palmyra લખ્યું છે એ ઝાડને છેક ટોચ ઉપર જતાં ચાલીસેક ડાળી અને પહોળાં પાંદડાં થતાં હતાં [૬] જુઓ જીન ડી થવેનોએ કરેલું વર્ણન પુરાતત્વ પુ ૨ પૃ ૧૮૭ "આ બધું જોયા પછી હું એક વિશાળ સરોવર જોવા ગયો એમાં વચ્ચોવચ એક એંસી ચોરસ ફીટ જેટલો એક વિશાળ મનોહર બાગ છે બાગને છેડે નાના સોઈવાળાં મકાનો છે"

સદીમાં બોરડેલે બાંધેલું છે. એમાં કાંઇ સૌંદર્ય નથી. તળાવ અને બાગની વચ્ચે છે એટલું જ એનું સૌંદર્ય. એ જ જગ્યાએ અગાઉ મહેલ હશે અને એ મહેલ એ જ ઘટામંડળનો મહેલ એમ ઘણાખરા લેખકો માને છે. પરંતુ બાગ જ નાનો છે અને એમાં રહેવા લાયક–બાદશાહને રહેવા લાયક–મહેલ બંધાઇ કે એટલી જગ્યા જ નથી. મીરાતે અહમદીમાં તો બાગના વર્ણનમાં મહેલ તુટેલો છે કે નહિ એટલો પણ ઉલ્લેખ નથી. તેમજ ઘટામંડળના કાંકરિયા આગળના મહેલની જે વાતો તવારીખોમાં આવે છે એને કાંકરિયાની વચ્ચે હોવાનું કારણ જ નથી. એવું કોઇ તવારીખમા લખ્યું પણ નથી. એટલે અંદરનું મકાન મહેલ નહિં પણ તળાવ વચ્ચે હવા ખાવાનું, પ્રસંગે નાચ ગાન કે મીજલસ ભરવાનું એક સુંદર નાનું મકાન હોય એટલું જ સંભવે છે. ઘટામંડળના મહેલ તે સિકંદરીમાં જણાવેલા ખામંદરોળના મહેલ છે. એ માટે આગળ જોઈશું.

ઓગણીસમી સદીમા તથા વીસમી સદીના પહેલા દશકા સુધી લોક નગીના-વાડીમાં ફરવા જતા. વીક્ટોરિયા બાગ જરા સારો થયા પછી એ બાજુ લોકોનો મોહ ઓછો થયો. નગીના બાગ પણ સારી સ્થિતિમા નહોતો. કોઈ અમદાવાદ જોવા આવનાર એ બાગ અને અંદરનો પહોળો મોટો કુવો જોઈ પાછા આવતા. હમણાં મ્યુનીસીપાલીટીએ એ બાગને ફરી મનોહર બનાવવા માટે યત્ન શરૂ કર્યો છે.

૨ શાહવાડીઃ શાહવાડી હવે બાગ નથી. બાદશાહી સમયમાં એ સુંદર બાગ હતો. હવે ત્યાં એક નાનું ગામ છે. પહેલા મોજે ફૈઝાબાદમાં શાહવાડીની હદ ગણાતી હતી. હવે શાહવાડી દસ્ક્રોઇનું નાનું ગામ છે.[૭] શ્રાવણ માસના ત્રીજા સોમવારે ત્યાનો મેળો થાય છે ત્યારે લોકોને યાદ આવે છે; અને કોઇ માણસ નદીમા તણાઇ જાય તો "શાહવાડીના ભોથા"મા જડશે એમ લોકો હજી પણ કહે છે.

આ શાહવાડી અમદાવાદની સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમા બનેલી છે. એમાં ઇમારતો હતી; અને સુગધી ફુલોના છોડવા ઘણા હતા. ઇંટ ચુનાનો કોટ તથા ઉત્તર દક્ષિણ બે દરવાજા અને અંદર પત્થરો જડેલી સડકો હતી.

[૭] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૦૪.

મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે અત્યારે ઇમારતો ઘણુંખરી તુટી ગઇ છે અને થોડી પડવાની તૈયારીમાં છે. આ બાગની જમીન ૬૨ વીઘાં હતી અને ૫૦ વીઘાં બહારની જમીન પણ એ બાગની ગણાતી હતી. એમા ચાર બળદની જોડ, અને આઠ માળી તથા ઝાડુ કાઢનારની નીમણુંક હતી. મુબારિઝ ઉલ્મુલ્કની સુબેદારીના સમય (સત્તરમી સદીનો પૂર્વાર્ધ) સુધી સુબાના દીવાનની હકુમતમાં આ બગીચો હતો અને મહારાજા અભેસિંહના અમલમાં એને સુબાઓ પચાવી પડયા.[૮]

આ બગીચો અગાઉ ઉત્તમ અને બહુ વપરાશમા હોય એમ માનવાને કારણ છે. સર ટોમસ રો જહાંગીર બાદશાહને નદી કિનારેના બગીચામાં મળવા ગયો હતો તે કદાચ આ હોય. કારણ કે શાહીબાગ એ વખતે બંધાયો નહોતો અને નદીની આ બાજુ શાહવાડી તથા રૂસ્તમબાગ સીવાય સારા સરકારી બાગ હોય એમ જણાતું નથી. તેમજ શહેરની અંદરનો કોઇ બાગ પણ હોવાનો ઉલ્લેખ નથી. એટલે સર ટોમસ રોએ જહાગીરની મુલાકાત લીધેલી એ શાહવાડીમા અગર રૂસ્તમ બાગમાં એમ ખાસ સંભવે છે.[૯]

૩ બાગે ફિરદોશઃ આ બગીચો હાલ નથી, પણ નામ છે, એ નામનું ગામ પણ કહેવાય છે. અમદાવાદથી અગ્નિખુણામા જતાં રાજપુરની હદ મુકી વત્રાલ ગામ પાસે એ બાગ હતો.[૧૦] એને સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ બંધાવ્યો એમ કહેવાય છે. એ સુલતાનનો બગીચાનો શોખ મશહૂર છે. એમ કહેવાય કે આંબા, રાયણ વગેરેનાં નવલાખ ઝાડ એણે વવરાવેલાં એથી એને નવલખો

[૮] જુઓ મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. ૨ પૃ. ૨૨. અંગ્રેજી પુરાતત્વ. પુ. ૪ પૃ. ૪૨. આમા ગૂજરાતી આવૃત્તિમા આઠને બદલે છ માળી લખ્યા છે અને પુરાતત્વમાં આઠ છે

[૯] સરખાવો. Journal of Sir Thomas Roe Oxford Edition. p. 425. "and told us both the king commanded we should come before him at a garden, where he sate, a *course* out of towne, upon the river" આના ઉપર નોધમાં સર વીલિયમ ફોસ્ટર લખે છે કે આ શાહીબાગ હશે. પરંતુ શાહીબાગ એ પછી બધાયો છે એ સર ફોસ્ટરના સ્મરણમાં આવ્યું નહિ હોય. રોની મુલાકાત ખરેખરી બાદશાહી મહેલમા થઇ જણાય છે. આ બાગની મુલાકાત વખતે રો બેસી રહીને પાછો આવ્યો હતો અને મુલાકાત થઇ નહોતી. [૧૦] મીરાતે અહમદીમા વત્રાલ (વત્રાક)ની હદમા હતો એમ લખે છે.

બાગ પણ કહેતા.[૧૧] મીરાતે સિકંદરીમાં બાગે ફિરદોશ પાચ ગાઉ લાંબો અને એક ગાઉ પહોળો એમ લખે છે. એને કોટ અને બુરજો હતા. મીરાતે અહમદી લખાતી વખતે (અઢારમી સદી) એના કર્તા લખે છે કે "હાલ આ બાગ નાશ પામ્યો છે અને દિવાલનો થોડો ભાગ તથા દરવાજો ઉભો છે." એને એક વખતે 'રાણુનો બાગ' પણ કહેતા. હવેલી પરગણામા પાછળથી એની ગણત્રી થવા લાગી હતી (દસક્રોઇ).[૧૨] બાગે ફિરદોશ એટલે સ્વર્ગબાગ. સ્વર્ગના નગર જેવું શહેર વેરાન બન્યું એટલે બાગ કયાથી સ્વર્ગ જેવો રહે. હાલ ત્યા વેરાન છે એ 'સ્વર્ગ બાગ'મા મ્યુનીસીપેલીટી કચરો નાખે છે. 'બાગફરદોસ ડીપો" જાણીતી છે.

૪ **બાગે શાયર્ખાં:** આ બગીચાના સ્થાપનાર મલીક શાયર્ખાંનુ સ્થાન ગૂજરાતના ઇતિહાસમા બહુ મોટુ છે. એ માટે આગળ વર્ણન કરીશુ. સુલતાન કુતુબુદ્દીન અહમદશાહના સમયમા મલીક શાયર્ખાંની પદવી બહુ મોટી હતી. એ અમીરે રખિયાલ ગામની હદમા શહેરની પૂર્વ દિશાએ સુલતાન કુતુબુદીનના સમયમા બાગ તળાવ રોજા વગેરે માટે જમીન મેળવેલી એ બાબતનો લેખ મલીક શાયર્ખાંના રોજાની પશ્ચિમ બાજુની ભીંતમા હાલ પણ છે. મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે આ સુદર બાગમા આનંદ જનક વિહાર સ્થાનો હતા, અને મનોહર ઇમારતો હતી મલીક શાયર્ખાં સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમા સસારમાથી વિરકત થઈ આ બાગમા ઇશ્વિર સ્તવન કરતા, અને એમની દરગાહ પણ ત્યા જ છે. એ મલીક શાબા તરીકે આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. બાગમા મસ્જીદ અને એક વાવ પણ કરી હતી. એક આઠખૂણાવાળુ તળાવ પણ બાગની નજીકમા કર્યું બાગમા પત્થરની સડકો અને આસપાસ દીવાલ હતી[૧૩] હાલ એ સ્થળે રોજો સારી હાલતમા છે. તળાવ પણ છે પણ બહુ ઉંડુ રહ્યુ નથી. વાવ પડી ગઈ છે. બાગને બદલે ખેતરો છે. આ બાગ મલીક શાયર્ખાંના મહેલ અને બીજા મકાનો સાથે તળાવ વગેરેથી જ્યારે સારો હશે ત્યારે અમદાવાદના સારા બાગોમા

[૧૧] પુરાતત્વ અને અંગ્રેજી આવૃત્તિ. ગૂજરાતી આવૃત્તિમા રાણુનો બાગ લખે છે. [૧૨] અહમદી ત્રણે આવૃત્તિઓ. [૧૩] મીરાતે અહમદી: અંગ્રેજી અને ગૂ. આવૃત્તિ. પૃ. ૨૧ અને પૃ. ૨૩.

ગણાતો હશે પાસે મોટા તળાવવાળો બાગ શહેરમા બીજો હતો નહિ ગયીક શાયગાંનો બાગ અને તળાવ શહેરની પૂર્વમા, બાગે ફિરદોશ અગ્નિખૂણામા અને કાંકરિયુ તળાવ, નગીના બાગ, અને શાહવાડી, દક્ષિણમા, આમ પૂર્વ, પૂર્વ-દક્ષિણ-અને દક્ષિણમા મોટા બાગ અને તળાવો સાથે સાથે હોવાથી અમદાવાદનો એ ભાગ ઘણો જ રમણીય લાગતો હશે આ બાગોને લીધે બહુધા દક્ષિણ બાજુથી આવનાર પરદેશીઓને અમદાવાદ લીલુંછમ આખુંયે એક મોટા બાગ જેવુ લાગતુ હશે એમા નવાઈ નથી ઈશાને બાગ હશે કે નહિ એ જણાતુ નથી પરતુ ઉત્તરે રૂસ્તમ બાગ મોગલાઈની શરૂઆતના સમયમા હતો અને પાછળથી શાહીબાગ તથા ગુમાબ આદિ બાગ થયા પછી ઉત્તર દિશા પણ આખી બાગથી ભરાઈ ગઈ હતી એટલે અમદાવાદની ફરતા દક્ષિણથી ઉત્તર સુધી મોટા મોટા બાગ હશે એમ સાબીત થાય છે અને આ સાથે નદીની સામે કાંઠે પણ જે બાગ હતા તે ગણતા શહેરની શોભાનો ખ્યાલ કરવા જેવો છે

૫ હરડેનો બાગ[૧૪] આ બાગનું નામ મીરાતે અહમદી ગણાવે છે. પરતુ ખરી રીતે એ બગીચો નથી મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે ત્યા ત્રણ ઝાડ હરડેના હતા અને એ માટે આસપાસ કોટ તથા કુવા કરી ખાસ માળીઓ રાખી એ બાગની સભાળ લેવાતી હતી રખિયાલ ગામની ઉપજ એમા વપરાતી હતી આગળ વડીવટના પ્રકરણમા અહમદીનો કર્તા આ બાગ અને એના ફળનો મુરબ્બો હજુરમા વખણાતો અને એ માટે જુદુ ખાતું હતું એમ લખે છે અઢારમી સદીમા ત્રણમાથી બે ઝાડ સુકાઇ ગયેલા અને એક કર્તાએ (અલી મુહમ્મદખાએ) જોયુ હતુ એનો મુરબ્બો પણ ચાખ્યો હતો એમ લખે છે અહમદી લખાઇ ત્યારે એ છેવટનું ઝાડ પણ સુકાઇ ગયુ હતું[૧૫]

૬ ફરમાનવાડી આ બગીચો શહેરની સામે નદીને સામે તીરે હતો

[૧૪] મીરાતે અહમદી ભાગ ૨ ગુજરાતી આવૃત્તિમા 'હરડે બાગ' અગ્રેજીમા Myrabolamના ઝાડ હતા એમ લખ્યુ છે અને પુરાતત્વના ભાષાતરમા આબળાના ઝાડ લખ્યુ છે અગ્રેજી આવૃત્તિમા Halelu Garden લખ્યુ છે અને પુરાતત્વમા "બાગે હિરબ્તે હલીલા" એવુ લખ્યુ છે મુરબ્બો આબળાનો પ્રસિદ્ધ છે આ આવૃત્તિઓ એક મત નથી એટલે હરડા કે આબળા એ નક્કી થતુ નથી પરતુ ખાસ બાદશાહ કાળજીથી એનો મુરબ્બો કરાવતા એ નોધવા જેવુ છે [૧૫] મીરાતે અહમદી ત્રણે ભાષાતરો અને અહમદી ગૂ ભા. ૨ પૃ. ૧૯૦.

જૂના વખતથી એ સરકારી બાગ હતો એને ફરતી નાની દીવાલ અને એક દરવાજો છે બાદશાહ ફર્રૂખશિયરના સમયમા બુયુતાતની કચેરી (મરણ નોધવાની કચેરી)ના કોઈ મુહમ્મદ મુઈઝે એ બાગ ફિરોઝખા જાલોરીને વેચી દીધો, અને એણે મરામત કરાવી નામ બદલ્યુ હતુ.[૧૬] મીરાતે અહમદીમા આ પ્રમાણે ફરમાનવાડીને બાગમા ગણાવે છે પરતુ એની પાસે પરૂ પણ હતુ, અને ફુરમાનવાડી પરાનો જે ઉલ્લેખ જૈન કાવ્યમા આવે છે તે આ જ પરૂ હતું કદાચ અહમદી લખાતી વખતે પરૂ ઉજ્જડ થયુ હશે અને બાગ ખડેર દશામાં હશે એટલે પરાની નોધમા એનું નામ ગણાવેલું જણાતુ નથી અહમદી લખાતી વખતે બાગમા ઇમારતો વગેરે કાઇ નહોતુ આ બગીચો ગૂજરાત કૉલેજની આસપાસ કોઈ સ્થળે હોવાનો સભવ છે

૯ **ફતેહબાગ** - ફતેહબાગ સરખેજ પાસે હતો એ બાગ અકબર બાદશાહના સમયમા મીરઝા બહેરામખાના પુત્ર મીરઝા અબ્દુર્રહીમખા ખાન ખાનૅાએ ઇ સ ૧૫૮૪મા બનાવ્યો એ જગ્યા ઉપર અમદાવાદના છેલ્લા સુલ્તાન મુઝફ્ફર ત્રીજાને હરાવ્યો હતો એની યાદગીરીમા બાગ બનાવ્યો આસપાસ કોટ બુરજો, નહેરો, સડકો અને સુદર ઇમારતો સાથે એ બાગ તૈયાર કરી ખાન પોતે પણ થોડો સમય અદર રહ્યો હતો એનું નામ 'બાગે ફતહ' છે પણ ફતેવાડી અગર જીતબાગ પણ કહેવાય છે[૧૭]

આ બાગનું વર્ણન કેટલાક યૂરોપીય મુસાફરોએ મુક્તકઠે કરેલુ છે બાદશાહ જહાગીરે આ બાગની મુલાકાત લીધી હતી એ વખતે અબ્દુર રહીમખાની પુત્રી ખેરૂન્નીસા બેગમ એ બાગમા હતી, અને બાદશાહની મુલાકાત

[૧૬] મીરાતે અહમદી ત્રણે બાબાતરો—મા ૧ પ્રકરણો [૧૭] આ બાગનુ નામ ફતેહબાગ છે જીતબાગ નામ કેટલાક લખ્યુ છે અને એ પણ જૂનુ જણાય છે સૈફખાએ બાંધેલા બીજા જીતબાગને આ સાથે સબધ નથી

૧૭ મીરાતે અહમદી ગૂ ભા મા સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાને હરાવ્યાની જગ્યાએ જીતબાગ બા ધ્યો એમ લખ્યુ છે અને પ્રો કામીસેરિયટનો લેખ તથા ગેઝીટીઅર વગેરે ગ્રંથોમા પણ એ વાત સ્પષ્ટ છે છતા અહમદીની નવાબઅલી અને સેડનકૃત અગ્રેજી આવૃત્તિ તથા પુરાતત્વ પુ ૪ થા મા આપેલા ભાષાતરમા દક્ષિણના સુલતાન મુઝફ્ફર હુસેનને હરાવ્યાની યાદગીરીમા મીરઝા ખાનખાનૉએ ફતેહબાગ બાધ્યો એમ લખ્યુ છે એ કાઇ ભૂલ જ જણાય છે

વખતે પાનખર ઋતુ હતી, તેથી ખોટા પણ કુદરતને આબેહુબ મળે એવા પાદડા અને ફળફુલ અમદાવાદના કારીગરો પાસે કરાવી એ સ્ત્રીએ બાગમા ઝાડ તથા છોડ ઉપર મુકાવ્યા હતા બાદશાહ ખરા ફળ સમજી તોડવા ગયા ત્યારે ખરી વાત સમજાઈ હતી[૧૮] ફિરિશ્તા લખે છે કે એનું નામ જીતપુર હતું અને એ બાગ અમદાવાદનો અલકાર હતો ઇ સ ૧૬૧૩ના નવેંબરમા વ્હીટીંગટન નામનો અગ્રેજ વેપારી અમદાવાદ આવ્યો હતો ફતેહબાગ ગૂજરાતના છેલ્લા બાદશાહ ઉપર મેળવેલી જીતની યાદગીરીમા ખાનખાનાઁએ (Chou-Chin-Naw) મોટા સુદર મકાન સાથે નદી કિનારે બાધ્યો હતો એમ એ લખે છે એ વખતે એના મકાનમા કોઇનો વાસ નહોતો ઈ સ ૧૬૧૫મા ડોલ્સવર્થ (Daelsworth) નામનો અગ્રેજ મુસાફર લખે છે કે જીતબાગની આસપાસ મજબુત દોઢ માઇલ ઘેરાવાની દીવાલ છે અને સુદર ફળના વૃક્ષો અદર વાવેલા છે મકાન બહુ કિમ્તી છે અને એનું નામ વિજય ઉપરથી પાડેલું છે ખાનખાનૉ એમા રહ્યો હતો બાદશાહ જહાગીરે ઇ સ ૧૬૧૮ મા એનો મુલાકાત લીધી હતી એ વખતનુ વર્ણન મીરાતે અહમદીમા આપેલુ ઉપર જોયુ જહાગીર પોતાના ચરિત્રમા લખે છે કે ખાનખાનાઁએ એ લાખ રૂપીયાને ખર્ચે સુદર મકાન બાધ્યુ છે ઈ સ ૧૬૨૬મા સર ટોમસ હર્બર્ટ નામનો અગ્રેજ મુસાફર લખે છે કે સરખેજ પાસે ખાનખાનાઁએ ખભાતના છેલ્લા રાજાને હરાવી બાગ બનાવ્યો છે એમા શીતળ છાયા શાતિ પમાડે છે અને બાગ વિશાળ છે એ મુસાફરોને આકર્ષે છે ઈ સ ૧૬૩૮મા જર્મન મુસાફર જોન આલ્બર્ટ ડી મેન્ડેલ્સ્લો આવ્યો હતો એ જીતબાગ નામ લખે છે (Tschietbag) અને મુક્ત કઠે વખાણ કરે છે[૧૯] "આ હિંદુસ્તાનમા મોટામા મોટો અને સુદરમા સુદર બાગ છે કારણ કે એમા બહુ સુદર મકાન, અને ફળના વૃક્ષો બહુ છે એ સ્થળ દુનિયાના સર્વથી રમણીય સ્થળોમાનું એક છે, કારણ કે બાજુમા મોટુ તળાવ છે અને પાણી પાસે સુદર મડપો બનાવેલા છે, અને અમદાવાદ બાજુ ઉંચી દીવાલ છે આ બાગમા નારગી, દાડમ, ખજુર, બદામ, શેતુર, આમલી, આબા,

[૧૮] મીરાતે અહમદી ગૂ ભા ૧ લો પૃ ૧૯૮ ગૂજરાત ગેઝીઆર પૃ, ૨૭૦ નોધ ૧ [૧૯] ગૂજરાત ગેઝીઅર પૃ ૨૭૦ નોધ ૧ આ બાગને છતપુર કહેવામા ફિરિશ્તા ભૂલ કરે છે ફતેહ તે જેતલપુરનો જીતબાગ છે

નારિયેળી અને પ્રાલુચુ (citrons) વગેરે ઘણી જાતના ફળના ઝાડ છે એ બધા એટલા પાસે પાસે રોપેલા છે કે એમની શીતળ છાયામા ચાલતા હોઇએ એમ લાગે છે"[૨૦]

આવો સુદર બાગ મીરાતે અહમદી લખાઇ ત્યારે (૧૭૫૦-૬૨) વેરાન થયો હતો બાગમા ખેતી થતી હતી એ વખતે પણ થોડા મકાનો ઉભા હતા હાલ ત્યા ફતેહવાડી નામનુ ગામડુ કેવળ છે, અને મકાનોની થોડી થોડી નિશાનીઓ દેખાય છે[૨૧]

૮ જીતબાગ: ઉર્ફે સૈફબાગ આ બાગ શાહજહાએ જ્યારે જહાગીર સામે બળવો કર્યો ત્યારે એના તરફથી અબ્દુલખા ફિરોઝજગ અને જહાગીર તરફથી સૈફખા વચ્ચે જે લડાઇ થઈ હતી એમા સૈફખાને વિજય મળ્યો, એ વિજયની યાદગીરી તરીકે જેતલપુર ગામ પાસે સેફખાએ જીતબાગ બનાવ્યો પાછળથી એ ગામની હદમા મળી જઈ હવેલી (દસક્રોઇ) પરગણામા એની જમીન ગણાવા લાગી[૨૨]

૯ ગુલાબબાગ અને ૧૦ બાગે તોત આ બન્ને બાગ એક બીજાથી જોડાયલા રૂસ્તમબાગ અને શાહીબાગ પાસે હતા એની બરોબર વિગત શાહીબાગ ભેગી વિચારીશુ. ગૂજરાતી બાદશાહોના સમયથી આ બન્ને બાગમા ઇમારતો હતી, અને ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયના અત ભાગમા મુહમ્મદ આઝમશાહ સુબો હતો ત્યારે એ બાદશાહજાદાએ શહેરના જૂના મકાનો પસદ ન પડ્યાથી

[૨૦] History of Gujarat Sultanat J B B R A S No LXXIV પૃ ૧૫૨મા આપેલો મુસાફર મેન્ડેલ્સ્લોનો ઉતારો [૨૧] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૦૨ [૨૨] મીરાતે અહમદી તથે ભાષાતરો જીતબાગ ઉપર મીરાતે અહમદીના ગૂજરાતી ભાષાતરકાર નિઝામુદ્દીન ચિશ્તી સાહેબ પૃ ૨૫મા નોધમા લખે છે કે "અબદુલ્લાખાન ફિરોઝજગ જે હીજરી સન ૧૨[illegible] અમદાવાદના સુબા હતા તે હૈદરાબાદ નિઝામ સરકારના મૂળ આદી સ્થાપક[illegible] થાય અને તેની જગા અમદાવાદમા પાચીની વાવ પાસે છે અને તે [illegible] ગુમ્મતીના નામે ઓળખાય છે" મીરાતે અહમદી ભા ૧ લો પૃ ૨૦૪મા જેતલ[illegible] સૈફ બાગ બનાવ્યો એમ લખ્યુ છે અને બીજા ભાગમા બાગવર્ણન પ્રકરણમા જીત બાગ નામ છે અબદુલ્લાખા ફિરોઝજગનુ મરણ ક્યા થયુ હતુ તે જણાતુ નથી તેમજ પાચીની વાવ પાસે મોગલની ગુમ્મતી અમદાવાદમા કઈ સ્થળે હશે તે મને આ લખતી વખતે જણાતુ નથી પાનકોરને નાકે પાચીની વાવ પાસે કાઈ નથી, પણ શાહપુર દરવાજાની બહાર મોગલની ગુમ્મતી કહેવાય છે

રૂસ્તમબાગ અને આ બન્ને બાગોમાં ત્રણ વર્ષ સુધી પડાવ નાંખી મકાનો બંધાવ્યાં હતાં. તે સમયથી બાગનો નાશ થયો, અને નાશ થતાં સુધી એમાં ઉગેલાં ગુલાબમાંથી ગુલાબજળ ખાસ બાદશાહને માટે ખેંચાતું, અને ફુલોનું નુર વધે એવા ઉપાય લેવા માટે બાદશાહી ફરમાન આવેલાં છે. મીરાતે અહમદી લખતી વખતે ઇમારતો પડી ગઇ હતી અને જમીન શાહીબાગ તાબે ગણાઇ ખેતી થતી હતી.[૨૩]

૧૧ રૂસ્તમબાગ: આ બગીચો ગુજરાતી અમીર રૂસ્તમખાંએ બંધાવ્યો છે એમ મીરાતે અહમદી લખે છે. બાગમાં ૬૦ વીઘા જમીન અમદાવાદથી ઉત્તરે નદી કીનારે રોકેલી છે. પહેલાં એમાં ચાર ઇમારતો હતી અને મંડપ હતો. ૭ કુવા ચાર બેઠકો અને પત્થરનો દરવાજો હતો. એ બધું પડીને ખંડેર થઇ ગયું હતું. છેવટે બાદશાહજાદા આઝમશાહે મકાન બાંધવા માટે એની જમીનનો ઉપયોગ કર્યો. આ બાગ પણ શાહીબાગની પાસે હતો. એને ફરતો કોટ પણ હતો. આ બાગ માટે અહમદીના કર્તાની ભૂલ જણાય છે. બાદશાહ જહાંગીર પોતાના આત્મચરિત્રમા લખે છે કે અકબરના શાહજાદા મુરાદના સમયમાં તેના શાહજાદા મીરઝા રૂસ્તમને નામે એ બાગ બનાવ્યો; અને શાહજહાંના મુખ્ય અમલદારનું નામ પણ રૂસ્તમ હોવાથી, એ મળતાપણાથી ખુશ થઇને જહાગીરે એ બાગ એ બીજા રૂસ્તમખાંને આપી દીધો. જહાંગીરે એ બાગમાં કેટલીક વખત સહેલ ભોગવી છે.[૨૪]

૧૨ શાહીબાગ: શાહીબાગ એ નામ ઉપરથી હાલ પણ એને કોઈ મોટો બાગ ધારે. મોગલાઇના સમયમાં શાહીબાગ એક મોટો રમણીય બાગ હતો. પરંતુ હવેનો શાહીબાગ જૂદો જ છે. હવે શાહીબાગ એટલે કાંઇક સ્વચ્છ હવાવાળું અમદાવાદનું એક પરૂં. હાલના શાહીબાગમાં અસલ શાહીબાગ-બાગેશાહી કરતા બીજી ઘણી હદોનો સમાવેશ થઇ જાય છે.

હાલનો શાહીબાગ દિલ્હી દરવાજાની બહાર ઉત્તર દિશામાં થોડે દૂર ગયા પછી રેલ્વેની સડકથી પા માઇલ દક્ષિણથી શરૂ થઇ ઉત્તરમા કેમ્પમાંની

[૨૩] મીરાતે અહમદી ત્રણે ભાષાંતરો. [૨૪] એ જ: આમાં ગૂ. ભાષાંતરમા ચાર ઇમારતો લખે છે. અંગ્રેજી તથા પુરાતત્વમાં એક ઈમારત લખે છે. વળી જુઓ તુઝકે જહાંગીરી Vol. I 426–27.

હદ સુધી ગણાય છે એ હદ હાલ મોજે દરિયાપુર કાજીપુરમા ગણાય છે

દરિયાપુર કાજીપુર

પરતુ જૂના પરામાથી દરિયાપુરનો થોડો ભાગ, મુલ્તાનપુર, મકસુદપુર, બાહપુર, શેરપુર, લોદીપુર વગેરે પરાનો શાહીબાગમા સમાવેશ થઈ જાય છે હાલ એ કોઈ પણ પરાની નિશાની નથી શહેરના ઉત્તર બાજુના કોટની પાસેનો ભાગ તથા માધવપર વગેરે પરા શાહીબાગમા નથી ગણાતા આ પરા ઉપરાત રૂસ્તમ બાગ, ગુનાબબાગ અને શેતુરબાગની જમીનો પણ હાલના શાહીબાગમા મળી ગયેલી છે

ઈ સ. ૧૬૧૮ મા જહાગીર બાદશાહ અમદાવાદ આવ્યા હતા ત્યારે અમદાવાદમા શાહજાદા શાહજહાને ગૂજરાતની સુબેદારી આપી એ સુબાગીરી દરમ્યાન એક વર્ષ દુકાળ પડ્યો દુકાળમા પીડાતા માણસોને કામ આપવા

અસલ બાગેશાહી

સારૂ[૨૫] શાહજહાના હુકમથી સાબરમતીને કિનારે દિલ્હી દરવાજાથી દોઢ માઇલ ઉત્તરે મકસુદપુરપરાની જમીન લેવામા આવી અને એ જગ્યાએ ૧૦૫ વીઘા ૩ વીસા જમીનમા શાહીબાગ બનાવવા હુકમ થયો નદી કિનારે સુદર ઇમારતો, કમાનો, બેઠકો, ઇમારતને ચારે બાજુ ફરતી નહેરો, હોજ વગેરે કરવામા આવ્યું અગીઆર કુવા ખોદવામા આવ્યા બાર બુરજ સાથે કોટ કરી દરવાજો કરવામા આવ્યો મડપો તથા સડકો પણ બનાવી આમ શાહીબાગ જ્યારે તૈયાર થયો ત્યારે અમદાવાદના સર્વ બાગથી એ વધારે સારો શોભીતો અને રળીયામણો હતો મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે આ આખા દેશમા આવો સુંદર ઇમારતોવાળો અને આનદજનક વાટિકાઓ-વાળો બીજો એક પણ બગીચો નથી. શાહીબાગના દરવાજાથી હાજીપુર સુધી મોટા અમીરો અને અમલદારોના બાગબગીચા આવેલા છે, અને ત્યા સુધીનો રસ્તો બન્ને બાજુએ ઉચા લીલા ઘટાદાર ઝાડને લીધે લીલમની એક કમાન હોય એવો શોભે છે અને લીલોતરીથી બહુ આલ્હાદ પમાડનાર લાગે છે એના વહીવટને માટે એકસો ૨૧ બગીદ, ૭૦ માળી, એક દરોગો (કારભારી),

[૨૫] Douglas's 'Western India' p. 310 [૨૬] અહમદીની અગ્રેજી આવૃત્તિ તથા પુરાતત્વમા સો લેડ અને ગુજરાતી આવૃત્તિમા સો બળદ એમ લખ્યું છે

એક ખજાનચી, સાત પટાવાળા અને કેટલાક ઝાડુ કાઢનાર નીમવામાં આવ્યા છે. એની મરામતના ખર્ચ માટે સુબાના દીવાનના હુકમથી કામ થઈ શકતું.[૨૭]

મીરાતે અહમદીમાં લખે છે કે "મોગલ સત્તા નબળી પડયા પછી સુબા બાગની જમીન પચાવી પડયા. અને છેવટે મરેઠાઓએ એનાં મોટાં વૃક્ષોની કાપીને બાળવાની કાઠી કરી. નદી કિનારે બે માળનો બુરજ હતો તે અઢારમી સદીમાં નજમુદ્દૌલાની હકુમત વખતે નદીમાં મોટી રેલ આવી ત્યારે પડી ગયો. એ પુરથી બાગની બીજી ઇમારતો અને સૌંદર્યને બહુ નુકશાન થયું. હાલ (અહમદી લખાતી વખતે ૧૭૬૨) બધાં ઝાડ સુકાઈ ગયાં છે, અને થોડાં લાલ આંબલીનાં[૨૮] ઝાડ જે આ દેશમાં બહુ થાય છે તે બાકી રહ્યાં છે. એનો મુરબ્બો સારો થાય છે અને તે ઈરાન અરબસ્તાન વગેરે દેશ ચઢે છે. આ બાગ એક લીલા સ્વપ્ન જેવો હતો અને જ્યાં ગુલાબ વગેરે ફુલો ઉગતાં ત્યાં હાલ (અઢારમી સદીમાં) જાર અને બાજરીનું ખેતર છે."[૨૯]

અઢારમી સદીમાં સ્થિતિ.

આ પ્રમાણે અઢારમી સદીમાં અસલ શાહીબાગની સ્થિતિ હતી. શાહીબાગનો મહેલ આજે ઉભો છે. બાગની તો એકે નિશાની હાલ દેખાતી નથી. મીરાતે અહમદીએ આજથી દોઢસો વર્ષ ઉપર ખેતર જોયું એટલે હાલ તો બાગની નીશાની ક્યાંથી હોય. કોટ બુરજ કે દરવાજાની એક પણ ઇંટ નથી. સર રૂસ્તમજીના ધી રોઝરી નામના બંગલાના ઝાંપાની બરોબર સામે સડકની બાજુમાં ઈંટોનો પાયો દેખાય છે એ જૂના શાહીબાગના દરવાજાનો પાયો છે. અગીઆર

બાગેશાહીની હદનો નિર્ણય

[૨૭] અહમદીનાં ત્રણે ભાષાંતરો. [૨૮] અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિમા આંબાનાં ઝાડ લખ્યાં છે. પણ પુરાતત્વ અને નવાબઅલીના અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં આંબલીનાં ઝાડ સ્પષ્ટ લખ્યાં છે, અને અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં તો લાલ આંબલી (red tamarind) એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે. એ જ ખરૂં છે. એ ઝાડ જીર્ણ અવસ્થામાં આજે પણ ઉભાં છે. [૨૯] અહમદીનાં ત્રણે ભાષાંતરો.

કુવામાંથી કેટલાક અહીં તહીં જોવામાં આવે છે અને એ જૂની ઈટોથી બીજા કુવા કરતાં જૂદા પડી આવે છે.[૩૧] સર રૂસ્તમજીના એક બંગલામાં જે મોટો કુવો છે તે શાહીબાગનું મધ્યબિંદુ હશે. આ રીતે સર રૂસ્તમજીના બંગલા આગળના દરવાજાના પાયાથી ઉત્તરે શાહીબાગના મહેલ આગળ નદીના કિનારાને સમાંતર લીટી કલ્પીએ તો શાહીબાગની દક્ષિણ હદ નક્કી થાય છે અને એ લીટી ઉપર કોટ પણ હશે. ઉત્તરે નદી અને દક્ષિણે ઉપર મુજબ હદ નક્કી થઈ શકે છે. પૂર્વ પશ્ચિમની હદ માટે પશ્ચિમે મિયાંખાં ચિસ્તીની મસ્જીદની પાછળથી નદી કિનારેથી, એટલે નારણઘાટની પૂર્વેથી કલ્પિત લીટી દોરીએ અને દક્ષિણની કલ્પિત લીટીને મળે એટલે એ જગ્યાએ પશ્ચિમની હદ આવી રહે છે. એ જ પ્રમાણે ખડૅધારેશ્વરની સહેજ પશ્ચિમે કલેકટરના બંગલાની નજીક નદી કીનારાથી, નવરોજી હોલ પાછળનાં ખેતરોમાં મોટા જીર્ણ થવા આવેલાં આંબલીના ઝાડની એકસરખી સીધી હાર છે એની સહેજ પૂર્વે થઇને કલ્પિત લીટી દોરીએ અને એ લીટી દક્ષિણવાળી લીટીને મળે એ જગ્યાએ પૂર્વની હદ નક્કી થાય છે.

આ પ્રમાણે ચારે બાજુની હદ પ્રાચીન ચિન્હો અને શાહીબાગનું અસલ ક્ષેત્રફળ મેળવતાં આવે છે. અટલે આટલી હદમા આશરે ૧૦૫ વીઘાં જમીન થાય છે. આ હદમાં હાલ શાહીબાગનો મહેલ અને છોટા શાહીબાગનાં મકાનો, મિયાંખાં ચિસ્તીની મસ્જીદ, સર ચીનુભાઇનો બંગલો, સર રૂસ્તમજીના બંગલા, કમીશનરની ઑફીસ અને ભીમનાથ મહાદેવ, કલેકટરના બંગલાનો કેટલોક ભાગ, અને સર સેતલવાડનો બંગલો, પોપટલાલ મનસુખલાલનો બંગલો તથા એની પૂર્વનાં ખેતરો, અને સબર્બન પોલીસ સ્ટેશનના થોડા ભાગનો સમાવેશ થાય છે.

આ તો અસલ શાહીબાગ એટલે 'બાગે શાહી'ની હદ થઈ; પરંતુ હાલ શાહીબાગની હદ આનાથી ઘણી મોટી ગણાય છે. રેલ્વેની સડકની ડાબી બાજુનો ભાગ પણ શાહીબાગમાં ગણાય છે. એટલે રણછોડલાલ છોટાલાલ હાઇસ્કુલની બોર્ડીંગ, મેસોનીક હૉલ, દરિયાખાનો ઘુમટ, અને દક્ષિણ તરફ

[૩૧] સર રૂસ્તમજીના એક બંગલાનું નામ Historical well રાખેલું છે. એમાં આવો કુવો છે. એ કુવામાં અંદર ઉતરી શકાય અને બેસી શકાય એવું હતું. હાલ એને બંધ કરી ઉપર ઓટલો કરી દીધો છે.

જતાં મુસાસુહાગ (બંગડીઆ પીર)ની દરગાહ, શેઠ જમનાભાઇનો બંગલો, શેઠ ત્રીકમલાલનું આરોગ્યભુવન, તથા ત્યાંથી કેમ્પ બાજુ જવાના રસ્તાનો બધો ભાગ અને શેઠ અંબાલાલનો 'બંગલો પણ શાહીબાગની હદમાં હાલ ગણાય છે.

શાહીબાગ અથવા બાગે શાહી અને કેમ્પની વચ્ચેનો મોટો ભાગ જેમાં હાલ ખડ્ડુંધારેશ્વર મહાદેવ, નવરોજી હોલ, ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજીનો બંગલો વગેરે આવેલું છે એ પણ હાલ શાહીબાગની હદમાં ગણાય છે. પરંતુ એનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે.

રૂસ્તમબાગની હદનો નિર્ણય.

મીરાતે અહમદીમાં રૂસ્તમબાગ, ગુલાબબાગ અને અને શેતુરબાગ ગણાવ્યા છે એ ત્રણેની હદ શાહીબાગમાં મળી ગઈ છે. ગુલાબ અને શેતુરબાગની જમીન શાહીબાગમાં ગણાય છે એમ અહમદીમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે.[૩૨] રૂસ્તમબાગ અને ગુલાબ-શેતુરબાગ ત્રણે સાથે મુહમ્મદ આઝમશાહનાં મકાનોમાં રોકાઇ ગયાનો ઉલ્લેખ છે. એટલે શાહીબાગની જોડે જ આ ત્રણે બાગો સાથે સાથે હોવાનો સંભવ ચોક્કસ જ છે. એ બાગો શાહીબાગની પશ્ચિમે હોવાનો સંભવ નથી. કારણ કે હરિમાપુર પરાની હદ અને દરીયાખાંનો ઘુમટ તથા દુધેશ્વર પાસે હોવાથી આ ત્રણે બાગો સાથે થાય એટલી ત્યાં જગ્યા નથી. પૂર્વ બાજુ ખડ્ડુંધારેશ્વરની બાજુમાં અને દક્ષિણે જ આ ત્રણ બગીચા હોવાનો સંભવ વધારે છે. રૂસ્તમ બાગ તો ૬૦ વીઘાનો શાહીબાગના પહેલાંનો છે એટલે દરિયાખાંના ઘુમટ પાસે એ હોય એવો સંભવ નથી. એટલે ખડ્ડુંધારેશ્વર બાજુ જ એ બાગ હોય એમ જણાય છે. ખડ્ડુંધારેશ્વરથી કેમ્પ બાજુ જતાં જૂના કુવા અને મોટાં ઘટાવાળાં ઝાડ હતાં અને ઓગણીસમી સદીમાં લોકો એને દીવસે પણ ઝાડની ઘટાને લીધે અંધારું હોવાથી "અંધારી વાડી" કહેતા હતા.[૩૩] એ જગ્યાએ કોઈ પુરાણો મોટો બાગ હોય એવાં ચિન્હો ઈ. સ. ૧૮૭૫ ના મોટા પૂર પહેલાં હતાં. વળી

[૩૨] મીરાતે અહમદી. ગૂ. ભા. બા. ૨. પૃ. ૨૪. [૩૩] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર. પૃ. ૨૮૩. "Besides the Shāi Bāg gardens, there was, a little beyond, an older garden called Andhari Badi, or dark garden, with large ruins." અંધારી વાડી લોકો ખડ્ડુંધારેશ્વર બાજુ જ કહેતા એટલે એ રૂસ્તમબાગ જ એનાં ખંડેરો સાથે હોવા જોઇએ.

૧૮૯૦ માં રૂશિયાના માજી ઝાર અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે શાહીબાગમાં રસ્તાને પડખે પડાવ નાંખેલો ત્યારે બાજુમાં મોટાં ખંડેરો હતાં એમ એનો ઇતિહાસકાર લખે છે. એ ખંડેરો શાહીબાગના પશ્ચિમે રેલ્વે સડક બાજુ હોવાનો સંભવ જ નથી. પણ પડાવના રસાલાની પૂર્વે હોવાનો સંભવ છે. અને એ રૂસ્તમ અને ગુલાબબાગનાં ખંડેરો જ હોઇ શકે એટલે શાહીબાગના અસલ કોટની ઉપર ધારેલી કલ્પિત પૂર્વની હદ પુરી થતાં તુરત જ ૬૦ વીઘા જમીનમાં નદી કીનારે રૂસ્તમબાગ હશે એમ ચોક્કસ માની શકાય. શાહીબાગ અને કેમ્પની હદ ઉપરનું ઘરનાળું તથા ડીસ્ટ્રીક્ટ જજ રહે છે તે બંગલો પણ એ બાગની હદમાં હોવાનો સંભવ જણાય છે. ડીસ્ટ્રીક્ટ જજના બંગલાની સહેજ દક્ષિણે એક મોટો ખાડો હાલ જણાય છે એની ઉત્તર બાજુની ભીંત કોટની પેટે બુરજો કરીને બાંધેલી હાલ પણ દેખાય છે. આ ખાડો ચોમાસામાં ભરાય છે અને એને લાલીબુનું તળાવ કહે છે. આ લાલીબુના તળાવનો ઉલ્લેખ કોઈ ગ્રંથમાં નથી.[૩૪] લાલીબુ કોણ હતી એ પણ કાંઈ જણાયું નથી. જે ભીંત દેખાય છે એ પ્રાચીન છે અને અડધા ફર્લાંગ જેટલી લાંબી છે. એ કોટની દીવાલ હશે કે તાળાવનો જ બંધ બાંધેલો હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ દેખાવ તળાવના બંધ જેવો લાગે છે. આ બધું જોતાં બાદશાહજાદા મુહમ્મદ આઝમશાહના મહેલોનાં ખંડેરોનો એ પણ કોઈ ભાગ હશે એમ જણાય છે; અને એ સીવાય એ ઐતિહાસિક મકાનોની કાંઈ પણ નિશાની આખા હાલના શાહીબાગની હદમાં દેખાતી નથી. એટલે રૂસ્તમબાગ એ જ સ્થળે હશે. એમ માનવાને સબળ કારણ મળે છે.[૩૫] સૈયદ રાજુ ઔરંગઝેબના સમયમાં તેમના અનુયાયીઓ સહિત

(૩૪) કોઇ કહે છે કે લાલી નામની કોઈ હિંદુ સ્ત્રી ત્યાં ભૂત થઇ હતી એથી લાલીનું તળાવ કહેવાય છે. પણ એ વાત માનવા જેવી નથી. (૩૫) ઔરંગઝેબના સમયમાં આઝમશાહ પછી એનો પુત્ર શાહજાદો મુહમ્મદ બેદાર બખ્ત સુબો થઇને આવ્યો. ત્યારે શાહીબાગમાં બાદશાહજાદા બહાદૂરની રહેવાની જગ્યા (એના બાપ આઝમશાહની) એ મુકામ કર્યો એમ લખે છે. આઝમશાહે એ મકાનો રૂસ્તમબાગમાં બાંધ્યાં હતાં એમ આગળ લખેલું છે. અને એ જ મકાનો પાછળથી શાહીબાગમાં બેદારબખ્તના વખતમાં લખે છે. એટલે રૂસ્તમબાગનું જૂદું વ્યક્તિત્વ એ સમય પછીથી નાશ પામ્યું હશે. અને પાછળથી વધારે નાશ થયા પછી અંધારીવાડી નામ પડ્યું હશે. સરખાવો. મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. ભા. ૧ લો. પૃ. ૩૩૮.

રૂસ્તમબાગમાં ભરાયેલા અને ત્યાંથી નીકળી લડીને શહીદ થયા એમ અહમદીમાં લખ્યું છે. આ સૈયદ રાજુની દરગાહ અનુયાયીઓ સાથે નવરોજી હોલની પાછળ હાલ છે. એટલે રૂસ્તમબાગ અને સાથે ગુલાબબાગનું સ્થળ ખાસ ચોક્કસ થાય છે.

રૂસ્તમબાગની પાસે અને બાગે શાહીની પણ પાસેજ ગુલાબ અને શેતુર-બાગ હતા. રૂસ્તમબાગની જમીન સાથે એ બન્નેની જમીન આઝમશાહના મહેલોની હદમાં લઈ લેવામાં આવી હતી. એટલે રૂસ્તમબાગની દક્ષિણે જ, એ બન્ને બાગો, પશ્ચિમે શાહીબાગની હદને અડકીને હશે એમ માનવાને કારણ છે. આ બન્ને બાગોની હદમાં બાદશાહજાદાએ ત્રણ વર્ષ પડાવ નાંખી રૂસ્તમબાગમાં મહેલ બાંધ્યા હતા. મહેલને લગતાં બીજાં નાનાં મકાનો પણ હશે અને ગુલાબબાગની જમીન પણ મહેલની જમીનની હદમાં લઇ લીધી હોવાથી એમાં પણ મકાનો થયાં હશે. હાલ ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજીના બંગલાની જમીન અને એની પાછળ તથા આસપાસનાં ખેતરો ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધ સુધી કોટડાને નામે ઓળખતાં. કોટડું એટલે ખંડેરોનો સમુહ એ વાત જાણીતી છે. એ ખેતરોમાંથી શહેરમાં બાંધકામના પાયા સારૂ અસલ રોડાં લઇ જવામાં આવતાં. એટલે એ જગ્યા ઉપર મકાનો હોવાનો સંભવ વધારે બળવાન થાય છે. એટલે હાલ શાહીબાગ કહેવાતા ભાગમાં અસલ શાહીબાગ ઉર્ફે બાગે શાહી ઉપરાંત બીજા ત્રણ જૂના બાગ તથા પાંચેક જૂનાં પરાંનો સમાવેશ થાય છે; અને હાલ જે હદના વિભાગને આપણે શાહીબાગ કહીએ છીએ તે અસલ શાહીબાગથી જૂદો જ છે, અને અસલ શાહીબાગ હાલના શાહીબાગનો એક ભાગ માત્ર છે.

ગુલાબ અને શેતુરબાગ

બાગોનાં વર્ણનની મનોહર શાંતિમાંથી એના સ્થળ નિર્ણયના સૂકા રણમાં ઘડીવાર રખડી હવે પાછા એ કલ્પનામય સુંદર શીતળ છાયામાં પ્રવેશ કરીએ. શાહીબાગનો જન્મ હી. સં. ૧૦૩૨માં દુકાળથી પીડાતાં ગરીબોનું દુઃખ ભાગવાની કોમળ લાગણીથી, સૌંદર્યના સેવક શાહજહાંના હુકમથી થયો હતો. એમ કહેવાય છે કે બાગ પુરો થયા પછી બાદશાહ હાથીએ ચઢીને જોવા આવ્યા. ત્યારે દરવાજો કાંઈક નાનો હોવાથી હાથી અંદર પેસી શક્યો નહિ. બાદશાહની રસવૃત્તિને આથી ખોટું લાગ્યું; અને દરવાજો આવો છે

શાહીબાગની દંત કથા

તો મકાન કેવું હશે એમ ધારી બાદશાહની સ્વારી પાછી ફરી.[૩૬] આમ શાહીબાગમા એના શોખીન બાધનારે પગ પણ મુકયો નથી

આગળ વર્ણવેલા બાગેફતહ કરતા પણ શાહીબાગ વધારે કાળજીથી બધાયો હતો. એને ખરોખર રાખવા માટે ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં અમલદારો ખાસ ધ્યાન રાખતા હતા. એ સમયમા આવેલા પરદેશી મુસાફરો આ બાગે શાહીના મુકત કઠે વખાણ કરે છે. ઈ સ ૧૬૩૮મા મેન્ડેલ્સ્લો લખે છે કે શાહીબાગ ઘણો જ વિશાળ હતો એને ફરતો મજબુત કોટ હતો અને નહેરો પાણીની ભરેલી હતી અંદરનું મકાન સુદર અને એના ઓરડા મનોહર હતા. મેન્ડેલ્સ્લો શાહીબાગની જોડે કોઈ તવગર કુમારીકાએ બનાવેલો બીજો બાગ વર્ણવે છે અને તેનું વર્ણન જોતા નગીનાવાડી સાથે ગુચવીને ગોટાળો કર્યો જણાય છે. ઈ સ ૧૬૬૬મા થેવેનો શાહીબાગનુ વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે. "શહેરમા નદીની બાજુ પર શાહીબાગ આવી રહ્યો છે. એમા હિંદુસ્તાનમા ઉગતા હરેક પ્રકારના વૃક્ષો છે. એમા બન્ને બાજુ પર ઝાડવાળા સીધા લાબા રસ્તા કરેલા છે, જે પેરીસના "કોર દલા રેંઈ" (Cours de La Reine)ના જેવા દેખાય છે, અને એ ઘણા પહોળા છે, ખરૂ પુછો તો એ અનેક બગીચાઓ નાટકશાળાની જેમ ચઢતા ઉતરતા ગોઠવાયલા છે. એનો છેક ઉપરનો રસ્તો જાણે અગાશી પરનો રસ્તો છે એના પરથી ફરતા અનેક ગાઉ સુધીના ગામડા જોઈ શકાય છે આ બગીચાનુ ક્ષેત્રફળ ઘણુ વિસ્તારવાળું હોવાથી એના લાબા રસ્તાઓ પરથી ઘણું સરસ જોવાનુ મળે છે. એની મધ્યમા ફુલઝાડના કયારા વાવેલા છે, જે બાગને એક છેડેથી બીજે છેડે પહોચે છે. ચાર રસ્તા મળે છે ત્યા મધ્યમા એક લતામંડપ છે અને એના ઉપર લીલા કાચના નળિયા છે ત્યા શહેરના બધા જુવાન માણસો તેમા આવેલા વિવિધ રગી માછલાથી ભરપુર કુડ પર હવા ખાવા જાય છે.[૩૭]

ઇ. સ ૧૭૮૧મા જેમ્સ ફોર્બ્સે શાહીબાગ જોયો હતો પણ એ વખતે બાગ અસલ સ્થિતિમા નહોતો છતા ફોર્બ્સ લખે છે ભાગેલા ફુવારા અને

મેન્ડેલ્સ્લો અને થેવેનોના વર્ણન

[૩૬] Briggs cities of Gujarashtra [૩૭] થેવેનોએ કરેલ અમદાવાદનુ વર્ણન-પુરાતત્વ પુ ૨ પૃ. ૨૦૧. અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૮૩મા આ બધી ટુકી નોધ આપી છે એમા લીલા નળિયાનું વિરોધ છે

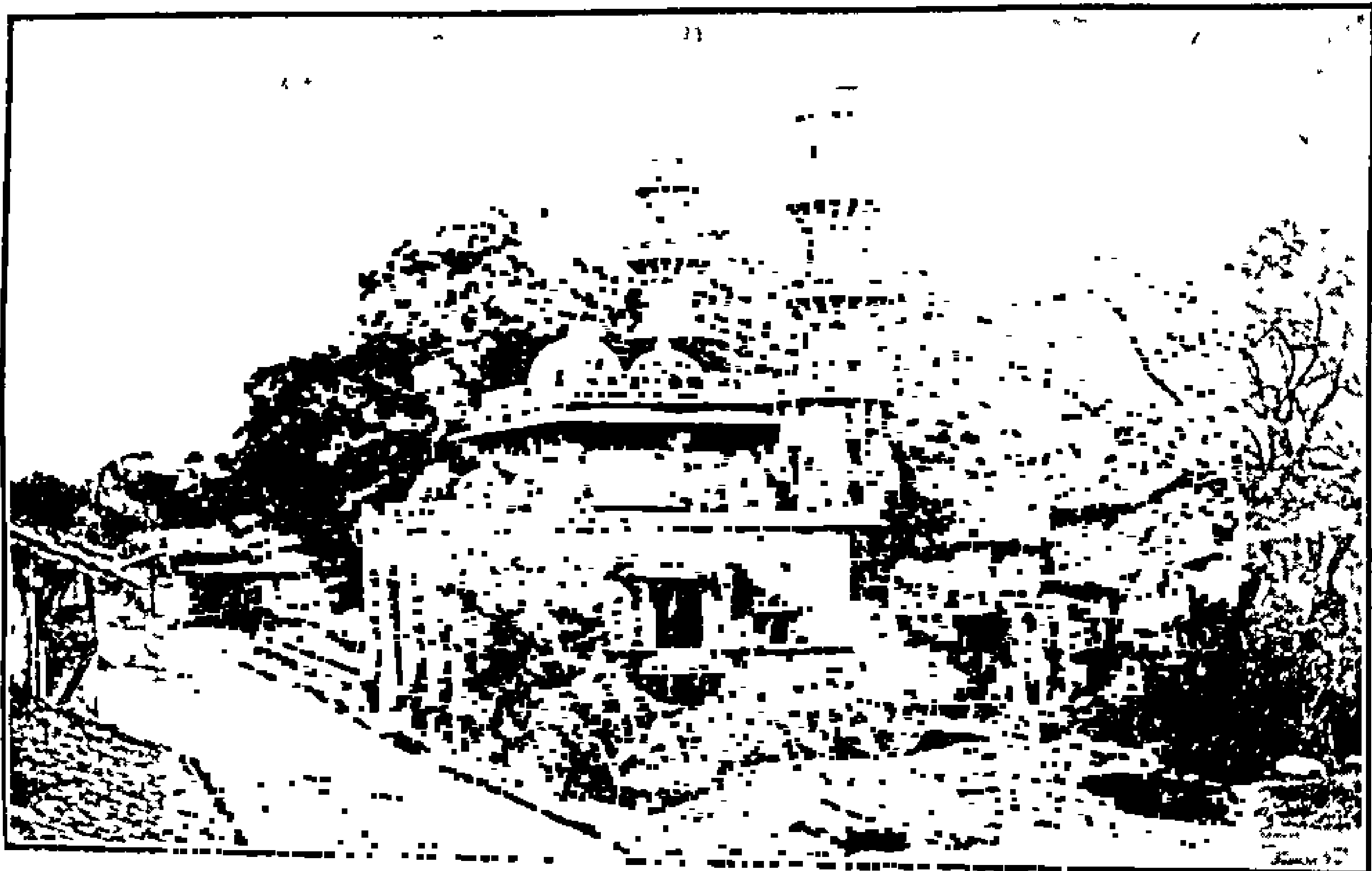
નેહેરો તથા પરદેશી દેખાવનાં કેટલાંક ઝાડ એ સમયે પણ હતાં. કોટ પડી ગયેલી સ્થિતિમાં હતો. ફોર્બ્સને છેક શહેરના દરવાજા સુધી શાહીબાગ જેવું દેખાયલું એ બીજા અમીરોના બાગ જોડાઇને અગર રસ્તાની ઝાડની ઘટાથી લાગ્યું હશે. એ સમયે ફોર્બ્સને પણ એટલા મહેલ સિવાય આખો બાગ શૂન્ય તથા ઉજડ લાગ્યો હતો. કેટલાંક તાડ, ખજુરી, નારીએળી, ચંદન, આંબા અને આંબલીનાં ઝાડ એ વખતે પણ હતાં.[૩૮] મોટા છોટા શાહીબાગનાં મકાનોનું પણ વર્ણન ફોર્બ્સે કરેલું છે એ આગળ જોઇશું.

જેમ્સ ફોર્બ્સનું વર્ણન

આ પ્રમાણે ગૂજરાતમાં સર્વોત્તમ ગણાતા અને હિંદના સારા બગીચાઓની પંક્તિમાં બેસતા શાહીબાગની મરામત કાળજીપૂર્વક ઔરંગઝેબ બાદશાહના રાજ્યના અંત સુધી થતી હતી. સુબા નવાબ સુજાતખાંના સમયમાં શાહીબાગ અને ગુલાબ ખળાં (ગુલાબબાગ)નાં ફુલોનું નુર વધે અને પાણી પુરૂં પડે એ માટે બાદશાહી ફરમાન આવ્યું હતું.[૩૯] એમાં ખાસ ઐતિહાસિક પુરૂષો તરીકે તો બાદશાહજાદા મુહમ્મદ આઝમશાહ અને શાહજાદો મુહમ્મદ બેદાર બખ્ત રહેલા છે. પાછળથી સુબો દાઉદખાં પની પણ શાહીબાગમાં રહેતો હતો. ઔરંગઝેબની સુબાગીરીના સમયમાં મેહદવી પંથના લોકોનું જે બંડ શહેરમાં થયું હતું એ લોકો શહેરમાંથી નીકળી રૂસ્તમબાગમાં આવ્યા હતા. અને સુબાનું લશ્કર પાછળ આવતાં એમાંથી નીકળી બહાર (ગુલાબબાગમાં) એક પછી એક એક કપાઈ ગયા અને સૈયદ રાજુ શહીદ થયા. આ બનાવ પણ હાલના શાહીબાગની હદની જમીનમાં બનેલો છે.[૪૦] ઈ. સ. ૧૭૩૧માં સુબા મહારાજા અભેસિંહે બાજીરાવ પેશ્વાને અમદાવાદ નોતર્યાં હતા; એ બન્નેની રાજદ્વારી ખટપટની મસલત શાહીબાગમાં થઇ હતી.[૪૧] બાદશાહજાદા મુહમ્મદ આઝમશાહની સ્ત્રી જાનીબેગમનું મરણ શાહીબાગમાં થયું હતું. ઔરંગઝેબના માનીતા સુબા મુહમ્મદ અમીનખાંનો બાગ હાલ કલેક્ટર સાહેબનો બંગલો છે ત્યાં હતો એમ અહમદી

શાહીબાગમાં રહેલા ઐતિહાસિક પુરૂષો

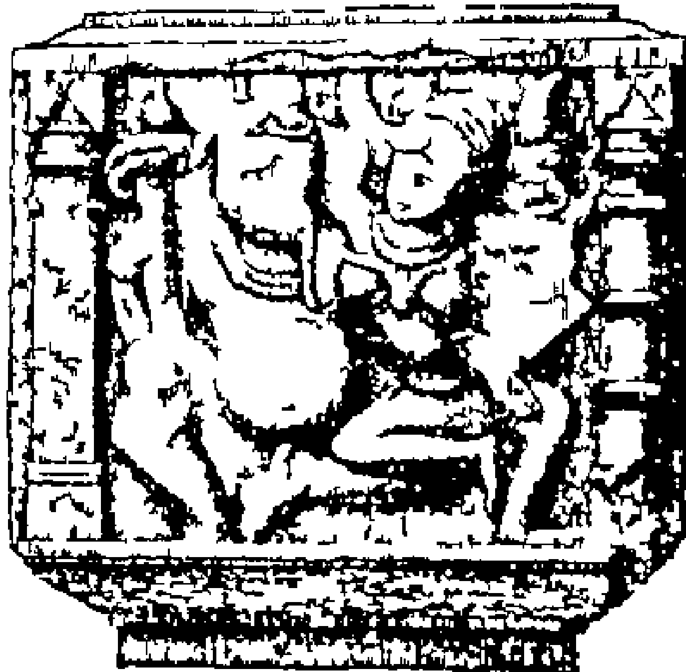
[૩૮] Forbes's Oriental Memoirs Vol. II p. p. 205-207. [૩૯] મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. ભ. ૧ પૃ. ૩૫૧. [૪૦] મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. ૧ પૃ. ૨૨૭. [૪૧] ગૂજરાત ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૧૨.

૧૯ મુહાફિઝખાંની મસ્જિદ (પાછલો ભાગ)
ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ઘીકાંટાના રસ્તાનો દેખાવ

ભદ્રમાથી જડેલી મૂર્તિ

ભદ્રમાથી જડેલી લક્ષ્મીગણેશની મૂર્તિ

ભદ્રમાંથી જડેલી મૂર્તિ

૨૦ ભદ્રમાથી જડેલી મૂર્તિઓ

ના લખાણ ઉપરથી જણાય છે. રૂસ્તમબાગની પાસે જ મીરાતે સિકંદરીના કર્તા સિકંદરની હવેલી તથા સુંદર બાગ હતો એમ જહાગીર બાદશાહ પોતાના આત્મચરિત્રમા લખે છે. એ બન્ને હાલના શાહીબાગની હદમા જ ગણાય.

આવા શાહીબાગના બાગ વેરાન થયા. મરેઠા રાજ્યના સમયમા મરેઠા લશ્કરને માટે શાહીબાગના વૃક્ષોની કાપીને બાળવાની કાકી કરવામા આવી;[૪૨] અને વખતો વખત આવેલા નદીનાં પૂરે શાહીબાગનો મોટો બુરજ તોડી નાખી ઘણુ નુકશાન કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૭૫નુ મોટું પુર પણ બહુ નુકશાન કરી ગયું. નદીને દક્ષિણ બાજુ શહેર તરફ ધસતી અટકાવનાર દીવાલ પણ મહેજ તુટી ગઈ, અને નદીની રેત બાગમા જામી જવાથી બાગનો કેટલોક ભાગ પુરાઈ ગયો,[૪૩] અને હાલ એક ભવ્ય, સુદર, મોટા બાગનું કાઇ નિશાન નથી રહ્યુ. શાહીબાગનો મહેલ એકલો ઉભો છે જે લાલ આંબલીનો મુરબ્બો ઇરાન અને અરબસ્તાન જતો એના ઝાડ જીર્ણ દશામા હાલ ઉભા છે.[૪૪]

એક પછી એક આવીને બદલાઈ જતા અંગ્રેજ અમલદારોને શાહીબાગની જાહોજલાલી વધારવાનુ ન જ સુઝે. ગૂજરાતના ઉપરી અમલદાર જે કમીશનર કહેવાય છે તે શાહીબાગના મહેલમા જ હાલ રહે છે,

હાલનો શાહીબાગ

પરંતુ મહેલના ઓટલાની આસપાસ નાનો બાગ રાખવા ઉપરાંત શાહીબાગની પુરાણી સુદરતા વધારવા સરકારે કાંઈ કર્યું નથી. શાહીબાગમા વસતા અમદાવાદના ધનિકોએ યથાશક્તિ અને યથારુચિ બાગ બનાવ્યા છે. પરંતુ અમદાવાદની પ્રજાના આનંદને એ સાથે સંબધ નથી હાલ તો પર્વ ઉપર ભીમનાથને આરે સ્નાન કરવા આવનાર, આરોગ્યને માટે સાધનવાળા લોક જે ફરવા આવે તે, અને શનિવારે કાપના હનુમાનના ભક્તો આવે તે, એટલા શીવાય શાહીબાગ અમદાવાદના લોકોને નકામો જ

[૪૨] મીરાતે અહમદી ગૂ. આવૃત્તિ પૃ. ૨૪. અંગ્રેજી ભાષાંતરમા પણ એ પ્રમાણે લખેલું છે. [૪૩] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૮૩. [૪૪] આ લાલ આંબલીના ઝાડ શાહીબાગની પૂર્વ હદમા સીધી લીટીમા ઉભા છે બીજી સાધારણ આંબલીથી એ મહેજ જૂદા પડે છે.

છે. એમા હમેશ વસવાનું તો ધનવાનોમા પણ ભાગ્યશાળી હોય તેમને જ મળે છે.

ખડ્ગધારેશ્વર, ભીમનાથ, નારાયણઘાટ, અને ચિન્તુનાથ મહાદેવ એટલા જાણીતા હિંદુ મંદિરો હાલના શાહીબાગની હદમા છે મુસલમાની જગ્યાઓમા મીયાખા ચિસ્તીની મસ્જીદ છે તે હાલ ખાલી પડેલી છે. એક બાજુ દરિયાખાનો ઘુમટ એની ગભીર ભયાનકતાથી ઉભો છે, અને બીજી તરફ મુસા સુહાગનો રોજો છે. ભીમનાથ પાસે શેખમાહ- માહપુર વસાવનાર—ની કબર છે દરિયાખાના ઘુમટ પાસેના રસાલાની નજીક એક બાજુએ સીદી પીર[૪૫]ની કબર અને બીજી બાજુ શાહીબાગના રેલ્વેના ઝાપા પાસે ઉર્દુ ભાષાના પહેલા કવિ 'વલી' ઉર્ફે ચીનીપીરની કબર છે પૂર્વ બાજુ સૈયદ રાજુની કબર છે

એમાની જ થાઓ

શાહીબાગ હાલ પણ વખતના પ્રમાણમા ગજસત્તાના મુખ્ય અમલદારનું અને અમદાવાદના 'શાહ' જેવા વેપારી વર્ગના કેટલાક ધનિકોનું રહેઠાણ છે એથી હાલ જૂદી જ રીતે શાહીબાગ નામ સાર્થક કરે છે મોટો સુદર લોકોનો બાગ ફક્ત ઉડી ગયો છે ×

આ વર્ણન કરેલા અમદાવાદના બધા સરકારી બાગોનો વહીવટ કરવા માટે એક ખાસ બગીચાખાતું પણ હતુ, એને બગાતખાતું કહેતા આ ખાતાના વહીવટમા શહેરની અદર અને બહાર મળીને આ પ્રમાણે બાગ હતા ૧

[૪૫] દરિયાખાના ઘુમટ પાસેના પોલીસના રસાલા પાસે એક પડેલી ભીંતનુ લબચોરસ મકાન હોય એવુ દેખાતુ એક ખડેર છે અને એમા ચાર કબરો છે એ સીદીપીરની કબર કહેવાય છે ભીંતો મોગલાઈમા બધાઈ હોય એવી જણાય છે સીદી પીર વિશે કાઈ માહીતી મળતી નથી મોટા સીદી અમીરોનુ કબરસ્તાન તો સરખેજમા છે એમ હાજી અદબીર લખે છે એટલે આ સીદીપીર કોઇ પાછળથી મોગલાઇમા થયા હશે મુહમ્મદ આઝમશાહની સ્ત્રીનુ મરણ અમદાવાદમા થયુ હતુ એને શાહીબાગ પાસે દફન કરી દીવાનો કરી લીધેલી અને પછી શબ દિલ્હી લઈ ગયા એ ભીંતો કયી તે સમજાતુ નથી

× શાહીબાગના વીગતવાર વર્ણન માટે શાહીબાગ ઉપરનો સાહિત્યમમાએ પ્રસિદ્ધ કરેલો મારો નિબધ જુઓ

હુસલખાનાબાગ, ભદ્રની પાસે; ૨: શાહીબાગ; ૩: ગુલાબબાગ; ૪: રૂસ્તમખાબાગ; ૫: કારેઝ બજાર (કારંજ ?) ૬: નગીનાબાગ; ૭: બાગે હવેલી (?); ૮: દોલતખાના બાગ, શાહજહાની હવેલી પાસે (ખાનપુર); ૯: શાહવાડી; ૧૦: બાગે શાયઆઁ; ૧૧: છતબાગ, જેતલપુર પાસે; ફતહબાગ; ૧૩: બાગ ફીરદોશ; આ

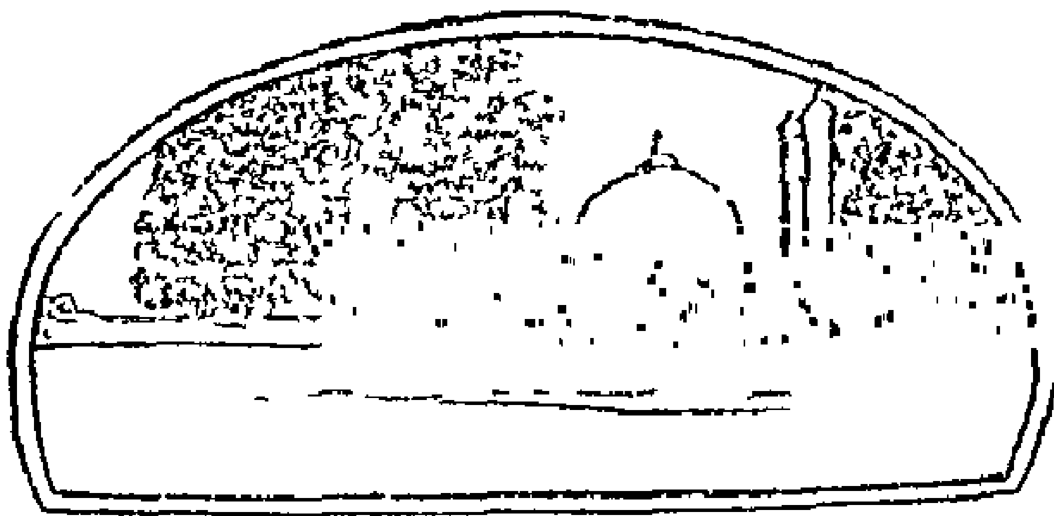
બાગોનો વહીવટ

આ પ્રમાણે અમદાવાદના બાગ ઉપરાંત આ બગાતખાતાના વહીવટમાં ચાપાનેરનો બાગ પણ હતો. બાગ ખાતાનો ઉપરી દરોગો, અમીન, મુશરફ, તેવીલદાર, એક એક રહેતા અને પંચાણું માણસો માળી સુદ્ધા હતા.[૪૬] દિલ્હીના મીરે સામાનની મહોરથી આ લોકની નીમણુંક થતી. જહાંગીરે પોતાના આત્મ-ચરિત્રમાં લખેલો ભદ્રનો નગીનાબાગ તે ખાનપુરનો કે હુસલખાનાનો બાગ હશે.

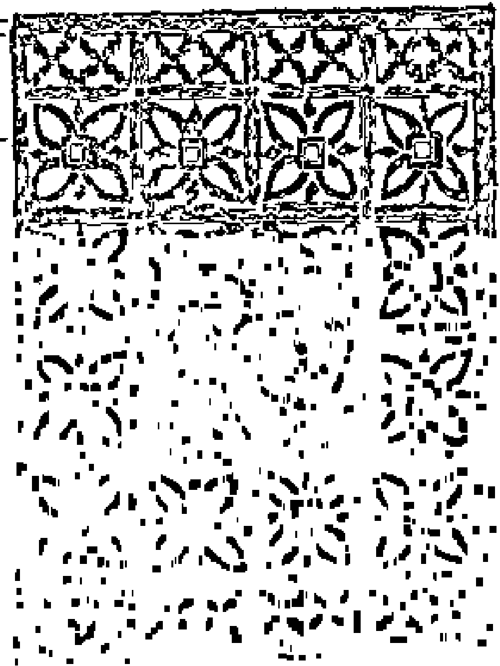
આ પ્રમાણે અમદાવાદની અંદર અને ચારે બાજુ મોટા મોટા ભવ્ય બાગબગીચા હતા. શહેર આખું એક મોટા ઉદ્યાન જેવું લાગતું. મુસાફર થેવેનો લખે છે કે શહેરમા બાગ ઘણા હતા, અને ઉંચાં ઝાડોમા મકાનો ઢંકાઇ ગયેલાં લાગતા. ઉંચેથી કોઇ અમદાવાદ ઉપર નજર કરે તો એક વન હોય એવું લાગે. આવા અમદાવાદને હાલ કોઈ જુએ તો અસલ બાગથી ભરેલું હશે એમ ધારે જ નહિં. બધા બાગ ખેતર થઈ ગયા છે. શહેરની અંદર નાનકડો વિકટોરિયા બાગ છે, તે ઉપરના વર્ણન જોતા અમદાવાદ જેવા શહેરને છાજે એવો નથી. પરંતુ ઓગણીસમી સદીમા શહેર ઉજડ હતુ ત્યારે એટલો અને એવડો બાગ પણ નહોતો. એટલે એ બાગ બન્યો ત્યારે શહેરના લોકોનું પ્રિયસ્થાન થોડા સમય સુધી રહ્યો. એ પછી સારંગપુર દરવાજા બહાર માધવબાગ સર ચીનુભાઇ માધવલાલે પોતાના પિતાને નામે બંધાવ્યો છે. પરંતુ શહેરના પ્રમાણમાં એ પણ નાનો છે. અમદાવાદને છાજે એવો એક પણ બાગ હાલ નથી. અને

[૪૬] મીરાતે અહમદી. ગૂ. અને અંગ્રેજી આવૃત્તિઓ. આ બન્ને આવૃત્તિઓમા વિગતમાં સહેજ ફેર જણાય છે. ગૂ. આવૃત્તિમા કારેઝ બજાર નથી. અને અંગ્રેજીમાં ચાંપાનેરના બાગને બદલે "ચાંપાનેર પાસે શાહબાડી બાગ" એમ લખ્યુ છે. (જુઓ અંગ્રેજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૮૦ નવાબ અલી અને સેડન). આ કાંઈ ભૂલ જણાય છે. ગુજરાતી આવૃત્તિ આ બાબતમાં ખરી હોવાનો સંભવ વધારે છે.

દિલ્હી દરવાજા બહારનો ત્રણ ખૂણીઆનો પેન્ટરબાગ અને ભદ્રની સામેનો બાગ બાગમાં ગણાય એવા નથી. હિંદનાં અમદાવાદ કરતા વસ્તી અને મહત્તામા ઉતરે એવા શહેરોમાં પણ કેટલીક જગ્યાએ સુંદર બાગબગીચા છે. એ જોતાં અમદાવાદમા લોકોની શારીરિક તથા માનસિક સુખાકારીના એક સાધનરૂપ વિસ્તૃત ને રમ્ય ઉદ્યાનોની ખામી જ છે; અને જ્યાં મૂળ વસ્તુની જ ખામી ત્યા એના શણગારની આશા તો રખાય જ ક્યાંથી? એટલે વનસ્પતિના પ્રદર્શન રૂપ બાગમા સૃષ્ટિના સજીવ પ્રાણીઓના સંગ્રહનો શણગાર તો ક્યાંથીજ થાય? અમદાવાદના નાગરિકોની રસવૃત્તિ લોખંડનાં યંત્રો અને ધનચક્રોના આખા દીવસના સંસર્ગ પછી પણ શીતળ સાંજની એક ઘડી પણ એવા કોઈ ઉદ્યાનમા ગાળવાની ઈચ્છા ન કરે તો અમદાવાદ હમેશને માટે ગર્દાબાદ રહે એમા આશ્ચર્ય નથી

પ્રકરણ બાવીસમું

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય

"Architecture is the printing press of all ages, and gives a history of the state of society in which it was erected."

Morgan

અમદાવાદના સ્થાપત્યના ઇતિહાસની ભૂમિકા સમગ્ર ગૂજરાતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસ ઉપર આધાર રાખી રહેલી છે. એનો વિસ્તાર કરવો અહીં ઠીક નથી. એટલે એ ટુંકામા જોઇ અમદાવાદના મુસલમાની સ્થાપત્યને તપાસીએ. હિંદુસ્તાનમા બૌદ્ધ સમયથી જે સ્થાપત્ય શરૂ થયુ હતું એની વધતી ઓછી પ્રવૃત્તિ ચારે બાજુ હતી, પરંતુ ગૂજરાતમા અગીઆરમી સદીની શરૂઆતથી સ્થાપત્યને ઘણો વેગ મળ્યો હતો. દેશ વેપારથી સમૃદ્ધ હતો. અગીઆરથી તેરમી સદી સુધી સોલકી તથા વાઘેલા સમય સુધી ગૂજરાતનુ સ્થાપત્ય હિંદના બીજા ભાગના સ્થાપત્યમા પ્રથમ પંક્તિનું ગણાતુ હતું. અગીઆરમી સદીમા બંધાયલું દેલવાડાનું વિમળશાહનુ મંદિર અને તેરમી સદીનુ વસ્તુપાળનું મદિર એ બન્ને ગૂજરાતી સ્થાપત્ય, કળા, અને વૈભવની સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતિઓ આજે પણ ઉભી છે. એટલે અગીઆરમી સદીથીયે પૂર્વે લાબા સમયથી પત્થર, ઇંટચુનો તથા લાકડાનાં ભવ્ય મંદિરો, પ્રાસાદો વગેરે થતુ હશે. આખા દેશમા નાના મોટાં અનેક સ્થળોમાં મંદિરો વગેરે બંધાયાના અસખ્ય લેખો આજે પણ ઘણાંયે નાશ પામ્યા છતાં મળી આવે છે. અમદાવાદ વસના પહેલા, ચાર સદીથી એક સારા શહેર તરીકે પ્રસિદ્ધ

ગૂજરાતનુ સ્થાપત્ય

આશાવલ અગર કર્ણાવતીમાં આ ઉત્તમ સ્થાપત્ય સારી રીતે ખીલ્યું હતું એમ માનવાને કારણ છે.

આમ ઘણી સંભાળ અને શોખથી ઉછરેલા સ્થાપત્યના ઉત્તેજન આપનારાઓ સાથે એના ઘડનાર પણ ગુજરાતમાં હોય એમાં નવાઈ નથી. ગુજરાતી સ્થપતિઓની એક ખાસ જાત સોમપુરા બ્રાહ્મણોને નામે જાણીતી હતી. મોટાં મોટાં બાંધકામ સોમપુરા સ્થપતિઓને હાથે અને એમની દેખરેખ નીચે તૈયાર થતાં. સ્થાપત્યને લગતું સાહિત્ય પણ ગૂજરાતમાં ઘણું હતું, અને એને ઉત્તેજન આપનાર જૈન કોમની છાયા નીચે એ આજ સુધી પણ જળવાઈ રહ્યું છે. જૈન લેખોમાં અમદાવાદના વતની કેટલાય સૂત્રધાર (સ્થપતિ)ના નામ મળે છે. શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધમાં પણ એવા નામ મળે છે. દાદાહરીની વાવ તથા મસ્જીદ હિંદુ સલાટોએ બાંધી છે.

ગૂજરાતી સ્થપતિ

આવા સમૃદ્ધ અને સર્વોત્તમ સ્થાપત્યને માટેની દરેક સામગ્રીથી તૈયાર દેશમાં ચૌદમી સદીમાં મુસલમાનો આવ્યા. એમની એક સદી તો વ્યવસ્થામાં અને લડવામાં ગઈ. પરંતુ બાંધકામની પ્રવૃત્તિ એ સમયમાં પણ બંધ પડી નથી. સારો રમનારો ખેલાડી થોડા સમયના મહાવરાથી વખત આવતાં પાછી સારી રમત બતાવી શકે છે એવી રીતે, પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવી વ્યવસ્થા કરી ત્યારે, જાણે બાંધકામની મોસમ આવી હોય એમ ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય ફરી ખીલી ઉઠ્યું. સ્થાપત્યના પાકને માટે કુદરતી જમીન, બીજ, અને ઉગાડનાર, દેશમાં તૈયાર જ હતા. કુવાના જળથી ખાનગી જમીનો ગમે તે મોસમમાં વવાય છે એમ હમેશ ખાનગી મકાનોથી પ્રવૃત્તિ ચાલુ તો હતી. પરંતુ સોલંકીઓ પછી મોટો રાજ્યાશ્રયનો વરસાદ અહમદશાહના સમયથી પાછો શરૂ થયો, એટલે ચારે બાજુ સ્થાપત્ય સુંદર અવનવી રીતે ખીલવા લાગ્યું.

આ નવા આવનાર રાજાઓ અસલ હિંદુ હતા, રજપુત હતા,[1] પરંતુ

[1] Havel History of Aryan Rule in India p. 341.
"Ahmad Shah, however, is more entitled to be remembered as a great Rajput City Builder than as a Musalman Sultan.

ધર્મે મુસલમાન હતા એની અગાઉનુ સ્થાપત્ય હિંદુસ્થાપત્યના નિયમો પ્રમાણે થતુ હતુ હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મોના તત્વોમા જે દેખીતો ભેદ હતો તે જ એમના સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તોમા પણ હતો પરતુ વિજેતા પરધર્મી રાજાઓ સ્થાપત્ય અને કલામા એમનાથી ઘણા જ આગળ વધેલા દેશમા આવ્યા હતા સૌંદર્યની ભાવના અને બાંધકામનો શોખ તો એમનામા પણ હતો જ એટલે મકાનો બાંધનાર વિજેતાઓ અને બાંધનાર સ્થપતિઓને પરસ્પર સહકાર કર્યા સિવાય છુટકો નહોતો વિજેતા પરધર્મી હોવા છતા મકાનો બાંધવામા નિમગ્ન થયેલી, બાંધકામને એક ગોખ તરીકે કેળવવાના સ્વભાવવાળી, અને લાંબા કાળથી કલા તથા સાહિત્યના ઉંચા સસ્કાર પામેલી પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરવા આવ્યા હતા. એટલે કલા અને સ્થાપત્યની બાબત મા તો જીતવા જતા જીતાઇ ગયા [૨] મુસલમાન બાદશાહોએ બાંધકામનું કામ હિંદુ સ્થપતિઓને સોપી દીધુ કેટલીકવાર દેખરેખ માટે મુસલમાન અધ્યક્ષ રહેતા કેટલીકવાર સ્થપતિઓ કોઈ કારણથી વટલી મુસલમાન થતા પરતુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્ત વટલી શકતા નહિં અને બાંધનાર મુસલમાન હોય કે ન હોય છતા હિંદુ સિદ્ધાન્તથી જ મકાનો બનતા હતા આ સઞ્જોગોમા બાંધનાર તથા બધાવનારના સિદ્ધાન્ત અને ધર્મના તત્ત્વોમા મોટો ફેર છતા અદ્દભૂત સહકાર થયો ગૂજરાતમા સાધારણ રીતે જે હિંદુ મુસલમાન ઐક્ય પ્રમાણમા જળવાયુ છે એની સ્થૂળ પ્રતિકૃતિજ હોય એવા આ અદ્દભૂત સ્થાપત્યથી, એ ઐક્ય, જોનારની આખને આ મેળવણી

ગૂજરાતી સ્થાપત્ય અને મુસલમાનો

[૨] Sir T C Hope Ahmedabad p 21 'As to style, it was the singular fortune of the Mahometans to find themselves among a people their equals in conception their superiors in execution, and whose tastes had been refined by centuries of cultivation While moulding them their were moulded by them and though insisting on the bold features of their own minarets and pointed arch, they were fain to borrow the pillered hall, the delicate traceries and rich surface ornaments of their despised and pro strate foe' હોપ હિંદુમુસલમાન સ્થાપત્યની અમદાવાદમા થયેલી મેળવણીને "The varied offspring of this strange union' કહે છે,

ખરાબ ન લાગે એવી રીતે બનવા માંડયું. બાંધનારાઓએ બંધાવનારાનાં મન બહારના દેખાવની–કમાન જેવી–કેટલીક સાદી બાબતોમાં જાળવી હિંદુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તો મુજબ કામ કર્યું આ રીતે અમદાવાદનું મુસલમાન સ્થાપત્ય એના મૌલિક તત્ત્વોમાં હિંદુ જ રહ્યું; અને મુસલમાની પહેરવેશમાં હિંદુ શરીર ઉભું હોય એમ, આખા હિંદુસ્તાનનાં મુસલમાન સ્થાપત્યનાં મકાનોમાં મૌલિક હિંદુ તત્ત્વ બતાવતું દૃષ્ટાંત તરીકે આજે પણ જોનારને એ આશ્ચર્યમાં નાંખે છે.[3]

અમદાવાદના મુસલમાન સ્થાપત્યનું સ્વરૂપ

જૈન અને હિંદુ સ્થાપત્ય જુદા નથી. જે મૂળ તત્વોમાથી હિંદુ સ્થાપત્ય ઉત્પન્ન થયું છે તેને પોતાના રસ પ્રમાણે જૈનોએ ઉપર ઉપરથી બદલી વધારે સ્વચ્છ અને સુંદર બનાવ્યું. જૈન અને હિંદુ બન્ને મૂર્તિપૂજક છે. એટલે સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તો એ જ રહ્યા, પણ હિંદુસ્તાનના બધા સંપ્રદાયોની સરખામણીમાં જૈન સિદ્ધાન્તોમાં જે કાંઈ સુંદર ઝીણવટ જણાય છે તેની અસર એમના સ્થાપત્ય ઉપર પણ થઇ, અને મૂળ હિંદુસ્થાપત્યને પોતાના ઉપયોગમા લેતા જૈનોએ વધારે આકર્ષક બનાવ્યું. આ સાથે જૈનોની જન્મસિદ્ધ પ્રવૃત્તિઓને લીધે પૈસાની તંગી એ કોમને ભાગ્યે જ પડી છે. એટલે એમનાં મકાનો વધારે થયાં છે. એ કારણથી ગૂજરાતમા જે સ્થાપત્ય આપણે મોટે ભાગે જોઈએ છીએ એ બધું જૈન સંસ્કાર પામેલું છે, એટલે મૂળે હિંદુ છતા ગૂજરાતી સ્થાપત્યને જૈન સ્થાપત્ય કહીએ તો ખોટું નથી[4]

ગૂજરાતી સ્થાપત્ય એટલે જૈન સ્થાપત્ય

[૩] સરખાવો Havell A Hand book of Indian Art 70, 150. "The Muhammaden Architecture of Gujarat is "Saracenic" only in the sense that it is Indo Aryan architecture adapted to the rituals of Islam." "The Muhmmadan Architecture of Gujarat is in every detail even more distinctly than in other places derived from the local building traditions." "This purely Indian school of building, which originated some of the most beautiful mosques and tombs of India" [૪] Fergusson' Architecture of Ahmedabad p. 69 "Their Architecture so far as we know it, was always singularly chaste and elegant." જૈન ધર્મ માટે ફરગ્યુસન લખે છે કે–Of the Indian

૨૧ હઠીસિંગનાં મંદિરમાંની સુંદર શિલ્પ મૂર્તિઓ

સર ટૉમસ રો
ઇંગ્લેંડનો એલચી ૧૬૧૫–૧૬૧૮

એડવર્ડ ટેરી
સર ટૉમસ રોનો પુરોહિત

મુસલમાનો મૂર્તિપૂજક નથી એમના સિદ્ધાન્તોમા કડક સાદાઈ બહુ છે એ કારણથી એમના સ્વભાવમા કોમળતા બહુ ખીલી શકતી નથી મૂર્તિપૂજકો મનુષ્યના બધા ધર્મો અને ભાવોને પોતાની વિવિધ કલ્પના ઉમેરીને ઇશ્વરમા આરોપે છે એટલે એમની ધર્મભાવના, સ્વાભાવ, કૃત્યો વગેરે સર્વથા કોમળ બને છે આ કોમળતા અને મૃદુતામા અહિંસાના સિદ્ધાન્તે જૈન ધર્મને તો અસાધારણ કોમળ અને મૃદુ બનાવ્યો મુસલમાનો એક અદષ્ય પરમાત્માની સર્વવ્યાપી ભવ્યતા માનતા હોવાથી, વિશાળતા, સખ્ત સાદાઈ, અને અદ્ભુત રસને વધારે જોર મળ્યુ અરબસ્તાનના નિર્જન રણમા સૃષ્ટિસૌંદર્યનુ વૈવિધ્ય હોતુ નથી ચારે બાજુ એક જ સાદુ પણ ભવ્ય દષ્ય દેખાય છે પરમેશ્વરની મહાન ભવ્યતા, અનતતા અને એકત્વનુ ભાન ત્યા સારૂ થાય છે ત્યાની કુદરત જ એકત્વને પ્રેરે છે એ ભાન કોમળ સૌંદર્યથી થવાને બદલે કડક, શાત, ગભીર સાદાઈથી થાય છે ઇશ્વરનુ આવી રીતે ભાન કરાવે એવા દેશમા મુસલમાન ધર્મ થયો છે એટલે આ બધા ગુણ એમા આવ્યા છે એ ગુણોની અસર એમના સ્થાપત્ય ઉપર થઇ વિશાળતા અને સાદાઈ એમની મસ્જીદોમા આવી એ પછી મુસલમાનો જે જે દેશોમા ગયા તે તે દેશોના રગ આ ગુણોમા ભળ્યા * સ્વાનુભવરસિક

સ્થાપત્ય ઉપર હિંદુ જૈન, અને મુસલમાની ધર્મની અસર

forms of religion it is, on the whole, perhaps the purest and the best It is quite free from the gross and degrading superstition It is not overlaid by a monstrous priestly asceticism as Budhism It cannot, of course, compare with the Vedantic Brahmanism, but of indigenous growths there seems none other so elegant or so pure ' "The Mahomedan architecture of Ahmedabad is so essentially derived from he the local jaina forms which it replaced ધર્મની બાબતોમા કરગુસનનો મત ગાળીને જ લેવો પડે, પરતુ જૈન મતની આ પરીક્ષા કલાના સબધમા ખરી છે એમ કહેવુ પડે

* Banister Fletcher નામના લડનના સ્થાપત્યના પ્રોફેસર એમના History of Architacture on Comparative Methodsના પુસ્તકમા પૃ ૬૫૬મા આ મતને ટેકો આપે છે

(Lyric) મૃદુ લાલિત્યમય નાના કાવ્ય જેવું મનોહર, અને બીયા વગની દ્રાક્ષ જેવું મધુર જૈન સ્થાપત્ય હતું, વીર, શૃંગારાદિ અનેક રસથી ભરેલ પૌરાણિક કાવ્યના ગાંભિર્ય જેવું (epic) હિંદુ સ્થાપત્ય હતુ, એક બાજુ સાદા વીરરસથી અને કાંઈક અદ્દ્ભૂત રસથી ભરેલા, અને બીજી બાજુ કંઈક અંશે લાંબા સમાસના ઓજસ્‌વાળા બાણભટ્ટના ગદ્ય જેવા, એક વિચિત્ર મેળવણીવાળા-સૂકા પણ અદ્‌ભૂત ગદ્યપ્રબંધ જેવું મુસલમાન સ્થાપત્ય હતું આવા મુસલમાન સ્થાપત્યે અનેક દેશદેશાંતરોમા તે તે દેશના સ્થાનિક સ્થાપત્યો સાથે વધતા ઓછા પ્રમાણમા સહકાર કર્યો છે કોઈ જગાએ સ્થાનિકનું કાંઈક લીધુ, કોઈ જગ્યાએ સ્થાનિકને દબાવી જ દીધુ પરંતુ અમદાવાદમા પોતે દબાઈ ગયુ કોમળતાએ અદ્દ્ભૂત વીરતાને જીતી લીધી બહારથી ગદ્યની સાદાઈ સહેજ રાખી આખુ મુસલમાન સ્થાપત્ય સુન્દર રસિક કાવ્ય જેવુ બની ગયુ કોમળ બની ગયુ આટલુયે મસ્જીદો જેવા ધર્મના સ્થળોમા, જ્યા કેટલાક ખાસ ધાર્મિક નિયમો જાળવવા પડતા ત્યા રાખવુ પડયુ પરંતુ મહેલો વગેરે નિત્યવ્યવહારના ખાનગી મકાનોમા તો મુસલમાન સ્થાપત્ય કેવળ હિંદુ સિદ્ધાન્તોનું જ રહ્યુ

ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થપત્યની વિશેષતા

હિંદુસ્તાનમા દિલ્હી આગ્રા વગેરેમા જે સ્થાપત્ય ઉભુ થયુ હતું તેના કરતા જુવાનપુરમા સ્થાનિક તત્વ વધારે હતુ માળવાના માંડુગઢમા વળી કાંઈક જૂદો જ પ્રકાર હતો ગૌડમા મિશ્રણ વિચિત્ર હતું બીજાપુરમા ત્યાના લોકોનું પહેલા કાંઈ ન હોવાથી તુર્કીની કાંઈક છાપ હતી પરંતુ આ બધા પ્રાંતો કરતા ગૂજરાતમા કાંઈક જૂદુ જ હતું બધા પ્રાંતોના મુસલમાન સ્થાપત્યમા ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય સર્વથી વધારે હિંદુ તત્વવાળુ, સર્વથી વધારે સુંદર અને આદર્શવાળુ હતું [૫] સ્થાનિક તત્વોનો અંશ સર્વથા વિશેષ હતો અને હોપ તથા ફરગ્યુસનના મત પ્રમાણે ગૂજરાતના સ્થાપત્યનો જોગ બંગાળના તો કોઈ પણ ભાગમા મળતો નહોતો [૬] ફરગ્યુસન અમદાવાદના

[૫] Fergusson Architecture of Ahmedabad p 69 [૬] એ જ પૃ ૬૯ While the elements of which it is composed are of

સ્થાપત્યને અનુપમ લાવણ્યમય (perfectly elegant) કહે છે તે દરેક રીતે સત્ય છે.

પરસ્પર વિરોધી તત્વોનો મેળ અમદાવાદના સ્થાપત્યમા બેઠો

આમ પરસ્પર વિરોધી તત્વોનો મેળ પણ અમદાવાદમાં એવી અપૂર્વ રીતે મળ્યો કે જગતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં આવા ઉગ્ર વિરોધોની એકતા આવી મનોહર રીતે કદી કયાયે સધાઈ જાણી નથી. છેક જૂદા તત્વોનું મિશ્રણ કરવામા ગૂજરાતના સ્થપતિઓએ અમદાવાદમા અપૂર્વ બુદ્ધિ, કલા, અને વ્યવહારકુશલતા દેખાડી [૭] આ મિશ્રણથી કલાની શોખીન આંખને બીલકુલ આચકો લગાડયા વગર સર્વાંગ સુદર ભૂલ્ય વગરનુ સ્થાપત્ય અમદાવાદમા ઉત્પન્ન થયુ, અને આવા મિશ્રણોમા જે ગુંચવાડો સાધારણ રીતે થાય છે તે શરૂઆતના એક બે

even a better and a higher class than are to be found in any part of the Bengal presidency." [૭] જુઓ Fergusson Architecture of Ahmedabad p 76–77 "The problem which the Mahomedan dynasty and its newly converted adherents set themselves to solve was extremely similar to that presented to the Christians in Italy some ten centuries earlier. In both cases the object was to convert a Pagan style of Architecture to the purposes of a religion abominating idolatry. × × × Perhaps the essential defferences between the Jain and Moslem forms were even greater than between those of Pagan and Christian Rome. × × Though, there fore, the Indian problem may in its conditions have been the more difficult of the two, it was far more satisfactorily solved in so far at least as Ahmedabad was concerned, and in a far shorter time It was under taken in 1412 and completed before the death of Ahmed Shah in 1443."

જુઓ Tod Travels in Western India. p. 338. "We must admire the perseverence and skill which have surmounted the difficulties of rearing Saracenic superstructures over a Hindu stylobate, without shocking the eye. A more powerful contrast

અપવાદ શિવાય અમદાવાદના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં ન રહ્યાં હિંદુઓના સ્થાપત્યમાં કલા અને શણગારનું જોર ધીમે ધીમે વધતું જઈ એટલી હદ સુધી પહોંચ્યું હતું કે આખુંયે મકાન અલંકારોથી ભરી દેવામાં આવતું હતું. એથી ઉલટું મુસલમાનોની સાદાઇ એટલી હદ સુધી હતી કે સાદી ભીંતો શિવાય કાંઇ અલંકાર દેખાતા નહિ. આ બન્ને વિરોધોની સુંદર પતાવટ અમદાવાદમાં થઈ. અને એ સાદી ભીંતોમાં વચ્ચે વચ્ચે અસાધારણ કારીગીરીની બારીઓ, જાળીઓ, ગોખ, કંદોરા વગેરે મુકાયું. મીનારાની સુંદરતા તો આખી મસ્જીદની ભીંતમા અપૂર્વ ગૌરવ અને મનોહરતા ઉમેરતી. "કવિતાની જેમ સ્થાપત્યમાં અલંકારોને ચોક્કસ સ્થાન હોય છે, જે આપણે મુસલમાનોના સંબંધમાં આવ્યા પછી વધારે સમજ્યા."[૮]

હિંદુસ્તાનના સ્થાપત્ય માટે ખાસ આધાર જેવા ગણાતા ફરગ્યુસન હિંદના મુસલમાન સ્થાપત્યની જાતોમાં અમદાવાદના મુસલમાની (Saracenic) સ્થાપત્યને સર્વથી વધારે હિંદુ તત્વોવાળું ગણે છે.[૯]

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય કેવળ હિંદુ જ છે એવો હાવેલનો મત.

પરંતુ હિંદી સ્થાપત્યને હિંદીની જ નજરથી જોતા ઇ. બી. હાવેલને અમદાવાદના સ્થાપત્યને માટે ફરગ્યુસન 'મુસલમાન સ્થાપત્ય' એવા શબ્દો વાપરે છે એ જ ખૂંચે છે.[૧૦] હાવેલના મત પ્રમાણે અમદાવાદનું મુસલમાન સ્થાપત્ય કેવળ હિંદુ જ છે. બાંધનારા હિંદુ હતા. બંધાવનારા ત્રીજી પેઢીએ હિંદુ હતા. વટલેલા બાંધનારાઓના સંસ્કાર પણ હિંદુ હતા. અને બંધાવનારાઓને પરદેશી સ્થાપત્ય જોવાની જરૂર જ ન પડે એવું ઉત્તમ સ્થાપત્ય

could scarcely be furnished than exists between Moslem Architecture." [૮] અમદાવાદના જીવનવિકાસમા રા. ગજાનન પાઠકનો લેખ.
[૯] Fergusson. History of Indian & Eastern Architecture p. 229 "Of the various forms which the Saracenic Architecture assumed in India, that of Ahmedabad may probably be considered as the most characteristic of all. No other form is so essentially Indian, and no one tells its tale with the same unmistakable distinctness."
[૧૦] Havell: Indian Architecture: p. 69. & Aryan Rule in India p. 341-42.

નજર આગળ હતુ એટલે મદિરમા કવિતા દેખાયા છતા મસ્જીદમા જે ગાભિર્ય દેખાય છે એ વધારે રસમય છે, એવી ફરગ્યુસનની માન્યતાને હાવેલ મિથ્યા આગ્રહ જ માને છે હાવેલની ખેંચતાણ ખરી છતા કાઇક વધારે પડતી છે ખરૂ જોતા મસ્જીદોમા કોમળ કવિતા અને ગાભિર્ય બન્ને છે અને ફરગ્યુસનના લખાણમા એ તાત્પર્ય સ્પષ્ટ છે

હિંદુસ્થાપત્યની રચનાને મુસલમાન જરૂરિયાત પ્રમાણે ફેરવવાનુ પણ મુશ્કેલ નહોતુ હિંદુ મદિરનુ દેવગૃહ, વચલો મડપ અને આગલો મડપ એ ત્રણેને પશ્ચિમ બાજુ ભીંત ભરી લે, અને પૂર્વ બાજુ ખુલ્લી રાખી આગલી પડાળી એ મસ્જીદનો આગનો ચોક બને ત્રણે મડપોનો ભેગો કરેલો ભાગ મસ્જીદનો મુખ્ય ભાગ લિવાન-અને આ પ્રમાણે બાર થાભલા ઉપર અષ્ટકોણ ઘુમટ વાળા મડપોની મસ્જીદો બનેલી આજે પણ દેખાશે મદિરના મડપમા માણસો ભેગા થતા મસ્જીદનું લિવાન આ મડપોનું બનેલુ છે અને તેમા પણ પ્રાર્થના માટે માણસો ભેગા થાય છે એ કાઇક અશે સરખુ લાગે પૂર્વમા પડતી મસ્જીદની આગળની ભીત ઘણુખરૂ કમાનો કરીને ઢાકતા કેટલીક જગ્યાએ થાભલાવાળો સાદો મ્હોરો પણ હોય છે એ સાદા અને કમાનોવાળા મુખભાગ (મ્હોરા)વાળી મસ્જીદો જૂદી જૂદી રીતે સુદર લાગે છે, અને કયી રીત સારી એ જોનારના રસ ઉપર આધાર રાખે છે

હિંદુ મદિરમા એક ઇષ્ટદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી એ દેવની પ્રતિમામા ઇશ્વરનો ભાવ લાવવાનો હોય છે એટલે એના ગર્ભદ્વાર આગળ બેચાર માણસો ઉભા રહી શકે અને પ્રાર્થના કરી શકે એવી ગોઠવણ થાય છે આ જગ્યાની સકુચિતતાના પ્રમાણમા મદિરની ઉંચાઈ પણ બહુ રખાતી નથી મુસલમાન મસ્જીદોમા અદશ્ય નિરાકાર સર્વવ્યાપી ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવાની હોય છે સેંકડો માણસો એકી સાથે એકે વખતે પ્રાર્થના કરે છે

હિંદુ અને મુસલમાન સ્થાપત્ય

મસ્જીદની પશ્ચિમ દિશાની ભીતમા કરેલા મહેરાબનો હેતુ મક્કાની દિશા બતાવી 'મક્કા તમારી સામે છે' એમ કહેવાનો છે એટલે મસ્જીદો પ્રમાણમા વિશાળ અને એના મ્હોરા પણ ભવ્ય અને વિશાળ હોય છે વિશાળતા સાથે પ્રમાણ જાળવવા માટે હિંદુ મદિરોના થાભલાને બેવડા જેટલા ઉચા કરી મસ્જીદને હિંદુ મદિર કરતા કાઇક ઉચી કરવી પડે છે

હિંદુસ્તાનના લોકોની ભાવના જ દરેક ચીજમાં જીવ કલ્પે એવી છે. કવિતા, ચિત્ર, સંગીત, અને એવી બીજી સુકુમાર કલાઓમાં હિંદુસ્તાનના લોકોએ સજીવના આણેલી છે. એટલે એમના સ્થાપત્યમાં પણ સજીવના આવે એમાં નવાઈ નથી. પરમાત્મા સર્વવ્યાપી છે અને એ બધે જુએ છે એવી ભાવનાથી એના સ્તવનની જગ્યા જેમ બને તેમ ઉત્તમ કલાથી ભરેલી, સૌંદર્યથી સજીવ દેખાતી કરવી એ જ હિંદુસ્તાનનું ધ્યેય હતું. જરૂરિયાત પુરતાં બાંધકામ ટકાઉ અને મજબુત થાય એટલે કામ પુરૂં થાય એ માન્યતા હિંદમાં નહોતી. એટલે હાલની નજરે જરૂર ન દેખાય એવી જગ્યાઓમાં પણ અપૂર્વ કારીગીરી થતી હતી. ઓટલાની નીચેના ભાગ અંધારા ઘુમટના ભાગ, વાવોના પાણીથી ઢંકાયલા ભાગ, તળાવોનાં ગરનાળા વગેરે જગ્યાઓમા પણ કારીગીરી છૂટથી થતી. એટલે એ મકાનો મજબુત રીતે બેસાડેલા પત્થર કે ઈંટોના ઢગલા જેવાં નહિ પણ માનવતાનું અદ્દભૂત દર્શન થાય એવાં થતાં. હાલ પશ્ચિમની અસરથી થતાં કેટલાક જાડા અને છેક સાદા મકાનો, અને જૂના વખતનાં દરિયાખાંના ઘુમટ જેવા મકાનો કેવળ મજબુતાઈ અને ઉપયોગ જાળવવા પુરતાં જ બંધાયાં હોય એમ જણાય છે, અને એથી જ એમાં માનવતા ન લાગવાથી જોવાનું મન થતું નથી. દરિયાખાના ઘુમટમાં ભૂત વગેરે કલ્પવામાં અગર દરિયાખાંનું ચારિત્ર ભયંકર હશે એમ કલ્પવામા કેટલું સત્ય હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ દરિયાખાએ એ મકાનમા સૌંદર્યનું કાંઈ ચિન્હ ન કરવાથી, અને જગતનાં સુંદર મકાનોની હારમા ઉભાં રહે એવાં અમદાવાદનાં જથાબંધ મકાનોની સામે દરિયાખાના ઘુમટના એકલા વિરોધથી, એ મકાનમા માનવતાનો અંશ બીલકુલ લાગતો નથી; અને એથી જ એને માટે ભયંકર ખ્યાલ ચાલુ થયો હશે. અત્યારે ખૂણે ખંડેર થયેલી નિર્જન પણ અપૂર્વ કારીગીરીવાળી મસ્જીદ કે રોજો જોઈ જે લાગણી થાય અને કોમળતા ખીલે, તેવી દરિયાખાંના ઘુમટ આગળ રોજ સેંકડો માણસ બેસી રહે તો પણ કાંઇ અસર ન થાય. છતાં સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ એના ઘુમટની બાંધણીમાં જે વિશેષતા છે તે આગળ જોઈશું.

હિંદુ સરકારની મુસલમાન સ્થાપત્ય ઉપર અસર.

આવી અપૂર્વ કરીગીરી અને અદ્દભૂત સ્થાપત્ય જોઇને જ પરદેશીઓ

અમદાવાદની ગણત્રી એક સુદર શહેરમા કરે છે[૧૧] એને જોઇને જ જેમ્સ ફોર્બસને એરેબીયન નાઇટ્સની વાતોમા વર્ણવેલા પૂર્વના વૈભવ ખરા હશે એમ સમજાયુ[૧૨] એને જોઇને જ એડવીન આરનોલ્ડ જેવા કવિને અમદાવાદના મકાનો દુનિયાના મકાનોમા "સર્વથી સુદર નાનકડા મકાનો" લાગ્યા[૧૩] એના માત્ર ખડેરો જ જોઇને બ્રીગ્સને લાગેલુ કે આ ભૂમિ કવિની કલ્પના અને ચિત્રકારની પીછીને માટે છે[૧૪] એને જોઇને જ ફરગ્યુસન અને હાવેલ જેવા સ્થાપત્ય અને કળામા મોટા પ્રમાણ ગણાતા પુરુષો અમદા

અમદાવાદનુ સ્થાપત્ય અને પરદેશીઓ

[૧૧] ફિરિશ્તા વગેરે મુસલમાન લેખકોના મત આ રીતે જેવા છે

સરખાવો Vincent A Smith Oxford History of India p 271 "Ahmedabad is particularly rich in noble buildings, and during the time of its glory extending from its foundation to the eighteenth century—a period of about three centuries—undoubtedly was one of the handsomest cities in the world વીનસેન્ટ સ્મીથના અભિપ્રાયમા અતિશયોક્તિ ભાગ્યે જ આવે છે એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે અને હાલના ઇતિહાસકારોમા એમનુ સ્થાન ઘણુ ઉચુ છે Elphinston History of India p 675 — Ahmedabad is still one of the greatest cities in India both from the number of the inhabitants and the magnificence of the buildings [૧૨] Forbes Oriental Memoirs Vol II p 199 [૧૩] Edvin Arnold India Revisited p 117–124 'Loveliest little buildings in the world Briefly words fail to describe the dainty loveliness of many among these Mehomedon memorials dusty and decayed as they are at present (1886) [૧૪] Briggs Cities of Gujrashtra ' The spirit which characterised the French lady who could not read her prayers unless the volume was handsomely bound was doubtless the spirit of the early Mehomedans they too could not pray but in the temples worthy of the deity of their worship Here is the land for poets conjurations and painter s canvas here too should the youthful student linger a while and draw from such resources that contenplation which should leave him a wiser if not a better man

વાદના અને ગૂજરાતના સ્થાપત્યને સર્વોત્તમ પંક્તિમાં મુકે છે,[૧૫] અને અનેક મુસાફરો એના મુક્ત કંઠે વખાણ કરે છે[૧૬]

અત્યારે પરદેશી મુસાફરની રોજનીશીમાં આગ્રા અને દિલ્હીનું નામ પહેલું હોય છે દિલ્હી તથા આગ્રાનું સ્થાપત્ય અને કલા શાહજહાંએ વધાર્યા તે અગાઉ બે સદીઓથી અમદાવાદ સ્થાપત્ય માટે પંકાતું હતું સમયનો એ ભેદ બાજુએ રાખીએ તો અમદાવાદ અને દિલ્હીની કલામાં કયી ચડે એ જોનારની આંખ ઉપર આધાર રાખે છે દિલ્હી આગ્રાના કેટલાક બાંધકામ તો આરસની સ્વચ્છ મનોહરતા અને એના જડિત કામથી જ સુંદર લાગે છે દિલ્હી આગ્રાના લાલ પત્થરના કામને અમદાવાદ સાથે સરખાવીએ તો તો અમદાવાદ જ ચડે તેમ છે એમાં

દિલ્હી આગ્રાના સ્થાપત્યના બીજ અમદાવાદમાં

[૧૫]જુઓ Fergusson History of Indian and Eastern Architecture— p 527 ' In Ahmedabad itself, however, the Hindu influence continued to be felt throught Even the mosques are Hindu or Jaina in every detail only here and there, an arch is inserted not because it was wanted, constructively, but because it was a symbol of faith *while in their Tombs and palaces even this is generally wanting* The truth of the matter is, the Mehomadans had forced themselves *upon the most civilized and most essentially building race at that time in India*, and the chalukyas conquered their congnerors, and forced them to adopt forms and ornaments, which were superior to any the invader could have introduced (The Italics are mine) [૧૬] G W Forrest cities of India p 62 ' To the traveller, Ahmedabad, the capital of Gujarat, will always be a city of interest as contuning some of the most characteristic forms which Saracenic Architecture assumed in India' Journal of India Art No 46 John Griffiths Ahmedabad is one of the most interesting cities in India and its architectural buildings both in stone, and in wood are as beautiful as they are picturesque.

અમદાવાદની વિશેષતા આગળ જોઇશું. પરંતુ દિલ્હી આગ્રાને સ્થાપત્ય અને કલામાં અમર કરનાર એ રસિક બાદશાહની સૌંદર્યની ભાવનાને પોષણ ક્યાં મળ્યું હતું એ સવાલ વિચારવા જેવો છે. સૌંદર્યનાં બીજ શાહજહાંમાં જન્મસિદ્ધ તો હતાં; પરંતુ અમદાવાદમાં એના ઉપર જલસિંચન થયું.[૧૭] ઉગતી યુવાન અવસ્થામાં એ અમદાવાદનો સુબો હતો. એણે અમદાવાદની કલાનું

[૧૭] James Dauglas:Western India p. 508-313. આ વિચારો જેમ્સ ડગલાસના છે. અમદાવાદના સ્થાપત્યથી મોહિત થઈ એમણે એમ લખ્યુ છે. શાહજહાંએ અમદાવાદના સ્થાપત્ય ઉપરથી પ્રેરાઇ આગ્રા દિલ્હી શણગાર્યું હશે કે કેમ એ માટે ઐતિહાસિક પુરાવો નથી. પરંતુ શાહજહાના પહેલા અમદાવાદ હિંદમા સર્વથી સુંદર શહેર હતું એ ઐતિહાસિક સત્ય છે, અને શાહજહાને પ્રેરણા અમદાવાદના મળી હોય તો નવાઈ પામવા જેવું નથી. સરખાવો -Shah Jahan! It is not for nothing thou art in Ahmedabad Thy God is Architecture, and thy light the seven lamps there of. For, as sure, as people say, the Devil is to be seen in Darya's Tomb, Shah Jahan is up, at each rising of the sun,-golden glory, fretted window, tracery and arabesque-watching the flecked light as it fall on panement of marble or alabaster; alone and silent, observing, measuring, comparing, digesting, perhaps copying, drinking in all wisdom, deftness of hand, cunning craft and workmanship, beauty of colour, harmony of form. For the city had already a history and a long line of stout kings for a hundered and fifty years. Ten of her mosques which we can see even today, were built before Columbus discovered America. They existed before one stone had been laid upon another of Ibrahim's Rouza, or Mahmud's vast dome at Bijapur, long before Baber swam the Ganges, or beheld canopus for the first time from the slopes of the Hindu Kush. Is it too much to suppose, that it was here the master builder drank in the elements of his taste which was to display such glorious results elsewere-the bud was here the blossom and fruit to be in Agra? Every thing has a beginning, Greece before Rome, Damascus before Cairo, Agra follows Ahmedabad."

પ્રકરણ ત્રેવીસમું

અમદાવાદના સ્થાપત્યની વિશેષતાઓ

"શાહઆલમ સરખેજની શોભા શી રીતે વણાય ?
અસલી ઈમારત હુન્નર આગળ ઈજનેરી લજવાય"—નવલરામ

એ કેવળ વિરોધી તત્ત્વોને એક કરી સુંદર અને અદ્ભુત સ્થાપત્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે અમદાવાદ જેમ હિંદુસ્તાનમા તેમજ દુનીયામા પણ અનેરૂ સ્થાન ભોગવે છે, તેમ અમદાવાદના એ સ્થાપત્યની કેટલીક વિશેષતાઓ પણ છે. એ વિશેષતાઓ હિંદના બીજા હિંદુ તથા મુસલમાન કોઈ સ્થાપત્યમા નથી. અમદાવાદના સ્થાપત્યને લગતી કળામા પણ વિશેષતા છે. એ બધી વિશેષતાઓને લીધે સ્થાપત્ય અને કલા ઉપર પાચ સૈકાના કાળનો કરાળ હાથ લાગ્યા છતાયે અમદાવાદનુ સ્થાપત્ય સૌંદર્યના રસિકોનુ આજે ધ્યાન ખેંચે છે.

અમદાવાદની વિશેષતાઓમા પહેલુ તો મકાનમા પ્રકાશ દાખલ કરવાની અપૂર્વ કરામત, બીજુ ગોખ તથા જાળીઓની અસાધારણ કોમળતા ભરેલી કોતરણી; ત્રીજુ મીનારાની રચના, ગોઠવણી, ને શણગાર; અને ચોથુ હાલતા મીનારાની અજાયબી છે.

૧: મસ્જીદની અંદરનો ભાગ ઘણે ભાગે ઘણો વિશાળ હોય છે. એમા હવા તથા અજવાળું લાવવાનો પ્રયત્ન ન થાય તો અંદરનો ભાગ અંધારો અને બંધ જેવો લાગે. આ કારણથી અમદાવાદની મસ્જીદોના કારીગરોએ મસ્જીદના વચલા ઘુમટને બીજા આસપાસના ઘુમટ કરતા જરા ઉંચો કર્યો, અને એની નીચેના થાંભલાને બીજા થાંભલાથી બેવડા ઉંચા કર્યા. એ રીતે કરીને ઉપર

એક માળ જેવું કર્યું, અને એની આસપાસ ઉપરની બાજુમા નાના થાભલા મુકી બાકીની અગાશીની બાજુમાથી હવા અજવાળુ આવી શકે એવી ગોઠવણ કરી ખ્રીસ્તી દેવળોમા ઉપલી બાજુ ઉચે બારીઓ (clerestory windows) હોય છે એવી જાતની આ કાંઈક ગોઠવણ હતી પણ ખ્રીસ્તી દેવળોમા ભીંતની ટોચે નાના ગવાક્ષ (વેન્ટીલેટર) જેવી એ બારીઓ હોય છે એવુ મસ્જીદમા નહોતુ. મસ્જીદમા ઉપરની બાજુ નાના થાભલાની વચ્ચે કેટલીકવાર સુન્દર કોરેલ, જરૂખો, કે થાભલાની વચ્ચે સુદર નકશીની જાળી કરવામા આવતી હતી આવી રીતે વચલા ઘુમટને કેટલીક વખત એકથી વધારે માળ પણ કરતા, અને મીનારાની નીસરણીમાથી એમા જવાતું બહારનુ તેજ થાભલા વચ્ચેની જાળીમાથી ઘુમટપર આવીને નીચે પડતુ[1] એ સાથે હવા પણ મદ મદ ગળાઇને આવતી સૂર્યનો તડકો કદી અદર આવી શકતો નહિ પણ એકુ અજવાળુ આવ્યા કરતું આમ કરવાથી હવા અજવાળાની સગવડ ઉપરાત મસ્જીદના ઘુમટો અગર અગાશી એક સરખી સીધી થવાથી જે સાદાઇ લાગતી, તેના કરતા વચ્ચેથી આટલો ભાગ ભાગીને ઉચો કરવાથી મકાનની ભવ્યતામા ઘણો વધારો થતો[2]

પ્રકાશ લાવવાની રીત

હિંદી સ્થાપત્યમા પ્રમાણ ગણાતા બધાયે અભ્યાસીઓ અમદાવાદની મસ્જીદોની પ્રકાશ આણવાની આ રીતની નવીનતાની તારીફ કરે છે[3] આવી રીતે પ્રકાશ લાવવાની ગોઠવણ ફક્ત અમદાવાદમા જ છે, અને કોઇપણ જગ્યાએ ખાસ કરીને ગરમ દેશોમા—હવા અજવાળા માટે જે સગવડો હોય છે તેના કરતા આ તદન નવીન, સુદર, અને અક્કલવાળી છે આ રીત જૈન મકાનોમાથી આવી હશે એમ મનાય છે પરતુ એમા હાલ એ બહુ દેખાતી નથી મેવાડના સાદ્દીના દેવાલયમા એ જાતની રીત છે[4]

[૧] Fergusson Architecture of Ahmedabad p. 79-80 [૨] એજ p. 80 "A most pleasing variety of design is obtained without any undue effort" [૩] એજ પૃ ૫૬ 'One of the most pleasing peculiarities of these mosques, and so far as is known it is found only at Ahmedabad' [૪] Fergusson Ahmedabad Architecture p 79 & 81 Havell Indian Architecture p 72.

ફરગ્યુસન લખે છે કે આ જાતની પ્રકાશ લાવવાની સગવડ અમદાવાદમા અસલથી શરૂ થઈ હતી અને છેવટ સુધી કાંઈ ફેરફાર થયા સીવાય એવી રીતે ચાલુ રહી હતી કે પ્રકાશ વગેરે હેતુને માટે એને ઉભા કરી હોય એમ મનાતું

સાદડીનુ મદિર (મેવાડ)

નથી, અને સુન્દર કલાની કોઈપણ વસ્તુની પેઠે એ લાબા અનુભવનુ જ ફળ હોઈ શકે. પરતુ ફરગ્યુસન આગળ લખે છે કે જે કામને માટે આ રીતની સગવડ કરી છે તેનો હેતુ ભાગ્યે જ સરે છે. સૌંદર્યમા તો એ અવશ્ય વધારો કરે છે ચડના પહોરનો અમદાવાદનો તાપ એનાથી રોકાતો નથી, કારણકે મસ્જીદો પૂર્વાભિમુખી છે સીરિયામા મસ્જીદો દક્ષિણ તરફની હોય છે, ત્યા હોય તો આ પ્રકારની સગવડ સપૂર્ણ કહી શકાય. ગૂજરાતથી મક્કા બરોબર પશ્ચિમે છે, એટલે એ અર્થ સરતો નથી દક્ષિણાયન કે ઉત્તરાયણના સૂર્ય વખતે તાપ, પ્રકાશ વગેરે માટે સરખું જ રક્ષણ મળે છે પૂર્વનો આખો ભાગ ખુલ્લો હોય છે, અને પશ્ચિમ તદ્દન બધ હોય છે આ રીતે પ્રકાશ વગેરે જે ઉદ્દેશથી આ સગવડ કરેલી તે ઉદ્દેશ બરોબર સરતો નથી આમા જે વિરોધો જણાય છે તે જો મસ્જીદોને અનુસરીને પ્રકાશની સગવડ શોધાઇ હોત તો ભાગ્યે જ જણાત.

ફરગ્યુસનનો મત

ખાસ તો આ સગવડ ફક્ત મસ્જીદોમાં જ છે. ફરગ્યુસનની ધારણા એવી છે કે સાદડી સિવાય કોઇ જૈન મંદિરમાં આવી સગવડ દેખાતી નથી, અને એમાં પણ કાંઇક ફેર છે એટલે અસલ મહેલોમાં આવી ગોઠવણ હશે, અને એ ઉપરથી મસ્જીદમાં દાખલ કરી હશે

ફરગ્યુસનની આ ધારણા છેક કાઢી નાખવા જેવી નથી મુસ્લિમથી જુદા અને હિંદી ચીન શૈલીના અને ખાસ કરીને હિંદી સ્થાપત્યના આ મોટામાં મોટા પ્રમાણભૂત વિદ્વાનના મનમાં આ ધારણ નિર્મૂળ ઠરાવનાર ગણનાર આજ સુધીમાં એકલા ફક્ત હૅવેલ થયા છે. પરન્તુ અમદાવાદની મસ્જીદમાં પ્રકાશના આ ક્રમ માટે નવો એમણે નવો પ્રકાશ પાડ્યો હોય એમ જણાતું નથી પ્રકાશની આ મનોહર રીતના ફરગ્યુસનના શબ્દોમાં જ વખાણ કરી હૅવેલ લખે છે કે આ રીત મૂળ હિંદુ હતી એવું ફરગ્યુસને ઉમેરવું જોઇએ[૫] હૅવેલ પણ એનું હિંદુ મૂળ સિદ્ધ કરવા માટે ફરગ્યુસન કરતા જુદી રીતે છબીમાં લીધેલું સાદડીના જૈન દેવાલયનું ચિત્ર આપે છે પરન્તુ ફરગ્યુસન સ્પષ્ટ લખે છે કે આ રીતની બાંધણીનું મૂળ જૈન સ્થાપત્યમાં હશે એ હૅવેલ પોતાના ઉત્સાહમાં ભૂલી જાય છે[૬]

મસ્જીદનું ભારતીય જૈન બાંધણી

આ હવા અજવાળાના પ્રબંધની અપૂર્વ રીત ખાસ કરીને અમદાવાદ અને એ ઉપરથી પછી થયેલી ગૂજરાતની બીજી મસ્જીદોમાં જ છે એટલે એ બાંધણી ક્યાંથી કેવી રીતે અને ક્યા સમયમાં પૂર્ણ દશાએ પહોંચી હશે એ ચોક્કસ કહેવું તો મુશ્કેલ છે પરન્તુ મસ્જીદોમાં કેવળ હવા અજવાળા માટે જ એનો ઉપયોગ નહિ હોય એ માટે ફરગ્યુસનનું ધારવું પણ ખરું છે આ બાબતમાં એક જ અનુમાન થઈ શકે એવું છે મૌલિક દૃષ્ટિએ

[૫] Havell Indian Architecture p. 72 "He might have added that the arrangement was not a Saracenic invention but a long standing tradion in Indian temple-building in that part of India"

[૬] જુઓ ફરગ્યુસન Ahmedabad Architecture p. 79. ".. Is probably borrowed from some Jain form of which no examples have yet been found."

મસ્જીદની બાંધણી તદ્દન સાદી હોય છે એક મોટા ચોરસ કે લંબચોરસ ભાગમાં પશ્ચિમની બાજુએ મોટો વિશાળ ઓરડો (લિવાન) રાખે છે અને એને થાંભલા કે કમાનોથી ટેકવેલા ઘુમટોથી ઢાંકી પુર્વ બાજુ કમાનો કરીને ખુલ્લો રાખે છે આગળના બાકી રહેલા ખુલ્લા ચોકમાં કોઇ મોટી મસ્જીદમાં ઉત્તર દક્ષિણ પડાળીઓ કરે છે કોઇ મસ્જીદની પડખે કે સામે રોજો પણ હોય છે આમ મસ્જીદની સાધારણ રીતે બાંધણી છે એટલે ખરી રીતે આ બાંધણીમાં વૈવિધ્ય, કે એના ભાગનગીઓની રચનામાં કોઇ જાતની વિચિત્રતા આવી શકતી નથી જે નાના શણગાર, ભીંતો કે મીનારામાં આજુબાજુ કરે તેનાથી આખા મકાનના સાધારણ આકારમાં ફેર પડતો નથી હિંદુ મંદિરોમાં એથી ઉલટું છે આગળના બે મંડપો અને ગભારાનો ભાગ એ બધાના ઘુમટો અને શિખરોની ઉંચાઇમાં ફેર રાખી, આખાયે મંદિરનો આકાર ચડતા ઉતરતી કરી, દૂરથી પર્વતના શૃંગો દેખાતા હોય એવો રાખે છે હિંદુ મંદિરનો આકાર કૈલાસ પર્વતના આકારમાંથી નીકળ્યો હશે એમ કહેવું તો મુશ્કેલ છે પરંતુ કેટલાક મંદિરોના આકાર કૈલાસ શિખરને મળતા છે એટલી બાબતમાં હાવેલનું ધારવું ખરું જણાય છે[૭] ગુજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં હિંદુ સ્થાપત્યનો જે અપૂર્વ સહયોગ થયો છે એમાં આ તત્ત્વ બહુ અગત્યનું હોય એમ જણાય છે મસ્જીદોના સાદા વિશાળ લિવાનમાં અગર લંબચોરસ મંડપમાં હિંદુ મંદિરની પર્વત શૃંગ જેવી ચઢતા ઉતરતી કળા શી રીતે આણવી એની મેળવણીમાં ગૂજરાતી સ્થપતિનું મન ગુંચવાયું હશે અને પરિણામે મસ્જીદમાં વચલો ભાગ આસપાસના ભાગથી ઉંચો કરી, વચલા ભાગ ઉપર માળ જેવું કરી વચલો ઘુમટ બીજા ઘુમટોથી ઉંચો લઇ જઇ, એ દેખાવ મંદિરથી કાંઇક જૂદી રીતે સિદ્ધ કર્યો હોય એમ જણાય છે આમ આ મસ્જીદમાં માળની ઉત્પત્તિ બે સ્થાપત્યનું ઐક્ય કરી સૌંદર્યને જાળવી રાખવાના નવા પણ અપૂર્વ પ્રયત્નથી થઇ હશે એમ માની શકાય એ થયા પછી આસપાસથી બેહદ અજવાળું ને મ[illegible] હવા આવે, અને સૌંદર્ય સંપૂર્ણ બને એ ખાતર જાળીઓ ઝરૂખા વગેરે મળી આ રચનાને સંપૂર્ણ બનાવી હશે અમદાવાદની મસ્જીદોને દિલ્હી આગ્રાની પેઠે ચોકની આગળના બહાર રસ્તા ઉપર પડતા દરવાજા મોટા કરવામાં આવતા નથી પણ

(૭) જુઓ Havell Himalayas in Indian art plates VII-VIII

પડાળીની સન્મુખ જ ઉંચાઇના અને હિંદુ આકારના નાના દરવાજા કરવામાં આવે છે એટલે છેક બહારથી જોતાં મસ્જીદોનો દેખાવ આગળથી ગિરિશૃંગો જેવો ચડતા ઉતરતો લાગે છે, અને બાજુમાંથી પણ તેમ જ લાગે છે. જુમા મસ્જીદ, હસનપુરની મસ્જીદ, ચાંપાનેરની મસ્જીદ વગેરે જોતાં આ સમજાશે.[૮] જે મસ્જીદોની અગાશીઓ સપાટ કરી વચલો ભાગ ઉંચો નથી કર્યો તેમાં આવું નહિ જણાય. સરખેજની મસ્જીદમાં એવું છે.

બાંધણીમાં વૈવિધ્ય લાવવા માટે આ રચના હોય

આ સાથે બીજો પણ એક વિચાર આવે છે. માળ અને પ્રકાશની આ રચના ગોઠવણીમાં ચડતા ઉતરતી ઘાટ લાવીને સૌંદર્ય વધારવાના ઇરાદા ઉપરાંત એ રચનામાં બાંધણીમાં એકધારાપણું ન આવવા દેવાની રચના ગોઠવવાનો ખ્યાલ પણ એ સ્થપતિઓએ કર્યો હોય એમ જણાય છે. મોટી મસ્જીદોમાં, તથા જેમાં એવા માળ એક કરતાં વધારે હોય ત્યાં આ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. વળી આ પણ ગૂજરાતની જ એક વિશિષ્ટતા છે, અને આ પ્રકાશની રીતની પેઠે એ પણ બીજે કાંઇ દેખાતી નથી. સૌંદર્યની બધી

[૮] ચડતા ઉતરતી અને ખાંચા ખાંચી ભાગના આકારમાં સૌંદર્યનો વધારો થાય છે એ આપણા કડીઆ હાલ પણ માને છે. રસોઇના ઓરડા હાલ પણ વખણાય છે. એવા કેટલાક મુસલમાન કડીઆના પ્રસંગમાં હું આવ્યો છું અને એમને ચડતા ઉતરતી તથા ખાંચા દેખાવના મકાનોનો એટલો શોખ માલુમ પડ્યો છે કે એવા દેખાવ વગરનું સાદું મકાન બનાવવું એ લોકને પસંદ પડતું નથી. ધર્મે મુસલમાન હોવા છતાં હિંદુ સ્થાપત્યના શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તો પર પણ એમને મોઢે છે અને અમદાવાદમાં ઘણા મકાનો તથા એક હિંદુ મંદિર પણ એમણે બાંધેલું છે. વંશપરંપરાથી સ્થાપત્યના કામ કરનારાઓની તપાસ કરતાં જૂના સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તો ઉપર કાંઇક વિશેષ પ્રકાશ પડે છે. આ મુસલમાન કડીઆ જૂદા જૂદા આકાર જોઇને નવા આકારના મકાનો પણ ઇજનેરી પ્લેન ન હોય તો પણ બનાવી શકે છે.

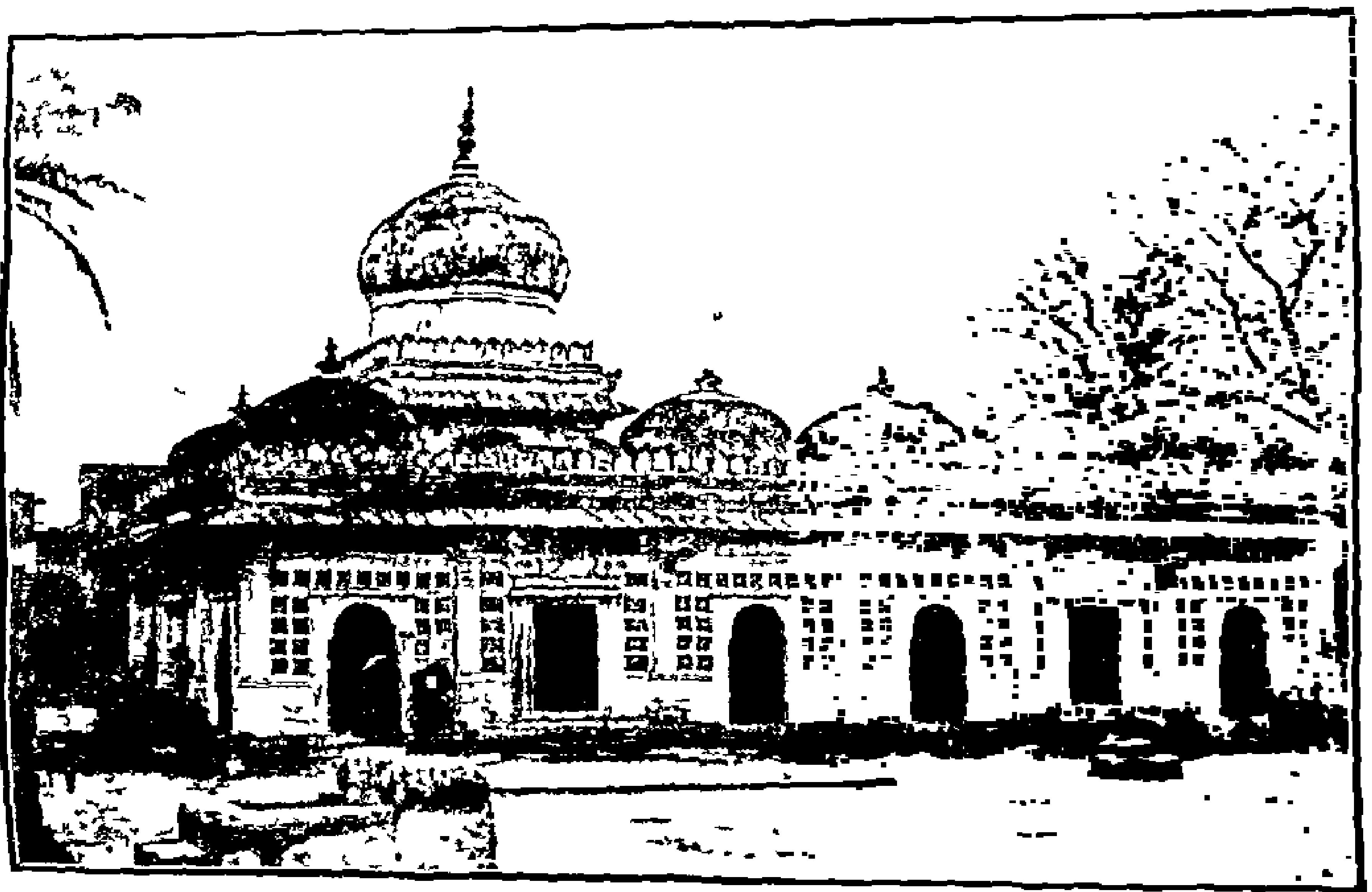
સરખાવો "The elevations of the mosques have usually been studiously arranged with a view to express at once the structural arrangements, and to avoid monotony of outline by varied elevation of each division. Encyclopaedia Britannica 13th Edition Vol 14 p. 433. એન્સાઇક્લોપીડીઆના લેખકનું આ માનવું ખરું જણાય છે.

જર્મન મુસાફર મેન્ડેલ્સ્લો

ફ્રેન્ચ મુસાફર થેવેનો

૨૪ શાહ વજીઉદ્દીનની દરગાહ

વસ્તુઓને નવા સંજોગો પ્રમાણે મેળવીને ગોઠવવાની આપણા સ્થપતિઓની અદ્‌ભૂત કળા જાણીતી જ હતી. મસ્જીદમાં છેક ઉપલા માળમાંથી નીચે મસ્જીદમા નજર કરી શકાય છે. અને એ આખો યે દેખાવ સુંદર વાવ જેવોજ લાગે છે. જેમ માળ વધારે એમ આ રચના વધારે સુંદર દેખાય છે. જેને પ્રકાશની રીત તરીકે આપણે ઉપર ઓળખી ગયા, અને બધા લેખકો એમ કહે છે તે અમદાવાદમાં શરૂ થઈ ચાપાનેરમા સંપૂર્ણતાએ પહોચી હતી. એ ચાપાનેરની મસ્જીદનો ઉપરનો ભાગ જોવાથી સ્પષ્ટ થાય તેમ છે. એ ઉપરથી વાવ જેવો લાગે છે. આ બધો વિચાર કરતા મંદિરનો ચઢતા ઉતરતી ઘાટ અને વાવની રચના એ બન્નેના સૌદર્યની અજબ મેળવણી કરી એકલા પ્રકાશ માટે નહિં, પણ આકર્ષક દેખાવ અને વૈવિધ્ય લાવવા માટે એ રચના મસ્જીદોમા થઈ હોય એમ અનુમાન થઈ શકે. અને એ અનુમાન માનીએ તો ફરગ્યુસનની શંકાનો પણ કાઇક ખુલાસો થાય. પ્રકાશને માટે આ જાતની ગોઠવણુની જરૂર ન છતા એ પણ કાઇક અંશે સધાય છે એ વળી વધારે ખુશીની વાત છે. અમદાવાદની મસ્જીદોમા આ રચના સાથે મીનારા ઝરૂખા વગેરે મળવાથી, એક સરખી બાધણીની નીરસતા (monotony of outline) લાગતી નથી.

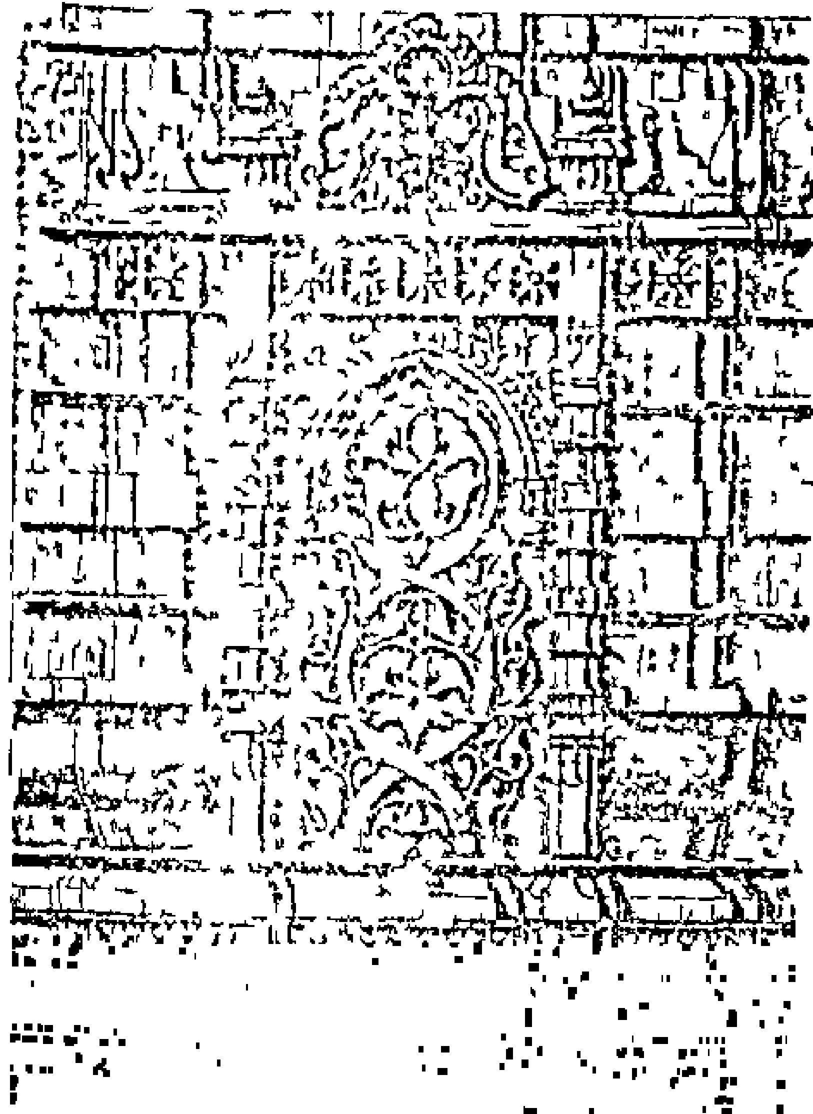
૨: **જાળીઓ:** અમદાવાદના સ્થાપત્યમા બીજી વિશેષતા એની જાળીઓ તથા ગોખની કોતરણીની છે. હિંદુ મંદિરોને અંદર અને બહાર શણુગારથી ભરી દેવામા આવતા. જૈન મંદિરોમા એ શણગારને કાઇક જૈનોના સંસ્કાર ચઢયા, અને મંદિરની બહારની બાજુએ મૂર્તિઓ તથા આકૃતિઓની વિપુલતા કાઈક ઓછી થવા માડી. મુસલમાની મકાનોમા મૂર્તિઓને સ્થાન જ નહોતું. એટલે એમના કારીગરોને વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલી શણુગાર કરવાની ટેવ ઉપર કાબુ લાવવો મુસ્કેલ હતો આનુ સમાધાન ઉત્તમ રીતે થયું, અને પૌરાણિક મૂર્તિઓને બદલે ભૂમિતીની આકૃતિઓ તથા વનસ્પતિની આકૃતિઓનો છૂટથી ઉપયોગ થયો. આ ઉપયોગ અસલ હતો તો ખરો, પરંતુ હવે એના જ ઉપર સલાટોનું લક્ષ હોવાથી એ કળા સપૂર્ણ બની, અને પરિણામે અમદાવાદની જાળીઓ તથા ગોખ એવા બન્યા કે એનો જોટો હિંદુસ્તાનમાં તો શું પણ દુનિયામા પણ મળવો મુશ્કેલ પડે. યૂરોપીય લેખકો પણ આ બાબતમા એક મત છે કે ખ્રીસ્તી દેવળમા રંગીન કાચની બારીઓ સુંદર તેજ આપવા સાથે ચિત્રામણથી અત્યન્ત મનોહર લાગે છે. પરંતુ એટું ધીમું તેજ આપવામા, અને

સૌદર્યમા, કોતરેલા પત્થરની અમદાવાદની જાળીઓ કોઇ રીતે ઉતરતી નથી. સાથે મંદ મંદ હવા પણ આવે છે એ એની વિશેપતા છે. કેટલીક વખત અસાધારણ સૌંદર્યની અમદાવાદી જાળી પાછળ ખુલ્લા આકાશમાં જોઇએ તો વિલાયતી રંગીત કાચની જાળીઓ કરતા પણ એ ઘણી સુંદર લાગે છે. અમદાવાદ જેવી સુંદર જાળીઓ હિંદુસ્તાનના હિંદુ કે મુસલમાન સ્થાપત્યમાં બીજે કાંઈ છે જ નહિ. એટલે સરખામણી ફક્ત દિલ્હી આગ્રા સાથેજ કરી શકાય. દિલ્હી આગ્રામા જાળી કરતા ભીંતનું જડિત કામ વધારે છે. અને જાળીઓ જે છે તે અમદાવાદ જેટલી ઝીણી કોતરણીવાળી, અને આકૃતિઓ વિવિધતાવાળી નથી. આગ્રામા ઇતમાદૌલાની જાળીનુ કામ સુંદર છે પરતુ એ અમદાવાદની શાહઆલમની જાળી કે વટવાની ભાગી તુટી જાળી જેટલું બારીક નથી. દિલ્હી આગ્રાના આરસના કામમા જાળી કરવી સહેલી છે છતાં કામ જાડું છે. અમદાવાદના રેતીઆ પત્થર (sand stone)મા જાળી મુશ્કેલ છે. અમદાવાદમા આવી જાળીઓ ઠેર ઠેર છે સરખેજના રોજાની જાળીઓ માટે લખતા ફરગ્યુસન લખે છે કે આપણે યૂરોપમા જે રંગીત કાચની બારીઓનો ગર્વ કરીએ છીએ તે શું આના કરતા વધારે સુદર છે? ભૌમિતિક આકૃતિઓની વિપુલતા અને તેનાથી બેઠું તેજ પડે છે તે બધુ ધ્યાનમા લેતાં આખી દુનિયામા આવુ કામ ભાગ્યે જ જડશે[૯] ભીંતમા નાની જાળીઓથી આરંભી રોજાઓની આસપાસ

[૯] Fergusson Ahmedabad Architecture p. 88.

"We in Europe are proud of the walls of glass that enclose the naves of our Cathedrals. Are they more beautiful than the wall of trellis-work which encloses the tomb of the Saint? Considering the enormous variety of design involved in such a screen as this, the beauty of the patterns, and the effect of the subdued light which they shed internally, there is something in all this which it would not be easy to match in any part of the world-" આ ઉપરાંત સીદી સહીદની મસ્જીદની જાળી માટે જે પ્રશંસાનો ઉભરો લગભગ દરેક મુસાફર અને કલાના શોખીને કાઢેલો છે તે ઉપરથી અમદાવાદના કારીગરોની જાળીઓ કરવાની હુશિયારી માટે બહારના લોકોએ આપેલી સાબીતીનો પાર રહેતો નથી અને પત્થરની આરપાર કોતરેલી જાળીઓનુ કામ એક વખત અમદાવાદમા

આખીને આખી ભીંતો ફક્ત ઝીણી સુંદર જાળીઓની કરેલી છે. શાહઆલમ

સૈયદ ઉસમાનની મસ્જીદના મીનારાનો ગોખ

ને સરખેજ, બાદશાહ ને રાણીના હજીરા, શાહપુર અને મુહાફીઝખા જેવી મસ્જીદોની ભીંતોમા મુકેલી નાની જાળીઓ, અમદાવાદની જાળીઓના અદ્દભુત

એવું થવું હતું કે આખી દુનિયામા એને સર્વોપરી માનીએ તો અતિશયોક્તિ નથી અને આવી જાળીઓ હાલ પણ કોઈ જગ્યાએ દેખાતી નથી. સીદી શહીદની જાળીઓનું વર્ણન આગળ તેની જગ્યાએ કરીશું જુઓ Havell Indian Architecture p. 140. " In this class of window tracery India stands alone, it is purely Indian development of sculptor's craft having its origine in the Hindu temple tradition. It owned nothing to Persian Art. "

વળી જુઓ: Douglas Western India. p. 309. " For, as Michael

નમુના છે.[૯] બીજા અસંખ્ય રોજાઓમાં અને મસ્જીદોમાં જાળીઓ કરેલી છે. પણ આ બધાંમાં અમદાવાદના નામને, અને જાળીઓ કરવાની અમદાવાદી-ગૂજરાતી કલાકારોની અપૂર્વ કલાને અમેરીકા સુધી પ્રસિદ્ધ કરનાર લાલદરવાજે સીદી શહીદની મસ્જીદની જાળીઓ તો એ માટે અમદાવાદ દુનિયામા શ્રેષ્ઠ છે એ અતિશયોક્તિ નથી એમ સિદ્ધ કરે છે. વનસ્પતિના આકારોની ગુંથણી ઉપરાંત અમદાવાદની જાળીઓમા ભૌમિતિક આકૃતિઓ વધારે છે. એમાં પણ અસાધારણ બારીકતા અને વૈવિધ્ય છે. અમદાવાદની જાળીઓની આ આકૃતિઓ જોઈ એક લેખક લખે છે કે અમદાવાદમા ભૂમિતિ એવી ઉલ્લાસમાં આવી ગઈ છે છે કે ઉન્મત બની નૃત્ય કરે છે. અમદાવાદની જાળીઓ જોઇ આ કથન સત્ય લાગે છે.

જાળીઓ ઉપરાત ભીંતો અને મીનારામા ગોખ કરી એમા ચિરાગ વગેરે આકારો કરી, અગર તે ગોખમા ફૂળફુલ વેલની અપૂર્વ ગુંથણી કરી જે મનોહર દેખાવ કર્યો છે એ પણ એક વિશેષતા છે,

ઝરૂખા

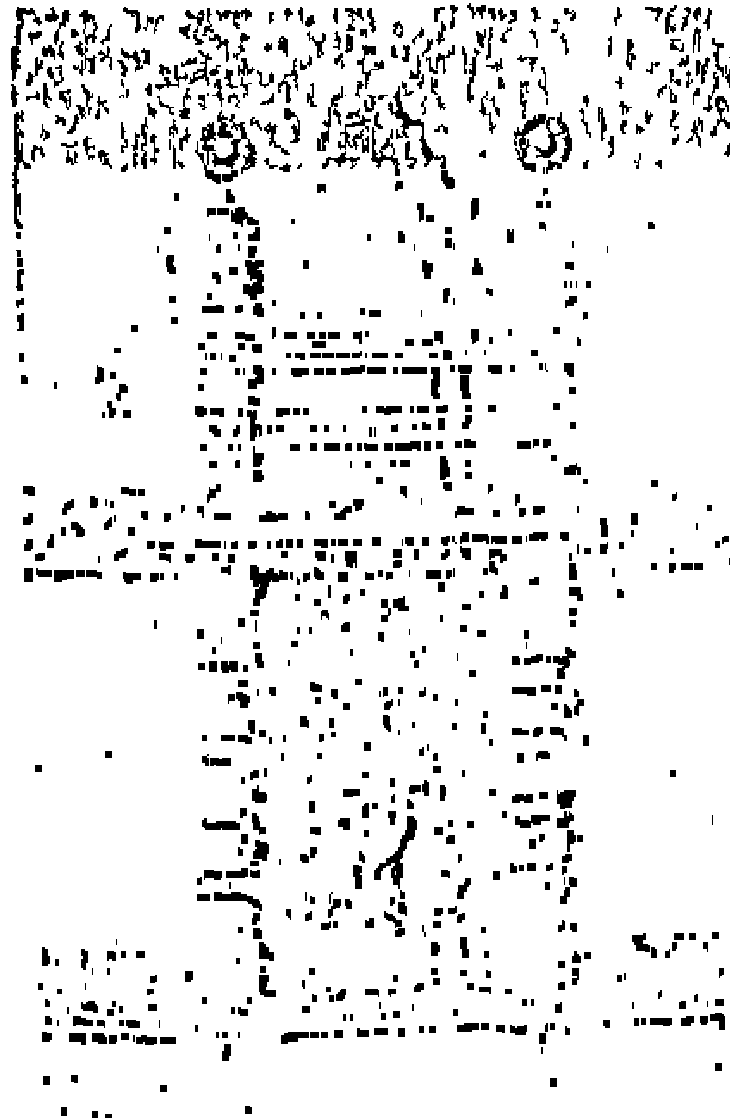
જાળીઓની પેઠે એ કોતરણી આરપાર નથી એટલે એનો વિચાર મીનારા સાથે કરીશું. પરતુ ઝરૂખાની બારીઓનો ઉપયોગ પણ મસ્જીદોમા થવા માડયો હતો; અને મસ્જીદના મ્હોરા (facade)ની કમાનોની વચ્ચે અને ઉત્તર દક્ષિણના પડખામા એવી બારીઓ જાળીઓને બદલે મુકવામાં આવતી. આ રચના શુદ્ધ હિંદુ છે, અને હિંદુ મકાનોમાથી આખાયે લીધેલી છે. એ બારીઓ, એના ટેકા તથા છાપરું મસ્જીદની આખાયે રચનામાં અપૂર્વ મનોહરતા ઉમેરે છે. રાણી સીપ્રી, રાણી રૂપમતી અને મુહાફિઝખાની મસ્જીદોમા એના ઉત્તમ નમુના છે.

૩ **મીનારા:** એ અમદાવાદની મસ્જીદોની ત્રીજી વિશેષતા છે. મીનારા

Angleo said of Ghibertis' Gates some of the screens and windows of Ahmedabad were worthy to adorn the Gates of Paradise."

વળી જુઓ: Forrest. Cities of India p. 72. "The windows and traccry of the niches of the minarets show how the Hindu sculptor could use his chisel with as free and delicate hand as [illegible]."

તો હિંદુસ્તાન અને પરદેશોની ઘણી યે મસ્જીદોમા છે. મીનારાનો સાધારણ ઉપયોગ પ્રાર્થનાના વખતે લોકોને બોલાવવા માટે એના ઉપર ચઢીને થાય છે.

દાદા હરીની વાવનો ગોખ

અમદાવાદના કારીગરોએ આ ઉપયોગી મીનારા—જે મસ્જીદોનુ ખાસ લક્ષણ હતું—એને સાદયના એક ખાસ સાધન તરીકે ફેરવી નાખ્યા મસ્જીદના મ્હોરાની સાદાઇમા બારીઓ, જાળીઓ, તથા ગોખ, અને ભીંતમા આતરીઓ સીવાય બીજા અલકાર મુકાય એમ નહોતા, અને આ બધુ હદ કરતા વધારે આવી શકે નહિ મીનારા મુસલમાની રીત પ્રમાણે ખાસ અગત્યના હોવાથી મસ્જીદની બાધણીમા એનું સ્થાન ખાસ હતુ એટલે અમદાવાદના કારીગરોએ પોતાની બધી કળા તથા હુશિયારી મીનારા બનાવવામા ફેરવી. મીનારાનો આકાર પણ અદ્‌ભુત મિશ્રણ કરીને બનાવ્યો. કારીગરોના મન આગળ ચીતોડના કીર્તિસ્તભ

જેવા આકારો હતા. હિંદુ મંદિરોનાં ભાગતી ભીંતનાં ખૂણાઓવાળાં પડખાં, તથા ગભારાની પછીત પણ નજર આગળ હતા. ભાગતો ખૂણાવાળો દેખાવ સૌંદર્યમા ઉમેરો કરે છે એ ગૂજરાતી સ્થપતિઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. મંદિરો નીચેથી ઉપર સુધી અનેક ખૂણા પાડી ભાગતા આકારના, અને આખુંયે સાથે જોતાં ચઢતા ઉતરતી ઘાટના હતા. એટલે મસ્જીદની સીધી ભીંતમાં મીનારા આગળ ઉપસી આવે એવા કરવા એ નવીનતા હતી. એ મીનારાના ઘાટમા કીર્તિસ્તંભ અને મંદિરની બહારની ભીંતોનું અપૂર્વ મિશ્રણ કરીને એક નવો સુંદર ઘાટ કારીગરોએ ઉપજાવી કાઢયો.[૧૦]

મીનારાની બાંધણી

મીનારા મસ્જીદની વચલી કમાનની આસપાસ છેક જમીનથી શરૂ કર્યા, અને મસ્જીદની ઉંચાઇ સુધી એમા અનેક ખૂણા તથા વચ્ચે વચ્ચે ગોખ કરી કારીગીરીથી આખાયે ભરી દીધા. ગોખમા હિંદુ મંદિરોના ગોખની મૂર્તિઓને બદલે અસાધારણ બારીક કારીગીરી વાળી ફૂલ વેલાની આકૃતિઓ કરી. મસ્જીદની ભીંતની ઉપરથી મીનારા ગોળ બનાવ્યા. તેમા થોડે થોડે અંતરે પત્થરના ગોળ છજા કાઢીને તેની નીચે કોતરણીથી ભરેલા ટેકા મુકયા. એના ઉપર એવો જ નકશીદાર કઠેરો બનાવ્યો. છેક ઉપર એ પ્રમાણે વધતો મીનારો અણીદાર શંકુ જેવો બન્યો. અને નીચેથી ઉપર સુધી જવા માટે ગોળ સીડી એની અંદર બનાવવામા આવી.[૧૧]

મીનારાની આ રચનાના બીજ ગૂજરાતી કારીગરોમા હતા જ. પરંતુ એની ગોઠવણી બરોબર બેસાડતા એમને સહેજ મંથન થયું જણાય છે. મુસલમાનોની મસ્જીદમા મીનારાની જરૂર હતી કારીગરોએ કીર્તિસ્તંભો સિવાય એવું કાંઇ જોયું નહોતુ. અમદાવાદના મીનારામા કીર્તિસ્તંભ કરતા કાંઇક જૂદી જ વિશેષતા

[૧૦] જુઓ. Havell Indian Architecture p. 70. "The beautiful minarets which are so characteristic of this and other mosques in Gujarat have none of the Saracenic feeling of the Qutb Minar at Delhi, but are entirely Hindu in style, being only adaptations of the splendid Rajput Towers of Victory at Chitor. [૧૧] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૫-૨૬૬.

છે તે ક્યાથી આવી ? શરૂઆતની મસ્જીદોમા એવું કાંઈ નથી. સરખેજ અને વટવાની મસ્જીદમા મીનારા કર્યા જ નથી. ભદ્રની અહમદશાહની મસ્જીદમા પહેલો મીનારાનો પ્રયત્ન થયો છે. પરંતુ તે દેખાવના જ છે. અને ઉલટા શોભા બગાડે છે. દેવનખાંની મસ્જીદ શહેરના મકાનોમા બીજી બંધાઇ છે એમા પણ ધૃમાડીઆ જેવા નાના મીનારા દેખાવ માટે જ કર્યા છે. સૈયદ આલમની મસ્જીદમાં મીનારા સુધાર્યા. એટલે અમદાવાદમા ત્રણેક મસ્જીદો બંધાઈ એટલામા તો જુમા મસ્જીદ જેવા ભવ્ય મીનારા બાંધવા જેટલી અને તેને યોગ્ય સ્થળે ગોઠવવા જેટલી કળા આવી ગઇ. કયી કયી ચીજોના આકારનુ મિશ્રણુ કરવાથી મીનારા સારા દેખાશે એ ગૂજરાતી સ્થપતિઓએ ઘણા જ ટુંકા સમયમા જાણી લીધુ અહમદશાહના જ રાજ્યકાળમા મીનારા સુધારી નાખ્યા, અને એ કળા સુલતાન મહમૃદ બેગડાના સમયમા શિખરે પહોચી

મીનારાની બાંધણીની વૃદ્ધિ

વચલી કમાનની આસપાસ રાખવાને બદલે મસ્જીદને છેડે મીનારા કરવા માંડયા છેવટે અંદરની સીડી પણ કાઢી નાખી રાણી સીપ્રીની મસ્જીદની પેઠે જરૂર તથા શોભા બન્ને માટે નહિ પણ કેવળ શોભાને જ માટે મીનારા કરવાની રીત દાખલ થઇ. એ રીત પણ મસ્જીદ બંધાવનારની ઇચ્છા ઉપર હતી કારણ કે ગૂજરાતી બાદશાહીના અંત સુધી જૂદી જૂદી વખતે બંધાયલી મસ્જીદોમા જૂદા જૂદા આકાર અને બાંધણીના મીનારા દેખાય છે.

આ મીનારા, એની બાંધણી, આકાર, અને કારીગીરી અમદાવાદની જ એક ખાસ વિશેષતા છે. બીજી કેટલીક જગ્યાની પેઠે મીનારા અહીં જૂદા નથી, પણ મસ્જીદનો જ એક ભાગ છે નકશીની સમૃદ્ધિમા, અને આકારની સુંદરતામા કૈરોના મીનારાથી ચઢે એવા મીનારા અમદાવાદમા જ છે અને પશ્ચિમે કૈરો (ઇજીપ્ત) થી પૂર્વમા મુસલમાન ધર્મ જ્યા સુધી હશે ત્યા સુધી કોઇ જગ્યાએ અમદાવાદ જેટલા સુંદર મીનારા નથી એ માટે સ્થાપત્ય અને કળાના સઘળા વિવેચકો એકમત છે.[૧૨]

[૧૨] Douglas Western India p 309 "Had he wandered to Cairo he would have seen no more graceful minarets' ફર ગુસનનો ઉતારો અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમા આપેલો છે –"Their minarets the only minarets that in beauty of outline and richness of detail surpass those of Cairo are the chief glory of the Ahmedabad mosques

આ બનાવ કોઈ સમજી શક્યા નથી. તેમ જ કોઈપણ જગ્યાએ એનો ખુલાસો મળતો નથી. આ બાબતની સૌથી પહેલી નોંધ મીરાતે અહમદીમાંથી મળે છે. યુરોપીયન લેખકોમાંથી સૌથી પહેલી નજર કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સની ગયેલી છે. અમદાવાદ ગેઝેટીઅર લખાતા પહેલા ફૉર્બ્સ, બ્રીગ્ઝ વગેરેનું ધ્યાન આ તરફ નથી ગયું. તેમજ ફરગ્યુસન જેવા પ્રમાણભૂત પુરુષે આ બીના લક્ષમાં જ નથી લીધી. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમાં નીચે નોંધમાં મોનિયર વિલિયમ્સનો મત ટૂંકો ટાંક્યો છે. અને આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમાં ડૉ. બર્જેસે પણ આ હકીકતની સાધારણ નોંધ લીધી છે, પણ ખુલાસો કર્યો નથી.

કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સે નોંધ લીધી તેને પણ આજે ૧૨૦ વર્ષ થયાં છે. મોનિયર વિલિયમ્સ સરકારના સર્વેયર જનરલ હતા. એ તા. ૩૧ મે ૧૮૦૯ને રોજ પોતાની રોજનીશીમા અમદાવાદના મીનારાની બીના લખે છે. અમદાવાદમા રાજપુરવાળી મસ્જીદના મીનારા પણ હાલે છે એ પ્રસિદ્ધ વાત હતી અને આજે પણ છે પરંતુ ગમે તે કારણથી એ હકીકતની નોંધ કોઈએ લીધી નથી ઇ. સ. ૧૮૦૯મા કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે અમદાવાદની જુમા મસ્જીદના પ્રસિદ્ધ મીનારા પડી ગયા નહોતા; એ ૧૮૧૯ના ધરતીકંપમા પડી ગયા. શહેરના ઘણાખરા મીનારા એ વખતે ઉભા જ હતા. ઈ. સ. ૧૮૧૯ પછી ઘણાખરા મીનારા પડી જવાથી, તથા બાકી રહેલા ઘણે ભાગે શહેર બહાર હોવાથી કોઈના ધ્યાનમા નહિ આવ્યા હોય. અમદાવાદ ગેઝેટીઅર, અને હોપ-ફરગ્યુસનના સ્થાપત્યના પુસ્તકમાં તો, તે વખતે ખાસ પ્રસિદ્ધ રાજપુરવાળી મસ્જીદના જ હાલતા મીનારા જાણવામા હતા તેથી, અને એ મસ્જીદની નોંધ જ લેવી રહી ગઈ છે તેથી, એ આખીયે બીના રહી ગઈ હશે પરંતુ ડૉ. બર્જેસે રાજપુરવાળી મસ્જીદની નોંધ લીધી છે એમા આ બીના જણાવેલી નથી વળી મીરાતે અહમદીની પુરવણીમા હાલતા મીનારાની વાત જણાવેલી છે, અને એ પુરવણી ફૉર્બ્સ, હોપ, ફરગ્યુસન વગેરેના સમયમા બહાર પડી નહોતી હાલતા મીનારા સંબંધી પહેલો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે મીરાતે અહમદીમા કરેલો છે એટલે આજથી પોણાબસો વર્ષ પહેલા એ વાત અમદાવાદમા જાણીતી હતી એ પછી ૧૮૦૮મા કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સનો ઉલ્લેખ છે, અને ગેઝેટીઅરે

હાલતા મીનારાની વાત જૂના સમયથી જાણીતી છે

એની લીધેલી નોંધ સીવાય એ વાત વીસારે પડેલી છે. પશ્ચિમ હિંદનું સ્થાપત્ય પહેરવેશ અને સૃષ્ટિ સૌંદર્ય વિશે પુસ્તક લખતાં ગ્રીન્ડલેએ મોનિયર વિલિયમ્સનો ઉતારો ટાંકયો છે. એ પછી છેક ૧૯૨૬માં આર્કીઓલોજીકલ સર્વેવાળા હેનરી કઝીન્સે પોતાના પુસ્તકમા આ ઉતારો ટાકી પોતાનો અનુભવ પણ સાથે ઉમેર્યો છે. એ આખોએ ઉતારો અત્રે જાણવા જેવો છેઃ—

"પરંતુ આ મકાનમા (જુમા-મસ્જીદમા) ખાસ નવાઇની બીના એ છે કે મકાનની વચમા ઉભેલા મીનારાના ઉપલા છજામા જરા હલાવતા ગતિ પેદા થાય છે. સ્થાપત્યની આ ચમત્કારિક બીના (architectural phenomenon) સમજાવવા માટે અનેક સિદ્ધાન્તો કહેવામા આવે છે. પરંતુ એકેથી મનનું સમાધાન થતું નથી, અને એક મીનારાને હલાવતા બીજો એની મેળે ગતિવાળો થાય છે અને એની કાંઈ પણ અસર વચ્ચેની અગાશી ઉપર જણાતી નથી તેથી શંકામા વધારે ઉમેરો થાય છે. સર્વેયર જનરલ કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સ લખે છે કે જુમા મસ્જીદના મીનારા તપાસતા અમને લાગ્યું કે એ મીનારા બીજી મસ્જીદોના મીનારા કરતા પણ વધારે હાલે છે; અને બીબીજી (રાજપુર)ની મસ્જીદની પેઠે એક મીનારામાથી બીજામા ગતિ જાય છે. ખરેખર અમે શહેરમા અને બહાર બધા આખા મીનારાની જોડીઓમા આ અખતરો કર્યો અને એ જ પરિણામ આવ્યું. એકના હાલવાની ગતિ બીજામા જાય છે તે વચ્ચેની અગાશીમાથી જતી હોય એમ ધારી હુ બન્ને મીનારાની વચ્ચે સુઈ રહ્યો અને બીજાં માણસોએ મીનારા હલાવ્યા, પણ મને કાઇ પણ ગતિ માલુમ પડી નહિ અને મારી નીચેનો અગાશીનો ભાગ ગતિ વગેરેનો જ હતો."[૧૬]

મોનિયર વિલિયમ્સનો અનુભવ

આમા હેનરી કઝીન્સ પોતે નીચે મુજબ ઉમેરે છે.—

[૧૬] Supplement to Mirate Ahmedi Navab Ali & Seddon p. 10-11. મીરાતે અહમદીની ગુજરાતી આવૃત્તિમા પણ એ પ્રમાણે હકીકત છે. કર્નલ મોનીઅર વીલીયમ્સની ડાયરીનો ઉતારો ગ્રીન્ડલેએ લીધો છે, અને એમાથી દોસાભાઈ એદલજીએ પોતાના ગુજરાતના અર્વાચીન ઇતિહાસમા પણ લીધો છે. બર્જેસ તથા હેનરી કઝિન્સે પણ એ જ ઉતારાનો ઉપયોગ કર્યો છે

"હું જ્યારે છેલ્લી તા. ૩૧ મી મેને દીવસે (ઈ. સ. ૧૯૦૮-૫) અમદાવાદમાં હતો ત્યારે મોનિયમ વિલિયમ્સની ઉપરની નોંધને આધારે એક મોકો થઈ ગયો હતો. એ વખતે મને કહેવામાં આવ્યું હવે સ્ટેશન પાસે મીઠી બશીરની મસ્જીદમાં (સારંગપુર દરવાજાની સામે) પણ એ જ વિશેષતા છે. હું એક મીનારાના છેક ઉપલા માળમાં ચઢ્યો, અને બીજા બે ત્રણ માણસો બીજા ઉપર ચઢ્યા એ લોકોએ એ બીજા મીનારા ઉપર પોતાનું વજન નાખીને હલાવવા માંડ્યા થોડી (સેકન્ડ) ક્ષણ સુધી મને મારા મીનારા ઉપર કાંઈ લાગ્યું નહિ હું આ બધી વાત કેવળ કલ્પનાની છે એમ માનતો જતો હતો એવામાં મ્હારાવાળો મીનારો ધીમી, નરમ, (resilient) ગતિથી લાગ્યો, અને એ ગતિ ધીમે ધીમે વધતી ગઈ છેવટે ન છુટકે મારે ગતિ ડોલવા બંધ કરવા માટે કહેવું પડ્યું"[૧૭]

હેનરી કઝિન્સનો અનુભવ

હેનરી કઝીન્સ આ વિચિત્ર બીનાના છેલ્લા પ્રમાણભૂત નોંધનારા છે પરંતુ એમણે પણ કાંઈ ખુલાસો કર્યો નથી, હાલની આગળ વધેલી પાશ્ચાત્ય ઈજનેરી આ બાબતનો ખુલાસો આપી શકતી નથી મુસલમાનોને પુછીએ છીએ ત્યારે એ લોકો કરામત અને ઇલમ છે એમ કહે છે કોઈ સારા ચોગમાં કોઈ સંતને હાથે પાયો નખાયો હશે તેથી મીનારા હાલે છે એમ કેટલાક મુસલમાનો કહે છે કેટલાક કહે છે કે મસ્જીદો જૂની થઈ એટલે જીર્ણ થવાથી મીનારા હાલતા હશે પરંતુ એમ કહેનારા એક મીનારાની ગતિ આપોઆપ બીજામાં શી રીતે જાય છે તેનો ખુલાસો કરી શકતા નથી વળી આજે મસ્જીદો જૂની થઈ ગણીએ તોપણ આજથી બસો વર્ષ પહેલા પણ મીનારા હાલતા હતા અને ગતિ આ પ્રમાણે જ એકમાંથી બીજામાં જતી હતી એટલે એ દલીલ નકામી છે મીરાતે અહમદી મસ્જીદોના વર્ણનમાં ત્રણ જ મસ્જીદોના નામ ઉત્તમ કારીગીરી માટે લખે છે. તે ત્રણેમાં મીનારા હાલતા, અને એક હલાવતા બીજો પણ હાલતો એમ લખે છે એનું કારણ તો પ્રભુ જાણે એમ

બધી મસ્જીદોના મીનારા હાલતા હતા

[૧૭] જુઓ Henry Cousens Architectural Antiquities of Western India p 63-64.

પણ લખે છે. મોનિયમ વિલિયમ્સ શહેરમાં આખા મીનારાવાળી બધીયે પત્થરની મસ્જીદોના મીનારા હાલે છે એમ લખે છે, એ ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવું છે. અહમદી ત્રણનાં નામ લખે છે, પણ એના લખાણ ઉપરથી અને મોનિયર વિલિયમ્સના કહેવા ઉપરથી પણ અમદાવાદની બધી પત્થરની મસ્જીદોની આ વિશેષતા હોય એમ સમજાય છે. પરંતુ દીલગીરી એટલી જ છે કે કોઇએ પણ કાઈ ખુલાસો કર્યો નથી.

આ ઉપરથી એટલું તો સમજાય છે કે હાલતા મીનારાની અદ્‌ભૂત કરામત તે કેવળ ચમત્કાર તો ન હોય. એમ હોય તો એક બે મસ્જીદોમા જ એવું બને. મીનારાની વચ્ચેની અગાશીમા પણ કાઈ હોય નહિ કારણ કે હેનરી કઝીન્સે નોધેલી સીદી બશીરની મસ્જીદને તે વખતે અગાશી નહોતી પણ કમાન અને મીનારા જ રહ્યા હતા. એટલે આ કોઈ હાલ અગમ્ય એવી સ્થાપત્યની વિચિત્ર કૃતિ છે. બધી મસ્જીદોમા એમ હતું એટલે સ્થાપત્યની કોઇ કૃતિ સીવાય બીજુ મનાય નહિ. ફરગ્યુસન લખે છે કે 'અમદાવાદની જગ્યાએ કર્ણાવતી મોટું શહેર હતું, અને સ્થાનિક આબોહવાને લાયક બાધકામનો અનુભવ અહમદશાહને ત્યાથી જ મળ્યો હોય.'[૧૮] હવે એક વાત અહીં ખાસ વિચારવા જેવી છે કે ગૂજરાતમા ધરતિકંપ અસલ બહુ થતા. બ્રીગ્સે એ વાત ખાસ નોધી છે.[૧૯] અમદાવાદમા પાણીના નળની યોજના કરવા માટે વિચાર થયા

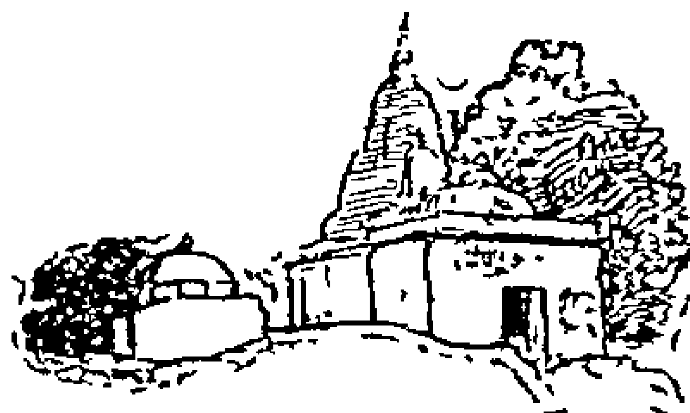
[૧૮] Architecture of Ahmedabad p. 75–76. "At the time when Ahmad Shah undertook to convert Kutuawatee into the new capital of his dominious, that city no doubt possessed many structures in the Jain style of Architecture and their destruction afforded not only materials for his new buildings, *but hints as to what was most suited to the climate*" (The italics are mine) આ ઉપરથી ગુજરાતી કારીગરો સ્થળની આબોહવાને અનુસરીને મકાનો કરતા હશે એમ સમજાય છે. પરંતુ કર્ણાવતી કે એવી જગ્યાના પ્રાચીન મકાનો સંબંધી હાલ જાણવાનું સાધન મળતું નથી. [૧૯] Briggs cities of Gujarashtra ખંભાતના અખાત વિષે લખે છે કે.–*that successive earthquakes to which Gujarat is susceptible* allowed the wathers of the Indian Ocean etc." આ ઉપરથી ગૂજરાતનો આ બધો ભાગ ધરતિકંપ વારંવાર થાય તેવો હશે એમ

હતા ત્યારે સર ટી. સી. હોપે અમદાવાદમાં ધરતીકંપ બહુ થાય છે તેને અનુસરીને બાંધણી વગેરે બધો વિચાર ગોઠવવા માટે ખાસ સૂચન કર્યું હતું.[૨૦] આગળ જોયું એમ અમદાવાદની સ્થાપના વખતે ગૂજરાતી સ્થાપત્ય ઉંચામાં ઉંચા શિખરે પહોંચેલું હતું. એટલે જાહેર મકાનોમાં ધરતિકંપની ઓછામાં ઓછી અસર થાય એવું કાંઇ શોધી કાઢવા માટે એ સમયના સ્થપતિઓએ ભારે પ્રયત્નો કર્યા હોય એમાં નવાઇ નથી. ફરગ્યુસન સૂચન કરે છે તેમ એ સમયે અમદાવાદની ભૂમિ ઉપર કેવાં બાંધકામ કરવાં જોઇએ એ સમજનારા માણસો હોઈ શકે. આ બધું વિચાર કરતાં અમદાવાદની મસ્જીદો ધરતીકંપના આંચકા ખમી શકે એવી બનાવવા એ સમયના ગૂજરાતી સ્થપતિઓએ મીનારા હાલે એવી કરામત કરી હોય એમ મનાય.[૨૧] કેટલાયે ધરતિકંપ ખમી એ મીનારા ૧૮૧૯ સુધી ઉભા હતા, અને એ વર્ષના ભારે ધરતિકંપમાં પડતાં પડતાંયે હાલ થોડા ઉભા છે. ધરતિકંપ સામે ટકવાની કળા આપણા સ્થપતિઓ જાણતા હોય. આપણા લોકની રીત પ્રમાણે થોડાના જાણવામાં એ રીત હોય અને એ કોઇને શીખવતા ન હોય, તેથી છેવટે કળા નાશ પામી હોય, અને ભૂલાઈ પણ હોય. પરંતુ આ કેવળ નિરાધાર અનુમાન છે. અને એથી હાલતા મીનારાના કારણનો કાંઈ ખુલાસો બરોબર થતો નથી. વળી આ અનુમાન ખરૂં હોય તો પણ મોટા ધરતિકંપે જ છેવટે એ મીનારા પાડ્યા છે એટલે એને વિરોધ આવે છે. પરંતુ બહુ મોટા ધરતિકંપને મીનારા ન ખમી શક્યા હોય એમ મન વાળી શકાય.

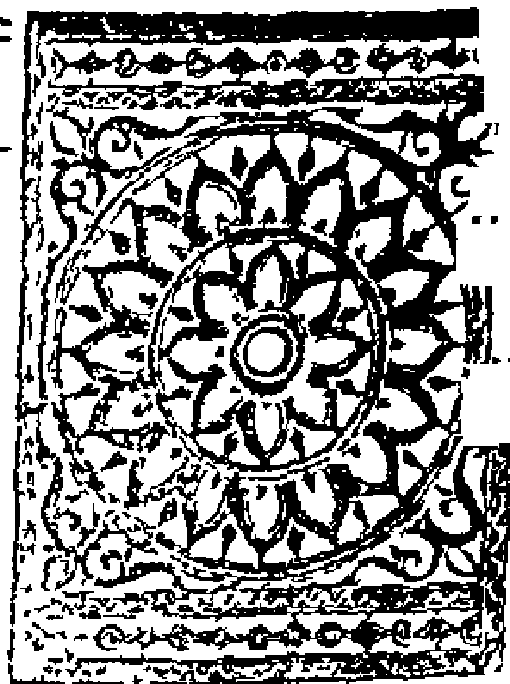
સમન્વય છે [૨૦] જુઓ રણછોડલાલ છોટાલાલના જીવન ચરિત્રમાં સર ટી. સી. હોપનો પત્ર પૃ ૬૩. "Which-ever scheme be adopted, however, the *liability to earthquakes of which the city abounds in evidences,* and I remember one which rent a massive bastion tower from top to bottom etc. [૨૧] હિંદુ મંદિરો બહુ ઉંચા થતા નથી એટલે હિંદુ મંદિરોમાં એ કરામતની જરૂર ન પડે મીનારા ઘણા ઉંચા થતા હોવાથી ધરતિકંપથી રક્ષણ કરવું પડે. સ્થાપત્યમાં રસ લેનાર એક ગૃહસ્થે મને કહેલું કે ધરતિકંપ માટેજ મીનારા હાલતા કરેલા. એ કરામત અસલ કોઈ કોઈ સ્થપતિઓને આવડતી, વલભીપુરમાં આવી કરામત હતી, અને એવા મસાલાવાળી ઈંટો જડે છે. આ વાત મને તો માનવા જેવી લાગતી નથી. વલભીપુરની ભૂમિનું સંશોધન થશે ત્યારે કોઈ પ્રકાશ આપણા બાંધકામ (છઠ્ઠી અને સાતમી સદી) ઉપર પડશે ખરો.

આપણા સ્થાપસનાં પ્રાચીન પુસ્તકો હજી પુરાં શોધાયાં નથી; અને શોધાયાં છે તેના પારિભાષિક શબ્દો પુરા સમજાતા નથી. આપણા પ્રાચીન સ્થાપત્યના સાહિત્યની વધારે શોધ થશે ત્યારે આ સંબંધી જરૂર કાંઇ પકાશ થશે. ધરતિકંપને લીધે મીનારા હાલતા કર્યા હશે એમ માનીએ તોપણ એકમાથી ગતિ શી રીતે જતી હશે એ શંકા ઉભી જ રહે છે.

આ પ્રમાણે અમદાવાદના સ્થાપત્યની આ ચાર વિશેષતાઓ એમના સ્વરૂપ તથા રચનામાં સર્વથા અદ્દભૂત છે. એવું બીજે કાંઇ જોવામા આવતું નથી. હિંદુસ્તાનમાં નહિં પણ હિંદ બહાર પણ બીજે કાંઇ આ વસ્તુઓના જોટા નથી. છતા નિર્માલ્ય થયેલા પરતંત્ર હિંદુસ્તાનના પણ એક ખૂણામા પડેલા ઢીલા ગણાતા ગૂજરાતના પાટનગરની આ અપૂર્વ વિશેષતાઓને જગતના ' નવ ચમત્કારો 'મા કોઇ ગણતું નથી. એ નવ ચમત્કારો કરતાં અમદાવાદની આ ખુબીઓ કોઈ રીતે ઉતરે તેમ નથી. છતા ગરીબ હિંદુસ્તાનના કેટલાય રત્નો આજ એમજ અણઓળખ્યા પડયા છે.

પ્રકરણ ચોવીસમું

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય

મકાનોની રચના–
બાંધણીનો ઇતિહાસ

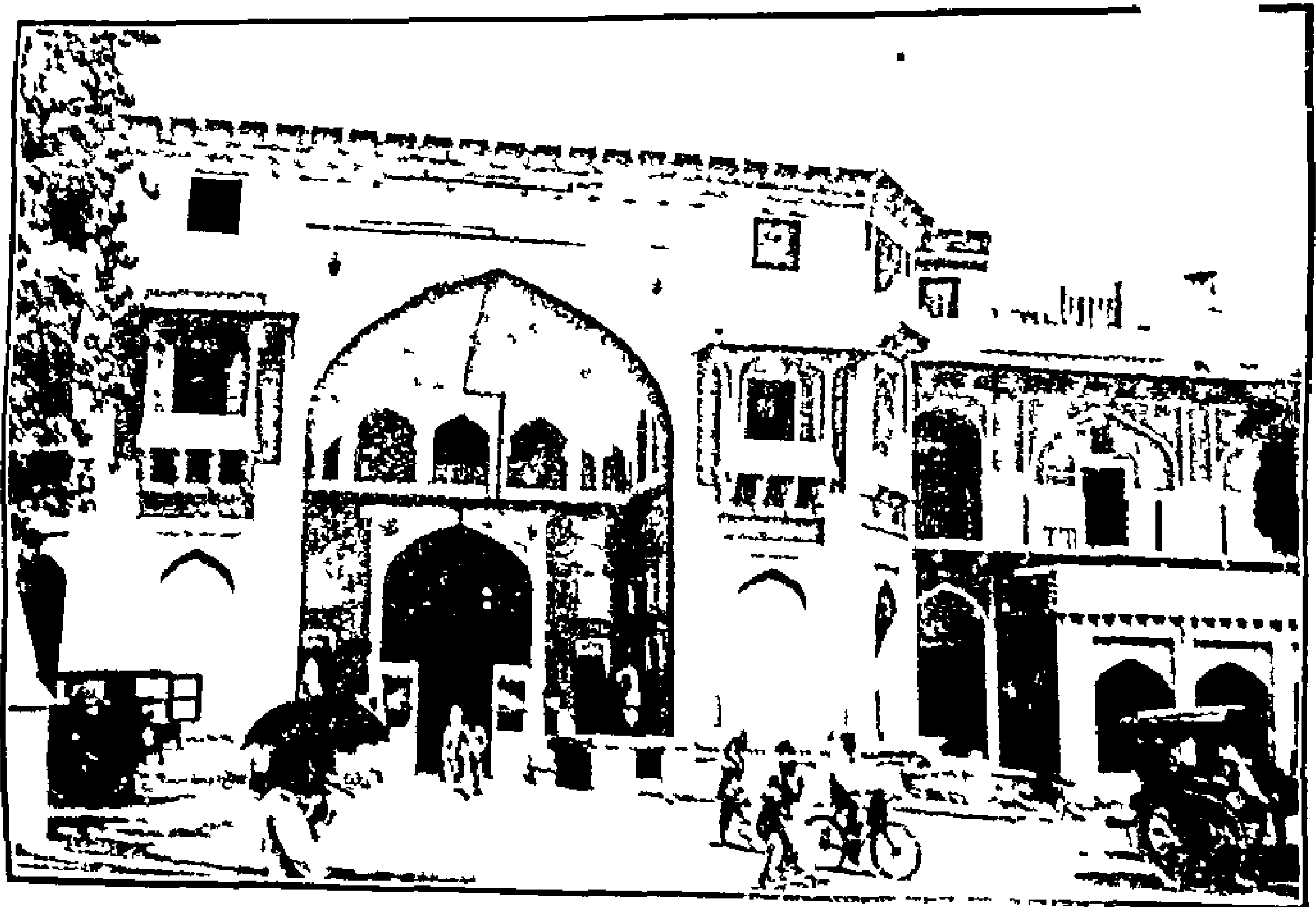
આગળ જોયું તેમ અમદાવાદ વસ્યું એ વખતે તો આગોયે ગૂજરાત સ્થાપત્ય અને કલામાં ઉંચા શિખરે પ્હોંચેલો હતો, અમદાવાદની પાસે જ આશાવલમા અનેક હિંદુ મકાનો હતાં. એમાંથી જોઇએ એટલો સામાન અને નવા શહેરની રચનાના સાધન મળી રહે એમ હતું. મંદિરોમાંથી મસ્જીદો બનાવવાનું પણ બહુ મુશ્કેલ નહોતું; એટલે ઈ. સ. ૧૪૧૧મા શહેર વસ્યા પછી ઈ. સ. ૧૪૪૩ સુધી અહમદશાહના મરણ સુધીનો બાદશાહીનો સમય ઘણે ભાગે અમદાવાદ બહાર લડાઇઓ લડવામાં ગયો છે છતાં પણ અમદાવાદમાં એક પછી એક ઉત્તમ સ્થાપત્યવાળી મસ્જીદો ઉભી થતી ગઇ.

આ શરૂઆતના બાંધકામમા એકાએક તો સંપૂર્ણતા ન આવી. સૌથી પહેલી મસ્જીદ અહમદશાહે ભદ્રમાં પોતાના મહેલના પાસે બંધાવી હતી. એમા હિંદુ મંદિરોનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. મીનારાની શરૂઆત સાધારણ જ રહે છે, અને વચલી કમાનની ભીંતનો ભાગ સહેજ ઉંચો કરી ચડતા ઉતરતી ઘાટનો પ્રયત્ન થયો છે પણ પ્રકાશ વગેરે માટે પાછળ બંધાયલી મસ્જીદોની પેઠે, માળ નથી–એ પછી તુરત બંધાયલી દેબતખાંની મસ્જીદ પણ હિંદુ મંદિરની જ બનાવેલી છે. એના મીનારા તો નીચે જમીનથી ન લેતાં ભીંત ઉપર ધૂમાડીઆની પેઠે જ લીધા છે. મસ્જીદોના

૧ અમદાવાદની મસ્જીદોના બાંધકામની પ્રગતિ

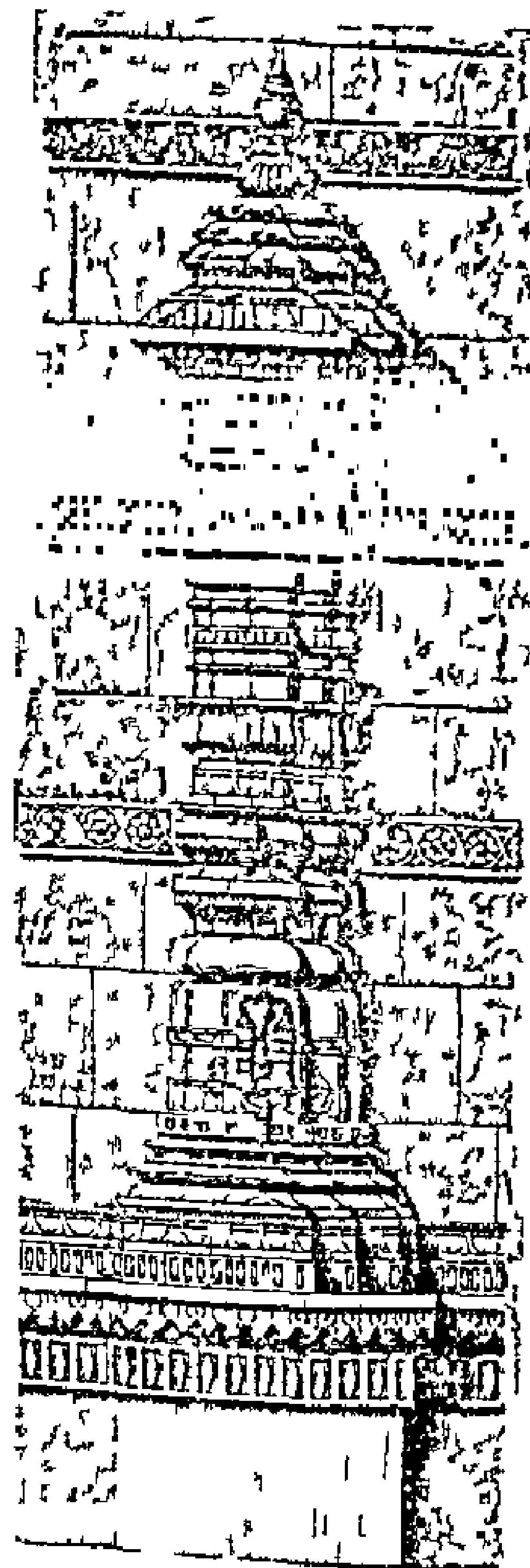
૨૫ મુસાફર ટેવરનિયર

૨૧ આઝમખાનનો મહેલ : હાલ પોસ્ટ ઑફિસ

સ્થાપત્યની આ ઘટના જુમા મસ્જીદથી બદલાય છે.[૧] એ મસ્જીદમાં ચઢતા ઉતરતા ભાગ પાડી માળ પણ કર્યાં છે. મીનારા મુખ્ય દરવાજાની આસપાસ કર્યાં છે, અને કોતરણી કાંઇક વધતી જાય છે. જુમા મસ્જીદનું સ્થાપત્ય એને શોભે એવું છે. જુમા મસ્જીદ પછી અહમદશાહ તથા કુતુબુદ્દીનશાહના સમયમાં બંધાયલી મસ્જીદોમાં રચનામાં કાંઇ ખાસ ફેર પડતો નથી. અહમદશાહે ને એના અમીરોએ થઇને શહેરમાં સારી સંખ્યામા મસ્જીદો બંધાવી હતી. એના પુત્ર મુહમ્મદશાહે સરખેજમાં શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષનો રોજો વગેરે મકાનો બંધાવવાં શરૂ કર્યા હતાં; એ સરખેજની મસ્જીદમા પણ થાંભલાવાળું સાદું કામ, ઉઘાડો મ્હોરો, અને સીધી અગાશી જ છે. સાદાઇ હદ ઉપરાંત જાળવી છે. મીનારા પણ નથી. એ મસ્જીદ પણ અમદાવાદના સ્થાપત્યના કેટલાક અપવાદોમા છે. પરંતુ મેહમૂદ બેગડાના સમયમાં ઉસમાનપુરમાં સૈયદ ઉસમાન શમે બુરહાનીની મસ્જીદ બંધાતા સુધી, વચ્ચે મુખ્ય કમાન, એની ઉપરનો ઘુમટ જરા બીજાથી ઉંચો અને એમાં માળની સગવડ, તથા મુખ્ય કમાનની આજુબાજુ મીનારા એ અમદાવાદની સાધારણ રીત જ ચાલુ રહી હતી. કુતુબુદ્દીનશાહના સમયની મસ્જીદોમા કોતરણીની ઝીણવટ સાથે જાડાપણું પણ બહુ હતું એટલે દેખાવ સુંદર છતા જાડો લાગતો. એના દાખલા સારંગપુરની મસ્જીદમાં અને કુતુબુદ્દીન-શાહની મસ્જીદમાં ખાસ દેખાય છે. સૈયદઉસમાન શમે બુરહાનીની મસ્જીદમાં કમાન કાઢી નાખી સીપ્રીની પેઠે ખુલ્લા થાંભલાનો મ્હોરો રાખ્યો, અને મીનારા મુખ્ય દરવાજાની આસપાસ રાખવાને બદલે મસ્જીદને બન્ને છેડે ખસેડયા. આ ફેર પહેલવહેલો એ મસ્જીદમા થયા છતા, એ પછી પણ થોડો સમય મીનારા કમાનની આસપાસ થવા ચાલુ રહ્યા હતા.

[૧] ચઢતા ઉતરતી ઘાટ કરી વચલો ઘુમટ બીજા કરતા ઉંચો કરી પ્રકાશ લાવવાની રીતની શરૂઆત અલીમ પુરવાળી મલીક અલીમ (આલમ)ની મસ્જીદથી થઈ એમ એને લગતા દરેક ગ્રંથોમા લખ્યું છે. અને એ મસ્જીદને જુમા મસ્જીદ કરતાં પહેલી મુકવામા આવે છે. આમ પહેલી મુકવા માટે કાંઈ ખાસ આધાર જણાયો નથી, તેમજ અહમદશાહથી મલીક અલીમ સુધીની મસ્જીદો બાંધતી વખતે એ રીતની કોઇને ખબર નહોતી એમ પણ કહી શકાય નહિ. ગૂજરાતના સ્થપતિઓને એ રીત ખબર હતી પણ શરૂઆતની મસ્જીદોમા વાપરેલી નહિ અને પાછી નીરાંત મળ્યે વાપરી હશે એમ માનવું ઠીક છે.

મુહાફિઝખાની મસ્જીદનો પાછલો દેખાવ

મસ્જીદોની રચના બહુ સાદી હોવાથી કોઈપણ મસ્જીદના ભોયતળિયાની રચનામાં બનતા સુધી કાંઈ નવીનતા આવી શકતી નથી પ્રાર્થના કરવાના મુખ્ય મોટા ઓરડામાં પણ હારબંધ થાભલા સિવાય બીજું કાંઈ હોતું નથી હેનરી કઝીન્સ આ પ્રમાણે ભોયતળિયામાં (પ્લેન) વિવિધતા ન આવવાથી જોનારને કંટાળો ઉપજે છે એમ લખે છે² પરંતુ એ માટે એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે મસ્જીદના ભોયતળિયામાં વિવિધતા લાવી શકાય તેમજ નથી એટલા માટે આ ભાગ ઉપરદળ તથા મ્હોરાના દેખાવમ (Elevation) નવીનતા કરે છે ઉપરદળના દેખાવમાં નવીનતા લાવવામાં અમદાવાદના કારીગરો સર્વથી વધારે સફળ થયા છે, અને જાળી, બારી, ગોખ, મીનારા ઉપરાંત મકાનના દેખાવમાં પણ મનોહરતા લાવી શક્યા છે આ ઉપરાંત અંદરના ભાગમાં થાભલાની રચનામાં પણ નવીનતા અમદાવાદમાં આવી શકી છે મુખ્ય ઘુમટ નીચે થાભલા અષ્ટકોણથી ગોઠવાયેલા હોવાથી થાભલાની હાર એક સરખી કંટાળો આપે એવી લાગતી નથી મ્હોરામાં પણ એ જ પ્રમાણે વિવિધતા જાળવી છે

*ફકરો [૨] Architectural Antiquities of Western India Henry

કેટલાક મ્હોરા કમાનોવાળા કર્યા છે. રાણી સીપ્રી, તથા ઉસમાનપુરની મસ્જીદમાં થાંભલા જ ફક્ત રાખેલા છે. મીયાંખાં ચીસ્તીની અને એના જેવો બીજી મસ્જીદોમાં વચ્ચે કમાનો અને છેડાની પાખોમાં થાંભલા રાખ્યા છે. અને એ થાંભલાની વચ્ચે દેખાવ પુરતી ટોચ ઉપર કમાનો વાળેલી છે. ઇસનપુરની મસ્જીદમાં મ્હોરાનો આકાર અમદાવાદની બધી મસ્જીદોથી જૂદો જ બનાવ્યો છે. આ બધી રચનાઓમા અપવાદ પણ છે. સરખેજ તથા વટવાની મસ્જીદો કેવળ સાદી છે. ભદ્રમા મલીક શાબાઁની મસ્જીદ હિંદુ મંડપની જ બનાવી હોય એવી છેક જૂદી પડે છે.

મસ્જીદોનું ભોંયતળિયું ઘણે ભાગે સરખું છતાં દેખાવમા વિવિધતા

સીદી શહીદની સુપ્રસિદ્ધ મસ્જીદમાં થાભલાની ગોઠવણ જૂદી જ જાતની છે. મીનારા છેડે છે, અને અષ્ટકોણ ઘુમટને બદલે એક થાભલામાથી ચાર કમાનો નીકળે છે અને એ રીતે ઉપર અગાશી કરવામા આવી છે. મુહમ્મદ ગોસ ગ્વાલિયરીની મસ્જીદનો આકાર જુવાનપુરી છે, અને અમદાવાદના સ્થાપત્યમા એ અલગ પડી જાય છે. રાણી સીપ્રી તથા એને અનુસરીને થયેલી બીજી નાની મસ્જીદોમા આકાર અને રચના હિંદુ જ રાખવામા આવી, અને મીનારા છેડે લીધા હતા તે અંદર ચઢી શકાય તેવા ન કરતા ફક્ત શોભાને માટે જ કરવામા આવ્યા. આમ મહમૂદ બેગડાના સમયના અંત સુધીમા મસ્જીદોની બાધણીમા ઘણા ફેરફાર કર્યા હતા. અંદરના ભોયતળિયામા (પ્લેન) ફેરફાર ન છતા અનેક રીતે વિવિધતા જાળવી હતી. અર્ધ મુસલમાન અર્ધ હિંદુ એવું સ્થાપત્ય શુદ્ધ હિંદુ સ્થાપત્યની સાથે સાથે જ અમદાવાદની મસ્જીદોમા ખીલતું હતું.

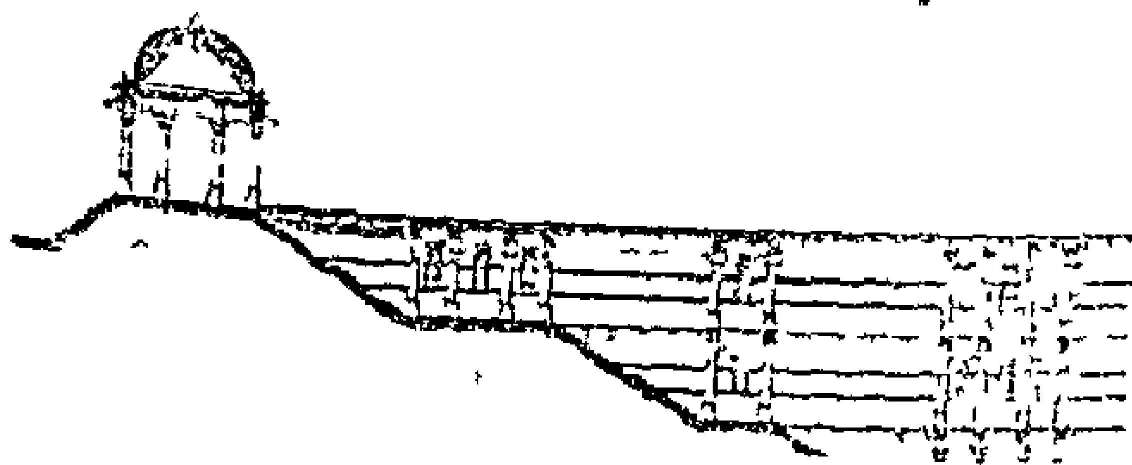
સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયના અંત સુધીમા (૧૫૧૧) ગુજરાતી કારીગરોએ મસ્જીદો બાધવાની કળામા ભારે નિપુણતા મેળવી હતી; શરૂઆતની

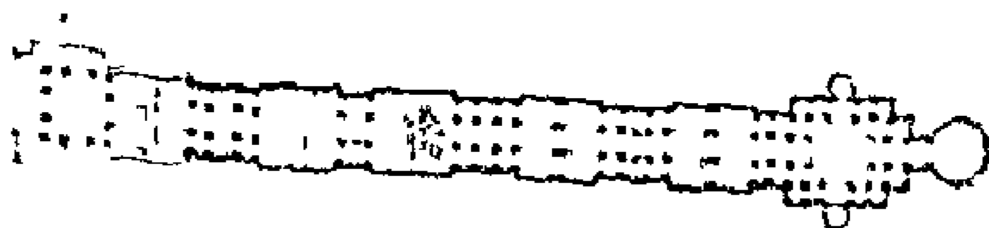
Cousens. p. 67. "Not with standing the elaborate work lavished upon these buildings, and the great variety of detail, they begin, to some extent, to weary the eye by their sameness of design. A mosque with its rigid requirements, does not lent itself well to any originality of design, so that we get few stock plans. × × × This is because they were built once for all, and did not grow gradually like the great Cathedrals of Christendom."

અહમદશાહ અને દરિયાખાંની મસ્જીદોમાં જે શુદ્ધ હિંદુ દીવાનની સાથે (અંદરના ભાગ) બહાર સખ્ત રીતે મુસલમાની દેખાવની સાદાઈ દેખાય છે, તેમજ રાણી સીપ્રી જેવી મસ્જીદોમાં જે કેવળ હિંદુ આકાર દેખાય છે, તેને બદલે રાણી રૂપમતી અને અચુતકુકીની મસ્જીદ જેવા મકાનોમાં એવી ખુબીવાળી મેળવણી કરી કે આંખને મહાવરો ન હોય તો હિંદુ અને મુસલમાન સ્થાપત્ય જુદું પાડવું મુશ્કેલ પડે અલંકારોની ગોઠવણ પણ સારામાં સારી રીતે કરવાનું એ કારીગરો હવે બરોબર શીખી ગયા હતા

ગુજરાતી કારીગરોની આ દક્ષતા કેવળ મસ્જીદોમાં જ ન રહી. બાંધકામનો શોખ પ્રજાના જીવનમાં ઘણા જમાનાઓથી ઓતપ્રોત થયેલો હતો બાંધવા ખાતર મકાન બાંધવું કે કેવળ મજબુતી ખાતર જ બાંધવું એવો હાલનો જરૂરવાદ એ વખતે આવ્યો નહોતો ઉત્તમ મકાન બાંધવું અને એને શણગારવું એ ગૂજરાતી પ્રજાનો સ્વભાવ થઇ ગયો હતો. એટલે સાધારણ જરૂરિયાતવાળાં

વાવ અને તળાવ

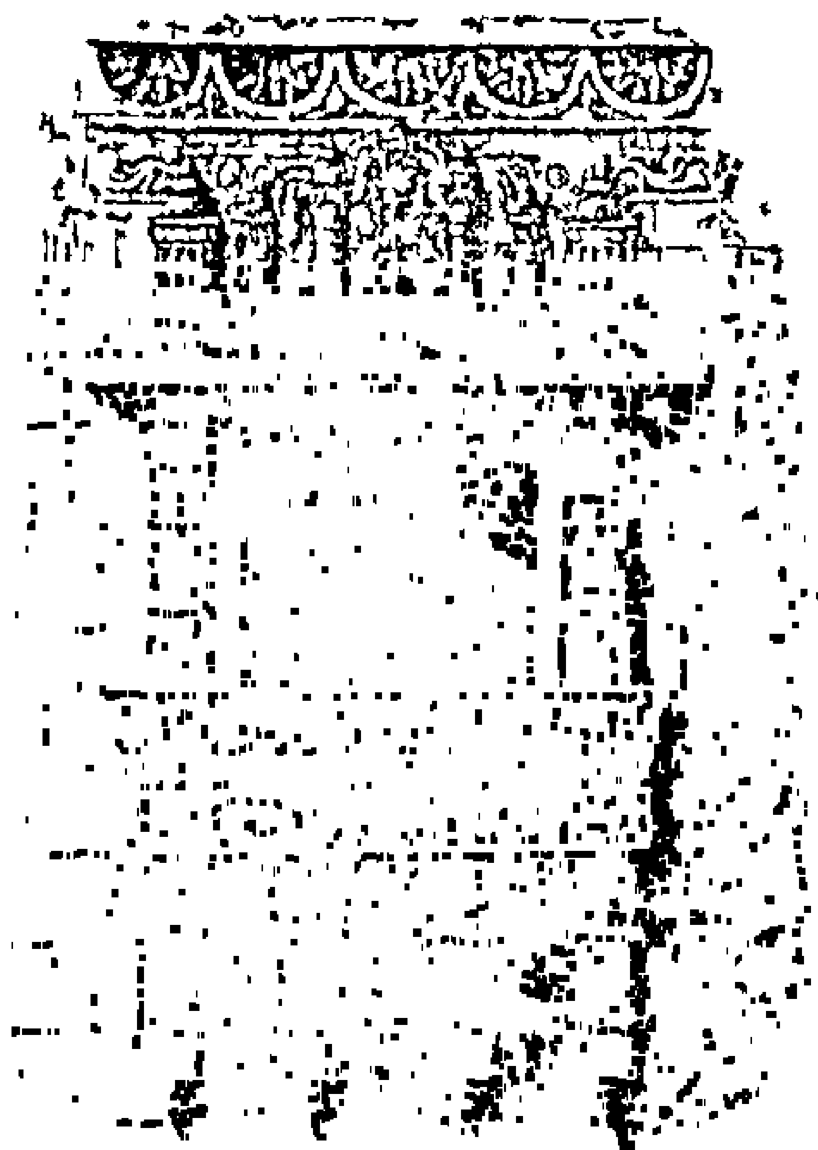

૧. દાદાહરીની વાવનો છેદ. ૨. દાદાહરીની વાવનું તળ.

(છેદનો સ્કેલ તળના કરતા બમણો મોટો રાખ્યો છે.)

સ્થળો-કુવા તથા તળાવોની બાંધણીમાં પણ બેડોળપણું કે જાડપણું આવે એમ હતું જ નહિ. કુવા-(વાવ) પાણી સુધી પગથીઆં કરી પહોંચી શકાય તેવા કરી

તેને અલંકારથી શણગારવાની રીત ગુજરાતમાં ઘણા જૂના કાળથી ચાલતી હતી અને મુસલમાનોએ આ વાવોના બાંધકામમાં કાંઈ ફેર કર્યો નહિ

અડાલજની વાવના ઝરૂખા

અમદાવાદમાં એના વસ્યા પહેલાંનું બધું નાશ પામ્યું પણ માતરભવાનીની વાવ રહી * અને મુસલમાની સમયમાં બીજી ઘણી બંધાઈ પરંતુ પાટણની રાણી વાવના નાશ પછી ગૂજરાતની એક ખાસ વિશિષ્ટતાને તાજી રાખનાર એ

* જો માતરભવાનીની વાવ શહેર વસ્યા પહેલાંની છે એમ હોપ વગેરેનું કહેવું માનીએ તો.

સર્વોત્તમ વાવો અમદાવાદમાં મહમદ બેગડાના સમયમાં બંધાઈ છે. અડાલજ અને દાદાહરીની વાવ અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં એક નવીન રમણીય વિવિધતા ઉમેરે છે. તળાવના કીનારા તથા તેના ઉપરના મંડપોમાં અને તળાવમાં પાણી લાવવાના ધરનાળામાં પણ કારીગીરી કરેલી છે. વાવ, અને તળાવના ધરનાળામાં બાંધકામની મજબુતાઈ સીવાય કોઈ ખાસ અલંકારની જરૂર હોતી નથી. છતાં એમાં પણ અપૂર્વ કારીગીરી ભરેલી છે, એ લોકોમાં કલાની દૃષ્ટિ કેવી ખીલેલી અને ઓતપ્રોત થયેલી હશે તે સિદ્ધ કરે છે.[3] ઈ. બી. હાવેલ લખે છે કે રોજ પાણી ભરવા આવનારને માટે સંસ્કારોનો આ કેવો ખજાનો કરેલો છે! આવા કારીગરો અને બાંધનારાઓને યૂરોપીય બાંધણીનું હલકાપણું શીખવવું એ મૂર્ખાઈ નથી?[4] બીજા દેશ જ્યાં સાદી મજબુતાઈ જ ધ્યાનમાં રાખી કલા અને કારીગીરી બીનજરૂર નથી વાપરતા, એવી જગ્યાઓ પણ અલંકારથી ભરી દેનાર અમદાવાદ-ગૂજરાત-નીપ્રજામાં કલા નહોતી એમ કહેવું એ આપણી જાતને સારા કહેવાની અતિશયોક્તિ કરતાં વધારે ખરાબ છે, અસત્ય છે. પરંતુ હાલ કલાની એ ભાવના ઉપર આચ્છાદન આવી ગયું છે. વાવ અને તળાવના આવા નમુના સારી સ્થિતિમાં હાલ અમદાવાદમાં જ રહેલા છે. વાવની પેઠે કેટલાક કુવાઓમાં પણ તાપના વખતમાં અંદર ઉતરીને બેસાય એવી ગોઠવણ હોય છે. એવા કુવા અમદાવાદમાં અમન થતા હતા. મહેમદાવાદના ભમરિયા કુવા જેવા કુવા અમદાવાદમાં હતા. દુધેશ્વર ચીનાબાગમાં અને શાહીબાગમાં સર રૂસ્તમજીના બંગલામાં એવા કુવા હાલ પણ છે.

[૩] Furgusson History of Indian & Eastern Architecture p 537 "No where did the inhabitants of Ahmedabad show how essentially they were an architectural people as in these utilitarian works It was a necessity of their nature that every object should be made ornamental and their success was as great in these as in their mosques or palace" [૪] E B Havell Indian Architecture p 144 "What a profanity and impertinence for Europeans to transport their modern secular vulgarity to India under the pretence of teaching principles of design to a school of craftmanship inheriting such traditions!"

રાજવલ્લભ નામના સ્થાપત્યના ગ્રંથના ચોથા અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે, એક મુખની ત્રણ કૂટની વાવ 'નંદા' કહેવાય છે, બે મુખની છ કૂટ વાળી વાવ 'ભદ્રા' કહેવાય છે, અને ત્રણ મુખની નવ કૂટવાળી વાવ 'જયા' કહેવાય છે. ચાર મુખની વાવ તે 'વિજયા' કહે છે. અમદાવાદમા નંદા જાતની માતર-ભવાનીની વાવ જેવી સાધારણ વાવ કેટલીક છે. દાદાહરીની વાવ ભદ્રા જાતની છે. અડાલજની વાવ જયા જાતની છે પણ તેને નવ કૂટ નથી. ચોથી જાતની વાવ અમદાવાદમા નથી. વાવના ખડ ઉપરના થાભલા ઉપરની દેહરીને કૂટ કહે છે.

મહમૂદ બેગડા પછી અમદાવાદની બાદશાહીમા થયેલા મકાનો

મહમૂદ બેગડા પછી મુઝફ્ફરશાહ બીજાનો અને બહાદુરશાહનો ટુકો રાજ્યનો સમય ગૂજરાતના ઇતિહાસમા અપૂર્વ જાહોજલાલીનો હતો. એ બન્ને બાદશાહો એ બે દશકાથી વધારે રાજ્ય કર્યું નથી. પરંતુ દેશની આબાદી અને શાંતિ એવી છેક અકબરના સમયમા જ આવી. એવા સમૃદ્ધ વખતમા સ્થાપત્ય પણ તદનુરૂપ ખીલ્યુ જ હશે. પરતુ એ સમયના મકાનો હાલ મોટી સખ્યામા નથી. રાણી સીપ્રીની, અને એના જેવી બંધાયલી નાના કદની મસ્જીદો ઘણે ભાગે મુઝફ્ફર-શાહના સમયમા અને તે પછી બંધાયલી છે. સુલતાન બહાદુરશાહના સમયના મકાનો તો નહિં જેવા જ છે એટલે તે સમયનો ખ્યાલ પણ બાધવો મુશ્કેલ છે. બહાદુરશાહ પછીની અવ્યવસ્થામા અમદાવાદમા ત્રણ મસ્જીદો બંધાઇ છે તે હાલ પણ છે અશાતિના સમયમા બધાયલી એ ત્રણે મસ્જીદો અધુરી રહેલી છે એક શાહપુરમા હુસેન મુહમ્મદ ચીસ્તીની અને બીજી જમાલપુર દરવાજા બહાર નદી કિનારે બાવા લુલુઈની એ બન્ને મસ્જીદ અમદાવાદની જૂની મસ્જીદો કરતા દેખાવમા જૂદી પડે છે બાધણી પણ જૂદી છે અને અલંકાર ઉત્તમ જાતના છે ગૂજરાત સલ્તનતમા બંધાયલી એ છેલ્લી મસ્જીદો ગણી શકાય. સીદી શહીદની, શાહઆલમની, અને મુહમ્મદ ગૌસની મસ્જીદો પણ આ સમયમા બંધાઈ છે, એ એમા થાભલાને બદલે કમાનો ઉપર અગાસી ટેકવી છે એથી નક્કી થઈ શકે છે. એટલે મહમૂદ બેગડા પછી બંધાયલી રાણી સીપ્રીની મસ્જીદથી શાહપુરની મસ્જીદ સુધીમા અમદાવાદના સ્થાપત્યમા બાધણીનું વૈવિધ્ય તો ચાલુ જ હતુ. મકાનોના કદ કાંઈક નાના થતા જણાય છે, પરંતુ તે સાથે અલંકારની સમૃદ્ધિ વધારે મનોહર બનતી જાય છે બહાદુરશાહના

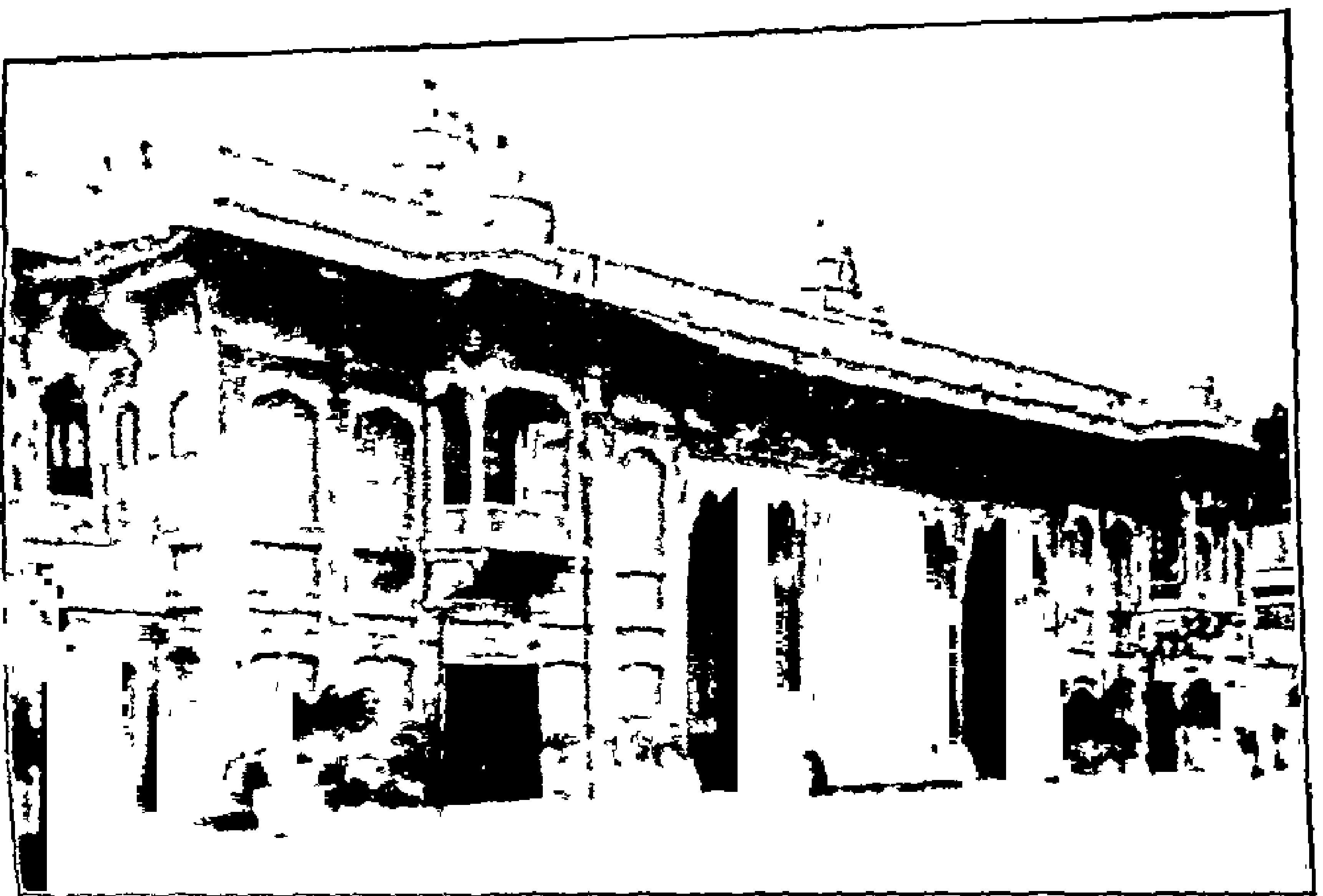
સમયમાં બંધાયલો એક રોઝો હાલ હાલોલમા જીર્ણ દશામા પડ્યો છે. તે પછી અઢારમી સદીમા મહેમદાવાદ પાસે સૈયદ મુબારકનો, અને અકબરના રાજ્ય વખતે બંધાયલો મીર અબુતુરાબનો રોઝો છે, આ રોઝાઓમા અમદાવાદના હિંદુ બાંધણીના રોજા કરતા જૂનો જ ઘાટ છે, અને બોયતળિયા તથા મ્હોરા (plan & elevation)ની વિવિધતા માટે ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેના છે. એટલે એ સમયના સ્થાપત્યના બીજા વધારે નમુના અમદાવાદમા હાલ હોત તો અમદાવાદના સ્થાપત્યની પ્રગતિનો ખ્યાલ બરોબર આવત

ઈ. સ ૧૫૭૨થી અકબરનો સમય અને મોગલાઇ શરૂ થાય છે. મોગલાઈમા રાજધાની આગ્રા તથા દિલ્હીમા હોવાથી એ બે શહેરો શણગારવામા આખા હિંદી મહારાજ્યનો પૈસો વપરાય છે એટલે પ્રાંતોના શહેરોનો હીસાબ આજની પેઠેજ રહેતો નથી. કોઈ પ્રતાપી સુબો આવી જાય, અને તેને બંધાવવાનો શોખ હોય તો કાંઇ બંધાવે તે સીવાય ખાનગી લોકોદ્વારા જ સ્થાપત્યને ઉત્તેજન મળતુ મોગલાઈના સમયમા ઓરંગઝેબના સમય સીવાય ધર્મઝનુન પણ પ્રમાણમા નરમ હોવાથી હિંદુ મંદિરોને પણ ભોંયરામાથી બહાર નીકળવાનો સમય મળે છે. અને એ સમયમા સરસપુરમા શાંતિદાસ શેઠે ચિંતામણનું દેવળ બંધાવ્યું હતુ તેમ બીજા દેવાલયો પણ થયા હશે. આશરે દોઢસો વર્ષની મોગલાઈમા અમદાવાદની સ્વતંત્ર બાદશાહતના પ્રમાણમા નહિ જેવા જ મકાનો બનેલા જણાય છે. જૂની મસ્જીદો આગળ મોગલાઇની સુજ્તતખાની મસ્જીદ તથા સરદારખાની મસ્જીદો તદ્દન ઝાંખી પડે છે એના બોયતળિયાની રચના કે મ્હોરામા કાંઈ પણ વૈવિધ્ય નથી ફક્ત ઘુમટ સારા છે આ સમયના બે મહેલો આજ સુધી કાયમ રહ્યા છે એ ખાસ આનંદની વાત છે એક ભદ્રમા આઝમશાહનો મહેલ શાહજહાના સમયમા (૧૬૩૮) બંધાયલો, અને બીજો જહાંગીરના સમયમા શાહજહાના હુકમથી બંધાયલો મહેલ આ બન્ને મકાનો તથા ઉપરની મસ્જીદો અમદાવાદના જૂના સ્થાપત્યથી આકાર બાંધણી વગેરેમા અલગ પડે છે, અને કમાનો, ઘુમટો વગેરે મોગલાઇના મકાનોના આકારના બંધાય છે એમ કરવા જતા દિલ્હી આગ્રાની નકલ અમદાવાદમા છેક ઝાંખી પડે તેવી જ થાય છે, અને મોગલાઈનું સ્થાપત્ય અમદાવાદમા શોધ પડે એવુ જ રહે છે મોગલાઈમા અમદાવાદની આબાદી તો વધી હતી પરંતુ એ શાંતિ અને આબાદીના સમયમા

મોગલાઇનુ સ્થાપત્ય

૨૭ શાહીબાગનો મહેલ (આગળથી)

૨૮ શાહીબાગનો મહેલ (નદી બાજુથી)

સ્થાપત્યને કાંઇ જોર મળ્યું હોય એમ હાલના અવશેષો ઉપરથી જણાતુ નથી. રહેવાના ઉપયોગના (secular) મકાનોના નમુના જે હાલ મોગલાઈના જોઇએ છીએ તેના બાદશાહી સમયના નથી એ ખેદની વાત છે સરખેજનો મહેલ છેક પડતી દશામા છે એટલે સુલતાની સમયના મહેલોનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી

અમદાવાદની દરગાહો સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમા હિંદુ મંડપોના ઘાટ ઉપરથી જ કરવામા આવતી, અને એની આસપાસ કોતરેલી જાળીથી એની મનોહરતા વધતી કેટલીક દરગાહોમા જાળીઓ ન કરતા સાદા થાભલા જ રાખવામા આવતા. થાભલાની ગોઠવણી એકંદરે હિંદુ મંડપના આકાર પ્રમાણે જ રહેતી, છતા રોજાની જગ્યાના મસ્જીદ સાથેના સબધ ઉપર એનો ખાસ આધાર રહેતો રોજો મસ્જીદની સામે હોય તો મસ્જીદના થાભલા સાથે વેધ ન આવે તેમ રોજાના થાભલા ગોઠવવામા આવતા, ઉસમાનપુરની મસ્જીદમા તથા રાણી સીપ્રીની મસ્જીદમા એવુ થયેલુ છે રોજાઓમા પણ કાંઇક વૈવિધ્ય અમદાવાદમા દેખાય

અમદાવાદના રોજા

છે અમદાવાદી બાદશાહીના વખતમા જ દરિયાખાનના ઘુમટે અમદાવાદના બીજા રોજાઓ કરતા કેવળ જૂદો જ આકાર કર્યો, અને આજમ–માજમ ખાના રોજામા તેથી પણ જૂદો આકાર દેખાયો આ બન્ને રોજાઓના ભોયતળિયાની રચના તથા મ્હોરા બાંધણીની દૃષ્ટિએ અગત્યના છે. મોગલાઈની શરૂઆતમા બનેલા શાહ વજી-ઉદ્દીનના રોજામા અમદાવાદના રોજાઓ કરતા સહેજ જ ફેર પડયો અને મીર અબુ તુરાબે વળી જૂદી જ ઢબ પસદ કરી થાભલાથી ઘુમટ ટેકાવીને આસપાસ જાળી ભરી લેવાની જુની રીતને સિકંદર શાહના હાલોલના રોજાથી ફેરવી એમ લાગે છે. કમાનો ઉપર ઘુમટ કરવાની એ રીત મહેમદાવાદના સૈયદ મુબારકના રોજામા ખીલી અબુ તુરાબનો રોજો નાનો તથા સાદો પણ એ રીતની બાંધણીને કાંઈક મળતો છે. સત્તરમી સદી પછી બગાળી વાસની ઝુપડીના ગોળ છાપરાના આકારના ઘુમટ આખાય રોજા ઉપર વાળી, નવી જાતનુ ઇંટ ચુના કે પથ્થરનું છાપરૂં કરવાનો રીવાજ કાનપુર–દિલ્હી–આગ્રા વગેરે જગ્યાએ થઈ અમદાવાદમા દાખલ થયો હતો, શહેર બહાર નાની દરગાહો એ ઘાટની થવા લાગી હતી અગાશી અને તેના ઉપર અર્ધગોળ ઘુમટને બદલે આ આકાર પણ સારો દેખાવ આપતો હતો, પરતુ તે નાના મકાના જ ઠીક શોભતો

આમ મોગલાઇમા સરકારી મકાન તરીકે તો ખાનપુરમા શાહજહાએ

બંધાવેલો મહેલ અને શાહીબાગનો મહેલ જ હતો આજમખાં જેવા સુબાઓએ બંધાવેલા મહેલો અને બગીચાના બંગલા જુદા હતા આસપાસના પરામાં જૈનોની પણ મોટી વસ્તી હતી, એટલે સરસપુર પાસેના ચિંતામણના મંદિર ઉપરાંત બીજા જૈન મંદિરો પણ હશે જ ચિંતામણનું દેવળ હાલ હઠીસિંહનું મંદિર છે તે જ બાંધણીનું હતું પણ એમાં અલંકાર વધારે હતા એટલે ફરગ્યુસન લખે છે તેમ સ્વતંત્ર બાદશાહીનો નાશ થયા પછી દરેક જાતના મકાનો સંખ્યા, કદ, તથા સુંદરતામાં ઓછાં થતા જાય છે, પણ લોકમાં કળાની ભાવના નૈસર્ગિક હોવાથી જ્યારે જ્યારે તક મળતી ત્યારે એ ભાવના ખીલી નીકળતી [૫]

ઇ સ ૧૭૦૭માં ઔરંગઝેબનું અવસાન થાય છે, અને એ પછી અડધી સદી મોગલાઈ લંબાય છે એ આખોયે સમય ટંટા બખેડાનો છે એટલે એ સમયમાં અમદાવાદના પરાં, એનાં સુંદર મકાનો, બગીચાઓ, વગેરેનો ધીમે ધીમે નાશ થાય છે એ સમયમાં મરેઠા લશ્કરના વારંવાર હુમલાથી લોકમાં અસાધારણ ત્રાસ હતો ઘણી નાશભાગ પણ એ સમયમાં થઈ છે અઢારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ પુરો થતાંમાં તો મરેઠા સત્તા

મોગલાઇનો અંત અને મરેઠાનું રાજ્ય

અમદાવાદમાં કાયમ થવાનાં ચિન્હો થઇ ગયાં હતાં, અને મરેઠાઓએ અસ્ત પામતી મોગલાઇની સાથેના બખેડામાં જે નાશ શરૂ કર્યો તે પોતે આવ્યા પછી સાઠ વર્ષ રાજ્ય કરી પૂરો કર્યો એટલે આવા સમયમાં સ્થાપત્યને ઉત્તેજન તો ન જ મળે જૂનું ભાગતુ જાય તેની મરામત ન થાય ત્યાં નવું થવાની આશા ક્યાંથી રહે મોગલાઇનો અંત અને મરેઠાના રાજ્યનો સમય મળીને એ સદીમાં અમદાવાદમાં જે હતું તે જ લગભગ નાશ પામ્યું એટલે એ સમયનું નવું સ્થાપત્ય કાંઈ પણ નથી મરેઠા હિંદુ હતા એમના સમયમાં બહુ નહિ

[૫] Fergusson Architecture of Ahmedabad p 93 "After the destruction of national independence by Akber (1572), the monuments of every class became fewer and less pleasing than those of the earlier epoch but the spirit of Art was inherent in the people and whenever it had an opportunity it still cropped out but more in their tombs and smaller buildings than in their mosques and palaces

તો એકાદ સારું હિંદુ મંદિર થાય એવી આશા રાખી શકાય. પરંતુ એ સમયમા મહાદેવ, રામ, અને હનુમાનના જે થોડાં મંદિર થયાં છે તેમા એકપણ મંદિર કદ કે દેખાવ માટે સ્થાપત્યના નામને લાયક નથી ભીમનાથ મહાદેવનું મંદિર કદમાં કાઈક ઠીક છે, પરંતુ દેખાવમા હિંદુ સામ્રાજ્યને પૈસા પુરા પાડનાર પ્રાતના પાટનગરને શોભે તેવું નથી. કર્ણદેવ વાઘેલા પછી સાડાચારસો વર્ષે ગૂજરાતે અને અમદાવાદે હિંદુ બાદશાહી ફરીથી દેખી, અને એ ૬૩ વર્ષ રહી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે એ બાદશાહી સમૃદ્ધિ વધારવાને બદલે ઓછી કરનારી થઇ પડી. એટલે રાજ્યે કાઇ ન કર્યો છતા લોકોનો બાધકામ માટે જે નૈસર્ગિક ગુણ હતો તે પણ દબાઇ રહ્યો, અને મરેઠા કાળમા ખાનગી દ્રવ્યથી પણ કોઇ ઉત્તમ મકાન કે મંદિર ન થયું. જો એવું કોઈ મકાન થતું તો એના ઉપર રાજ તરફથી રક્ષણને બદલે ત્રાસ મળતો. એટલે લોક જેમ બને તેમ પોતાની સમૃદ્ધિ છુપાવવા પ્રયત્ન કરતા. જૈન જેવી ધનવાન કોમે મુસલમાનની રાજ્યના ધર્મ માટે કેવળ વિરોધી વાતાવરણમા પણ મંદિરાદિ બાધવાની પ્રવૃત્તિ ખાસ બંધ પાડી નથી. મુસલમાની સમયમા એક બે બાદશાહની રાજનીતિને લીધે થોડો સમય જૈન અને હિંદુ મંદિરોને ભોયરામા પેસી જવું પડ્યુ હતુ એ ખરી વાત છે. પરંતુ એવા અપવાદો સીવાયના બીજા બાદશાહોના સમયમા ઉત્તમ સ્થાપત્ય થયું છે, અને લોકની સાધારણ આબાદી ચાલુ હોવાથી જીવનનો ત્રાસ કોઇને બહુ પડ્યો નથી. મરેઠા સમયમા ભોયરાના મંદિરોને બહાર ડોકીઉં કરવાનો વખત મળ્યો એ પણ ખરી વાત છે. પરંતુ બાધકામ માટે રાજ્યની હોસ અને રસ તો નહોતો જ. રાજનીતિ પણ કેવળ લુટવાની જ હોવાથી લોકને જીવનનો ત્રાસ બહુ પડ્યો. એટલે કેટલાક મંદિરોએ તો ભોયરામાં જ રહીને બહાર માત્ર ધજા જ કાઢી, અને કેટલાકે સાધારણ દેખાવના મંદિરો કર્યા. મરેઠા સમયનું એવું કાઈપણ આકર્ષક હાલ છે નહિ એ ઉપરથી એ સમયમા જાનમાલની સલામતી કેવી હશે, અને તેથી રાજ્યે તો નહિ પણ લોકોએ પણ ઉત્તમ બાધણી કરી નથી, એ ખાસ જણાઈ આવે છે.

ઇ. સ. ૧૮૧૮ થી મરેઠા રાજ્યનો અંત આવ્યો અને અંગ્રેજનો અમલ શરૂ થયો. એ રાજ્ય પરદેશી હતુ. આખા મહારાજ્યનું કેન્દ્ર કલકત્તામાં થયું હતું. પ્રાતોની રાજધાનીઓ પણ મુબાઇ મદ્રાસ આદિ જગ્યાએ હતી. એટલે ગૂજરાત તથા એના પાટનગરને માટે બહુ કાળજી ન હોય એ સ્વાભાવિક

છે. હવે કોઇ બાદશાહ કે એનો સુબો પોતાનું માનીને રહેવા આવનાર નહોતો. બાદશાહી અને મોગલાઇની સરખામણીમા તો સાધારણ પાયરીના અમલદાર આ રાજ્યમા અમદાવાદમા રહેતા અને વારવાર બદલાતા જમાનો પણ સાથે સાથે બદલાતો હતો. કેવળ સૌંદર્યની ખાતર અલંકાર કરી દ્રવ્યનો વ્યય ન કરવો એવી ભાવના વધતી જતી હતી. એટલે મકાનો ખાસ મજબુતાઇ ધ્યાનમા ગણીને જ બધાવા લાગ્યા અને સૌંદર્ય ધીમે ધીમે ઓછું થયુ. રાજ્યનુ ધ્યાન મુબાઇ જેવા નવા મોટા થયેલા શહેરોમા હોવાથી ગૉથીક વગેરે જે પાશ્ચાત્ય સ્થાપત્ય શરૂ થયું હતુ એના ઉત્તમ નમુના એ શહેરોમા જ રહેતા, અને અમદાવાદમાં તો બેડોળ નકલો આવતી અંગ્રેજી રાજ્યે શરૂઆતમા તો જૂના મકાનો, મસ્જદો અને મહેલોમા જ કચેરીઓ વગેરે કરવા માડ્યું એટલે નવા મકાનો બહુ બાધવાની જરૂર ન પડી. અંગ્રેજી અમલમા જે ખ્રીસ્તી મદિરો અને કચેરીના મકાનો બધાયા તે સ્થાપત્ય અને કલાની દૃષ્ટિએ જરા પણ આકર્ષક ન બન્યા.

અંગ્રેજી રાજ્યની શરૂઆતનું સ્થાપત્ય.

આવુ છેક સુધી ન ચાલ્યું. ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના અત સુધીમા પહેલાના રાજ્યની અસ્થિરતા અને ભય જતો રહ્યો હતો, અને અંગ્રેજી રાજ્યમા ખાસ કરીને લોકને શાતિ તો મળી હતી એ શાતિમા અમદાવાદના લોકનો પડી ભાગેલો વેપાર ધીમે ધીમે ખીલતો ગયો એટલે બાધકામનો નૈસર્ગિક રસ પણ ખીલ્યો. ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના અતમા શેઠ હઠીસિંહે દિલ્હી દરવાજા બહાર મોટું દેવાલય બાધ્યું શાતિદાસ શેઠના મોટા દેવાલયના નાશ પછી એવુ મોટું મદિર આ જ હતું. શાતિદાસના મંદિરની બાધણીના જેવી જ એની બાધણી કરવામા આવી. છેક બહારના દ્વાર ઉપરના ઝરૂખા વગેરે બાદ કરતા આ મદિરની બાધણી દેલવાડાના મદિરને અનુસરીને છે. પરન્તુ મોગલાઇ પછીની અવ્યવસ્થામા લાગેલા થાકનો શ્વાસ લેતા હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈ પણ પ્રાતમા એ સમયે આવી ઉત્તમ કારીગરીનું મદિર ભાગ્યે જ થયુ હશે, એમ કહેવામા જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી હઠીસિંહના મંદિર પછી વીસ વર્ષે સ્વામીનારાયણનું મંદિર થયુ ભવ્યતા તથા સૌંદર્યમા એ પણ અમદાવાદને શોભાવે એવુ છે. શહેરની અન્દર પણ જૈન મંદિરો ઘણા થયા.

અંગ્રેજી સમયના મંદિરો

દિલ્હી આગ્રાની રંગીન જડીત નકશીનું કામ પણ અમદાવાદમાં સફળતાથી થયું કુતાશાની પોળ અને ખેતરપાળની પોળના નાના જૈન મંદિરો ગંદી પોળોમાં છુપાયલા છતાં આજે પણ જોનારને અમદાવાદની જૈન પ્રજાનો સ્થાપત્ય અને કળા માટેનો રસ બતાવી આપે છે એ સીવાય બીજાં પણ જૈન મંદિરો એ સમયમાં ઝવેરીવાડ વગેરે જગ્યાએ ઘણાં થયાં છે સાધારણ રીતે એ મંદિરોની બાંધણી ખોટી નથી એટલે મંદિરો જેવાં ધાર્મિક બાંધ કામમાં પણ મરેઠા સમયમાં કાંઈ ન થયું તેને બદલે અંગ્રેજી સમયમાં લોકોના ઉત્સાહથી વધવા માંડયું ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં હિંદુ મંદિરો થોડાં થયાં છે બાંધણીમાં એ જૈન મંદિરોને પહોંચે તેવાં નથી પણ મરેઠાઓએ બંધાવેલા મંદિર કરતાં ઠીક છે ખાડીઆમાં વીસનગરાના મહાદેવ તથા રાયપુર અને ઘીકાંટે આવેલા શિવમંદિરો ખોટાં નથી વૈષ્ણવ મંદિર હવેલીઓમાં થયાં છે એટલે સુંદર સ્થાપત્યમાં એમને ગણતા નથી

અંગ્રેજી બાંધણીના ઉત્તમ મકાનો

ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જેમ જેમ લોક અને સરકારને પરસ્પર વિશ્વાસ વધતો ગયો તેમ તેમ લોકો જાહેર બાંધકામમાં સરકારની સાથે ભાગ લેતા ગયા આમ થવાથી જાહેર ઉપયોગના મકાનો લોક તથા સરકાર બન્નેના સંબંધથી બંધાવા લાગ્યા લોકનું મન ભેગું મળવાથી જાહેર મકાનોમાં કાંઈક સૌંદર્ય આવવા લાગ્યું અને એથી ગુજરાત કૉલેજ અને રણછોડલાલ છોટાલાલ લાઇબ્રેરીના મકાનો જોવા જેવા થયા એમાં બે ત્રણ પાશ્ચાત્ય સ્થાપત્યોના મિશ્રણ છે અંગ્રેજી સમયમાં પાશ્ચાત્ય સ્થાપત્યનો દેખાવ આપે, અને કોઈને બતાવી શકાય એવાં આ બે મકાન અમદાવાદમાં થયાં છે સાયન્સ કોલેજનું મકાન મીલ જેવું સાદું ચોરસ બન્યું છે તે ગુજરાત કોલેજ સાથે શોભતું નથી અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલીટીને પણ દેશી સ્થાપત્યનું શોભે એવું મકાન કરાવવાનું મન ન થયું અને મોટા ઇટવાડા જેવું મકાન કર્યું એ દીલગીરીની વાત છે કેટલીક મ્યુનિસીપલ ગુજરાતી નિશાળો પણ એવી જ થઈ છે આ સમયમાં હાલની સગવડ સાચવીને દેશી સ્થાપત્ય પ્રમાણે સુંદર દુકાનો પાનકોરના નાકા આગળ બંધાવવા માટે શેઠ કસ્તુરભાઈને સ્થાપત્ય તથા કલાના શોખીનો જરૂર ધન્યવાદ આપશે અમદાવાદના વતનીઓએ મકાનોમાં એમનું અનુકરણ કરવાની જરૂર છે ખાનગી મકાનોમાં પણ અંગ્રેજી અસર

આવવા માંડી, પરંતુ મજબુતી જાળવવા માટે અંગ્રેજી મકાનના સુકા જરૂરીઆત સાથે અમદાવાદની કરકસર મળવાથી પાશ્ચાત્ય અનુકરણના બગલામાં કાંઇ આકર્ષણ જેવું ન આવ્યું શહેરની અંદર પ્રાચીન આકાર અને બાંધણીનાં ઘર થતા હતા શહેર બહાર અંગ્રેજી અનુકરણવાળા, પણ ખરી રીતે અનેક સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તોના મિશ્રણવાળા બગલા બંધાવા લાગ્યા સાધારણ રીતે અમદાવાદના બગલામાં એક ચોરસ લઇ તેના ઉભા ત્રણ સરખા ભાગ કરી આજુબાજુના ભાગમાં બબ્બે કે ત્રણ ત્રણ ઓરડા બનાવે છે, અને વચના ભાગમાં બન્ને બાજુ ઓટલાનો ભાગ છોડી મોટો ઓરડો અથવા દીવાનખાનું કરે છે એ જ રચના મેડા ઉપર કરે છે, અને કેટલાકમાં આગળ ગાડી ઉભી રહેવા માટે માંડવો (પોર્ચ) કરે છે, અને એના ઉપર અગાશી ખુલ્લી રાખે છે અમદાવાદના બગલાનો સાધારણ રીતે આ આકાર છે એ રચનામાં કરકસર તથા સાદાઈ સિવાય કોઇ પણ સિદ્ધાન્ત જળવાતો નથી. દેખાવમાં આવા ઘાટના બગલા બરફીના ચાર ચોસલા ઉપર અને ચાર નીચે ગોઠવ્યા હોય અગર ચુનો ચોપડેલા ઈંટવાડા હોય એવા લાગે છે એના દાખલા ઠેરઠેર છે એમ છતા પણ વધારે ધનવાન લોકોએ બગલાના ઘાટમાં વિવિધતા આણી છે સર ચીનુભાઈ તથા શેઠ અબાલાલના બગલા મિશ્રણવાળા સ્થાપત્યના ભવ્ય અને ઉત્તમ નમુના છે અમેરીકન તથા જાપાનીઝ મિશ્રણવાળા નાના બગલા પણ થતા જાય છે અને કોઈ પણ એક સરખો ઘાટ ન જાળવતા કેવળ હવા અજવાળાના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને અનિયમિત ઘાટના બગલા પણ હવે થવા માંડ્યા છે અને એ પણ દેખાવમાં ઓછા મનોહર નથી શેઠ જમનાભાઈ તથા શેઠ બકુભાઇના બગલા એ જાતના છે

અમદાવાદના બગલા

પંદરમી સદીના સ્થાપત્યમાંથી આજના બગલા સુધીમાં અમદાવાદમાં કમાનો થાભલા વગેરેમાં જે જે ફેરફાર થયા તે પણ જરા જોવા જેવા છે અમદાવાદી કમાન બીજા બધા પ્રાંતોની કમાનથી જુદી પડે છે [૧] અસલ હિંદુ સ્થાપત્યમાં કમાનો નહોતી એ આગળ જોયુ. દરવાજાની કમાનને બદલે હિંદુ

[૧] અમદાવાદની કમાનની બાંધણીની રીતની વીગત માટે જુઓ The Bombay Architectural Association year book 1924-25 પૃ ૯૦-૯૧ વચ્ચેના ચિત્રપટ

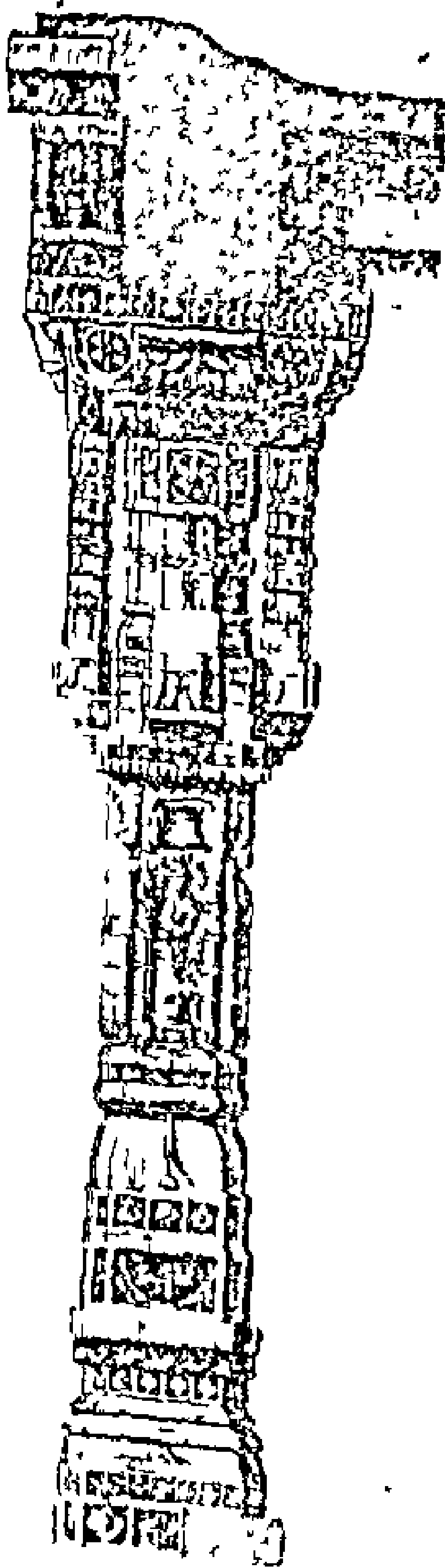
૨૯ જુદીજુદી મસ્જિદોના ગોખ

૩૦ લાલ દરવાજે સીદી સઈદની મસ્જિદની જગપ્રસિદ્ધ જાળી (જમણી બાજુની)

દ્વાર સાદા ચોરસ થતા, અને ટેકા (brackets કાસકા) વાળા દરવાજા પણ થતા. એવા ટેકાવાળા દરવાજામાથી જૂદા જૂદા કૌસથી જાણે સાધી હોય એવી જયપુરી કમાન બની છે એમ કહેવાય છે. એવી કમાન અમદાવાદમા હસનપુરની મસ્જીદમા જોવામા આવે છે. સાધારણ અમદાવાદી કમાન દરેક દરવાજા અને મસ્જીદોમા હાલ દેખાય છે. અને મોગલાઇ કમાન મોગલ સમયમા

અમદાવાદના મકાનોની કમાનો

થયેલા મકાનોમા–નવાબ સુજાતખાનીની મસ્જીદ, આજમખાનો મહેલ વગેરે જગ્યાએ જોવામા આવે છે. અમદાવાદી કમાન મોગલાઈ જેવી અણીવાળી નથી, એને એનો વળાક બારસાખમાથી મોગલાઈ કમાન જરા વધારે નીચેથી શરૂ થાય છે, આ કારણથી મોગલાઈ કમાન પહોળી અને નીચી લાગે છે. અમદાવાદી કામાન ઉચી અને સાકડી દેખાય છે અમદાવાદી કમાન ગંભીર લાગે છે, મોગલાઇ કમાન હસતી લાગે છે અમદાવાદની કમાન પીપળાના પાનના ઘાટની છે. એક રીતે જોતા એ અર્ધગોળ લાગે છે પરતુ ટોચ આગળથી એને પીંપળાના પાનનો ઘાટ આપેલો છે કેટલીક મસ્જીદોમા તો ટોચ ઉપરના ચાવીના પત્થર (key–stone) ઉપર પીંપળાના પાનનુ ચિન્હ પણ કરેલુ છે રોજાઓના શિખરો ઉપર તથા કમાનો ઉપરના આ ચિન્હથી પીંપળ પાનનું ચિન્હ એ રાજચિન્હ હોઇ સ્થપતિઓએ ખાસ વાપર્યું હોય એમ જણાય છે અમદાવાદની આ જાતની સાધારણ કમાન બે બિંદુમાથી ફેરેલા વર્તુલોથી બનેલી છે બન્ને વર્તુલો એકબીજાને જ્યા કાપે છે ત્યા કમાનની અણીવાળી ટોચ આવે છે દરવાજાની પહોળાઇના પાચમા કે સાતમા ભાગ જેટલું છેટુ આ બન્ને બિંદુ વચ્ચે હોય છે દ્વારની પહોળાઈના પદર સરખા ભાગ પાડી વચલા ત્રણ ભાગને છેડેથી સીધી લીટી ફેરતા તે ઉપર વર્તુલના મધ્યબિંદુ આવે છે. વચલા ભાગના મધ્યબિંદુની સીધી લીટીમા ટોચ આવે છે મોગલાઈ કમાનને ચાર બિંદુઓ હોય છે એટલે એ પ્રમાણમા પહોળી અને આકારમા ખાસ જુદી જ દેખાય છે. મોગલાઈ કમાનોમા ઘણુખરૂ મોટી કમાનો કરી એની અદર નાનો દરવાજો બીજી કમાનમા મુકે છે દરવાજો મકાનના કદને અનુરૂપ બનાવી દ્વાર જોઈએ તેટલુ જ નાનું કરવાની આ રીત બહુ ઉત્તમ છે. અમદાવાદમા આ રીતની કમાનોમા એક બીજી મેળવણી પણ દેખાય છે મોટી કમાન મોગલ રીતની કરી અદરનું નાનું દ્વાર અમદાવાદી

અડાલજની વાવનો થાંભલો

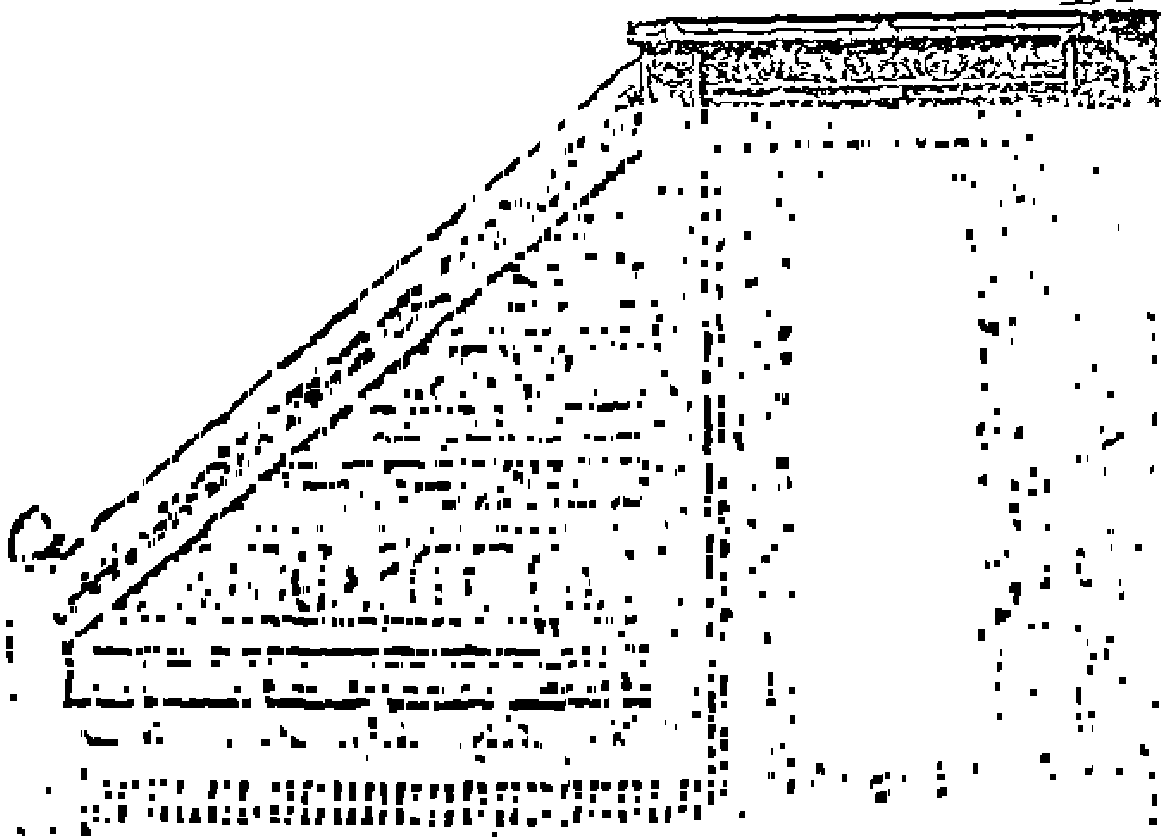
કમાનનું કરે છે. આ મેળવણી પણ દેખાવમાં શોભે છે. પાનકોરને નાકે પીરમશાહના રોજાનો દરવાજો આ જાતનો છે. જૂના વખતની આ ત્રણ જાતની કમાનો ઉપરાંત હાલનાં મકાનોમાં બીજી બે ત્રણ જાતની કમાનો વપરાય છે. આમાં બે જાતની કમાનોને મધ્યમાં અણી હોતી નથી; એક તદ્દન ગોળ અને સાદી છે; બીજી એવી, છેક માથાળા સુધી પહોળી અને ટોચે સાધારણ ગોળાકાર હોય છે. હાલના જમાનાની આ બે કમાનો દેખાવમાં સારી લાગતી નથી. ત્રીજી કમાન ખ્રીસ્તી દેવળોમાં હોય છે એવી સાંકડી અને બહુ અણીવાળી થાય છે. આ કમાન પશ્ચિમથી આવેલી છે. અને ગૉથીક સ્થાપત્યની છે. એ જરા પહોળી હોય તો અમદાવાદી જેવી લાગે. અમદાવાદમાં છૂટો તથા લાકડાંના મકાનોમાંએ છૂટથી વપરાઈ છે અને ઠીક લાગે છે. અમદાવાદી, મોગલાઈ અને જયપુરી કમાનોમાથી કયી સારી એ જોનારની આંખ ઉપર આધાર રાખે છે.

આ જ પ્રમાણે હિંદુ થાંભલામાંથી મૂર્તિઓ કાઢી નાખી સાદા બનાવી મસ્જીદોમાં રાખવામાં આવ્યા. સાધારણ રીતે અમદાવાદની મસ્જીદોમાં થાંભલા છેક સાદા કરવામાં આવ્યા છે. મુસલમાની સમયમાં મૂર્તિઓ વિનાના પણ કાંઈક ઉત્તમ થાંભલા અડાલજની વાવમાં દેખાય છે. તે પછી છેક હઠીસિંહના દેવાલયમાં હિંદુ થાંભલા કારીગીરીવાળા જોવામાં આવે છે.

થાભલા

મસ્જીદોમાં પણ હિંદુ થાંભલા જ છે પરંતુ તદ્દન સાદા છે. અંગ્રેજી સમયમાં વિલાયતી આકારના થાંભલા દાખલ થયા. કોરીન્થિયન થાંભલા ખાસ થવા લાગ્યા. એમાં યૂરોપના દેશોમાં જે જે ભેદ પડ્યા તેનાં મિશ્રણ પણ અહીં થવા માંડ્યાં. પણ એકંદરે અંગ્રેજી આકારોની અસર વધારે રહી. રોમન કોરીન્થિયન થાભલા જેમ ઠેરઠેર દેખાય છે તેમ અંગ્રેજી ગોથીકના નમુના પણ ગૂજરાત કૉલેજમાં દેખાય છે. આપણા કડીઆ સુતારોએ મકાનના બીજા બધા કરતા થાંભલામાં પાશ્ચાત્ય અનુકરણ વધારે ઝડપથી કર્યું.

કંદોરા, ટેકા, કઠેરા, વગેરેમા અમદાવાદમા ખાસ નવીનતા નથી. કંદોરા

મુહાફિઝખાની મસ્જીદનો મીંબર

હિંદુ મંદિર ઉપરથી લીધા છે. પણ અલંકારથી ભરચક હિંદુ મંદિર કરતા મસ્જીદની સાદી ભીંતમાં કંદોરા વધારે સારા લાગે છે. અમદાવાદની મસ્જીદોની ભીંતોમાં ચાર કે પાંચ ફીટને છેટે સુંદર કંદોરાઓ નાખેલા છે, અને હિંદુ દેવોને બદલે ફુલ અને ભૂમિતિની આકૃતિઓવાળા કર્યા છે. રાણી સીપ્રી, મુહાફિઝખાં, દરવેશ અલી વગેરે મસ્જીદોમાં પછીતમા પણ સુંદર કંદોરાઓ છે.

ટેકા અને કઠેરા હિંદુ ઘાટના જ છે. અને જૈન મદિરોમાથી લેવામા આવ્યા છે મસ્જીદોમા પણ ટેકા અને કઠેરામા બારીક કોતરણી કરવામા આવી છે અને એ ગૂજરાતમા ઘણે ઠેકાણે જોવામા આવે છે. પત્થરની દીવી, ચીરાગ, તથા મીંમર એ પણ અમદાવાદની વિશેષતા છે. પત્થરની દીવીનો સુંદર નમુનો રાણી સીપ્રીની મસ્જીદમા છે ચિરાગ અસલ સાકળથી લટકતા તરેહવાર નકશીવાળા દીવા ઉપરથી કરેલા છે મસ્જીદના ગોખ અને મહેરાબનું એ ખાસ આભૂષણુ છે. ચિરાગ બીજે ક્યાઈ જોવામા નથી આવતો કોઈ એને જૈન વીરઘટ ઉપરથી આવેલા કહે છે પણ ખરી રીતે એ દીવા જ છે ગોખ ઉપરના નાની કમાન વચ્ચે આવેલા નાના ચિરાગ બે હાથીની સુઢો વચ્ચે આવેલી ગજલક્ષ્મી જેવા લાગે છે. મીંમર ગૂજરાતની મસ્જીદોમા ઉચા થતા ને ઔરંગઝેબના સમયથી નીચા થવા માડયા મીંબર અગર વ્યાસપીઠને અસાધારણ કોતરણીથી શણગારી મસ્જીદમા સામે મુકે છે મુહાફિઝખાની મસ્જીદનો મીંબર ખાસ સુદર છે.

અમદાવાદના ઘુમટ માટે ખાસ વિચાર કરવા જેવુ છે એમ કહેવાય છે કે અમદાવાદના ઘુમટ ઉપરથી જોવા ન ગમે એવા છે ઘુમટની બનાવટમા ઘણા વિદ્વાનોના માનવામા મતભેદ છે કેટલાક કહે છે કે હિંદુ સ્થપતિઓને સારા ગોળ ઉચા ઘુમટો આવડતા નહિ બીજા કહે છે કે હિંદુસ્થપતિઓએ જ તાજમહાલ જેવા મકાનોના સારા ઘુમટો બનાવ્યા છે અસલ ઘુમટો ગૂજરાતમા

ઘુમટ

તો એક ચોરસ મડપ ઉપર આ પ્રમાણે બનાવતા એક ચોરસની બાજુઓના મધ્યબિંદુથી અંદર બીજુ ચોરસ બનાવતા, એમા એ પ્રમાણે ત્રીજુ, ચોથુ એમ ઉપરાઉપરી બનાવી શકુ જેવો આકાર કરતા એથી ઉપર તેમ જ નીચે પગથીઆ જેવો ઘુમટ બનતો હિંદુ મદિર હોય તો એમા અનેક મૂર્તિઓ મુકાતી આ ઘુમટ અદરથી અસાધારણ કોતરણીવાળા થતા એટલે કદાચ આવી કોતરણીને માટે જ આવા નીચા, નાના, અને આવી રીતે બનાવેલા ઘુમટો કરતા હશે ગોળ ઉચા ઘુમટોમા નકશી બરોબર મુકી શકાતી નથી મુકે તો બહુ મોટી મુકવી પડે છે ઉચા હોવાથી એ બરોબર દેખાય પણ નહિ, એટલે નકશી કરવા માટેના ઘુમટમા આ રીત વધારે બંધ બેસતી છે મુસલમાનો આવ્યા ત્યારે મૂર્તિઓ ગઈ પણ ફૂલફુલ વેલની નકશી રહી એટલે ઘુમટમા એવી

નકશી થવા માંડી. પરંતુ ઘુમટના બહારના ભાગમા તો એવી નકશીને સ્થાન નહોતું હિંદુ મંદિરોમા મોટા કદની મૂર્તિઓ બહારના ભાગમા મુકાતી તેને મુસલમાની સ્થાપત્યમા સ્થાન નહોય. એટલે અંદરથી પગથીયા જેવા ઘુમટમા ફુળફુલ વેલની નકશી, અને બહારથી એ પગથીઆને ચુના વગેરેથી છોઇને ગોળ બનાવતા એટલે સાદા, તગારૂ ઉંધુ પાડ્યું હોય એવા આ ઘુમટ લાગતા ધીમે ધીમે આમા સુધારા થયા અષ્ટકોણુ મડપ ઉપર થતા ઘુમટ જરા સુધર્યા પણ ખરી રીતે તો થાભલા ઉપર કમાનો કરી ઘુમટને ઉચા લીધા ત્યારે જ સારા ઘુમટ થવા માડયા.

આ જાતના ઘુમટના સુધારા જ્યારે મોટા ઘુમટ કરવા પડતા ત્યારે થવા લાગ્યા. ગૂજરાતમા દરિયાખાનો ઘુમટ મોટા ઘુમટોમા પહેલો હશે એમ કહી શકાય[૭] ૫૦ ફીટ લબાઈ પહોળાઇના એક મોટા ચોરસ ઉપર આખો એક ઘુમટ બનાવ્યો. ચોરસના ચારે ખૂણે જમીનથી ૧૭ ફીટ ઉંચે ચઢતા ઉતરતી નાની અણીદાર કમાનોથી ટેકા કરી એને સાત ફીટ ઉંચે સુધી લીધા છે. આમ થવાથી એ ઉપરનો ભાગ એક અનિયમિત અષ્ટકોણુ બની રહે છે. એના ઉપર એક સાદો ઢદોરો કરેલો છે એના ઉપર જમીનથી ૨૯ ફીટ ઉંચે ચારે ખૂણે ૧૭ ફીટ પહોળી કમાનો કરેલી છે. આ મોટી કમાનોથી એ ઉપરનો ભાગ બરોબર સરખો અષ્ટકોણુ થઈ રહે છે. આ પ્રમાણે અસલ હિંદુ રીત મુજબ અષ્ટકોણુથી જ ઘુમટ બનાવ્યો છે પણ એને ઉંચો લેવા માટે આવી કરામત વાપરી છે. આ મોટા અષ્ટકોણુમા ચાર બાજુએ હવા અજવાળા માટે જાળીઓ મુકી છે. આ અષ્ટકોણુના ખૂણામા બીજી નાની કમાનો કરી એ ઉપરનો ભાગ બરોબર સોળકોણુ થાય એવો બનાવ્યો છે, એના ઉપરનો કદોરો જમીનથી ૪૫ ફીટ ઉચો છે. ત્યાથી ઘુમટની ગોળાકાર બેસણી (drum) શરૂ થાય છે એ બેસણી ૧૭ ફીટ ઉંચી છે. રોજાની જમીનથી ઘુમટની અદરની ઉચાઇ એકદરે ૮૬ ફીટની છે. શિખર ઉપર હિંદુ મંદિરોના જેવો જ ઘાટ છે. ઇરાન કે અરબસ્તાનના ઘુમટોમા એવો ઘાટ દેખાતો નથી. બીજાપુરમા ઘુમટનું કામ ઉંચી જાતનું છે, અને આકાર સંપૂર્ણ તથા

દરિયાખાના ઘુમટની બાધણી

[૭] જુઓ Havell Indian Architecture p. 107-8. "The germ of

છે રોજા તથા મસ્જીદોમાં પણ આવા ટાકા હોય છે, અને તે ઘરના ટાકા કરતા વધારે મોટા તથા સગવડવાળા હોય છે અમદાવાદના ઘરોમા ભાગ વહેંચવા માટે અંદર ભીંતો ભરાઇને નાના ન થતા હોય તો એની રચના દરેક રીતે ઉત્તમ છે આ ઘરોમા એક ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવુ એ છે કે એના ફળ કે પછીતમા પક્ષીઓને માળા કરવા માટે થોડે થોડે છેટે બાકા રાખી એની નીચે બેસણી કરવામા આવે છે પોતાના ઘર સાથે પક્ષીઓના પણ ઘર કરવા એ ભાવના તો જીવદયાના સેવક ગૂજરાતમા જ હોઇ શકે. ગૂજરાતના તથા એના પાટનગરના જાહેર અને ખાનગી મકાનોની બાંધણીનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે ગૌરવવાળો છે

ઘરના સ્થાપત્યમા જે સપૂર્ણતા જણાય છે તેમા મદિરની ગોઠવણ ઉમેરો કરે છે પરતુ ઘરમા નાનકડા મદિરો કરવા કે કેમ એ માટે હમેશ બે મત હોઈ શકે જ્યા આપણે ત્યા આપણા ઇષ્ટદેવ, અને બધુ એમને અર્પણ કરીને ભોગવવુ એમ માનનારા ઘરમા નાના દેરાસરોની તરફેણમા બોલશે

ઘરના દેવમદિર

દેવમદિર નગરનું ઘર ભૂતાવળ જેવુ છે એમ પણ કોઇ કહેશે પ્રાચીન વખતમા ઘરોમા દેરાસર નહિ હોય અને દરેક જણ ગામના મુખ્ય મદિરોમા જતા હશે એમ માની લેવા માટે પણ આધાર તો નથી પરધર્મી રાજકર્તાઓના ત્રાસથી જાહેર મદિરોમા જવાનુ ઓછુ થયુ હોય અને ઘરમા દેવ રાખવાની રીત વધી હોય એમ પણ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાતું નથી પરતુ ઘરમા જ પૂજાવિધિ કરવાનો રીવાજ એ કારણથી વધ્યો હોય એમ સભવે એ બધા કારણ ગમે તે હોય પરતુ ઘરમા નાનું મદિર કરી દેવપૂજા કરવામા એક રીતે હિંદુપ્રજાને અને તેથી કરીને દેશને નુકશાન થયુ છે મુસલમાનો ઘરમા કે ગમે ત્યા નિરાકાર પ્રભુની બદગી કરી શકે છે પરતુ ઘણે મોટે ભાગે એમને મસ્જીદમા જ જવુ પડે છે ઓરતીઓનું પણ એવુ જ છે જૈનોમા કેટલાક પૈસાવાળા ઘરમા દેરાસર રાખે છે પણ મોટે ભાગે મોટા મદિરોમા જાય છે હિંદુઓ બધા નહિ પણ કેટલાક ફક્ત પર્વને દીવસે દેવદરોને જાય છે અને રોજ ઘરમા જ નિત્યકર્મ તથા પૂજા કરે છે સધ્યા અને ધ્યાનાદિ ઘરમા કરે ત્યા સુધી વાધો નહિ પરંતુ હમેશની પૂજા અને દેવ ઘરમા રાખ્યાથી ઉપર જણાવેલા સપ્રદાયો કરતા હિંદુઓમા કેટલોક માનસિક તફાવત પડી ગયો છે એમ લાગે છે સ્થાપત્યની અસર

પણ સૃષ્ટિ સૌંદર્યની પેઠે માણસના મન ઉપર થાય છે એ સર્વકોઇ કબુલ કરશે. સુંદર સ્થાપત્યના મંદિરમાં જે ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે તે બેડોળ અને ગંદા મંદિરમાં નથી થતી. વિશાળ મંદિરમાં જે ભવ્યતાથી મન વ્યાપ્ત થાય છે તે નાની ખોલીમાં નથી થતું. સુંદર વિશાળ મંદિર સુંદર સ્થળ ઉપર આવેલું હોય તો એની અસર જુદી જ થાય છે. પર્વતો ઉપર આવેલા જૈન અને શિવમંદિરોથી જે ભાવના અંતઃકરણમાં થાય છે, એવી પોળની હવેલીઓમાં આવેલા મોટા મંદિરોમાં પણ નથી થતી. જે સર્વવ્યાપી પ્રભુની પ્રાર્થના કે પૂજા કરવાની છે તેને અનુરૂપ મંદિર, પૂજ્યભાવ તથા પવિત્ર વાતાવરણ વધારવામાં સહાય કરે છે. આ લાગણી સુંદર જૈનમંદિરમાં, ગામ બહાર એકાંતમાં આવેલાં શિવમંદિરમાં, કે ભવ્ય મસ્જીદમાં થાય છે. ઘરમાં પાણીઆરાં અને રસોડા વચ્ચે જેમ તેમ જગ્યા બચાવી કાઢેલા નાના મંદિરમાં આવી લાગણી થતી નથી. ઉંચી કોટીના અધિકારીઓને બાદ કરીએ તો સામાન્ય માણસને આસપાસના વાતાવરણની સહાયની ઘણી જરૂર રહે છે. ઘરનાં મંદિરમાં નાકથી એક વેંત ઉપર આવેલી ભીંત સામે, ઘરની જંજાળના કાને પડતા શબ્દોમાં, ઈશ્વરનું ધ્યાન કોઇ સામાન્ય કોટીનો માણસ કરે, અને ભવ્ય, સુંદર, પવિત્ર વાતાવરણથી ભરેલા મંદિરમાં કરે એનો ફેર અનુભવથી જ જણાય. ઘરમાં નાના મંદિરોમાં મુકવા માટે દેવ પણ રમકડાં જેવા બનાવવા પડ્યા અને એ રીતે દૃષ્ટિ ધીમે ધીમે નાની થતી આવી. આપણા પ્રાંતની સંસ્કારિતા ઉપર સંકુચિતપણાનો જે આરોપ પરપ્રાંતીઓ મુકે છે તેમાં નાતોની સાથે આ પણ એક કારણ હોઇ શકે. સ્થાપત્યની મન ઉપર અસર, અને એક જેમ સંકુચિત થતું ગયું તેમ બીજું પણ સાથે થયું, એ આપણા દેવમંદિરોથી જણાઈ આવે છે.

અમદાવાદની કળામાં જે વિશેષતાઓ છે એમાં મૂર્તિ વિધાનનું સ્થાન આજે તો ઉંચું નથી. મોઢેરા વગેરે ઉત્તર ગુજરાતના સ્થળોમાં ભાંગતા રહી ગયેલી ઘણી મૂર્તિઓ અનુપમ લાવણ્યવાળી જડે છે.

મૂર્તિવિધાન

એટલે પુરાણા આશાવલમાં પણ એવી હશે જ. શાંતિદાસના મંદિરમાં મૂર્તિઓ સારી હતી, પણ એનો એક નમુનો આજે નથી. મુસલમાની રાજ્યમાં કળાકારો વનસ્પતિની આકૃતિઓમાં રોકાયા એટલે પ્રતિમાવિધાન તરફ ધ્યાન ઓછું થયું હોય એમ જણાય છે. અમદાવાદી કારીગર જેવી સફળતાથી ફુલવેલ કોતરી શકે તેવી રીતે મૂર્તિઓ

છે. રોજા તથા મસ્જીદોમાં પણ આવાં ટાંકાં હોય છે, અને તે ઘરનાં ટાંકાં કરતાં વધારે મોટાં તથા સગવડવાળાં હોય છે. અમદાવાદનાં ઘરોમાં ભાગ વહેંચવા માટે અંદર ભીંતો ભરાઇને નાનાં ન થતાં હોય તો એની રચના દરેક રીતે ઉત્તમ છે. આ ઘરોમાં એક ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું એ છે કે એના કરા કે પછીતમાં પક્ષીઓને માળા કરવા માટે થોડે થોડે છેટે બાકાં રાખી એની નીચે બેસણી કરવામાં આવે છે. પોતાનાં ઘર સાથે પક્ષીઓનાં પણ ઘર કરવાં એ ભાવના તો જીવદયાના સેવક ગૂજરાતમાં જ હોઇ શકે. ગૂજરાતનાં તથા એના પાટનગરનાં જાહેર અને ખાનગી મકાનોની બાંધણીનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે ગૌરવવાળો છે.

ઘરના સ્થાપત્યમાં જે સંપૂર્ણતા જણાય છે તેમાં મંદિરની ગોઠવણ ઉમેરો કરે છે પરંતુ ઘરમાં નાનકડાં મંદિરો કરવાં કે કેમ એ માટે હમેશ બે મત હોઈ શકે. જ્યાં આપણે ત્યાં આપણા ઇષ્ટદેવ, અને બધું એમને અર્પણ કરીને ભોગવવું એમ માનનારા ઘરમાં નાનાં દેરાસરોની તરફેણમાં બોલશે.

ઘરના દેવમંદિર

દેવમંદિર વગરનું ઘર ભૂતાવળ જેવું છે એમ પણ કોઇ કહેશે. પ્રાચીન વખતમાં ઘરોમાં દેરાસર નહિ હોય અને દરેક જણ ગામના મુખ્ય મંદિરોમાં જતા હશે એમ માની લેવા માટે પણ આધાર તો નથી. પરધર્મી રાજકર્તાઓના ત્રાસથી જાહેર મંદિરોમાં જવાનું ઓછું થયું હોય અને ઘરમાં દેવ રાખવાની રીત વધી હોય એમ પણ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાતું નથી. પરંતુ ઘરમાં જ પૂજાવિધિ કરવાનો રીવાજ એ કારણથી વધ્યો હોય એમ સંભવે. એ બધાં કારણ ગમે તે હોય પરંતુ ઘરમા નાનું મંદિર કરી દેવપૂજા કરવામાં એક રીતે હિંદુપ્રજાને અને તેથી કરીને દેશને નુકશાન થયું છે. મુસલમાનો ઘરમાં કે ગમે ત્યાં નિરાકાર પ્રભુની બંદગી કરી શકે છે. પરંતુ ઘણે મોટે ભાગે એમને મસ્જીદમાં જ જવું પડે છે. ખ્રીસ્તીઓનું પણ એવું જ છે. જૈનોમાં કેટલાક પૈસાવાળા ઘરમાં દેરાસર રાખે છે પણ મોટે ભાગે મોટાં મંદિરોમાં જાય છે. હિંદુઓ બધા નહિ પણ કેટલાક-ફક્ત પર્વને દીવસે દેવદર્શને જાય છે અને હમેશ ઘરમાં જ નિત્યકર્મ તથા પૂજા કરે છે. સંધ્યા અને ધ્યાનાદિ ઘરમાં કરે ત્યાં સુધી વાંધો નહિ. પરંતુ હમેશની પૂજા અને દેવ ઘરમાં રાખ્યાથી ઉપર જણાવેલા સંપ્રદાયો કરતાં હિંદુઓમાં કેટલોક માનસિક તફાવત પડી ગયો છે એમ લાગે છે. સ્થાપત્યની અસર

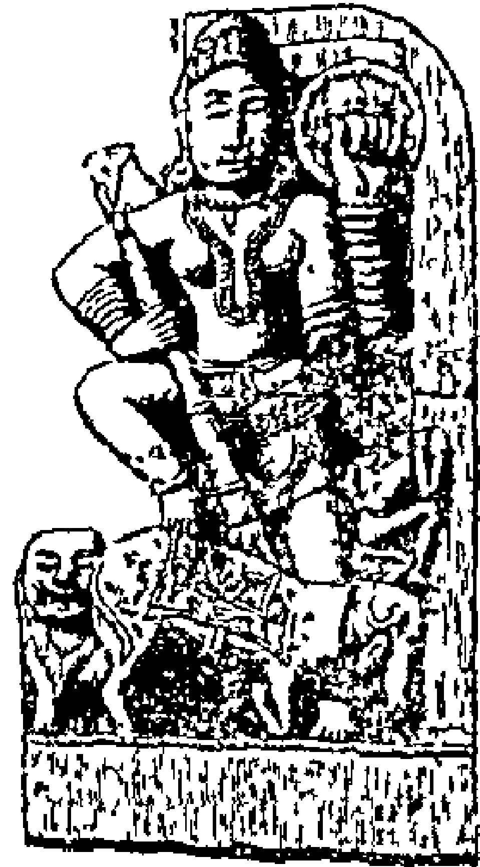
પણ સૃષ્ટિ સૌંદર્યની પેઠે માણસના મન ઉપર થાય છે એ સર્વકોઇ કબુલ કરશે. સુંદર સ્થાપત્યના મંદિરમાં જે ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે તે બેડોળ અને ગંદા મંદિરમાં નથી થતી. વિશાળ મંદિરમાં જે ભવ્યતાથી મન વ્યાપ્ત થાય છે તે નાની ખોલીમાં નથી થતું. સુંદર વિશાળ મંદિર સુંદર સ્થળ ઉપર આવેલું હોય તો એની અસર જૂદી જ થાય છે. પર્વતો ઉપર આવેલા જૈન અને શિવમંદિરોથી જે ભાવના અંતઃકરણમા થાય છે, એવી પોળની હવેલીઓમા આવેલા મોટા મંદિરોમાં પણ નથી થતી. જે સર્વવ્યાપી પ્રભુની પ્રાર્થના કે પૂજા કરવાની છે તેને અનુરૂપ મંદિર, પૂજ્યભાવ તથા પવિત્ર વાતાવરણ વધારવામા સહાય કરે છે. આ લાગણી સુંદર જૈનમંદિરમા, ગામ બહાર એકાતમા આવેલા શિવમંદિરમાં, કે ભવ્ય મસ્જીદમા થાય છે. ઘરમા પાણીઆરા અને રસોડા વચ્ચે જેમ તેમ જગ્યા બચાવી કાઢેલા નાના મદિરમાં આવી લાગણી થતી નથી. ઉંચી કોટીના અધિકારીઓને બાદ કરીએ તો સામાન્ય માણસને આસપાસના વાતાવરણની સહાયની ઘણી જરૂર રહે છે. ઘરનાં મંદિરમા નાકથી એક વેંત ઉપર આવેલી ભીંત સામે, ઘરની જંજાળના કાને પડતા શબ્દોમા, ઇશ્વરનું ધ્યાન કોઇ સામાન્ય કોટીનો માણસ કરે, અને ભવ્ય, સુંદર, પવિત્ર વાતાવરણથી ભરેલા મદિરમા કરે એનો ફેર અનુભવથી જ જણાય. ઘરમાં નાના મદિરોમા મુકવા માટે દેવ પણ રમકડા જેવા બનાવવા પડ્યા અને એ રીતે દૃષ્ટિ ધીમે ધીમે નાની થતી આવી. આપણા પ્રાતની સંસ્કારિતા ઉપર સંકુચિતપણાનો જે આરોપ પરપ્રાતીઓ મુકે છે તેમા નાતોની સાથે આ પણ એક કારણ હોઇ શકે. સ્થાપત્યની મન ઉપર અસર, અને એક જેમ સંકુચિત થતુ ગયું તેમ બીજું પણ સાથે થયુ, એ આપણા દેવમંદિરોથી જણાઈ આવે છે.

અમદાવાદની કલામા જે વિશેષતાઓ છે એમા મૂર્તિ વિધાનનું સ્થાન આજે તો ઉંચું નથી. મોઢેરા વગેરે ઉત્તર ગૂજરાતનાં સ્થળોમા ભાગતા રહી ગયેલી ઘણી મૂર્તિઓ અનુપમ લાવણ્યવાળી જડે છે. એટલે પુરાણા આશાવલમા પણ એવી હશેજ. શાંતિદાસના મંદિરમા મૂર્તિઓ સારી હતી, પણ એનો એકે નમુનો આજે નથી. મુસલમાની રાજ્યમા કલાકારો વનસ્પતિની આકૃતિઓમા રોકાયા એટલે પ્રતિમાવિધાન તરફ ધ્યાન ઓછું થયું હોય એમ જણાય છે. અમદાવાદી કારીગર જેવી સફળતાથી ફુલવેલ કોતરી શકે તેવી રીતે મૂર્તિઓ

મૂર્તિવિધાન

ઘડી શકે કે નહિ તે પ્રશ્ન છે. અમદાવાદમાંથી જે પ્રાચીન મૂર્તિઓ ખોદતાં જડે છે તે છેક સાધારણ છે. ભદ્રમાંથી જડેલી શિવ, વિષ્ણુ, મહિષાસુરમર્દિની, લક્ષ્મીગણેશ વગેરે મૂર્તિઓ ઉત્તમ નથી. દક્ષિણમાં બેલુર, હલાબીડ, અને મહાબળિપુરમાં જે સુંદર મૂર્તિવિધાન જોવામાં આવે છે તેવું અમદાવાદમાં નથી. એનું મોટું કારણ તો મુસલમાની રાજકર્તાઓની વિરૂદ્ધતા જ છે. છેક

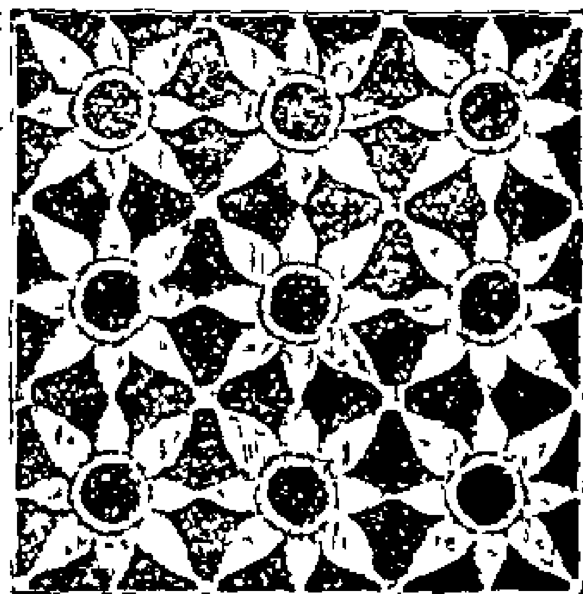
મહિષાસુરમર્દિની મહિષાસુરમર્દિની

ભદ્રમાંથી જડેલી મૂર્તિઓ

ઓગણીસમી સદીમાં હઠીસિંહના મંદિરમાં મૂર્તિવિધાન કાંઈક ઠીક દેખાય છે. અને એ મંદિરની આસપાસ જે નર્તકીઓની મૂર્તિઓ મુકેલી છે તે એકંદર સારી મૂર્તિઓમાં સ્થાન લઈ શકે એવી છે એના અંગના મરોડ પણ ઉત્તમ રીતે કરેલા છે. અમદાવાદમાં ઉત્તમ પ્રતિમાવિધાન નહોવાનું કારણ અમદાવાદી કારીગરોની શક્તિ ફળ ફૂલ વેલની આકૃતિઓમાં ખાસ નૈપુણ્ય કેળવવામાં રોકાઈ એ જ છે.

પ્રકરણ પચીસમું

નગર રચના

આગળ જોયું તેમ સુલતાન અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું; એટલે ભદ્રના કિલ્લાનો પાયો નંખાયો, અને એની બહાર જુમામસ્જીદ બાંધી, અને અમીર ઉમરાવ વગેરેને આસપાસ વસાવ્યા. કોઈપણ શહેર એક દીવસમાં વસે નહિ તેમ અમદાવાદ પણ ધીમે ધીમે વસ્યું અને વધ્યું. એ પછી સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ શહેરનો કોટ બાંધ્યો, ને ધીમે ધીમે શહેર એટલું તો શોભાવાળું બન્યું કે એ સમયે દુનીયાના એક ગણા શહેર તરીકે પરદેશીઓ એની ગણત્રી કરતા. હિંદુસ્તાનમા તો એ સર્વથી સુંદર શહેર હતું.

આવા સુંદર શહેરની રચના કેવી હશે એ હાલ જાણવું સહેલું નથી. શહેરનો કોટ તથા ભદ્રના કિલ્લાનો કેટલોક ભાગ ઉભો છે. હાલના મકાનોથી દેખાવડી પુરાણી ઇમારતો પણ ઉભી છે. શહેરનો વિસ્તાર પહેલાં જેવો હાલ નથી. પરંતુ લોકોની દોડધામમા કદાચ પહેલા કરતા અમદાવાદ હાલ ઉતરે તો નહિ છતા પણ પુરાતન અમદાવાદનો ખ્યાલ હાલના અમદાવાદ ઉપરથી આવે તેમ નથી. હાલનું અમદાવાદ એના કેટલાક જૂના અવશેષો બાદ કરીએ તો બસો વર્ષથી જૂનું નથી. બાદશાહી સમયની મસ્જીદો વગેરે મકાનો પુરાતન અમદાવાદની રચના અને જમીનની સપાટીનો કંઈક ખ્યાલ આપી શકે.

ઇ. બી. હાવેલ[1] લખે છે કે અમદાવાદ હિંદુ શહેરોની રચના પ્રમાણે

[1] E. B. Havell A Hand Book of Indian Art p. 120. "Ahme-

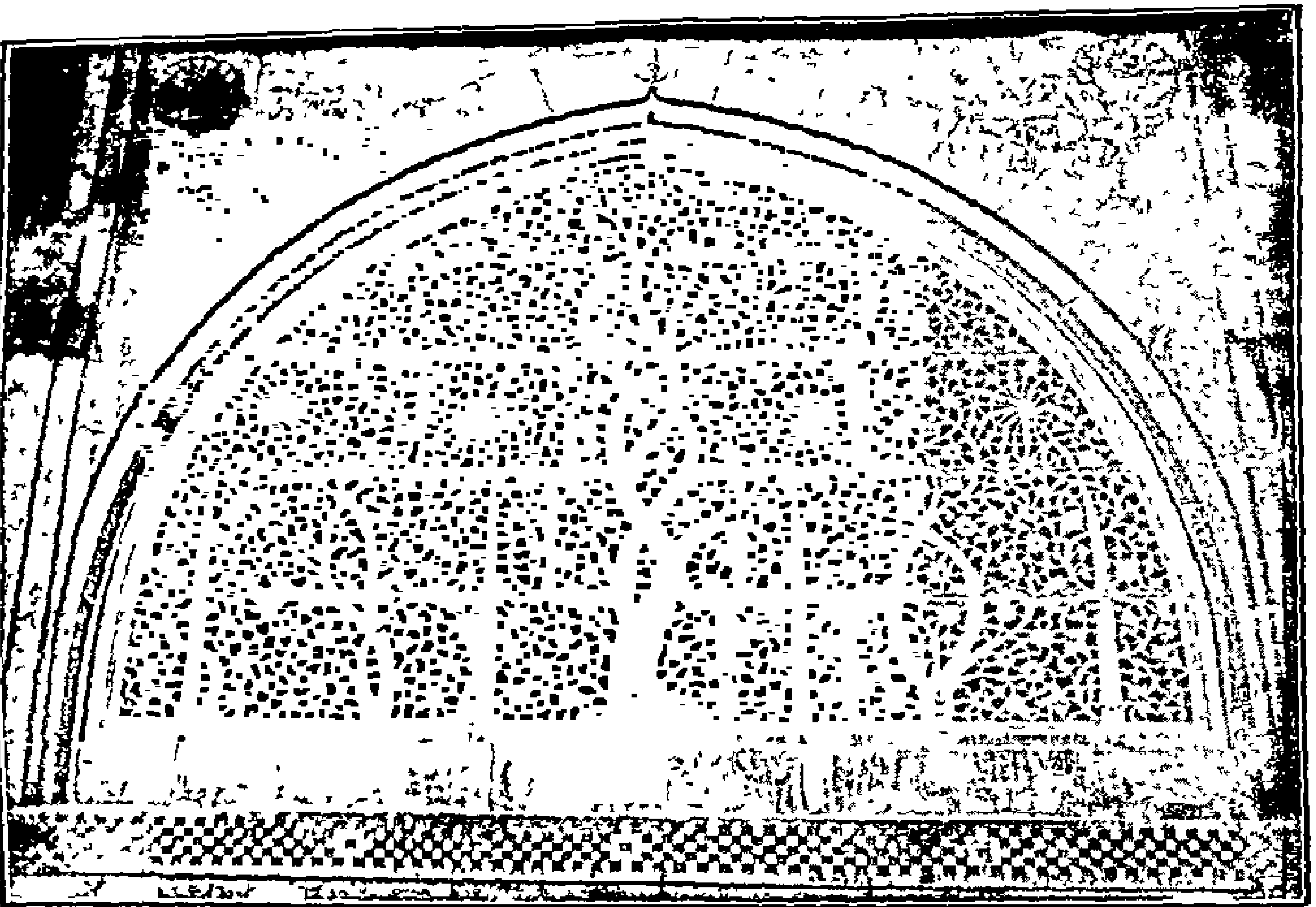
બંધાયું છે. હિંદુ શહેરની રચનામાં વચ્ચે દેવમંદિર હરે છે અને શહેરની બધી બાજુના રસ્તા રસ્તા જૂદા જૂદા આકારોમાં વચ્ચે આવીને મળે છે. હાવેલે નંદ્યાવર્ત, પદ્માક, સ્વસ્તિક વગેરે આકારની રચનાના વર્ણનો કરેલાં છે. પરંતુ અમદાવાદ કેવી જાતનું તે લખ્યું નથી. અમદાવાદના રસ્તા પણ હાલ એટલા સાંકડા અને વાંકાચુંકા થઈ ગયા છે અસલના મહામાર્ગની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ પડે. અમદાવાદના મુખ્ય રસ્તા દશ ગાડા સાથે ચાલે તેટલા પહોળા હતા એમ એક પરદેશી મુસાફર લખે છે. શહેરમા સુંદર મેદાનો (squares) હતા એમ પણ એક કહે છે.[2] હાલ અમદાવાદમા એવું કાંઇ નથી એ સર્વ જાણે છે. રીચીરોડ, ઍલીફિન્સ્ટન રોડ જેવા હાલ કાંઈક પહોળા દેખાતા રસ્તાતો અંગ્રેજી રાજ્યમા નવા કરેલા છે. જૂના મહામાર્ગમા ભદ્રથી ત્રણ દરવાજા સુધી અને ત્યાંથી પાનકોરના નાકા આગળ થઇને જુમા મસ્જીદ સુધીનો રસ્તો અસલના મોટા રસ્તાનો કાંઈક ખ્યાલ આપે છે. આ રસ્તાને પાછળથી રીચીરોડ મેળવી દેવામા આવ્યો છે. એટલે જૂના અમદાવાદની રચનાની કલ્પના કરવા માટે એ નવા રસ્તા અને પાચકુવા તથા પ્રેમ દરવાજો એ બે નવા દરવાજા છે જ નહિ એમ ધારવું પડશે

અમદાવાદ હિંદુ શહેરના રચના પ્રમાણે

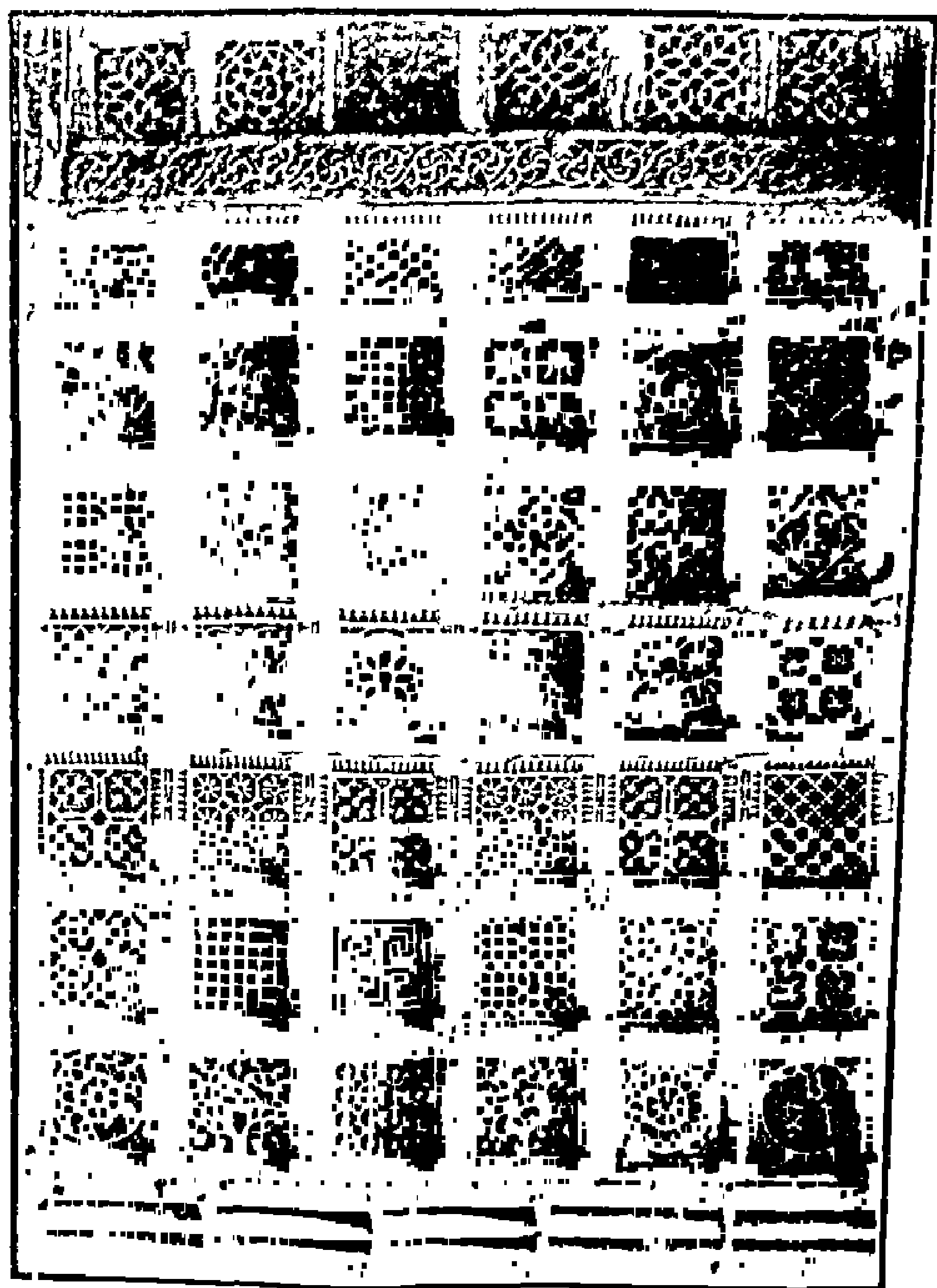
હાવેલે અમદાવાદ હિંદુ નગરના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બંધાયું છે એમ કહી એનો પ્રકાર સમજાવ્યો નથી અમદાવાદના કોટનો આકાર હાલ કોઈ નિયમથી દોરાયલો હોય એમ દેખાતું નથી પરંતુ સાધારણ રીતે જુમા મસ્જીદને મધ્યમા ગણી શકાય.[3] હિંદુ રીવાજ પ્રમાણે શહેરના મધ્યમા મંદિર જોઇએ તેને બદલે મુસલમાન બાદશાહ મસ્જીદ કરે એ સ્વાભાવિક છે. બદશાહનો હજીરો એ

ચાર મોટા માર્ગ

dabad was planned after the ancient Indo-Aryan tradition of a Royal capital." [૨] જુઓ આગળ આવી ગયેલા બારબોસા, થેવેનો, અને ટેવરનિયર વગેરેના વર્ણનો. [૩] અમદાવાદ મ્યુનિસીપાલીટીએ કરાવેલા મોટા નકશામા જુમા મસ્જીદ અને અહમદશાહનો હજીરો બરોબર મ ધ્યમા નથી. પણ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના મ ધ્યમા ટોપોગ્રાફિકલ નકશો ડૉ બર્જેસે આપ્યો છે એમા બાદશાહનો હજીરો શહેરની બરોબર મધ્યમા આવે છે, એ નકશો ખરો જણાય છે.

૩૧ લાલ દરવાજે સીદી સઈદની મસ્જિદની જગપ્રસિદ્ધ જાળી (ડાબી બાજુની)

૩૨ શાહઆલમના રોજાની પથ્થરની જાળી

લગભગ શહેરનું મધ્ય બિંદુ આવી રહે છે. જુમા મસ્જીદની આસપાસ ચારે બાજુ મોટા ખુલ્લા રસ્તા હશે અને એની સામેના ભાગમા માણેકચોક એ એક મોટું મેદાન-(square) હશે એમ માનવાને કારણ છે. એક તવારીખકાર લખે છે કે જુમા મસ્જીદના ત્રણે દરવાજાઓની સામે બજારો હતાં. એટલે હાલની પેઠે જુમા મસ્જીદની આસપાસ મકાનોમાં દુકાનો છે એમ નહિ પણ આસપાસ રસ્તા, ને સામે દુકાનો હતી, અને મોટું ચોગાન ત્રણે બાજુ બજારોવાળું થઈ રહેતું. એ સમયના મુખ્ય દરવાજાઓથી રસ્તા આવીને એ મેદાન અને મસ્જીદની આજુબાજુના રસ્તાઓને મળતા હશે. આ રસ્તાઓમાં હિંદુ નગર રચનાના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ઉત્તર દક્ષિણ અને પૂર્વ પશ્ચિમ ખાસ મહામાર્ગો કરેલા હોય છે. એવા મહામાર્ગો ઇડરીઆ (દિલ્હી) દરવાજાથી અને જમાલપુર દરવાજાથી અગર બંધ દરવાજાથી[૪] સીધા આવીને જુમામસ્જીદ આગળ મળતા હશે. ભદ્રથી આવેલો રાજમાર્ગ હાલ પણ જુમામસ્જીદ આગળ આવે છે, અને એક એવો જ રસ્તો માણેકચોકમાથી સીધો સારંગપુર દરવાજે જતો હશે. માણેકચોકના મેદાનની પૂર્વ તથા પશ્ચિમની હદને બન્ને છેડેથી ત્રણ દરવાજાનો તથા સારંગપુરનો રસ્તો નીકળતો હશે. પણ પૂર્વ હદને દક્ષિણ છેડેથી સારંગપુરનો, અને પશ્ચિમ હદને ઉત્તર છેડેથી ત્રણ દરવાજાનો રસ્તો ફંટાતો હશે એટલો ફેર હોવો જોઇએ એમ હાલ નિરીક્ષણ કરતા જણાય છે. હાલ ત્રણ દરવાજાવાળો રસ્તો જ ફક્ત પહોળો છે. જમાલપુર અગર બંધ દરવાજે અને ઇડરીએ દરવાજે જવાના સીધા રસ્તા હાલ પણ જણાય છે. ફક્ત એ રસ્તા પહોળા નથી. સારંગપુર જવા માટે હાલ સીધો રસ્તો નથી. રાયપુર ચકલામાથી અને ખાડીઆની ચોકી આગળથી સારગપુર જવા માટે બે જ રસ્તા હાલ છે. માણેકચોકમાથી સીધો સારંગપુર જવાનો રસ્તો બંધ થઇ ગયો છે. એ ક્યા હશે તે જાણવાનું સાધન પણ જોઇએ તેવું નથી.

[૪] જમાલપુરની પૂર્વે જે બંધ દરવાજો છે એ ઇંડરીઆની સામેનો ખરો દરવાજો હોવો જોઇએ. એ બંધ રહેવા માટે તરેહવાર વાત ચાલે છે, પરંતુ શહેરનો કોટ થયો ત્યારે શરૂઆતમા એ બંધ હશે એમ માનવાનુ કારણ નથી. એ દરવાજેથી જ ખરો રસ્તો જુમામસ્જીદ આગળ આવતો હોવો જોઇએ. જમાલપુરનો રસ્તો ત્યા મળે તો વાંકો થાય, અને એ ખરી રીતે ભદ્રમાં શાહપુરના રસ્તાની સામે મળે એમ મારૂં માનવું છે.

ત્રણ દરવાજાથી આવતો મહામાર્ગ રાજમાર્ગ હોવાથી વાંકો કે સાંકડો ન બન્યો. જમાલપુરથી અગર બીજા દરવાજેથી અને ખડકીઆ ચકલેથી આવતા રસ્તા સાંકડા અને વાંકા થઇ ગયા છે. મુસલમાન સમય સુધી શહેરની એવી દશા થઇ નહોતી. મુસલમાની રીવાજ પ્રમાણે મુખ્ય રસ્તા ઉપર અગર ચોગાન પાસે મસ્જીદ કરવામાં આવે છે અને એની રચના રસ્તો અને રસ્તાની શોભા બગડે તેવી રીતે કરતી નથી.

ઉત્તર દક્ષિણનો રસ્તો

પાનકોરના નાકાથી દિલ્હી દરવાજે જતો રસ્તો લગભગ સીધો છે. એની જમણા હાથની હારમાં હાલ ત્રણ પત્થરની મસ્જીદોની પછીત પડે છે અને એ સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયની છે એટલે જમણી હાર પુરાણા વખતની જ છે, અને મકાનો સીવાય તેમાં કાંઇ ફેર પડયો નથી એમ માની શકાય પરંતુ ડાબા હાથની હાર હાલ છે તેથી કાંઇક પાછળ હશે, અને સમય જતાં મકાનો આગળ વધીને એ રસ્તો સાંકડો થઈ ગયો હશે. એ રસ્તાનો ડાબો એટલે પશ્ચિમનો ભાગ અઢારમી સદીના અંતમાં ઉજ્જડ હતો એ આગળ જોઇ ગયા છીએ. એટલે જ્યારે ફરી વસ્તી થતી ગઇ ત્યારે રસ્તો સાંકડો થયો એમ માની શકાય.

રસ્તા કેમ બગડયા

મરેઠા સમયમાં પૈસા આપે તેને ગમે ત્યાં ગમે તેમ, ગમે તેવું મકાન બાંધવાની પરવાનગી મળતી હતી. મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે ઘણા મહેલ્લા પડી ગયા છે, મહેલ્લામાં થઇને નવા રસ્તા પડયા છે, અને જુના રસ્તા ઓળખાતા નથી. એમ કહેવાય છે કે મરેઠા સમયમાં અમલદારને નાણાં આપનારને રસ્તા વચ્ચે મકાન બાંધવાની રજા પણ મળતી અને રસ્તો એટલો સાંકડો થતો કે વાંકો થઇને જતો. રસ્તાની જમીન પણ દબાવી શકાતી. એટલે અહમદીનું તે જ સમયમાં લખાયલું લખાણ એ નજરે જોયેલી બીના છે.

આ પ્રમાણે અમદાવાદના મહામાર્ગ સાંકડા અને વાંકા થયા અને કેટલાક પુરાઇ પણ ગયા. સારંગપુર જવાના મહામાર્ગનું પણ એમજ થયું છે. સારંગપુર દરવાજાના રસ્તા ઉપર જે રાણીની મસ્જીદ કહેવાય છે તે એ રસ્તા ઉપર આવેલી મસ્જીદ છે ત્યાંથી એ રસ્તો ખાડીઆમાં સાંકડો થઇને સીધો આવે છે, અને દેસાઈની પોળ આગળથી વાંકો વળી આગળ જાય છે. સારંગપુરથી રાયપુર ચકલે આવતો રસ્તો મહામાર્ગ નથી, પણ એક ચકલાને બીજા ચકલા

સાથે જોડનારો રસ્તો માત્ર છે. એટલે સારંગપુરથી માણેકચોક જતો સીધો રસ્તો દેસાઈની પોળ આગળ હાલ અટકી જાય છે એ દેખીતું છે. સારંગપુર દરવાજાથી દેસાઈની પોળ સુધીનો આ સીધો રસ્તો ઘણો જ સાંકડો છે. પરંતુ એક વખતે એ ઘણો પહોળો હશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ રસ્તે જે જે પોળો છે તેના દરવાજા જરા ઉંડે આવેલા છે. અને બહાર મકાનો થઇને જ રસ્તો સાકડો થયો છે એમ ચોકખું જણાઈ આવે છે. એક વખતે શહેરના બીજા મોકળા ભાગમા જઈ વસવાને બદલે હિંદુ વસ્તીના જથામાં જ ગમે તેમ કરીને, રસ્તા વચ્ચે ઘર કરી રસ્તા સાંકડા કરી નાંખીને પણ હિંદુઓની નવી વસ્તી શહેરમા વસી એમ દેખાઇ આવે છે.

માણેકચોકથી સારંગપુરનો સીધો રસ્તો

આ રસ્તો દેસાઈની પોળ પાસે અટકી ગયો એ જોયું. એ ઘણો પહોળો હશે એ પણ જોયું. દેસાઇની પોળ, હજીરાની પોળ અને લાલાવસાની પોળના પાછળના ભાગ એક બીજાને મળે છે ત્યા હાલ એક મોટો ઘુમટ છે અને એને લીધે જ 'હજીરા'ની પોળ નામ પડ્યું છે. એ હજીરાના ઘુમટ વગેરે આકાર અને કમાનો વચ્ચે કોતરેલી ચીરાગની આકૃતિ સરખાવતા અને જોતા એ પદરમી સદી જેટલો પ્રાચીન જણાય જણાય છે. એના કદના પ્રમાણમા એની પશ્ચિમે મસ્જીદ હશે તે પણ મોટી જ હશે. એ હજીરાની પશ્ચિમે પત્થરના થાભલા વગેરે મસ્જીદની નિશાનીઓ હતી અને ખોદતા નીકળે છે એમ ત્યા હાલ રહેનારઓએ જોયેલું.[5] હજીરાના કદના પ્રમાણમા ઓછામા ઓછી પોણોસોથી સો ફીટ લંબાઈની મસ્જીદ ત્યાં હોવી જોઇએ. એટલે એ આખી યે મસ્જીદ અને હજીરો રીવાજ પ્રમાણે સરિયામ રસ્તા ઉપર જ હશે અને આગળ જોયેલો દેસાઈની પોળ આગળ હાલ અટકેલો રસ્તો અસલ એ મસ્જીદની ઉત્તર હદને અડકીને જતો હશે એમ ખાત્રીપૂર્વક

સારંગપુરના જૂના રસ્તાનું સ્થાન

[૫] હાલ એ જગ્યાએ રહેતા વકીલ બસીલાલ મણીલાલના વડુઆ મહેતા બાપુજી મહાસુખરામે મુસલમાનો પાસેથી હજીરાની આસપાસની એ જમીન લીધેલી, અને તે પછી બીજા ત્યાં વસેલા. એમ કહેવાય છે કે હજીરાની પોળનો કુવો એક વાવનો છેવટનો કુવો છે અને આથી ઉત્તર બાજુ વાવ હતી.

માની શકાય. માણેકચોકથી સારંગપુર દરવાજા સુધી સીધી લીટી દોરીએ તો આ હજીરો અને એની પાસેનો મસ્જીદનો ભાગ, તથા સારંગપુર રાણીની મસ્જીદ રસ્તાની બરોબર આસપાસ એટલે ઉત્તર દક્ષિણ આવી રહે છે. એટલે સારંગપુરની મસ્જીદ અને હજીરાની પોળ તથા દેસાઇની પોળ મળે છે ત્યાં વચ્ચે છુપાઈ રહેલો હજીરો આ પ્રાચીન મહામાર્ગનું સ્થાન નક્કી કરે છે.

આ રીતે જુમા મસ્જીદ આગળના મોટા ચોગાનને આ ચાર મહામાર્ગ ચારે દિશામાંથી આવીને મળે છે. બાકીના દરવાજામાંથી આવતા રસ્તા આ ચાર રસ્તાઓને મળતા હશે એમ માનીએ તો અમદાવાદની રચના હાવેલના વર્ણન ઉપરથી સ્વસ્તિક આકારની હશે એમ મનાય.[૬] પરંતુ દરિયાપુર, કાળુપુર, તથા આસ્તોડીએથી સીધા રસ્તા માણેકચોકમા આવતા હશે એમ હાલના રસ્તા જોતા જણાય છે; અને અસલ એમ જ હોય તો તો અમદાવાદ સ્વસ્તિક આકારે વસ્યું હશે એમ માનતા હરકત આવે. ઉપરના ત્રણ દરવાજાઓ સિવાય તો બાકીના દરવાજાના રસ્તા ઉપરના મહામાર્ગોને મળે છે.

આગળ જોયું તેમ ઇ. બી હાવેલ અમદાવાદને હિંદુ નગર રચનાના રચનાના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે બંધાયલું કહે છે, પણ હિંદુ શિલ્પશાસ્ત્રમાં આપેલા કયા પ્રકાર પ્રમાણે અમદાવાદની રચના થઈ તે હાવેલે જણાવ્યું નથી. હાવેલ હિંદુ નગર રચનાના કેટલાક પ્રકાર સચિત્ર વર્ણવે છે. પરંતુ અમદાવાદનો કયો પ્રકાર હશે તે એ ઉપરથી નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. આગળ જોયું તેમ ચાર મહામાર્ગ અને વચ્ચે દેવાલય તથા બીજા રસ્તા મળીને હિંદુ આકાર હશે એમ તો જણાય છે. એ આકાર સ્વસ્તિકનો હશે એમ ભ્રમ પણ થાય એવું છે. પણ તે બરોબર નથી.

રાજવલ્લભ એ ગૂજરાતના હિંદુસ્થાપત્ય માટે અગત્યનો ગ્રંથ છે. અમદાવાદ હિંદુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે બંધાયું છે એતો સિદ્ધ વાત છે. હાવેલ વર્ણવે છે તેના કરતા જુદા બીજા કેટલાક પ્રકારો પણ એ ગ્રંથમાં આપેલા છે. રાજવલ્લભ પ્રમાણે અમદાવાદ સર્વતોભદ્ર નામના નગરની જાતનું

[૬] સરખાવો E. B. Havell Ancient & Mediaeval Architecture. p. p. 14–17.

કહી શકાય. 'સર્વતોભદ્ર' લંબચોરસ અને કાટખુણાવાળું નગર છે. એટલે અમદાવાદ સંપૂર્ણ રીતે એ જાતનું નગર કહી શકાય એવું નથી. ભદ્રનો કિલ્લો સંપૂર્ણ રીતે 'સર્વતોભદ્ર'ની જાતનો છે. અમદાવાદના કોટના જે કેટલાક ખાંચા અને ખૂણા પડે છે તે જોતાં સર્વતોભદ્રના નિયમને સહેજ વાંધો આવે છે. એજ ગ્રંથમાં કનિષ્ટ નગરને હજાર હાથનું, મધ્યમને ૧૫૦૦ હાથનું અને ઉત્તમ ને બે હજારનું કરવાનું કહ્યું છે.

શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે અમદાવાદની રચના

પરંતુ રાજાને રહેવાના નગરને ૪૦૦૦ થી ૧૬૦૦૦ હાથનું કરવાનું લખ્યું છે. હાથનો અર્થ શિલ્પશાસ્ત્રમાં ગજ કરવો કે હાથ એતો એ શાસ્ત્ર જાણનાર કહી શકે. આ નિયમ કદાચ ભદ્રના કિલ્લામાં જળવાયો હોય. પણ રાજવલ્લભમા બીજા પ્રકાર ગણાવતા લખ્યું છે કે સત્તર રસ્તાવાળું ઉત્તમ નગર તેર રસ્તાવાળું મધ્યમ નગર અને નવ રસ્તાવાળું કનિષ્ટ નગર કહેવાય છે. આ જોતાં અમદાવાદ તેર રસ્તાવાળા મધ્યમ નગરની ગણનામા આવે છે. અસલના બાર દરવાજામાથી નીકળતા બાર રસ્તા અને ભદ્રમાથી મુખ્ય ચોગાનમા શહેરની મધ્યમા આવી મળતો મુખ્ય રાજમાર્ગ તે તેરમો રસ્તો. બીજા નાના માર્ગ ગલીઓમાં ગણાય છે. એટલે દરવાજે લઇ જનારા મોટા માર્ગની જ ગણત્રી થઇ શકે છે. શિલ્પશાસ્ત્રમાં કહેલી નગર રચના પ્રમાણે અમુક માપની પહોળાઇના શહેરની લંબાઇમા પહોળાઇનો અમુક અંશ ઉમેરી લંબાઇ કરવી તે પ્રમાણે અમદાવાદની લંબાઇ છે $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{8}$ કે $\frac{1}{8}$ ઉમેરી લંબાઈ કરાય છે. ભદ્રનો કિલ્લો પણ એ નિયમાનુસાર છે. શહેરના કોટને કાટખૂણા નથી એટલે એ સમકર્ણ નથી. પણ ભદ્રનો કિલ્લો સમકર્ણ છે. નગર, નગરનું દેવ મદિર" અને ચોટવાની રચનાના નિયમો પણ શિલ્પશાસ્ત્રમા આપેલા છે. શહેરના મુખ્ય મદિર કે મસ્જીદની આસપાસ જ ચોવટું અગર ચૌટું કરવાનો રિવાજ પ્રાચીન લાગે છે. અમદાવાદમાં માણેકચોકનું બજાર એ નિયમે પ્રાચીન છે. કયી કયી જાતના માણસને કયા વસાવવા અને કયી કયી દુકાનો કરવા દેવી વગેરેના નિયમો પણ છે; ઝાડ વાવવાના નિયમો પણ છે. અમદાવાદના હાલના સ્વરૂપ ઉપરથી કયા લોકો કયા, પ્રથમ વસ્યા હશે એ કહી શકાય તેમ નથી. શિલ્પશાસ્ત્રમાં વેપારીઓને મધ્યમા વસાવવાનું કહેલું છે. અમદાવાદમાં વેપારીઓને મધ્યમા વસવા દીધા હશે એમ માનવામા વાંધો આવે એવું નથી. પ્રવેશ

દ્વારના નિયમ પ્રમાણે દરવાજાઓને ઉત્સગ નામના પ્રવેશ કહી શકાય ઉત્સગ નામના પ્રવેશમા પહેલા બારણાની સામે જ બીજુ દ્વાર હોય છે એટલે શત્રુ સામે રક્ષણ માટે એ સારૂ નથી સવ્ય અપસવ્ય અને પૃષ્ઠભગ નામના પ્રવેશોમા પહેલા બે અમદાવાદમા છે ભદ્રના કિલ્લાના મુખ્ય દરવાજામા પેસી પછી જમણે હાથે વળીને અંદર પ્રવેશ થાય છે એ અપસવ્ય પ્રવેશ છે ખાનજહાન દરવાજામા (બહારથી) પેસી પછી ડાબે હાથે અંદર પેસાય છે એ સવ્ય પ્રવેશ છે એ બે જ જાતો અમદાવાદમા જુદી પડે છે. નાખીની સની જે (રાજવલ્લભ બીજો તથા ચોથો અધ્યાય) આ જોતા અમદાવાદ હિંદુ રચના પ્રમાણે છે તે જણાશે

બીજી રીતે જોતા અમદાવાદ પાટણ શહેરની જ સહેજ જુદી નકલ હશે એમ વધારે સભવ છે હાલનું પાટણ શહેર અણહિલવાડ પાટણનો ત્રીજો

અમદાવાદ પાટણની નકલ

અવતાર છે એટલે અસલ પાટણની રચના કેવી હશે એ પણ ધારવુ એટલુ જ અગર વધારે મુશ્કેલ છે બાદશાહ અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યુ ત્યારે પાટણની ગણત્રી હિંદના સારામા સારા શહેરમા થતી હતી, અને ગૂજરાતી બાંધકામ કરનારાઓને એ એક જ શહેર નમુના રૂપ હતુ ભદ્રના કિલ્લાના વર્ણનમા મીરાતે અહમદીના સ્પષ્ટ લખેલુ છે કે એ પાટણના કિલ્લાના ધાટનો બાધવામા આવ્યો હતો, અને એને ભદ્ર કહેતા એટલે અમદાવાદના કિલ્લાનુ નામ પણ ભદ્ર પડ્યુ એ જ ઉપરથી અહમદનગર (ઇડર પાસે) અને ચાપાનેરના કિલ્લાના નામ પણ ભદ્ર પડ્યા[૭] આ ઉપરથી એમ ખાત્રીપૂર્વક માની શકાય કે અમદાવાદની બાંધણીમા પાટણની નગર રચના ઉપર ખાસ આધાર રાખવામા આવ્યો હોય પાટણ હિંદુ-ગૂજરાતી સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બાંધેલુ શહેર હતું એટલે અમદાવાદ પણ એ જ રીતે બંધાયુ હોય એમા નવાઇ નથી શહેરનો સાધારણ આકાર, રસ્તા વગેરે, ઉપરાત પોળો અને મહોલ્લાઓની બાબતમા પણ અમદાવાદ પાટણનુ જ અનુકરણ કર્યું છે પોળોથી ફાયદો છે કે નુકશાન એ વાત બાજુએ રાખીએ તો પોળોની રચનાથી અમદાવાદ હિંદુસ્તાનના શહેરોમા ખાસ જુદુ પડે છે

[૭] મીરાતે અહમદી ગૂ ભા ભા ૨ પૃ ૬

હિંદુ શહેરોની બાંધણીના સિદ્ધાન્તના બીજા ચિન્હો પણ શહેરમા હશે પરતુ વાર વાર સરકાર બદલાઈ, એટલે શહેર પણ એટલુ બદલાઇ ગયું છે કે એવા ચિન્હો જડતા નથી મરેઠા રાજ્ય પછી પણ લોકોની પોતપોતાના જથામા વસવાની ટેવને લીધે શહેરના કેટલાક ભાગ ગીચ થઇ ગયા અને કેટલાક આછા રહ્યા એવા ગીચ ભાગોમાથી નવી સુધારણા માટે નવા રસ્તા કરવા પણ મુશ્કેલ પડે છે બોમ્બે બરોડા રેલ્વે અમદાવાદ સુધી આવી ત્યારે પૂર્વમા કાળુપુર અને સારગપુર એ જ દરવાજા હોવાથી લોકની અવરજવાર માટે એ દિશામા વધારે દ્વાર કરવાની આવશ્યકતા જણાઇ એથી કાળુપુર–સારગપુરની વચ્ચેનો મોટો ગાળો તોડીને પાચકુવા દરવાજો બનાવવામા આવ્યો અને પૂર્વોત્તર દિશામા પ્રેમ દરવાજો બનાવ્યો આ બન્ને દરવાજાથી સીધા રસ્તા કરીને અસલના રસ્તાને મેળવવામા આવ્યા એ રીતે પાચકુવાથી ખાડીઆ-કાળુપુર-રાયપુર વિભાગને સગવડ પડે એવી રીતે રીચીરોડ બનાવવામા આવ્યો, અને એને ત્રણ દરવાજાના સરિયામ રસ્તા સાથે મેળવી દીધો આજ સુધી એ અમદાવાદનો ભારે અવરજવરવાળો રસ્તો છે અને માણેકચોક ઉપરાત ધધાદારીઓની જમાવટ મોટે ભાગે એ રસ્તા ઉપર તથા સ્ટેશનની આસપાસ છે હાલ શહેરની ધમાલ જોતા રીચીરોડ પણ નાનો જણાય છે પુરાતન અમદાવાદના ચોગાનો તો ઉડી ગયા પણ દસ ગાડા સાથે ચાલે તેના રસ્તા પણ રહ્યા નથી અમદાવાદની હાલની વસ્તી અને ધધાની ધમાલ જોતા રસ્તા છેક ખરાબ છે અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા જે પોળો વસી તે કોઇપણ જાતના નિયમ વગર થવાથી શહેરના રસ્તા અને રચનામા ઘણો બગાડો થયો છે, અને એને લીધે શહેરના કેટલાક ભાગ એક બીજાને અડકીને હોવા છતા એમા આવ જા કરવા માટે મોટા ચક્રાવા ખાઇને જવુ પડે છે. સારે નશીબે પોળોમા પાછળ નાની બારીઓ હોય તો તેનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

નવા રસ્તા

અમદાવાદ શહેરની રચના સુધારવા માટે ગીચ વસ્તીના ભાગ ખુલ્લા કરી પુરાતન અમદાવાદના વિભાગને અનુસરીને, અને એમ ન બને તો હાલના આરોગ્યના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને શહેરમા ફેરફાર કરવામા ન આવે ત્યા સુધી શહેરની રચના કદી આકર્ષક થાય નહિ પુરાતન રચના શાસ્ત્ર, શોભા, અને આરોગ્ય એ ત્રણે દષ્ટિએ થઈ હતી એ રચના શોધી કાઢવાનો મોટો આધાર

હાલ અવશેષ રહેલી મસ્જીદો છે અને એ આધારે દરેક દરવાજા સાથે જોડાતા સીધા રસ્તા થઈ શકે

અમદાવાદની રચનામા પોળો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે પોળો પાટણનું અનુકરણ છે એની ઝીણી વીગતમા પડવાનું આ સ્થળ નથી પરંતુ પોળો પાગ કરીને શહેર વસ્યુ ત્યારથી જ થયેલી છે મોગલાઈ પહેલાના અમદાવાદના ઇતિહાસની મુસલમાન તવારીખો મા પોળોના ઉલ્લેખ ખાસ મળતા નથી પણ મીરાતે અહમદીમા ઘણા ઉલ્લેખો છે, અને મોગલાઈ પહેલાના દસ્તાવેજો જોતા પણ પોળો હોવાનું સાબીત થાય છે પોળો અમદાવાદની શરૂઆત થી જ હતી એમ માની લઇએ તો પણ હાલના સ્વરૂપે હતી એમ તો મનાયજ નહિ હાલની પોળો કેટલીક મરેઠા સમયમા અને કેટલીક ઇંગ્રેજી રાજ્યની શરૂઆતમા વસેલી છે, અને એ વસતી વખતે કોઈ જાતની નિયમિત રચના કે સિદ્ધાન્ત જળવાયો નથી

અમદાવાદની પોળો

પાછલા વર્ષોની અવ્યવસ્થામા જેમ જેમ પોળો વધતી ગઇ તેમ તેમ એની અગત્ય પણ વધતી ગઈ એ આગલો ઇતિહાસ જોવાથી સમજાશે નાતો વધી ત્યારે નાતોની જે અગત્ય હતી તે પાછળથી ઘટી ગઈ તેમ પોળો વધી ત્યારે પોળોની જે અગત્ય હતી તે હાલ વટી ગઇ છે અમદાવાદના સામાજીક જીવનમા પોળોનું સ્થાન એક રીતે છે પરંતુ જે મર્યાદા જાળવવા માટે પોળો વધી અને જેવી રીતે એની બાંધણી થઈ તે બધુ હાલના સંજોગોમા પહેલા જેવી ઉપયોગિતા કે અગત્ય નથી બતાવતું હાલ તો પોળોએ અમદાવાદની નગર રચના,—અર્વાચીન શહેર સુધારણાના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને જોઇએ તો,—બગાડી છે જે ઐતિહાસિક સંજોગોમા પોળો બંધાઇ તે જ ઐતિહાસિક સંજોગોને લીધે પોળો વાંકીચુકી ગલીઓવાળી, ગીચ, અને સાંકડી બની એક જાતિના સામાજિક બંધારણવાળા બનતા સુધી એક જ જથામા એટલે એક જ પોળમા રહેતા તેથી વસ્તી વધતા પોળો ઘણી ગીચ બની ગઇ રાજ્યની અસ્થિરતા અને અવ્યવસ્થાને લીધે પોળોમાં છેક ખુણે જ સારા ઘર બાંધવાની લોક હિંમત કરતા, અને રસ્તા ઉપર ફક્ત પોળના બારણા અને અંદરના ઘરોની ભીંડી પછીતો કે કરા આવતા

પોળો અને અમદાવાદની રચના

હતા. અઢારમી, અને ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમા આવનારા મુસાફરો રસ્તા ઉપર બોડી ભીંતો જ જોવામા આવતી એમ લખે છે. એવી ભીંતોમા કોઇ કોઇ જગ્યાએ નાના જાળીઆં કે બાકા મુકવામાં આવતા. સારી બારીઓ મુકવાની હિંમત ચાલતી નહિ ચિત્રો કોઇ કોઈ જગ્યાએ ચીતરાવતા. એટલે કોઇ પરદેશીને શહેરના ઘરોના બારણા કયા હશે અને ઘર કેવા હશે એ જાણવું મુશ્કેલ પડતું, અને શહેરની રચના માટે વિચિત્ર ખ્યાલ બાંધીને જતા.

પોળોને લીધે અમદાવાદની રચના અને સુધારણાને માટે ભવિષ્યમા પણ જે પ્રયત્નો થાય તેમા કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો ઉકેલવાના આવી પડશે. પોળોના સામાજિક બંધનો હવે કાંઇક શિથિલ થતા જાય છે. એટલે નગર રચના અને સૌદર્યની દષ્ટિએ તથા આરોગ્યની દષ્ટિએ પોળોમા ફેરફાર કરવાનુ કામ ભવિષ્યમા બહુ મુશ્કેલ તો નહિ થઇ પડે. પરંતુ અર્વાચીન સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે નગર રચના સુધારવાનું કામ પોળોને લીધે ઘણું મોઘું અને અનેક હરકતો ભરેલુ તો થઇ પડશે એ પ્રશ્ન મરેઠી સમયના અંતમા હિંદુ વસ્તીથી ખીચો-ખીચ ભરાયલા શહેરના કોટની અંદરના પૂર્વ ભાગને વધારે આકારો છે. એટલે અમદાવાદની નગર સુધારણા શહેરના કોટની અંદરના પુરાણા ભાગમા નહિ પણ શહેર બહાર થવી જ ખાસ શક્ય છે લાલ દરવાજાથી કાળુપુરના મોટા નવા રીલીફ રોડના સવાલ વખતે થયેલી વિરુદ્ધ ચળવળથી આ બાબતનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે શહેરના પૂર્વના ગીચ ભાગને આછો કરવા આ રસ્તાની ખાસ અગત્ય છે એ કારણથી રસ્તાની સામેનો વિરોધ અર્થ વગરનો છે. અમદાવાદની રચના સુધરેલી જોવાની ઇચ્છા રાખનારે હરકતો ખમવી પડે તો પણ ખમવી જોઇએ

પોળોને લીધે થયેલી મુશ્કેલી

શહેર બહાર જે નગર રચના થાય છે તેમા તો સારી નગર રચનાના સિદ્ધા-ન્તને અનુસરીને જ ચલાશે એમ આશા રાખી શકાય. સહકારી મડળીઓ જે નાના પરા વસાવે છે તેની રચના હાલના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે થાય છે હાલની મીરામ્સની નગર રચના જાણીતી છે એટલે એમા ઉતરવાની અહીં જરૂર નથી

એમ કહેવાય છે કે પ્રાચીન શિલ્પશાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે કામ કરવાનું હિંદુસ્તાનના હાલના કડીઆ સુતાર તથા સલાટો ભૂલી ગયા છે. અન્ય પ્રાંતોમા આમ છે ખરૂ. પરંતુ ગૂજરાતમા એનો સર્વાંશે લોપ થયો નથી. આ-

પણ કડીઆ સુતાર તથા સલાટો આજે પણ અસલની પેઠે પ્રાચીન સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને ઉત્તમ કામ કરી શકે છે. ગઈ સદીમાં પ્રેમચંદ સલાટનું નામ જાણીતું હતું. પ્રેમચંદ સલાટે હઠીસિંહનું મંદિર બાંધીને આપણા સલાટો પ્રાચીન સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ઉત્તમ કામ કરી શકે છે એ સિદ્ધ કર્યું છે. હાલ આપણા શિલ્પીઓને

હાલના શિલ્પીઓ

જૈન કોમ સારામાં સારું ઉત્તેજન આપે છે. આપણાં ઘરને અગ્નિથી રક્ષિત બનાવવા માટે એમાં હવે લાકડું ઓછું વાપરે છે. એટલે સુતારનું કામ દીવસે દીવસે ઓછુ થતું જાય છે. લોખંડના પાટડા તથા કોંક્રીટનાં મકાનો થવાથી કડીઆ સુતરની પ્રાચીન બાંધકામની રીતોનો પણ લોપ થતો જાય છે. લોખંડનું મકાન આપણે ત્યા હજી એક સો વર્ષનું થયું નથી. લાકડાનાં બસો વર્ષ જૂના છે. એટલે અગ્નિનો ભય બાજુએ રાખીએ તો કયું વધારે ટકે એ તો ભવિષ્ય જ કહી શકે. પરંતુ જમાના પ્રમાણે આપણા કડીઆ, સુતાર તથા સલાટ હાલની કેળવણી લઈ પ્રાચીન શિલ્પશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી જુનું અને નવું સ્થાપત્ય સરખાવી એમના પૂર્વજોની પેઠે અદ્‌ભુત મેળવણીથી નવું સ્થાપત્ય યોજે એમ દરેક દેશપ્રેમી ઇચ્છે.[૮]

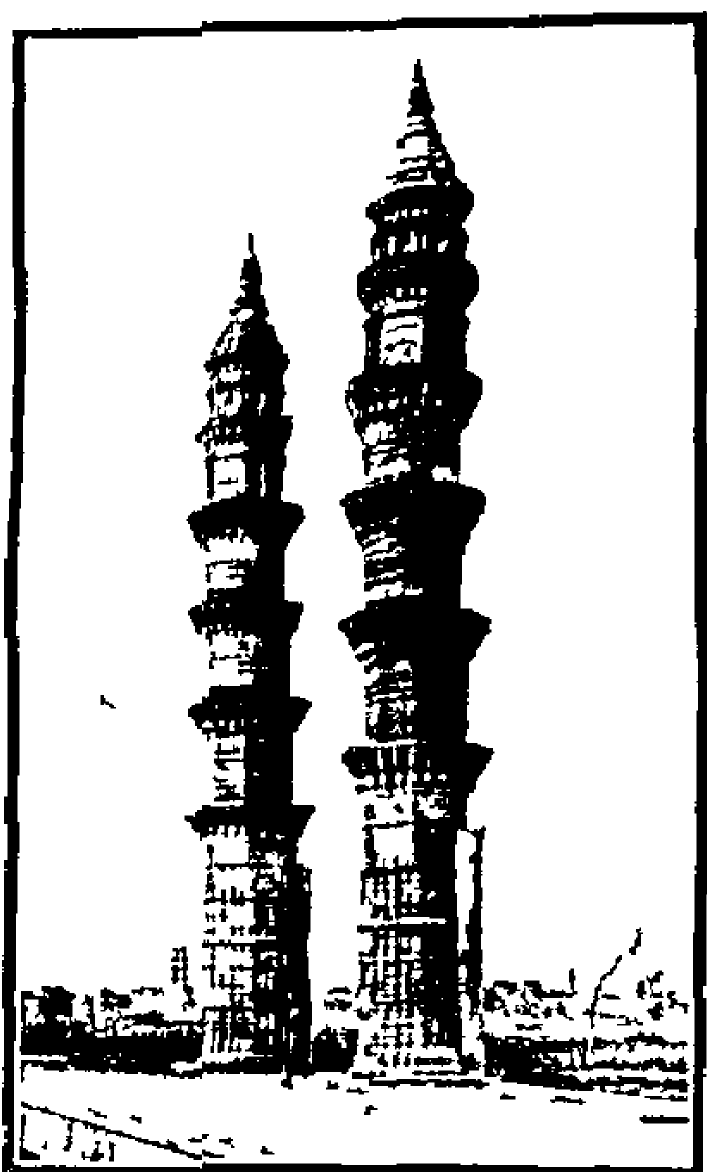
[૮] કડીઓ શબ્દ જૂની ગુજરાતીના કડઇઓ શબ્દ ઉપરથી નીકળ્યો છે. સુતાર શબ્દ સંસ્કૃત સૂત્રધાર ઉપરથી નીકળ્યો છે. એક કોષમાં આપ્યુ છે તેમ સૂત્રકાર ઉપરથી નહિ એમ લાગે છે. સલાટ શબ્દ પણ કોષ પ્રમાણે શિલાકાટના એ હિંદી ઉપરથી નહિ પણ શિલાપાટ અગર શિલાવટ એ જૂના ગુજરાતી શબ્દ ઉપરથી શિલાટ થઈ સલાટ થયો છે એમ લાગે છે. આ બાબત કોઈ ભાષાશાસ્ત્રી કાંઇ પ્રકાશ પાડશે.

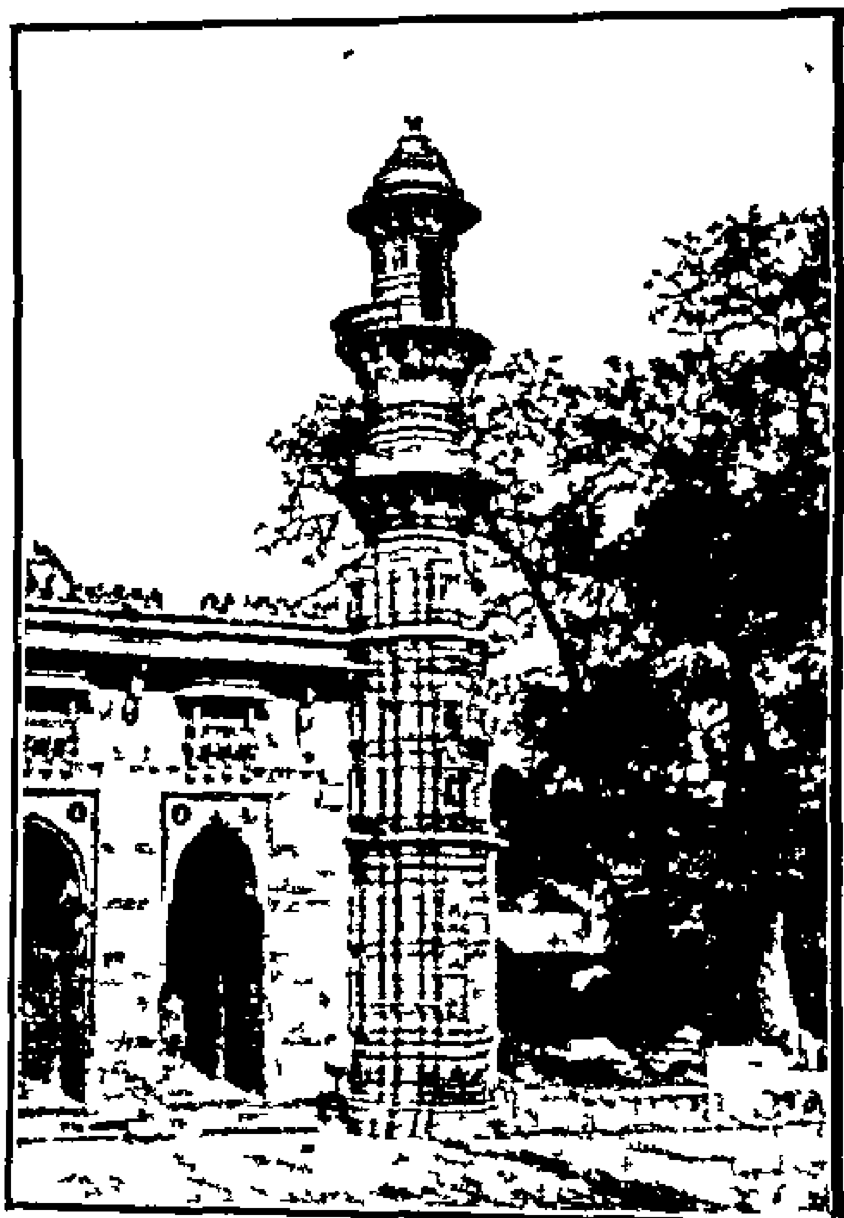
(અ) મુહાફિઝખાંની મસ્જિદનો મીનાર
(ઉપરનો ભાગ)

(આ) શાહપુર મસ્જિદનો મીનાર
(હિંદુ મંદિર જેવા ખૂણા બતાવે છે)

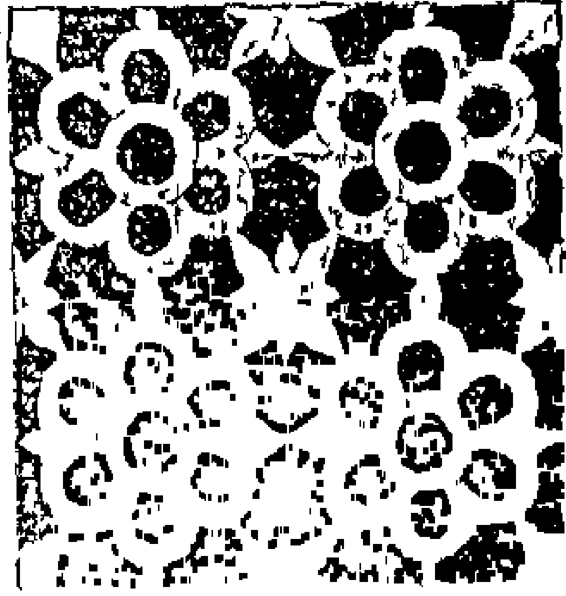
(અ) સ્ટેશનના મીનારા

(આ) મુહાફિઝખાંની મસ્જિદ (ઉત્તરનો ભાગ)

પ્રકરણ છવીસમું

પુરાતન અમદાવાદ

આગળ જોઈ ગયા કે અમદશાહે પ્રથમ ફક્ત ભદ્રનો કિલ્લો બાંધ્યો અને એની આસપાસ શહેર વસાવ્યું. રોમની પેઠે અમદાવાદ પણ એક દીવસમા વસ્યું નથી. પાટણ અને ચંદ્રાવતીની વસ્તીઓને અહમદશાહ અમદાવાદ ઉપાડી લાવ્યા એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ માનવા જેવું નથી. ભદ્રના કિલ્લાની આસપાસ ધીમે ધીમે શહેર વધતું ગયું. કિલ્લાની પૂર્વે જુમા મસ્જીદ બંધાઈ અને એને શહેરનું મધ્યબિંદુ બનાવીને શહેર વસાવવાનો નિયમ રખાયો. અહમદશાહે પોતે પોતાને માટે રોજો, પોતાના ભવિષ્યમા ઘણું વધનાર શહેરનું બરોબર મધ્યબિંદુ ધારીને બનાવ્યો. કિલ્લાની દક્ષિણે પુરાણું આશાવલ ધીમે ધીમે નવા શહેર સાથે એક થતું આવતું હતું. શહેરના મોટા અમીરો અને મહાપુરુષો જે મહમૂદ બેગડાની પહેલા થઈ ગયા, તેમાના કેટલાકનું રહેઠાણ આશાવલમા હતું. કિલ્લાની બહારના શહેરનો કોટ બનાવવાની રચના કદાચ અહમદશાહ અને એના પછીના બાદશાહોના મનમા હશે, પરંતુ મહમૂદ બેગડાએ એ કામ કર્યું એટલે શહેર વસ્યા પછી વસ્તીને અનુકૂળ પડે એવી રીતે જુમામસ્જીદને મધ્યમા રાખી મહમૂદ બેગડાએ કોટ બાંધ્યો. દરિયાપુર, કાળુપુર, સારંગપુર, તાજપુર, જમાલપુર, અજદરપુર વગેરે પરામાથી કેટલાક પરા આ કારણથી શહેર બહાર અને શહેરની અંદર હતા. શહેર આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે વસ્યું છે એનું વર્ણન મીરાતે અહમદીમા કરેલું છે, અને અહમદશાહે કિલ્લો તથા કોટ એકદમ ત્રણ વર્ષમા બધાવી પછી શહેર વસાવ્યું એ અહમદીની

પોતાની વાત પોતાની જ વિરૂદ્ધ પડે એવી છે તે પણ આગળ વિસ્તારથી જોયું છે.

પુરાતન અમદાવાદ કેવું હશે એ કોઇ રીતે જાણવાનું હાલ સાધન નથી. શહેરની રચનાનું અનુમાન કરવાનો કાઇક પ્રયત્ન આગળ કર્યો છે. પરંતુ શહેરના કયા ભાગ પ્રાચીન છે તે હાલ બરાબર જાણી શકાતું નથી. મીરાતે અહમદીમા આપેલા શહેરના ભાગ મોગલ સમયના છે. એમા કેટલાક ભાગ બાદશાહી અમદાવાદના તો અવશ્ય હશે જ. અહમદીનો કર્તા લખે છે કે કેટલાક ભાગ ઓળખાતા નથી અને કેટલાક બદલાઈ ગયા છે. કેટલાક પરા યાદ ન આવવાથી લખ્યા નથી. એટલે અહમદીનું વર્ણન પણ સંપૂર્ણ નથી. ઉપર જોયા એ કાળુપુર દરિયાપુર આદિ તો બાદશાહી સમયના જ છે. પરંતુ અહમદીમા જણાવેલા બીજા અનેક મહોલ્લા, રસ્તા, બજારોના નામ પણ હાલ ખબર નથી અને છે તે ઓળખાતા નથી. બાદશાહી સમયમા પોળો હશે તો ખરી પણ કયી અને કેટલી હશે તે જાણી શકાતું નથી. માણેકચોકમા મહુરત પોળ શહેરના મહુરત સમયની છે એમ કેટલાક કહે છે તે માટે કાઇ આધાર નથી. માણેકચોક એક મોટુ ચોગાન હતુ અને ત્યા શહેરના બધા રસ્તા આવીને મળતા. એટલે પહેલી મુહૂર્તની પોળ ત્યા હોય એમ સંભવતું નથી. અમદાવાદ પાટણની રચનાને અનુસરીને વસ્યું છે અને મોગલાઇ આવી ત્યા સુધી વહીવટ વગેરેમા પ્રાચીન હિંદુ રીવાજો કેટલેક અંશે ચાલુ હતા તે ઉપરથી જણાય છે કે પાટણની પેઠે, શહેર પોળ અને પાડામા વહેંચાયલુ હશે.

બાદશાહી અમદાવાદ

હાલ પ્રેમ અને કાળુપુર દરવાજાની વચ્ચે ભંડેરીપુર છે તે ઘણું પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે શહેર વસાવવામા ભાગ લેનાર શેખ અહમદ ખટ્ટુના સમયમા થઇ ગયેલા એક સંત સૈયદ મહમૂદ એરજી ઉર્ફે શેખપીર ત્યા રહેતા અને ત્યા એમની કબર છે એમ મીરાતે અહમદીમા લખેલુ છે આ ઉલ્લેખ અહમદીનો એટલે અઢારમી સદીનો છે. એટલે ભંડેરીપુર નામ માટે શંકા કરી શકાય પરંતુ શેખપીરની કબર પ્રાચીન જ છે, અને એ ભંડેરીપુરમા રહેતા એમ અહમદીના કર્તાએ કોઇ પ્રાચીન ગ્રંથના આધારે લખ્યું હોય તો ભંડેરીપુર શહેરની અંદરના ભાગોમા સર્વથી પ્રાચીન ગણી શકાય.[1]

[1] મીરાતે અહમદી ભા. ૨. પૃ. ૩૮-૩૯.

શહેરની અંદરના બીજા ભાગોમા ઢીંકવા, હાજાપટેલની પોળ અને નીશાપોળના ઉલ્લેખો બાદશાહી સમયના મળી આવે છે વિ સ ૧૫૯૯ ના એક દસ્તાવેજમા ઢીંકવે હાજાપટેલની પોળનો ઉલ્લેખ છે[2] નીશાપોળનો ઉલ્લેખ વિ સ ૧૫૯૬ નો તપાગચ્છ બૃહત્ પટ્ટાવલીમા છે[3] ખાડીઆ પણ મોગલાઈ પહેલાનું હોય એમ જણાય છે આટલા નામ બાદશાહી સમયમા આજે પણ જણાય છે ઘણા નામ નાશ પામ્યા છે, અને મોગલાઇના નવા પડી હાલ તે પણ બદલાઈ ગયા છે

[૨] ઢીંકવા મહોલ્લો આજે પણ જાણીતો છે પણ ધીમે ધીમે એ નામ વપરાશ માંથી ઓછુ થાય છે ઢીંકવા ચોકીને લીધે હાલ નામ સચવાઈ રહેલુ છે ઇ સ ૧૮૨૪ની સર્વે વખતે શહેરના લત્તાઓના જે નામ આપેલા છે તેમા ઝવેરીવાડ ખાડીઆ અને ખરેરીપુર તથા કાળુપુર લત્તાની વચ્ચે ઢીંકવાનુ સ્થાન છે સ ૧૫૯૮ ઇ સ ૧૫૪૨નો સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયનો એક દસ્તાવેજ છે (જુઓ હિ ની પારેખનો 'મધ્યકાલીન ગૂજરાત' વિશેનો લેખ બુદ્ધિ પ્રકાશ પુ ૭૩ અ ૩-૪ પૃ ૧૦૮) एवं पचकुल प्रपत्तितौ। टींकूए पटिल-हाजा-ना मध्य पोलि तत्र मोदी जसासुत मोदी सारण तत्पुत्र नाराईणदास । આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ એ દસ્તાવેજમા છે આમા હાજાપટેલની પોળનુ સ્પષ્ટ નામ આવે છે પરંતુ તપાગચ્છ બૃહત્ પટ્ટાવલી (પૃ ૫૧) મા 'હાજા પાટકિ' એવુ નામ લખેલુ છે અને એ વિ સ ૧૬૭૧ જહાંગીરના સમયનો ઉલ્લેખ છે —एहवई स १६७१ वर्षे अहिम्मदावादा नगरइ हाजापाटकि चतुरविधि सघसाक्षि । હાજા પટેલની પોળ પહેલા મહોલ્લો હોય એમ જણાય છે મૂળ નામ હાજાપાટક હશે એમ લાગે છે આ ઉપરથી આ પોળ પ્રાચીન લાગે છે આ પોળ ઢીંકવા પાસે હાલ પણ છે અને એમા બીજી કેટલીક નાની પોળો છે

[૩] તપાગચ્છ બૃહત્ પટ્ટાવલી પૃ ૫૩ पाचदिवस अणसणइ अहिम्मदावाद नगरइ निशापाटकि वि स १५९६ वर्षे श्रीआणदविमलसूरी स्वर्ग हुओ। એક ખાસ ધ્યાનમા લેવા જેવુ છે કે તપાગચ્છની પટ્ટાવલીમા ને ણી વગેરે અને સવતના કેટલીક વખત ઠેકાણા નથી. એટલે પાટક પાડો એવા શબ્દો તથા એકજ શબ્દ જુદી જુદી રીતે લખેલા માલુમ પડે છે આ નિશા પાટક અથવા નીશા પાડો હાલ ઝવેરીવાડની નીશાપોળ હોય એમ મને લાગે છે આશાવલમા પણ એક નીશાપુર હતુ તે આ જ હશે કે કેમ તે ચોક્કસ કહી શકાતુ નથી આ ઉલ્લેખ ઉપરથી એ અમદાવાદની અંદર હોય એમ સમજાય છે

અમદાવાદની ઘણીખરી પોળો મરેઠા સમયમા વસેલી છે મરેઠા સમયના પાછલા ભાગમા હિંદુ લત્તાઓમા હિંદુ વસ્તી વધવા ઉપરાંત મુસલમાન લત્તાઓ ખાલી પડતા ગયા મુસલમાનોની ઘણી જમીનો મરેઠા અને બ્રીટીશ સમયમા વેચાઈ ગઈ તે હિંદુઓએ ગળી લીધી હિંદુ નામોની જે પોળો આજે દેખાય છે તે ઘણીખરી આ પ્રમાણે ઈ સ ૧૭૬૦ થી ૧૮૧૮ સુધીમા વસેલી છે મોગલાઈના છેવટના ભાગના કેટલાક દસ્તાવેજોમા જણાવેલા મહોલ્લાઓનો આજે પત્તો લાગતો નથી બાદશાહી સમયનું અજદરપુર જે શહેર બહાર તેમ જ અંદર હતું તેનું નામ આજે કોઈના જાણવામા નથી આમ બાદશાહી અને મોગલ સમયના અમદાવાદની ઝાંખી છાયા નક્કી કરતા પણ આપણને આજે મુશ્કેલી પડે છે મીરાતે અહમદીમા મોગલ સમયના ચકલાના નામ આપેલા છે તે આજે વપરાય છે, પરંતુ એમા રસ્તા અને મહોલ્લાના જે નામ છે તેમાના ઘણાનો આજે પત્તો લાગતો નથી

મોગલાઈ સમયનુ અમદાવાદ

મોગલ સમયના ચકલા અહમદીમા આ પ્રમાણે આપેલા છે ખાસ-બજાર, પાનકોટ (પાનકોર નાકા), માણેકચોક, હીંકવા ચકલો, ત્રણ લીંબડી, ઊંડેરીપુર, ખાડીઆ ઉર્ફે અદાવરપુર ઉર્ફે અકબરપુર, ગયપુર, આસ્તોડીઆ, રાયખડ, ખાનપુર, શાહપુર, ઇડરીઆ ચકલો, સદરજહા, ઝવેરીવાડનો ચકલો આ બધા ચકલામા ચબુતરા હતા અને ત્યા રાત્રે કોટવાલના ચોકીદાર રહેતા આમા સદરજહા સીવાય દરેકના નામ આજે જાણીતા છે, અને એ જ જગ્યાએ આજે પણ પોલીસ ચોકી છે સદરજહાનો ચકલો કદાચ ખમાસાનો અગર જમાલપુર બાજુ કોઈ ચકલો હશે [૪]

ચકલા

[૪] મીરાતે અહમદી ભા ૨ પૃ ૮ અકબરપુરને બદલે કબીરપુર લખ્યુ છે પણ ખરૂ નામ અકબરપુર જણાય છે ખાડીઆનુ અકબરપુર નામ ખરૂ લાગે છે મીરાતે અહમદી કરતા પણ જુનો હી સ ૧૧૨૫નો અને એની આસપાસના ફારસી દસ્તાવેજોમા સારંગપુર તળીઆની પોળનો ઉલ્લેખ છે એ મોહોલ્લામા સારંગપુર, ચકલા અકબરપુર એમ સ્પષ્ટ લખેલુ છે અંગ્રેજી આવૃત્તિમા દરિયાપુર ચકલો વધારામા લખ્યો છે

આ ચકલા તે શહેરના મહોલ્લા હતા અને ચોકી પાસે ઘણુંખરૂ ચાર રસ્તા મળતા. ઇ. સ. ૧૮૨૪ મા આ મહોલ્લા પ્રમાણે શહેર વહેંચાયલું હતું એ આગળ જોઇશું. આ સીવાય બીજા કેટલાક રસ્તાઓનાં નામ મીરાતે અહમદીમાં ગણાવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છેઃ—

રસ્તા

(૧) ફુમનીવાડાનો રસ્તો,[૫] સારંગપુર દરવાજા તરફનો, આ રસ્તો શેખ શીરાજની હવેલી પાસે હતો; (૨) અકબરપુર અગર ખાડીઆ; આનું નામ અગાઉ ખાડીઆ હતું પણ અકબર બાદશાહના સમયમા ક્ષત્રીઓ આવીને વસ્યા અને નોકરીમાં રહ્યા એમણે અકબરપુર નામ પાડ્યું. હાલ જુનું નામ ખાડીઆ જ ચાલુ રહ્યું છે ક્ષત્રીઓની વસ્તી પણ હાલ ફક્ત ખાડીઆમા છે ક્ષત્રીઓ અકબરના સમયમા વસીને સરકારી નોકરીમા રહ્યા તેથી પોતાના બાદશાહના નામ ઉપરથી અકબરપુર નામ પાડ્યુ એમ અહમદીનો કર્તા સ્પષ્ટ લખે છે. (૩) અસલોરીઆ અથવા આસ્તોડીઆનો રસ્તો તે માણેકચોક બાજુથી આસ્તોડીએ દરવાજે જતો રસ્તો હશે (૪) બુરહાનપુર ઉલમુલ્ક, ઇડરીઆ ચકલામા (૫) બુદ્‌હપુરનો રસ્તો, દરિયાપુર ચકલામા કહેવાય છે. (૬) ખાસ-બજાર, ભદ્ર આગળ. (૭) હલીમ બજારનો રસ્તો, લાલ દરવાજા પાસે (૮) કુસા બજારનો રસ્તો, શેખઉલ ઇસ્લામની[૬] મદ્રેસા પાસે (૯) સિકંદરખાનનો રસ્તો, ખમાસા આગળ. (૧૦) ઇતમાદ ઉલમુલ્કના બજારનો રસ્તો, ખાનપુર પાસે (૧૧) અનુખા ગુજગતીનો રસ્તો, શાહ અલી રઝાની દરગાહ પાસે[૭] (૧૨)

[૫] આ રસ્તાઓમા નવાબઅલી અને સેડનની અંગ્રેજી આવૃત્તિ, નિઝામમુદ્દીન સાહેબની ગુજરાતી મીરાતે અહમદી ભા. ૨ જો અને પુરાતત્વના ભાષાંતરમા થોડો થોડો ફેર છે ફુમનીવાડાને અંગ્રેજી અને પુરાતત્વના ભાષાંતરમા સારંગપુર તરફનો રસ્તો એમ લખ્યુ છે. ગુ. આવૃત્તિમા સારંગપુર દરવાજા આગળ 'દરપુ' નામનો રસ્તો પહેલો લખી પછી ફુમનીવાડનો રસ્તો શેખ સીરાજની હવેલી પાસે છે એ લખ્યુ છે કહેવાય છે કે આ રસ્તો શાહપુર પાસે છે. એટલે ખરી વાત નક્કી કરવી મુશ્કેલ છે [૬] જો શેખ ઉલ ઇસ્લામ તે અબ્દુલ વહાબ હોય, અને એ જ અબ્દુલ વહાબનો રોજો હાલ મીરજાપુરમા છે તે હોય, અને રોજા પાસે જ મદ્રેસા હોય તો કુસાબજાર મીરજાપુરમા હશે એમ મનાય. [૭] આ રસ્તો હાલના દરિયાપુરમાથી ઝવેરીવાડામા

બે છત્રીનો રસ્તો સાંકડીશેરી પાસે.[8] (૧૩) પાયબંરી રસ્તો, પાનકોરના નાકા પાસે. (૧૪) ત્રીપોલીઆનો રસ્તો, ત્રણ દરવાજાનો. (૧૫) તાજપુરનો રસ્તે (૧૬) બંડેરીપુરનો રસ્તો. (૧૭) બીડાનો રસ્તો, પહેલાંના દીવાન ઇતમાદખાંની હવેલી પાસે. આ રસ્તાનો પત્તો લાગતો નથી. (૧૮) પીલપીલી (પિપ્પિલી ? આ રસ્તાનો પત્તો નથી. એનું બીજું નામ દબંદપીલીનો રસ્તો એવું આપેલ છે.[9] (૧૯) ખારદાર અથવા ખાનજહાન દરવાજા આગળનો રસ્તો. (૨૦) પાનકોરનો રસ્તો. (૨૧) માના રસ્તો, પખાલીઆ રસ્તાની પાછળ. (૨૨ પખાલીઆનો રસ્તો. (૨૩) જમાલપુર રસ્તો. (૨૪) જલાલપુર રસ્તો. (૨૫ ઝવેરીવાડનો રસ્તો. રતનપોળનો રસ્તો હશે. (૨૬) ઝામરી, માણેકચોકમાં.[11] (૨૬) રાય બીરકલા રસ્તો. આના પત્તા નથી. (૨૭) અખાશેઠના કુવાનો રસ્તો આ પ્રસિદ્ધ છે. હાલ આકાશેઠના કુવાની પોળ કહેવાય છે. (૨૮) ચંગીસપુરનો રસ્તો.[12] (૨૯) દરિયાપુર રસ્તો. (૩૦) બહેરામ કુવાનો રસ્તો, આ પથરકુવો કહેવાય છે. (૩૧) ઝુઝારખાંનો રસ્તો.[13] (૩૨) રાયખડ રસ્તો. (૩૩) હીરા-સુતારનો ચણુતરો, સાકડીશેરીમા છે એમ લખે છે, પણ હાલ પત્તો લાગતો નથી. (૩૪) ખાજા યુસુફનો રસ્તો. હાલ પત્તો નથી. (૩૫) ખ્વાસ ઉલમુલ્ક રસ્તો, શેખ ઉલ ઇસ્લામખાની ધર્મશાળા પાછળ. શેખ ઉલઇસ્લામખાં કયા તે પણ કહેવું મુશ્કેલ છે. (૩૬) ખુદાવંદખાંનો રસ્તો. એનો પત્તો લાગ્યો નથી. (૩૭) ખ્વાજી

આવતો હશે. [૮] સાકડીશેરી પાસે હાલ આ રસ્તો જણાતો નથી, સાંકડીશેરીનો રસ્તો મોગલ સમયનો હોય એમ જણાય છે. [૯] આ રસ્તો પાંચપટી હશે ? [૧૦] આ રસ્તાનું નામ ' માના ' ગૂજરાતી આવૃત્તિમા આપેલુ છે. અગ્રેજીમાં ' નનપા 'નો રસ્તો એમ લખ્યુ છે. પુરાતત્વના ભાષાંતરમાં ' માનપસ 'નો રસ્તો લખ્યુ છે. પખાલીઆની પાછળ એવું અગ્રેજી કે પુરાતત્વના ભાષાંતરમાં લખ્યું નથી. અંગ્રેજીમાં પખાલીઆનો રસ્તો જુદો આપેલો છે. તે ત્રણે ભાષાંતરોમાં છે. પણ અંગ્રેજીમાં ' અખા-લીઆ ' લખેલું છે. આ રસ્તો પખાલીની પોળ હોઇ શકે છે ? [૧૧] ઝામરી કોને કહે છે તે સમજાતુ નથી. અગ્રેજી આવૃત્તિમા ' ઝાનવરી ' લખેલું છે. [૧૨] આ રસ્તો દરિયાપુરમાં છે એમ પુછતા જણાય છે. ચંગીસપોળ તે આ હશે. ગહેર બહારના ચંગીસપુરને આ સાથે સબંધ નથી. પ્રસિદ્ધ સરદાર ચગીસખાં રૂમીના સબધથી પરાની પેઠે આ રસ્તાનું નામ પડ્યું હશે. ગૂ આવૃત્તિમાં અંગીસપુર લખ્યુ છે તે ભૂલ હશે. અગ્રેજીમા ચગરપુર અને પુરાતત્વમાં, ચગીરપુર લખેલું છે. આ હાલની ચંગપોળ હોય. [૧૩] જુઝારખા હબસીનુ મકાન હશે તેથી આ નામ પડ્યુ હશે. આ

રસ્તો.[૧૪] દૌલતખાનો રસ્તો. હાલનું સારંગપુરમાં આવેલું દૌલતખાનું હશે. (૩૯) ઢીકવાનો રસ્તો. માણેકચોકમાંથી કાળુપુર તરફ જતો રસ્તો છે. (૪૦) દરિયાખા મહેરમનો રસ્તો. આનો પત્તો લાગ્યો નથી. (૪૧) રંગરેજનો રસ્તો. કયા રસ્તાને રંગરેજનો રસ્તો એ વખતે કહેતા હશે એ નક્કી થતું નથી. (૪૨) અકાબી રસ્તો.[૧૫] (૪૩) રાણી સીરાનીનો (સીપ્રીનો?) રસ્તો. આ રસ્તાનો પત્તો લાગ્યો નથી. (૪૪) રાયપુર રસ્તો. (૪૫) રૂકનુલમુલ્કનો રસ્તો, પત્તો લાગતો નથી. (૪૬) રઝીઉલ મુલ્કનો રસ્તો. પત્તો લાગતો નથી. (૪૭) સીંગ ભગીનનો રસ્તો. આનો પત્તો લાગતો નથી. (૪૮) શેખ નુર સમરકંદીનો રસ્તો. આ રસ્તાનો પત્તો નથી. (૪૯) સુખાનો રસ્તો. આ રસ્તો જડી શકતો નથી. કોઇ પોળ હશે. (૫૦) ધ્યાસુદ્દીન રસ્તો આ રસ્તાનો પત્તો લાગતો નની. (૫૧) શાહ મક્રોબનો રસ્તો, જુના સુબા સુજાતખાના ઘરની પાસે. આ રસ્તો હાલના સલાપોસ રસ્તામાથી કોઈ બાજુ ફંટાતો હશે. (૫૨) ઇતમાદખાની ધર્મશાળાનો રસ્તો. પત્તો લાગ્યો નથી. (૫૩) સૈફખાનો રસ્તો,[૧૬] અથવા નાગોરી સરાઇ. (૫૪) સીકંદરખાનો રસ્તો ઉર્ફે સરાઈ ખેદકર. (૫૫) દરજીઓની ધર્મશાળાનો રસ્તો. પત્તા લાગેલા નથી (૫૬) શેખ ફરીદ અથવા બુખારાનો રસ્તો. આ રસ્તો હાલના ભગુભાઈના વંડાની પશ્ચિમે છે એમ કહે છે. જહાગીરના સમયમા શેખ ફરીદ બુખારીએ બુખારા મહોલ્લો ભદ્રની પાસે વસાવ્યો હતો તેનો આ રસ્તો છે. (૫૭) મુહમ્મદ ભટ્ટીની ધર્મશાળાનો રસ્તો, ત્રણ દરવાજાની પાસે હતો એમ અહમદીમાં લખેલું છે. (૫૮) દસ્તુરખાની ધર્મશાળાનો રસ્તો, આસ્તોડીઆ પાસે.[૧૭] (૫૯) અઝીઝ ઉલમુલ્ક રસ્તો, જમાલપુર પાસે (૬૦) આલમ બુરહાન રસ્તો અથવા પટવા શેરી. (૬૧) ધાલીબખાનો રસ્તો, રાયપુરમા છે એમ અહમદીમા લખ્યું છે.

લત્તો હાલ પત્થરકુવા પાસે સીદીવાડ છે ત્યા હશે. [૧૪] આ રસ્તાનો પત્તો નથી. ગૂ. આવૃત્તિમા ખ્વાજી છે. અગ્રેજી અને પુરાતત્વમા ‘ હાજી ’ છે. પુરાતત્વમા એની નીચે નોધમા લખે છે કે ‘ મૂળમા ખ્વાજી છે. ’ [૧૫] ગૂ. આવૃત્તિમા ‘ કાબી ’ લખેલું છે. આ રસ્તાનો પત્તો નથી. [૧૬] ગૂ. આવૃત્તિમા ‘ સુસુફખા ’ લખ્યુ છે પણ બીજી બન્ને આવૃત્તિઓમા સૈફખાં છે. આ નાગોરી સરા ઝવેરીવાડામા હતી એમ કહેવાય છે. હાલ ઝવેરીવાડા પાસે નાગોરીસરા છે તે જ આ હશે એમ ચોક્કસ મનાય છે. પ્રસિદ્ધ સુબા મુહમ્મદ સરી ઉર્ફે સૈફખાના નામ ઉપરથી રસ્તાનું નામ પડયું હોય એમ જણાય છે. [૧૭] હાલ આસ્તોડીઆ ચકલામા દસ્તુરખાની મસ્જીદ જાણીતી છે. ત્યા સરાઈ અને

(૬૨) ફરીદપુરનો રસ્તો, કાળુપુર ચકલામાં મળતો એમ લખે છે.[૧૮] (૬૩) ખજુરી રસ્તો,[૧૯] વલંદાની હવેલી આગળ (૬૪) ગુંદી રસ્તો, પાનકોરની ડાબી બાજુએ છે એમ અહમદીમાં લખેલું છે. અમદાવાદમા ગુંદીની પોળ છે, પણ એ પાનકોરના નાકા પાસે નથી. (૬૫) કંદોઈ શેરીનો રસ્તો, પાનકોરના નાકા પાસે[૨૦] (૬૬) કામીલ ઉલમુલ્ક, રાણી રૂપમોહીનીની મસ્જીદની પાછળ[૨૧] (૬૭) કોઠારી હલીમનો રસ્તો આ ક્યા હશે તે જણાતું નથી[૨૨] (૬૮) લાલબાઇ રસ્તો. કોઇ પોળ હોય એમ જણાય છે. (૬૯) મલેક નમીર રસ્તો, સુલતાન અહમદ ગૂજરાતીની દરગાહ પાસે છે એમ અહમદી જણાવે છે હાલ પત્તો નથી. (૭૦) મલેક બનાદર, ભંડેરીપુરના ચકલામાં[૨૩] (૭૧) મુહાફિઝખાંની મસ્જીદનો રસ્તો આ રસ્તો હાલ ઘીકાટાનો રસ્તો છે. (૭૨) માણેકચોકનો રસ્તો. (૭૩) રાણીના હજીરાનો રસ્તો માણેકચોકમાથી રાણીના હજીરા પાસે થઈ કોઇ બાજુ જતો હશે

આ પ્રમાણે રસ્તા ગણાવીને મીરાતે અહમદીનો કર્તા અલી મુહમ્મદખા લખે છે કે "આ વખતે ઇમારતો તુટી ને પડી ગઇ છે ખંડેરો એટલા બધા થઇ ગયા છે કે કેટલાક અજાણ્યા નવા નવા રસ્તા મકાનોના ચોકમા

રસ્તો હશે [૧૮] આવા ઘણા રસ્તાના ઠેકાણા અહમદીમા આપેલા છે, કેટલાક એકના એક લાંબા રસ્તાના જુદી જુદી જગ્યાએ જુદા નામ હોય એમ પણ બને છે. [૧૯] આ ખજુરીની પોળ હોય ? પરંતુ હાલની ખજુરીની પોળ વલંદાની હવેલી આગળ નથી પણ માણેકચોકથી કાળુપુર જતા રસ્તા ઉપર છે. પહેલા જ્યારે રીચીરોડ નહોતો થયો ત્યારે ખજુરીની પોળ વલંદાની હવેલીની પાસે નીશાની તરીકે લખી હોય [૨૦] આ રસ્તો કંદોઈ ઓળ હોય કે નહિ તે કહેવાય નહિ. પાનકોરના નાકા પાસે બીજી કંદોઈ શેરી હોઇ શકે. જો કંદોઇ ઓળ જ હોય તો તે જેમ પાનકોર પાસે કહી શકાય તેમ વલંદાની પાસે ખજુરીની પોળ કહી શકાય. પરંતુ આ કોઇ બીજી કંદોઈ શેરી હોય એમ લાગે છે [૨૧] આ રસ્તો મીરઝાપુરમા હશે એમ લાગે છે. ગૂ. આવૃત્તિમા રાણી રૂપમતી લખેલ છે અંગ્રેજી અને પુરાતત્વના ભાષાંતરમા રૂપમોહિની છે. [૨૨] ગૂ. આવૃત્તિમા 'હલીમની કોટડી' એમ લખ્યુ છે અંગ્રેજીમા કોઠી (Kothri) હલીમ એમ લખ્યુ છે પુરાતત્વમા કોઠારી હલીમ લખ્યુ છે. આ રસ્તો શાહપુર પાસે હલીમની ખડકી પાસે હોય ? [૨૩] ગૂ. આવૃત્તિમા 'મલેક બના' લખ્યુ છે. અંગ્રેજી અને પુરાતત્વમા 'બનાદીર છે.' આ ભંડેરીપુરનુ જ ફારસી અપભ્રંશ રૂપ હોય ?

ઓસરીઓમા અને દીવાનખાનાંઓમાં પડી ગયા છે. બરોબર જોડાયલા રસ્તાઓ (અસલના રાજમાર્ગો) કામ વગરના અને હવડ પડી રહ્યા છે." અઢારમી સદીના અંતમાં અમદાવાદની આવી દશા થઇ હતી. હાલ સાંકડીશેરી છે એ મોગલ સમયમાં હોય એમ લાગે છે. અસલ એ મોટો રસ્તો હશે અને સારંગપુર તરફ સીધો જતો હશે એમ માનવાને કારણુ છે. સત્તરમી સદીમા આવેલો મુસાફર થેવેનો માણેકચોકમા. રાણીના હજીરા પાસે કોઈ ધર્મશાળામા ઉતર્યો હતો એમ એ પોતે લખે છે. ત્યાથી એ વલંદાની હવેલીમા ગયો હતો. એ લખે છે કે ડચ (વલંદા) લોકો મોટામા મોટા અને પહોળા તથા લાબા એવા રસ્તા ઉપર રહ્યા હતા અને એને પશ્ચિમ છેડે ત્રણુ મોટી સુંદર કમાનો છે. આ વર્ણુન ત્રણુ દરવાજાવાળા રસ્તાનું છે. એ રસ્તો હાલની માફક રીચીરોડને ન મળતા માણેકચોકના મોટા ચોગાનની ઉત્તર સીમા બનતો હતો. રીચીરોડ તે વખતે હતો નહિ. મુસાફર થેવેનો લખે છે કે અમદાવાદ સુરતથી બમણું મોટું શહેર છે પણુ સુરત જેટલું ભરચક નથી '[૨૪] અત્યાના ભરચક અમદાવાદમા રહેનારા આ વાત માનશે? સુરતથી બેવડું તો અમદાવાદ આજે પણુ છે. અઢારમી સદીના અંતમા અનેક વાર મરેઠાઓએ લૂંટયા છતા સુરતની વસ્તી આઠ લાખની ગણાતી હતી તો થોવેનો આવ્યો ત્યારે એની સંપૂર્ણુ ચઢતી હશે (ઇ. સ. ૧૬૬૬) અને એ સમયે અમદાવાદ એનાથી બમણુ હશે. એટલે અમદાવાદની વસ્તીનો અને વિસ્તારનો ખ્યાલ સહેજ આવી શકશે.

શહેરની અંદરના ભાગની પુરાતન સ્થિતિ જોઇ. મરેઠા સમયમા એની જે દશા થઈ તે પણુ જોઇ. હાલની સ્થિતિ પણુ જોઇએ છીએ. શહેર બહારની સ્થિતિનુ વર્ણુન પરાના પ્રકરણુમા કર્યું. એ પરાનુ વર્ણુન અને સંખ્યા જોતા અમદાવાદની વસ્તી અને વિસ્તારનો ખ્યાલ આવી શકશે. મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે દક્ષિણુ તરફ શહેર એટલું વધેલુ હતું, અને બાદશાહી સમયમા મહેમદાવાદ વધવાથી મહેમદાવાદ અને અમદાવાદ વચ્ચેના રસ્તા ઉપર દુકાનો વગેરે વસાવી એવું જોડી દીધુ હતુ કે આખુંયે એક મોટું શહેર હોય એમ લાગતુ હતું. છેક ૧૭૮૦ મા જેમ્સ ફોબ્સ આવ્યા અને ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમા ટોડ અને બ્રીગ્સ અમદાવાદમા આવ્યા ત્યારે શહેરમા અને શહેર

[૨૪] Thevenot's Travells p. 9-12.

બહાર ખંડેરો પુષ્કળ હતા ઓગણીસમી સદીમા રેલ્વે થતા પહેલા સુરત અને ખભાતથી મુસાફરો માતર અને બારેજા થઇને અમદાવાદ આવતા. બ્રીગ્સ લખે છે કે શહેરની પાસે આવતા દસ માઈલ છેટેથી ખડેર મહેલો, તુટેલા મીનારાઓ, ભોયરા, દવડ મસ્જીદો વગેરેના અસખ્ય અવશેષો દેખાવા માડે છે હાલ કોઇ કોઈ જગ્યાએ ભોયરા અને ખાસ મરામતથી ઉભી રહેલી મસ્જીદો અને રોજા સીવાય એ પ્રાચીન ખડેરોનું નામ નિશાન પણ આપણે જોતા નથી ઘણી સામગ્રી નવા મકાનો બાધવામા વપરાઇ ગઈ છે એની જગ્યાએ હવે પાધર ખેતરો થઇ ગયા છે હાલના જૂજ અવશેષો તો નવી ઢબના મકાનોમા ઢકાઈ ગયા છે એટલે ટોડ અને બ્રીગ્ઝે જોયેલા ખડેરો જેવુ શહેરમા કે બહાર આજે કાઇ દેખાતું નથી બ્રીગ્ઝ એ વખતના ખડેરો જોઇ લખે છે કે "અમદાવાદ કવિની કલ્પના અને ચિત્રકારની પીંછીને લાયક છે'[૨૫] અમદાવાદના ખંડેરોની દશા જોઈ મીરાતે અહમદીનો કર્તા નીચેનું કવિત લખે છે

આ કસ્ર કે બા ચર્ખ હમીંઝદ પહેલુ,
બર દર્ગહે આઁ શહાઁ નેહાદન્દ રુ,
દિદેમ કે કગરેઅશ ફાખ્તા,
બેનશિસ્તા વ મીગુફ્ત કે કૂ કૂ કૂ કૂ

અર્થ [૨૬]પેલો મહેલ જે આકાશને કોણી મારતો હતો તેણે પેલા બાદશાહોની દરગાહ પર મોઢુ મુક્યુ છે (અર્થાત્ પડી ગયો છે) એના કાગરા પર એક હોલો બેઠેલો મેં જોયો, જે કહેતો હતો કે 'કૂ કૂ કૂ કૂ' અર્થાત્ ક્યા ? ક્યા, ? મોતને કોણ આધીન નથી ?

ઇ સ ૧૮૧૮ મા અગ્રેજ સરકારે અમદાવાદ લીધુ એ વખતે શહેરની જે સ્થિતિ હતી તે આગળ જોઈ ગયા શહેર લીધા પછી ૭ વર્ષ, ઇ સ ૧૮૨૪ મા કાઇક પદ્ધતિસર શહેરની સરવે (માપણી) થઇ એ સરવે વખતે શહેરની જે સ્થિતિ હતી તે આ પ્રમાણે છે -[૨૭]

ઇ સ ૧૮૨૪ મા શહેરમા (૧) ખાનપુર, (૨) શાહપુર, (૩) મીરઝા-

[૨૫] બ્રીગ્ઝ સીટીઝ ઓફ ગુજરાષ્ટ્ર [૨૬] મીરાતે અહમદીની પુરવણીનુ ભાષાતર પુરાતત્વ પુ ૪ અક ૧-૨ પૃ ૩૩ અર્થ રા બ પુ બારોટે કરેલો છે [૨૭] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૧૭-૩૨૦.

પુર, (૪) ઇડરીઆ, (૫) દરિયાપુર, (૬) ઝવેરીવાડ, (૭) ઢીકવા, (૮) તીન લીંબડી, (૯) ભંડેરીપુર, એ પ્રમાણે નવ જીલ્લા શહેરના ઉત્તર ભાગમા હતા. (૧) ખાડીઆ, (૨) સારંગપુર, (૩) રાયપુર, (૪) આસ્તોડીઆ, (૫) જમાલપુર, (૬) રાયખડ, (૭) ભદ્ર, (૮) ખાસબજાર, (૯) પાનકોર, (૧૦) માણેકચોક, એ પ્રમાણે દશ જીલ્લા શહેરના દક્ષિણ ભાગમાં હતા. ૧૮૨૪ મા શહેરમા કુલ ઘરની સંખ્યા ૨૯૧૯૯ હતી. એમા ૨૨૨૮૨ હિંદુના, ૬૯૧૩ મુસલમાનના અને ચાર પારસીના હતાં. એ વખતે શહેરના પૂર્વ પશ્ચિમ બે ભાગ પાડીએ તો પૂર્વમા વસ્તી વધારે હતી અને પશ્ચિમમા ઓછી હતી. પશ્ચિમ ભાગમા છેક વેરાન જેવું હતું એમ કહીએ તો ચાલે દરેક જીલ્લાની વીગત આ પ્રમાણે હતીઃ—

ખાનપુરઃ વિસ્તાર નાનો હતો. જમીન ખાડા ટેકરાવાળી, અને થોડો ભાગ ખેડાતો હતો. જીલ્લાના ઉત્તર ભાગમા થોડા ઘર હતા. કુલ ૨૪૪ ઘર હતાં તેમા ૧૧૧ હિંદુના અને ૧૧૩ મુસલમાનના હતા. જુના મકાનોમા બાગ સાથે ચાંદા સુરજનો મહેલ હતો. આલમ ચીસ્તી (સૈયદ આલમ)ની મસ્જીદ અને મીદી હાશીમની ઘુમટ વગરની મસ્જીદ હતી. એ મસ્જીદ મરેઠા સમયમા કિલ્લાની પેઠે વપરાઇ હતી અને શેલુકરના વખતમા એણે તોપોનો મારો જોયો હતો એમ કહેવાય છે.

શાહપુરઃ કુલ ૨૬૪૫ ઘર હતા. તેમા ૧૯૪૯ હિંદુનાં, અને ૬૮૬ મુસલમાનના હતા. વચ્ચેના કેટલાક ભાગમા શાક અને બાજરીનું વાવેતર થતુ હતું. જાહેર મકાનોમા બે મુસાફરી બગલા, સાત મંદિરો, અને તેર મસ્જીદો હતી. મંદિરોમા એક સદુબાઈ ભાટણનુ મદિર હતું. એની વાત આગળ આવી ગઈ છે. મસ્જીદોમા કાજી મુહમ્મદ ચીસ્તીની મસ્જીદ ખાસ પ્રસિદ્ધ હતી.

મીરઝાંપુર આ જીલ્લો પ્રથમ મુસલમાનોનો હતો. ૧૮૨૪ મા આની જમીન ખરબચડી હતી અને એમા ખેતી થતી કુલ ૧૦૨૬ ઘર હતા, તેમા ૩૧૦ હિંદુના અને ૭૧૪ મુસલમાનના હતા. મકાનોમા તેર મસ્જીદો, એક મદિર, અને એક મુસાફરી બગલો હતો એમા મલીક શાબાની મસ્જીદ મોટા સાઠ ફીટ ફરતા ઘુમટવાળી હતી (?)

ઈડરીઆઃ આ જીલ્લામા ૧૯૦૯ ઘર હતા, તેમા ૧૬૧૯ હિંદુના અને ૨૯૦ મુસલમાનના હતા આ જીલ્લામા મોટે ભાગે કડીઆ, કુંભાર, અને

૨૯૦ મુસલમાનનાં હતા. આ જીલ્લામાં મોટે ભાગે કડીઆ, કુંભાર, અને ઢેડની વસ્તી હતી. એમાં તેર મસ્જીદ, ચાર દરગાહ અને અગીઆર મંદિરો હતા.

દરિયાપુરઃ આ જીલ્લામાં પડતર જગ્યા ઘણી ઓછી હતી. કુલ ૧૫૯૮ ઘર હતા, તેમાં ૧૪૬૦ હિંદુનાં અને ૧૩૮ મુસલમાનના હતાં. હિંદુમા મોટી વસ્તી કણબીઓની હતી. અગીઆર મસ્જીદો, ચાર દરગાહ અને વીશ મંદિરો હતાં. એમા એક મંદિર કોઈ સતીનું હતું.

ઝવેરીવાડો: આ જીલ્લામા કુલ ૯૨૮ ઘર હતાં. તેમાં ૮૬૦ હિંદુનાં, ૬૭ મુસલમાનના અને એક પારસીનુ હતું. આ જીલ્લાના પૂર્વભાગમા મોટે ભાગે વાણીઆ (શ્રાવક)ની જ વસ્તી હતી. પશ્ચિમ ભાગમાં થોડી જમીન પડતર હતી, અને થોડીમા ખેતી થતી. ૭ મસ્જીદો તેર જૈન મંદિરો અને અપાસરા, ચૌદ હિંદુમંદિરો એક ધર્મશાળા, અને પાંજરાપોળ એટલાં મકાનો આ જીલ્લામા છે. શાહઅલી રઝાકનો રોજો અહીં છે તે અહમદશાહના સમયનો કહેવાય છે. આ ઝવેરીવાડો હાલ ફક્ત રતનપોળની અંદરનો ગણાય છે પણ ૧૮૨૪ મા સીવીલ ઈસ્પીતાલ અને એની આસપાસનો ભાગ એમા ગણાતો હતો.[૨૮]

ઢીંકવાઃ આ જીલ્લો ઝવેરીવાડાની પૂર્વે નાનો છે; પણ ગીચ વસ્તીવાળો છે, અને ખાસ કરીને જૈનોની વસ્તી વધારે છે. કુલ ૧૪૪૬ ઘરમાં ૧૩૧૩ હિંદુના અને ૧૩૩ મુસલમાનના છે. એમા ત્રણ મસ્જીદો, આઠ જૈનમંદિરો અને અપાસરા તથા બાર હિંદુ મંદિરો છે. એક ધર્મશાળા છે. આ જીલ્લો

[૨૮] ઝવેરીવાડો અમદાવાદની બાદશાહીના સમયનો હોય એમ જણાતું નથી. શાહજહાના સમયમા ઝવેરી શાંતિદાસ એ લત્તામા વસ્યા, એમના કુટુંબમાં તે સમયથી આજ સુધી અમદાવાદની નગરશેઠાઈ ચાલે છે. એટલે વહેલામા વહેલો શાહજહાના સમયથી ઝવેરીવાડો થયો લાગે છે. તેથી અગાઉ એ ભાગ ઢીંકવામા કે બીજા કોઈ લત્તામા ગણાતો હશે. પાનકોરના નાકાથી ઘીકાંટે જતા રસ્તાની પૂર્વે હાલ ઝવેરીવાડો છે. અગાઉ એની પશ્ચિમે પણ ઝવેરીવાડો હતો. હાલ નગરશેઠનો વંડો અને સીવીલ ઈસ્પીતાલ પાસે ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમા વેરાન હતુ. એ સદીની શરૂઆતમાં દીવસે પણ ત્યા થઈ જતા ભય લાગતો. ઝવેરીવાડામા આજે પણ નગરશેઠના કુટુંબીઓ વસે છે. જૈનોની એમા ખાસ વસ્તી છે. શાહ અલી રઝાકનો રોજો આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના નકશામા દરિયાપુર બાજુ ઝવેરીવાડાથી જરા છેટો મુકયો છે.

ા બાદશાહી સમયનો છે. એના ઉલ્લેખો આગળ જોયા છે. અગાઉ એ
ા કરતાં વિસ્તારમાં મોટો હોય એમ જણાય છે. દીંકવા નામ શા ઉપરથી
યું હશે તે જાણવામાં નથી.

ત્રણ લીંબડી: દરિયાપુર અને દીંકવાની વચ્ચે ત્રણ લીંબડી છે. એના
ાર ભાગમા વસ્તી આછી છે પણ બીજા ભાગ ગીચ છે. એમા મોટે ભાગે
ારા, વાણીઆ અને બ્રાહ્મણ છે કુલ ૨૪૦૦ ઘરમા ૧૫૦૪ હિંદુ અને
ર્૬ મુસલમાનના છે. જૂના મકાનોમા ૨૨ મસ્જીદો હતી નવગજા પીર અહી
ાવેલા છે. નવ હિંદુ મંદિરો અને એક ધર્મશાળા છે.

ભડેરીપુર: આ જીલ્લો પ્રેમ અને પાચકુવા દરવાજાની વચ્ચે કોટની
ગે છે. કુલ ૨૫૦૭ ઘરમા ૯૬૭ હિંદુ અને ૧૫૪૦ મુસલમાનના છે હિંદુમા
ણબી અને ખત્રી ખાસ છે મુસલમાનમા વહોરા ખાસ છે. એમા તેત્રીસ
સ્જીદો, વીસ દરગાહો, સાત મદિરો, એક નાનું તળાવ, એટલુ હતું. તળાવને
ન તળાવડી કહે છે આશાભીલની છોકરી ઉપરથી એ નામ પડયુ છે એમ
ણાય છે. તળાવડીની આસપાસ મશરૂકુવા હતા તે રેશમ ધોવાના કામમા
ાવતા હતા ભડેરીપુર જુનો લત્તો ગણાય છે

ખાડીઆ: આ જીલ્લો નાનો છે પણ ગીચ છે ભંડેરીપુર, દીંકવા,
યપુર અને સારગપુરની વચ્ચે એ આવેલો છે એમા ૧૫૨૫ ઘર હતા, તેમા
૩૦૩ હિંદુના અને ૨૨૨ મુસલમાનના હતા એક મસ્જીદ અને સાત મદિરો
ા આ જીલ્લો ઘણા જુના સમયથી ખાડીઉં કહેવાય છે. એ નામ કદાચ
ાની જમીન ખાડા જેવી નીચી હશે તેથી પડયુ હશે મીરાતે અહમદીમા
ખેલુ છે કે અકબરશાહના રાજ્યમા ક્ષત્રી લોકોએ વસીને એનું નામ અકબરા-
ાદ પાડેલુ હાલ ખાડીઉં કહેવાય છે એ ઉપરથી જુનું નામ જ લોકોએ ચાલુ
ાખ્યુ એમ જણાય છે ઉપર લખેલા ૧૮૨૪ ની સર્વેના હેવાલમા ખાડીઆમા
એક મસ્જીદ લખેલી છે. પરતુ કેટલીક દરગાહો ખાડીઆમા છે. ખાડીઆમા
હેલા મુસલમાનની વસ્તી હોય એમ પણ લાગે છે. હાલ હજીરાની પોળનો
ાગ એમા વસતા નાગરોએ અગાઉ મુસલમાનો પાસેથી વેચાતો લીધેલો અને
ીજી ઉતરતી નાતોના હિંદુઓને પણ પછી વસાવેલા એવા દાખલા સનદો
ઉપરથી નીકળે છે હજીરાની પોળ અંદર આવેલા એક રોજા-હજીરા ઉપરથી
કહેવાય છે. આ હજીરો હાલ એક મોટો ઘુમટ છે. એ જગ્યાએ હજીરાની

પોળ દેસાઈની પોળ અને એને લગતી મસ્જીદની જગ્યાએ મુસલમાનો પાસેથી હિંદુઓએ વેચાતી લીધી હશે. આ પોળો અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા થઇ એમ જણાય છે. હજીરામા જે કબર છે તે હાલ માથોડું ઉંડી છે. એટલે હજીરા નીચેની ખરી જમીન એથી બીજું માથોડું ઉંડી હશે. એ ઉપરથી ખાડીઆની જમીનની સપાટીનો ખ્યાલ આવશે. હજીરાના કદ ઉપરથી એની મસ્જીદ ઘણી મોટી હોય એવો સભવ છે ખાધણી બાદશાહી સમયની લાગે છે. આ હજીરામા કોની કબર છે તેની માહીતી ઘણી તપાસ કરવા છતા મળી નથી. અસલ સારંગપુરથી માણેકચોકના મેદાનમા મળતા મોટા રાજમાર્ગ ઉપર આ હજીરો હશે એ આગળ નગરરચનાના વર્ણનમા જોયુ છે. બીજી કબરો પણ ખાડીઆમા છે. હજીરા સંબધી ઉલ્લેખ ૧૮૨૪ની સર્વમા કે તે પછીના કોઈ પણ ગ્રંથમા નથી.

સારંગપુર· આમા કુલ ૧૪૦૯ ઘર છે, તેમા ૧૩૨૭ હિંદુના અને ૮૨ મુસલમાનના છે એમા ૧૮૨૪ મા ચાર મસ્જીદો હતી, એક જૈન અપાસરો ચાર મદિરો અને એક ધર્મશાળા હતી મસ્જીદોમા બે મોટી અને પત્થરની છે. દોલતખાનામા એક તોડાની મસ્જીદ છે તે મુહમ્મદ ઘૌસ ગ્વાલીઅરીની છે બીજી ફરતા વીસામા પાસે મલીક સારંગની મસ્જીદ છે. ૧૮૨૪મા એ મસ્જીદના આગણામા રેશમ સુકવાતુ અને એનું ભાડુ મોટા સૈયદને મળતું મસ્જીદની સામે બીબીરાણીની દરગાહ છે

આ જીલ્લો મલીક સારંગ નામના સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીરે બધાવેલો તેથી સારગપુર કહેવાય છે. સારંગપુર દરવાજો અસલ શહેરની પૂર્વ તરફનો મુખ્ય દરવાજો હતો ફરતા વીસામા પાસેની મલીક સારંગની મસ્જીદ કહેવાય છે તે ખરી રીતે કોની તે માટે ઘણો મતભેદ છે. આ જીલ્લામા હાલ હિંદુ મંદિરો ઘણા છે. એને અમદાવાદનું ભૂલેશ્વર કહીએ તો ચાલે.

રાયપુર આ જીલ્લામા વસ્તી ગીચ છે કુલ ૩૪૭૫ ઘર હતા તેમા ૩૩૭૦ હિંદુના અને ૧૦૫ મુસલમાનના હતા ત્રણ મસ્જીદ, ત્રણ અપાસરા, અને સોળ મદિરો હતા

આ જીલ્લાનું નામ અને એના દરવાજાનુ નામ રાયપુર શાથી પડ્યુ એ કોઇ રીતે નક્કી થઈ શક્યુ નથી કેટલાક પરા તરફ પડતા દરવાજાથી જેમ તે દરવાજાનું નામ અને પરાનું નામ એક હોય છે, તેમ રાજપુર તરફ આ

દરવાજેથી જવાતું હોવાથી એનું નામ રાયપુર પડયું હોય એમ સંભવે. રાજપુર અમદાવાદના મોટાંમા મોટાં પરાંમાંનું એક હતું. રાજબાઇ નામની કોઇ રાજ-કુટુંબની સ્ત્રીના નામ ઉપરથી રાજપુરનું નામ પડયું હોય એમ પણ બને. સુલતાન મુઝફ્ફર બીજાની સ્ત્રી અને સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના બાપ લતીફખાંની માનું નામ રાજબાઈ હતું. પરંતુ આ અનુમાનને આધાર નથી.

આસ્તોડીઆ: ૧૮૨૪ મા આ જીલ્લો સૌથી વધારે વસ્તીવાળો હતો. પૂર્વ અને દક્ષિણ બાજુના કોટના ખુણાને અડકીને છેક માણેકચોક સુધી એની હદ હતી. કુલ ૩૮૭૭ ઘર હતા, તેમાં ૩૩૭૮ હિન્દુઓના અને ૪૯૯ મુસલમાનોના હતા. હિંદુઓમા મોટો ભાગ વાણીઆનો હતો. દશ મસ્જીદ એક જૈન મંદિર, દશ હિંદુ મંદિર, અને ત્રણ ધર્મશાળાઓ હતી. તેમા બે હિંદુની અને એક મુસલમાનની હતી. મુસલમાનની ધર્મશાળા ત્રણસો વર્ષ ઉપર કોઇ કાજીએ બંધાવી હતી અને એને 'કાજીકા મંદરશાળા' એમ કહેતા (કાજીનું ધાણું ?) એ મકાન મોટા ધાબાવાળું અને ઇટ ચુનાની સારી બાધણીનું હતું. એની પશ્ચિમે મુસ્તકશાહની દરગાહ હતી.

આસ્તોડીઆ નામ એ નામના દરવાજાની બહાર આસ્તોડીઉં અગર અસોરીઉં નામનું પરૂ હતું એ ઉપરથી પડયું છે. આ જીલ્લો પુરાણા આશાવલનો એક ભાગ હોય એમ જણાય છે. આશાભીલનો ટેકરો આસ્તોડીઆ દરવાજાની અંદર દસ્તુરખાંની મસ્જીદની સામે છે. આસ્તોડીઆમા રાણી સીપ્રીની અને દસ્તુરખાની એમ બે પ્રસિદ્ધ મસ્જીદો છે.

જમાલપુર: ૧૮૨૪મા આ જીલ્લામા કુલ ૧૬૩૩ ઘર હતા એમા ૧૦૬૫ હિંદુનાં અને ૫૬૮ મુસલમાનના હતા. નવ મસ્જીદો હતી અને એક મંદિર હતુ. હૈબતખાની અને નાવાબ સરદારખાની મસ્જીદ જમાલપુરમા છે. સીદી સલીમની હવેલી પણ આ જીલ્લામા હતી. ૧૮૨૪મા એ હવેલીને ઇંટોનો કોટ અને ૭ પત્થરના બુરજો હતા. સીદી સલીમ સુલતાન અહમદ પહેલાના આરબ અમલદારમાંથી કોઇ હતો એમ ગેઝેટીયરમા લખ્યું છે. પણ એ માટે કાંઇ આધાર નથી. આ ગેઝેટીઅરની કંઇ ભૂલ હશે. સીદી હોય તો તે આરબ અમલદાર શી રીતે હોય. અહમદશાહના સમયમા કોઇ સીદી સલીમનો ઉલ્લેખ નથી. એમા મરેઠા સમયમાં એમના લશ્કરના અમલદારો રહેતા અને ૧૮૨૪માં દેશી લશ્કરના અમલદારો રહેતા.

રાયખડ આ જીલ્લો શહેરના પશ્ચિમ કોટને અડકીને ભદ્ર સુધી છે. ૧૮૨૪મા એની જમીન ખાડાવાળી અને ખંડેરોથી ભરેલી હતી. મુસલમાન સમયમા રાયખડના મહેલો શહેરમા સારામા સારા હતા પણ મરેઠા સમયમા એ બધું ઉજડ થઈ ગયુ ૧૮૨૪મા એમા કુલ ૫૬૭ ઘર હતા, તેમા ૩૦૬ હિંદુના, અને ૨૫૬ મુસલમાનના હતા. ખમાસાના ચકલામા મેદાન હતુ, અને ત્યા કસાઈ તથા મ્યારોના માણસોના ઘરની બે હાર હતી સાત મસ્જીદો બે મંદિરો અને બે ધર્મશાળા હતી શહેરમા પાણી પહોચાડવાનું સ્થાન પણ રાયખડમા હતું અને એના મોટા બબા હતા આ જીલ્લાનો મોટો ભાગ ગાયકવાડની હવેલી કહેવાતા કિલ્લાએ રોકેલો છે

ભદ્ર ૧૮૨૪મા ભદ્રમા ૬૧૮ ઘર હતા, તેમા ૫૪૮ હિંદુના અને ૭૦ મુસલમાનના હતા એમા દક્ષિણી લોકોની ખાસ વસ્તી છે આ જીલ્લાનુ વર્ણન આગળ જોવા લાયક જગ્યાઓમા કરીશુ

ખાસબજાર આ જીલ્લામા ૧૮૨૪મા ૩૫૫ ઘર હતા એમા ૧૨૧ હિંદુના, ૨૩૧ મુસલમાનના અને ૩ પારસીના હતા ઘર છુટાછવાયા હતા. હતા આ જીલ્લાનો કાંઈક ખ્યાલ ઈ સ ૧૮૬૬મા ત્રણ દરવાજાના લીધેલા ચિત્રથી જણાશે ચાર મસ્જીદો અને એક મંદિર હતુ ૧૮૨૪મા ખાસ બજારમા એક સુંદર શાહશાળા નામનુ મકાન હતું એમા ગરીબોને ખાવાનું અપાતું ગેઝેટીઅરનો કર્તા (ઇ સ ૧૮૭૭) લખે છે કે હાલ એ મકાન ઓળખી શકાતુ નથી ખાસ બજાર નામ ત્યા શુક્રવારે મોટુ બજાર ભરવાને લીધે પડયુ હશે

પાનકોર આ જીલ્લો પાનકોરના નાકાની આસપાસનો છે ૧૮૨૪મા એમા ૪૪૪ ઘર હતા એમા ૭૩૨ હિંદુના અને ૧૧૨ મુસલમાનના હતા પાચ મસ્જીદો હતી

માણેકચોક ઇ સ ૧૮૭૪મા આ જીલ્લામા ૫૯૮ ઘર હતા, તેમા ૫૩૭ હિંદુના અને ૬૧ મુસલમાનના હતા હિંદુમા મોટો ભાગ બ્રાહ્મણ વાણીઆનો હતો ચાર મસ્જીદ અને એક મંદિર હતું

આ પ્રમાણે ઇ સ ૧૮૨૪ની પહેલી માપણી વખતે શહેરના ભાગ અને સ્થિતિ હતી હાલ મ્યુનીસીપાલીટીએ કેટલાક ભાગ ભેગા કરી જુદા જીલ્લા પાડયા છે. પણ લોક વ્યવહારમા હજી પણ આ જુના જીલ્લાના નામ વપરાય છે

અમદાવાદની પોળો

અમદાવાદમાં પોળો ક્યારથી અને કેવી રીતની શરૂ થઇ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પોળોની બાંધણી ગૂજરાતમા અસલથી ચાલુ હશે એમ માનવાને કારણ છે. પણ એ વાતને ચોક્કસ આધારોની જરૂર છે. અમદાવાદ પાટણની નકલ છે એ આગળ જોઇ ગયા. એટલે અમદાવાદમા શરૂઆતથી પોળો હોય ખરી. આઇને અકબરી અને તબકાતે અકબરીમા જે ૩૬૦ પરાં અગર મહોલ્લા સંપૂર્ણ એક નાના શહેર જેવા હતા એમ લખે છે તેમાં બહારના પરા કે અંદરની પોળો સમજવી એ પ્રશ્ન છે. પણ એમા થોડી અંદરની પોળો પણ હશે એમ માનવાને કારણ છે. મોગલાઇ પહેલાનો હાજાપટેલની પોળનો ઉલ્લેખ આપણે જોયો. અગાઉ એ પોળ હાલની પોળોના જેવી હશે કે મોટો ઝુલ્લો-પાટક (પાડો) હશે તે કહી શકાય નહિં. મોગલાઇના અંતમા હાલની પોળોના જેવી પોળો થઇ હોય એમ જણાય છે. પાછળના હુલ્લડોમા અને કપુરચંદ ભણશાળી અને મદન ગોપાળ વગેરેની લડાઇઓમાં પોળો વાસીને લડ્યાના ઉલ્લેખો છે. પરન્તુ શહેરમા ગમે તેમ ગમે ત્યા હાલની વાકીચુંકી પોળો તો અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા થઈ. મરેઠા સમયમા, મરેઠાની લોભવૃત્તિ અને એમની મુસલમાનો સાથેની વારંવારની તકરારોમા જાનમાલની સલામતી ઓછી હતી. એથી એક નાતના, એક કુટુંબના, કે એક આચારવિચારના લોક એક જથામા જુદી જુદી પોળોમા વસતા ગયા, અને દરેક પોળમા કુવો મદિર વગેરે જાુદું બનાવતા ગયા. મોગલાઈના અંત સમયની કેટલીક પોળો આ વખતે ઉજડ થઇ અને નવી પોળો વસી. એવી રીતે વસેલી નવી પોળો ઉપરાત ઉજડ જગ્યામા લોક વસતા ગયા તેમ તેના નામ 'નવો વાસ' આપ્યા. એવા નવા વાસ શહેરમા એક કરતા વધારે છે.[૨૯]

પોળનું મોઢું સરીયામ રસ્તા ઉપર પડે છે મોઢે દરવાજો હોય છે અને તેને મોટા કમાડ હોય છે કેટલીક પોળોને દરવાજા કમાનવાળા અને કેટલીકને

[૨૯] ઈ. સ. ૧૮૫૧મા રા. મગનલાલ વખતચંદ પોળોના ક્લોક હેવાલ લખે છે. એમા જણાવે છે કે (પૃ. ૨૪૬) શહેરમા નવા વાસ ઘણા છે. જે ઠેકાણે ઉજડ જમીન હોય તેને ઠેકાણે વસ્તી થાય એટલે તેને નવો વાસ કહે છે. નવો વાસ સ્વામીનારાયણના મંદિર આગળ છ ને બીજો માંડવીની પોળમા લાલાભાઇની પોળની પછવાડે છે, ને તેમા વસ્તી ઘણુ કરીને કણબીની છે."

ડહેલાં જેવા ચોરસ હોય છે. દરવાજાની ઉપર કેટલીક પોળોને મેડીઓ હોય છે તેમા પોળીઓ રહે છે. એ મેડીને રસ્તા ઉપર ઘણુંખરૂ બારી હોતી નથી. પણ બંધુક માટે કાણા કરેલા હોય છે. તોફાનને વખતે પોળ બંધ કરી કિલ્લાની પેઠે એનો ઉપયોગ થાય છે. પોળનાં કમાડને એક નાની બારી હોય છે. રાતના અગર પોળમા કોઈ ક્રિયા ચાલતી હોય કે નાત જમતી હોય ત્યારે મોટા કમાડ બંધ કરી ફક્ત બારી ખુલ્લી રાખવામા આવે છે. પોળોનો બીજો છેડો બંધ હોય છે પણ કેટલીક પોળોની પાછળ બારી હોય છે. તેમાથી બીજી પોળમા નીકળાય છે. ઘણીખરી પોળોમા અંદર નાના ખાંચા અગર ખડકીઓ હોય છે. કેટલીક મોટી પોળોમા બીજી નાની પોળો પણ હોય છે, અને તેને પણ પોળની પેઠે જ જુદો દરવાજો અને કમાડ હોય છે. ઘણીખરી પોળોમા એક કે બે આગણા હોય છે. એને પોળનુ ચોકઠું કહે છે. હોળીને પ્રસગે કે પોળને લગતા હવન કે બીજાં કામોમા અને છોકરાને રમવા માટે એ વપરાય છે. પોળનો કુવો અને પોળનુ જાજરૂ એ આખી પોળની સ્વતંત્ર મીલકત છે કેટલીક પોળોમા મહાદેવ માતા કે હનૂમાનનુ મદિર હોય છે. મોટા જૈન અને હિંદુ મંદિરો અને અપાસરા પણ પોળોમા હોય છે.

શહેરના પશ્ચિમ ભાગ કરતા પૂર્વમા પોળો વધારે છે. પશ્ચિમમા ખાનપુર, મીરઝાપુર, ખાસબજાર, પાનકોર, રાયખડ વગેરે લત્તામા પોળો નથી કાળુપુર વગેરે લત્તાઓમા વહોરા વગેરે મુસલમાનો પોળોમા રહે છે. પણ ઘણુંખરૂં મુસલમાનો છુટા ઘરોમા વધારે રહે છે. શહેરના પશ્ચિમ ભાગમા પારસી મુસલમાન છુટા ઘરોમા જ રહે છે.

માડવીની પોળ સર્વથી મોટામા મોટી પોળ છે. એનુ એક નાકું માણેકચોકમા અને બીજુ આસ્તોડીઆ ચકલામા પડે છે. ઇ. સ ૧૮૭૨મા એકલી માડવીની પોળમા દશ હજાર માણસોની વસ્તી હતી. હાલ વસ્તી વધી છે. આ પોળમા બીજી ઘણી પોળો છે. પોળોના નામ ઘણુંખરૂ તેના મૂળ સ્થાપનાર ઉપરથી કે જે નાતની વસ્તી કે મુખ્ય કુટુંબની વસ્તી હોય તે ઉપરથી પડેલા હોય છે. કેટલાક નામ એમા આવેલી કોઈ ધ્યાન ખેંચે તેવી વસ્તુને લીધે પડેલા છે.[૨૦]

[૨૦] પોળોનો નામ સાથે જે હેવાલ આપ્યો છે તે રા. મગનલાલ વખતચંદના

મહુરતપોળ: શરૂઆતમાં બાદશાહે શહેર વસાવ્યું ત્યારે મુહૂર્તમાં સર્વથી પહેલી માણેકચોકમાં વસાવી' એમ લોકમાં કહેવાય છે. મુસલમાન તવારીખમાં આ બાબત કાંઇ પણ ઉલ્લેખ નથી. આધાર વગર ખાત્રીપૂર્વક કાંઈ પણ કહી શકવું મુશ્કેલ છે.[૩૧]

માંડવીની પોળ: માણેકચોકમાં પડે છે. એનું નામ શાથી પડયું તે ખુલાસો રા. મગનલાલ વખતચંદ કરી શકયા નથી. પણ એ લખે છે કે "નામ ઉપરથી સાફ માલુમ પડે છે કે માંડવી એટલે ચઉટામાં છે."

નાગજી ભુદરની પોળ: માંડવીની પોળમાં આવેલી છે. "એ પોળના થાંભલા ઉપર લેખ છે તેમાં એવું લખ્યું છે કે સંવત ૧૭૬૦ના શ્રાવણ સુદ ૨ ને રોજે એ પોલ કરાવી છે." નાગજી ભુદર નામના જૈન દશા પોરવાડ શાહુકારના નામ ઉપરથી પોળનું નામ પાડયું છે. આ પોળમાં શ્રાવકનાં બે અને હિંદુનું એક રણછોડજીનું દહેરૂં છે. વસ્તી મોટે ભાગે શ્રાવકની છે. આ પોળમાં મરેઠા સમયમાં એક સુબો રહેતો હતો તે આગળ જોઇ ગયા.

કંસારાની પોળ: માંડવીની પોળમાં, કંસારાની વસ્તીને લીધે કહેવાય છે. એમાં કલિકા માતાનું મંદિર છે.

લાલાભાઈની પોળ: લાલાભાઈ નામના શાહુકારના નામ ઉપરથી થઈ છે. માંડવીની પોળમાં છે.

દેવની શેરી: માંડવીની પોળમાં છે. એની પાસે રામનાથ મહાદેવનું મંદિર છે. દેવની શેરી બીજી લાખા પટેલની પોળમાં સાંકડી શેરીમાં છે.

ખાંડવાળાની પોળ: માંડવીની પોળમા ખાંડનો વહેપારી રહેતો તે ઉપરથી નામ પડયું છે. પોળને મોંઢે બહુચરાજીનું મંદિર છે.

છીપા માવજીની પોળ, સુરદાશની પોળ, અને **સમેત શીખરની**

ઇતિહાસમાંથી આપ્યો છે. એમા ઈન્વર્ટેડ કોમામા લખેલા શબ્દો રા. મગનલાલના છે. એટલે એવું લખાણ આપતાં નીચે આધાર માટે નોધ આપી નથી.

[૩૧] રા. મગનલાલ વખતચંદ (પૃ. ૨૦૫) લખે છે કે "પણ તે પોળમાં ચકટાના લોકો પેસાબ કરવા લાગ્યા તેથી તેનું નામ મુંતર પોળ ઠર્યું છે." કદાચ પાછળથી વસેલી આ પોળનું નામ આ કારણથી આવું પડી ગયું હોય અને માણેકચોક વચ્ચે હોવાથી કોઇ અક્કલવાળાએ સુધારી તેનું નામ મહુરત પોળ ઠરાવ્યું હોય એમ બને?

પોળ માડવીની પોળમા છે નામ સ્પષ્ટ છે સુરદાશની પોળમા એક દિગમ્બરીનું મંદિર છે

હરિકિશનદાસ રોઠની પોળ માડવીની પોળમા છે એ શેઠ વીશા નાગર હતા અને તેમની હવેલી અને વશ ૧૮૫૧ મા ચાલતો હતો એમ ગ. મગનલાલ લખે છે

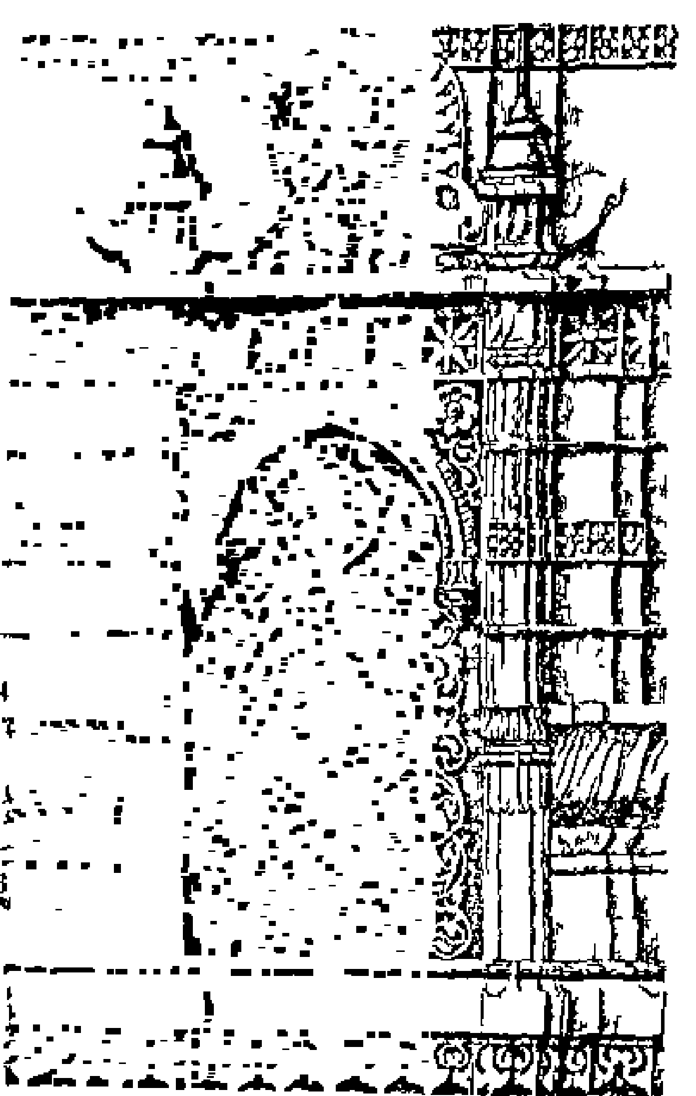
કાકા બળીયાની પોળ માડવીની પોળમા કાકા બળીઆની અટકવાળા જૈન રહેતા હતા તેથી નામ પડ્યુ છે આશારામ કપુરચદ નામના શાહુકારની હવેલી એમા (૧૮૫૧મા) હતી

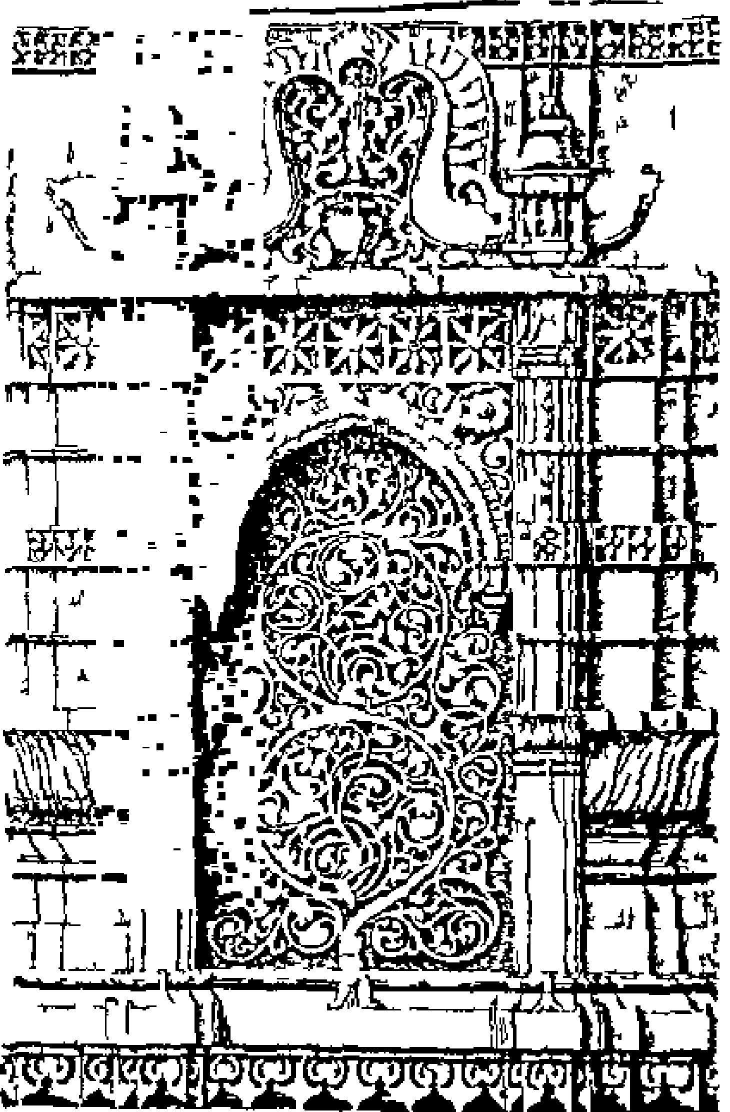
આસ્તોડીઆ બાજુ પણ કેટલી પડતર જમીન હતી આસ્તોડીએ રાણી સીપ્રીની મસ્જીદનો રસ્તો અને ઘીકાટે મુહાફીઝખાનની મસ્જીદનો રસ્તો એ બન્ને ઈ સ ૧૮૬૬મા કેવા હતા એ ચિત્રો ઉપરથી જોઈ શકાશે અઢારમી સદી બેસતા તો શહેરની એવી દશા થઈ ગઇ હતી, અને ગામડા જેવા દેખાવ કેટલીક જગ્યાએ થઈ રહ્યા હતા હાલ રણછોડલાલ છોટાલાલ હાઈસ્કુલ છે ત્યા ગઇ સદીના અત સુધી ખેતી થતી હતી આસ્તોડીએ આશાભીલના ટેકરા ઉપર એક સુંદર મસ્જીદ હતી, એને આશાભીલની મસ્જીદ કહેતા એમ રા મગનલાલ લખે છે ૧૮૫૧મા એ મસ્જીદના પત્થરા નીકળી ગયા હતા એમ પણ એ જ લખે છે

ઢાળની પોળ આસ્તોડીઆ ચકલામા છે "આ પોળમા પેસતા ચઢવાનો ઢાળ ઘણો છે તેથી એનું નામ ઢાલની પોળ પડ્યુ છે" આ પોળમા એક જૈન તથા આશાપુરી, બહુચરાજી, રણછોડજી અને મોરલીધરના દહેરા છે

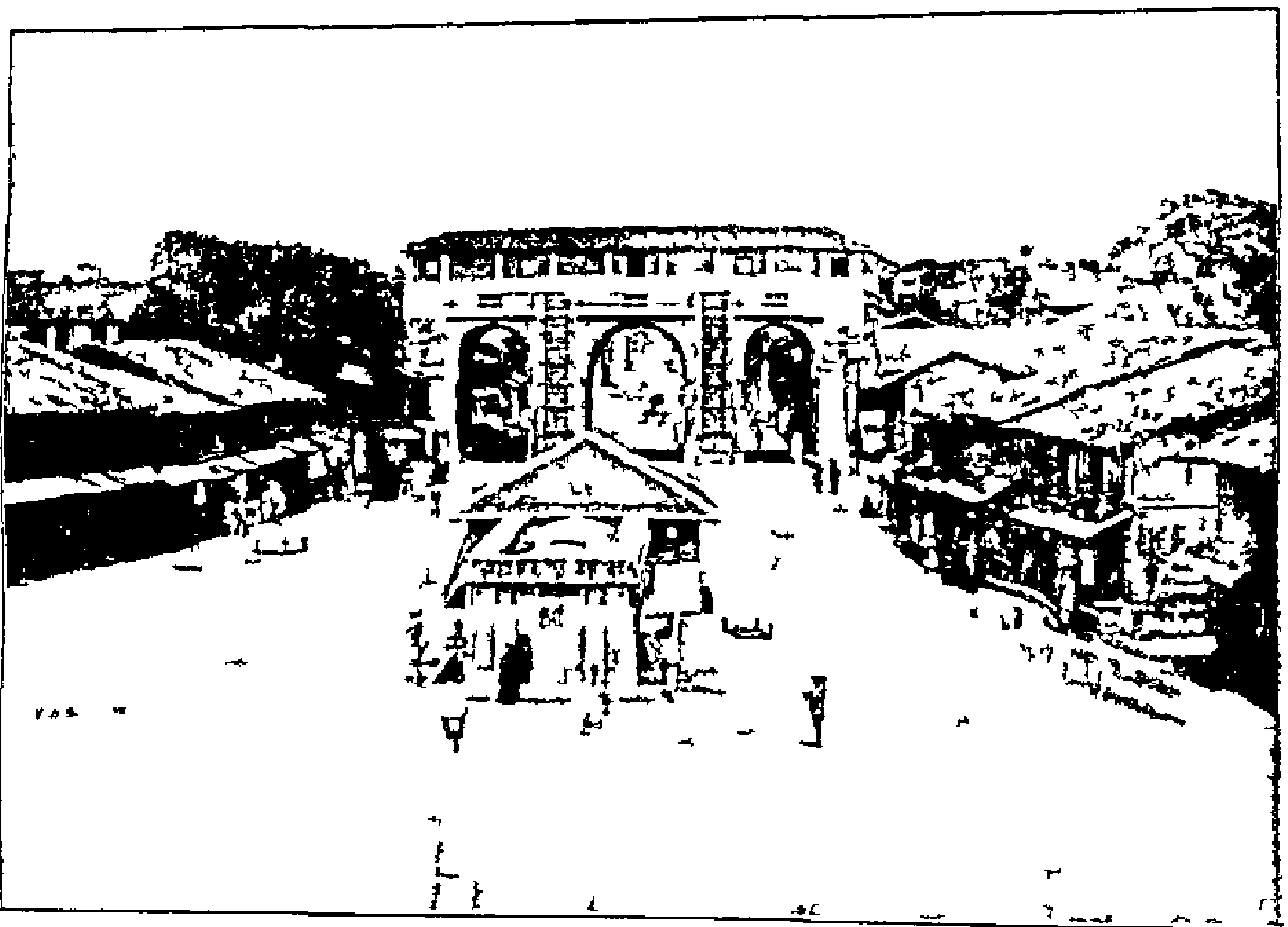
શામળાની પોળ મદનગોપાળની હવેલીથી રાયપુર જવાના રસ્તા ઉપર છે "આ પોળમા શ્રાવકના દહેરા છે તેમા એક અમલના દેહેરામાની પ્રતિમા સામળી છે તે સામળાજી નામથી ઓળખાય છે તેથી એ પોળનુ નામ સામળાની પોળ પડ્યુ"

આકાશેઠના કુવાની પોળ આકાશેઠ કરીને કોઇ શાહુકાર હતો તેણે કુવો કરાવેલો તે ઉપરથી પોળનુ નામ પડ્યુ છે એમ રા મગનલાલ લખે છે આકા નહિ પણ અખાશેઠ એમ મીરાતે અહમદી કહે છે, તે આગળ જોઇ ગયા "આ પોળમા નાગરની વસ્તી ઘણી છે ને તેઓની મોહોટી મોહોટી હવેલીઓ છે ને અબાજીનુ દહેરૂં છે તહાથી આગળ ચાલ્યા એટલે એક મહાદેવનું દહેરૂં આવે છે"

૩૫ શાહપુર હસન મુહમ્મદ ચિશ્તીની મસ્જિદના ગોખ

૩૬ ત્રણ દરવાજા અને મેદાને શાહ—કારંજ
(ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધની સ્થિતિ)

વાઘેશ્વરની પોળ : વાઘેશ્વરી માતાનું દેહેરૂં છે તેથી એવું નામ પડયું છે. લીમડાપોળ, નાઈવાડો વગેરેનાં નામ સમજાય એવાં છે.

બંગલાની પોળ: "આ પોળને માથે બંગલો છે માટે તેનું નામ બંગલાની પોળ પડું છે."

દેડકાની પોળ: "એ પોળમાં મયારામ કરીને એક પુરુષ રહેતો હતો. તેમની અડક દેડકાની હતી તેથી એ પોળનું નામ દેડકાની પોળ પડું." રૂપાસુરચંદ નામના વાણીઆના નામ ઉપરથી **રૂપાસુરચંદની પોળ**નું નામ પડયું છે.

ચામાચીડીઆની પોળ : હવેલીની પોળ પાસે, રાયપરના રસ્તા ઉપર. અહીં મગનભાઈ કરમચંદે કન્યાશાળા કરી હતી એમ રા. મગનલાલ લખે છે.

ખીજડાની પોળ: ખીજડાનું ઝાડ હતુ તે ઉપરથી કહેવાય છે. ૧૮૫૧ માં એ ઝાડ નહોતું. આ પોળની પશ્ચિમે નાગરની ખડકી છે એમ રા. મગનલાલ લખે છે. આ ખડકી હાલ દેખાતી નથી. અગર હાલ નામ ફરી ગયું હશે.

દેવજી સરૈયાની પોળ : એ નામના માણસ ઉપરથી, અને **ખેતરપાળની પોળ**, ખેતરપાળના દેવળ ઉપરથી થઇ છે. એમાં એક ઉત્તમ જૈન મંદિર છે.

ભઠ્ઠીની પોળ : કાળુપુરને રસ્તે છે. ત્યા રૂપાઘડા લુહારો રહેતા તેથી એમની ભઠ્ઠીઓને લીધે એ નામ પડયું હશે એમ રા. મગનલાલ માને છે. "જૈન ધર્મના મોહોટા આચાર્ય વીરવીજેજીનો ઉપાસરો છે".

ફતાશાની પોળ : આ જુની પોળ છે અને ફતેશાહ નામના કોઈ શાહુકાર ઉપરથી નામ પડયુ હશે એમ રા. મગનલાલ માને છે. એમા બે સારા જૈન મંદિર છે.

ઝવેરીવાડો : જુનો છે. બધા ઝવેરીઓ એમા રહે છે તેથી એવું નામ પડયું છે. એની મુખ્ય પોળ રતનપોળ છે. એનો દરવાજો માણેકચોકમાં પડે છે. એને તોડીને રીચીરોડ થયો છે. એમા શેઠની પોળ છે, તેમા નગરશેઠના કુટુંબીઓ રહે છે તેથી એવું નામ પડયુ છે. ઝવેરીવાડમાં એક ધર્મશાળા દીમાભાઈની બહેનની કરાવેલી છે. ઝવેરીવાડમા શહેરની અંદરના કેટલાંક સારાં ગણાનાં જૈનમંદિરો છે. એમાં કેટલીક પ્રતિમાઓ ભોંયરામા છે તે પ્રાચીન છે. નીશાપોળના મંદિરમાં મોટું ભોંયરૂં છે.

સોદાગરની પોળ : કપુરશા સોદાગર (વહેપારી)ના નામ ઉપરથી થઇ છે. રસ્તે આગળ જતાં નાગોરીશરા (નાગોરીશરાય) આવે છે.

પાંજરાપોળમા ઘોડા ઢોર તથા બીજા જતુઓને રાખવાનું સ્થાન છે આ પોળમા કપુરચદ ભણુસાળી રહેતા હતા એની હવેલીના ખડેરા ૧૮૫૧ સુધી હતા એની પાસે મછીકની પોળ ૧૮૫૧મા ઉજડ સ્થિતિમા હતી

છાપગરાની પોળ છાપગરાની અડકવાળા કોઇ મુસલમાન શાહુકારના નામ ઉપરથી થઈ છે

હીજડાની પોળને મોટે કોઇ હીજડાનુ ઘર છે તેથી એવુ નામ પડ્યું છે એમ રા મગનલાલ (૧૮૫૧ મા) લખે છે

પચભાઇની પોળ 'પાચભાઇઆ જ' એવી અડકવાળા શાહુકારના નામ ઉપરથી થઈ છે

ભુખારા પોળ રા મગનલાલે આ નામ પડવાનું કારણ આપ્યુ નથી ભુખારી અટકવાળા કોઇએ એ નામ પાડ્યુ હોય એમ સભવે

દોશીવાડાની પોળ કાળુપુરના રસ્તા ઉપર છે એમા જૈનોના ત્રણ મદિરો અને ગોસાઇજી મહારાજનુ મદિર છે

ધનાસુતારની પોળ આ પોળમા અબાજી તથા રણછોડજીના મદિરો છે એમા હાલ્લાફોડની પોળ, ચુદીની પોળ, ચોખાવગીઆની પોળ, ઝારોલાની પોળ દહેરાની પોળ, સઈઆ પોળ વગેરે પોળો છે

હાજાપટેલની પોળ આ પોળ અસલ પાડા અગર જીલ્લો જ હશે અમદાવાદની પોળોમા સર્વથી પહેલો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ આ પોળનો આવે છે તે આગળ જોયુ હાજાપટેલ કોણ થઈ ગયા હશે તેની માહીતી મળતી નથી હાજા પાટકનું એવુ નામ થયુ હોય તો એ નવાઈ જેવુ છે આ પોળમાં શાંતિનાથની પોળ, રામજીમદિરની પોળ પેપડીઆની પોળ, ખારાકુવાની પોળ, લામેશર વગેરે પોળો છે એમા સાત જૈન મદિરો અને એક રામનું મંદિર છે

ટંકશાળની પોળ બાદશાહી વારાની ટકશાળ એ જગ્યાએ હતી તેથી એવુ નામ પડયુ છે

પાંચપટી કાળુપુર ચકલામા આ પણ માન્ડવીની પોળની પેઠે મોટો જીલ્લો છે એમા બીજી નાની નાની પોળો બહુ છે એમા ખાસ કરીને વહોરાની વસ્તી છે નવગજા પીર પાચપટીમા છે

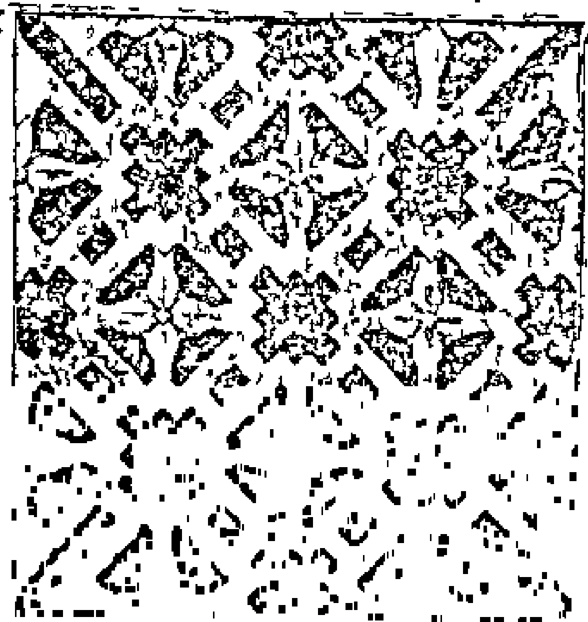
સરખીવાડ શહેરમાથી સારગપુર દરવાજા સામે જતા ડાબે હાથે સરખીવાડ છે ત્યા પહેલા સરખટનો વેપાર કરનાર મુસલમાનો રહેતા તેથી

આનું નામ સરખીવાડ પડયું છે એમ રા. મગનલાલ લખે છે. સરખીવાડ શહેરના એક પરા તરીકે શહેરની બહાર પણ હતી. મીરાતે અહમદીમાં સરખીવાડને પરા તરીકે ગણાવી છે. શહેરની અંદર અને બહાર એક જ નામના વસવાટ તરીકે સરખીવાડને પણ ગણી શકાય.

રા. મગનલાલ વખતચંદે ઘણી પોળોનું વર્ણન આપેલું છે. એમાં કાંઈ જાણવા જેવું ન હોવાથી અહીં આપી નથી. રા. મગનલાલે પોતે પણ ઘણી પોળો અને લત્તાનાં નામ મુકી દીધા છે. પોળોની નામાવલી આપવાનો આ પુસ્તકનો હેતુ ન હોવાથી અહી એની જરૂર નથી. પુરાતન અમદાવાદના વિભાગોનું જેટલું બની શકે તેટલું વર્ણન ઉપર કર્યું છે. બાદશાહી સમયનું અમદાવાદ એવું ને એવું મોગલ સમયમા ન રહ્યું, અર્થાત્ કાંઈક બદલાયું. મોગલ સમયનું અમદાવાદ મરેઠા સમયમા છેક સંકોચાઇ ગયુ અને આજે પાછું પથ્યું. એટલે અસલના વિભાગોના આજ સુધી ચાલ્યા આવેલાં નામ થોડાં જ છે અને તે જણાવ્યાં છે. ઘણી માહીતી મળી નથી અને મળી શકતી પણ નથી. જે જુનાં નામોના ઉલ્લેખો જડે તેમાના ઘણાનો પત્તો નથી. પુરાતન અમદાવાદનો ખરો ખ્યાલ આવવો હાલ મુશ્કેલ જ છે. આ માત્ર નજીવો પ્રયત્ન છે. પુરાતન દેવમંદિરો અને મસ્જીદોનું વર્ણન આગળ કરીશું.

પ્રકરણ અડતાલીસમું

અમદાવાદના સુલતાનો

અમદાવાદના સુલતાનોનું વર્ણન કરવામાં અહમદીય વંશના બધા સુલતાનોને ખરી રીતે ગણવા જોઇએ. પરંતુ આ ગ્રંથમાં ખાસ મુખ્ય સુલતાનો જેમની દરગાહ અમદાવાદમાં છે એમનું જ વર્ણન કરીશું.

નસીર ઉદ્ દુનિયા વઉદ્ દીન અબુલ ફતહ અહમદશાહ

અમદાવાદ સ્થાપનાર અહમદશાહનો દાદો ઝફરખા અથવા મુઝફ્ફરશાહ દિલ્હીની સત્તા નાખી દઇને ગૂજરાતનો પહેલો સ્વતંત્ર સુલતાન થયો હતો. એનો બાપ વજીઉલ્મુલ્ક જાતનો ટાક રજપુત હતો. એણે મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી દિલ્હીના તખ્તનો એ મોટો અમીર થયો. એના પુત્ર તાતારખાં (પાછળથી મુહમ્મદશાહ) ને ત્યા દિલ્હીમાં હી. સં. ૭૯૩ ના ઝુલકાદ માસની ૧૯ મી તારીખે (ઈ. સ. ૧૩૯૧ નવેંબર તા. ૧૮ મી) આ બાદશાહનો જન્મ થયો હતો. હી. સં. ૮૧૦ માં અમદાવાદમા એના દાદા મુઝફ્ફરશાહના મરણ વખતે અહમદશાહ નામ ધારણ કરીને એ ગાદીએ બેઠો. તે પહેલાં એને અહમદખાં કહેતા.

મીરાતે સિકંદરી ઉપરથી લગભગ બધા ગ્રંથકારો લખે છે કે અહમદશાહ દરેક રીતે ઉત્તમ બાદશાહ હતો. પણ એણે એના દાદા મુઝફ્ફરશાહને ઝેર દઇ મારી નાંખ્યો હતો એ મોટું કલંક હતું. આ કારણથી એની આખી જીંદગી પશ્ચાત્તાપમાં ગઇ હતી અને એને મરણ પછી 'ખુદાયગાને મગફુર'

કહેતા તે પણ એ કારણથી જ હશે. એ શબ્દનો અર્થ ' મોટો પુરૂષ (lord) જેના બધા પાપ માફ થયા છે,' એવો થાય છે. મીરાતે સિકંદરીએ આ વાત સાભળીને લખેલી છે અહમદશાહના મરણ પછી આશરે ૬૫ વર્ષે સિકંદરી લખાઇ છે. એ જ અરસામા બીજા પણ કેટલાક ઇતિહાસો લખાયા છે. સિકંદરી અહમદશાહને માથે કલંક મુકે છે તેની સામે જો કે મજબુત પુરાવા મળતા નથી પરતુ સિકંદરીનું લખાણુ ખોટું હોઈ શકે એટલુ બતાવવા પુરતા પુરાવા મળી શકે છે. તારીખે ફિરિસ્તામા લખ્યુ છે કે શાહજાદો અહમદ ગૂજરાતમા આવ્યો ત્યારે મુઝફ્ફરશાહ માંદો પડ્યો અને એણે અહમદખાને ગાદીનો વારસ નીમ્યો એ પછી એ મરણ પામ્યો. મનતુખે બુત્તવારીખમા લખ્યુ છે કે મુઝફ્ફરશાહે પોતાના જીવતા અહમદખાને ગાદીએ બેસાડ્યો અને એ પછી એ પાચ મહીના જીવ્યો તારીખે અલફીમા તો એમ પણ લખ્યુ છે કે મુઝફ્ફરશાહને એવો રોગ થયો હતો કે એણે ગાદી છોડી અને એના પૌત્રને ગાદીએ બેસાડયો, અને એ પછી એ પાંચ મહીના ને સોળ દિવસ જીવ્યો એ ગ્રથ સિકંદરીથી જરા પહેલો લખાયલો છે. મુઝફ્ફરશાહના રાજ્યના વર્ષોમા જૂદી જૂદી તવારીખોમા જે ફેર આવે છે તેનો ખુલાસો પણ આમાથી થાય છે કેટલાક આ પાચ માસ સોળ દીવસ અહમદશાહના રાજ્યમા ગણે છે અને કેટલાક મુઝફ્ફરશાહના રાજ્યમા ગણે છે તબકાતે અકબરી પણ તારીખે અલફીના મતને મળે છે ઝેર દેવા માટે અલફીમા કાંઈ લખ્યુ નથી એટલે સિકંદરી એ બાબતમા એકલી પડે છે. તબકાતે પણ એનાથી જરા પહેલી લખાયલી છે એટલે અહમદશાહને માથે દાદાને ઝેર દેવાનુ જે કલક લગભગ બધા ગ્રંથકારોએ મુક્યુ છે તેની સામે આટલા પુરાવા મળે છે. બેલી જેના લેખક આ બધા પુરાવા જાણવા છતા એ આરોપ મુકે છે. તબકાતે અકબરીમા અહમદશાહનો મરણ પછીનો ઇલ્કાબ ' ખુદાય ગાને મવફુર ' એવો આપ્યો છે. એટલે પાછળના લેખકો એમ માની લે છે (સિકંદરી ઉપરથી) કે દાદાને માર્યાનું પાપ થયું અને પાછળની પવિત્ર જીંદગીથી એ માફ થયુ એટલે આવો ઇલ્કાબ હશે પરંતુ એવો અર્થ લેવાનું કારણ નથી અહમદશાહની જીંદગી એવી પવિત્ર હતી કે જીંદગીના સર્વ પાપ પરમેશ્વરે માફ કરી એને પીર જેવો બનાવ્યો હતો એવો જ અર્થ કુદરતી છે. અહમદશાહને આજે પણ લોકો પીર ગણે છે અને એનો

ઉરસ થાય છે તે નોંધવા જેવું છે. દુનિયાનાં સર્વ પાપ માફ થયા છે એવું કોઈ પણ સંતને લગાડી શકાય. છતાં આ બાબતમાં હજી વધારે પ્રકાશ પડવાની જરૂર છે.

અહમદશાહની જીંદગી ઘણી પવિત્ર હતી. એણે પાચે વખતની નિમાજ કદીયે પાડી નહોતી. આ કારણથી ચાર પવિત્ર અહમદોમાં અમદાવાદ વસાવતી વખતે એની ગણત્રી થઇ. એને માથે બીજો આરોપ ધર્માંધતાનો આવે છે. ધર્માંધતાના આરોપ માટે એટલું ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે એ સમય કયો અને કેવો હતો. છતાં એટલું કબુલ કરવું પડે કે શરૂઆતના–જહાગીર સુધીના મોગલબાદશાહોમાં જે સહિષ્ણુતા હતી તેવી બીજા મુસલમાન બાદશાહોમા ઓછી જ હશે. અહમદશાહે મુસલમાન ધર્મ ગૂજરાતમા ફેલાવવા પ્રયત્ન કર્યો એમ ઘણીખરી તવારીખો કહે છે. પરંતુ એણે મંદિરો તોડવા માટે મલીક તુહફાતાજ ઉલ્મુલ્કને નીમ્યો એ ફિરિશ્તા જ કહે છે. ઘણા લેખકો ફિરિસ્તાના આ લખાણુને અહમદશાહે નાશ જ કર્યો છે એમ બતાવવા માટે વાપરે છે. પરંતુ એ લખાણમાથી એવો અર્થ પણ નીકળે છે કે હિંદુ ગરાસીઆ અને મેવાસી લોકોને શિક્ષા કરવા એની નીમણૂક થઇ હોય. આમ પણ ઘણા ગરાસીઆ અને મેવાસી લોકોનો કેટલેક અંશે નાશ હોય તો અહમદશાહ પછી આશરે સોએ વર્ષે સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં થયો હતો, અહમદશાહના સમયમા નહિ એટલે અહમદશાહે મુલકગીરી માટે જે લશ્કર મોકલેલું એનું જેમણે સર્વોપરીપણુ સ્વીકાર્યું તે રહ્યા, પેશકશી આપી તે રહ્યા અને બીજા સાથે લડાઇ થઇ, એ બધા મોટે ભાગે હિંદુ જ હતા એટલે લડાઇ હિંદુઓ સાથે જ થઈ. આ લઢાઇઓ ઘણી ખરી ધર્મની લઢાઇઓને બદલે બંદોબસ્તની લઢાઇઓ પણ હોય ! અહમદશાહે મેવાસી અને બીજા રાજ્યોની સરહદો ઉપર કિલ્લાઓ બાંધ્યાના જે વર્ણનો વારંવાર આવે છે તે ઉપરથી આમ કહી શકાય.

અહમદશાહે જેટલુ સર્જન કર્યું છે તેટલો જ ઉચ્છેદ કર્યો છે એમ પણ ઘણા લેખકો કહે છે. અહમદશાહે બે શહેરો વસાવ્યા. બીજાં પણ કેટલાક ફરી તાજાં કર્યા. કિલ્લા તો ઘણા બાંધ્યા. હિંદુ મંદિરો તોડયાં અને કેટલાંકની ફેરવીને મસ્જીદ કરી. ધાર્મિકતાનો આવો જુસ્સો, સામ્પ્રદાયિક ક્લેશ અને

દુરાગ્રહથી એ જમાનામાં કોઇ પણ પ્રજા તદ્દન મુક્ત હશે કે કેમ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એટલે એ વાતને વધારે આધાર મળે ત્યાં સુધી બાજુએ રાખવી એ જ ઠીક છે. બીજી રીતે જોતાં કોઈ પણ કુલ કે સંસ્થા સ્થાપનાર મૂળ પુરુષમાં અવગુણ કરતાં ગુણ વધારે હોય છે; ઉચ્છેદ વૃત્તિ કરતાં સર્જક વૃત્તિ વધારે હોય છે; વંશ ગમે ત્યાંથી ચાલ્યો હોય પણ એનો કોઈ પ્રતાપી પુરુષ વંશકર્તા કહેવાય છે અને એના નામથી વંશ ચાલે છે. એવી રીતે અહમદશાહ એના કુલનો વંશકર્તા હતો; એને લીધે ગૂજરાતની સલ્તનત અહમદશાહી કહેવાય છે. મુલકગીરી અને પાડોશનાં રાજ્ય જીતવાં એ તો એ સમયમાં દરેક ધર્મના રાજાઓ કરતા, એને અંગે પ્રજાઓમાં ત્રાસ પણ વર્તાવતા પરંતુ એ કારણથી આખા માણસના ચારિત્રને હલકું પડાય નહિ; એ માટે બીજા આધાર જોઇએ.

અહમદશાહે હિંદુ ઠાકોરો પાસેથી કન્યાઓની માંગણી કરી અને જેમણે ન આપી તેમની સાથે લડાઇ કરી. આ વાત ફૉર્બસ સાહેબે ભેગી કરેલી ચારણકથાઓ ઉપરથી મનાવા લાગી છે. હિંદુ રાજાઓની કન્યાઓ હિંદુઓને ત્રાસ આપવા માટે કે તેમને વટલાવવા માટે જ માંગવામાં આવતી એમ માનવા કરતાં રાજાઓની બાબતમાં તો આંતરકોમીય લગ્નથી રાજ્યની સલામતી વધે માટે જ કરવામાં આવતાં હોય એમ માનવું વધારે સારૂં છે. સર ક્લાઈવ બેલી પણ આવાં લગ્નો રાજનીતિ (policy)ની ખાતર થતાં હશે એમ માને છે. વળી અહમદશાહનાં હિંદુ કન્યાઓ સાથેનાં લગ્નોની જે વાતો ફૉર્બ્સે લખી છે તે ખરી રીતે અહમદશાહને જ લગતી હશે એમ માનવાને આધાર નથી. વરહો અને જેતો એ બે ભાઇઓની બહેન લાલાં અહમદશાહને પરણી એ આખીયે બીના કેવળ જૂઠી છે, અને એમાં જેટલો થોડો ભાગ સત્ય છે તે બધો સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં બનેલો છે. એટલે એ ચારણ કથાઓ માનતા પહેલા બહુ વિચાર કરવાનો છે, અને એમાં રહેલો સત્યનો અંશ જ ઉપયોગમાં લેવાનો છે.

આ ઉપરથી વધારે લંબાણ ન કરતાં છેવટે એટલું કહી શકાય કે શુદ્ધ મુસલમાનની દૃષ્ટિએ અહમદશાહ ઉત્તમ રાજ્યકર્તા હતો. એણે બંદોબસ્ત સારો કર્યો. એની લશ્કરી પદ્ધતિ સારી હતી. એણે જે જીતો કરી એનું પત્રક આપવાનું આ સ્થળ નથી. મુસલમાનો સાથે પણ એણે લડાઇઓ કરી હતી. માળવા અને દક્ષિણમાં ફોજો મોકલેલી તવારીખકારો કહે છે કે એણે કદી

હાર ખાધી નથી.[1] એનો ન્યાય પણ સખ્ત હતો. એક વખત એના જમાઇએ ખૂન કર્યું. કાજીએ ચાલીસ ઉંટ આપી મરનારના સગાંને શાંત પાડવાનો ચુકાદો આપ્યો, પણ અહમદશાહને ખબર પડતા પોતાના જમાઇને બજાર વચ્ચે ફાસી દેવડાવી. બીજો દાખલો એવો છે કે એ વખત સાબરમતીના પુરમાં એણે એક કાળી ચીજ તણાતી જોઈ. તપાસ કરાવતાં એક કોઠી નીકળી અને એમા એક મુડદું હતું. બાદશાહે એના ઘડનારની તપાસ કરાવી અને એણે કોઠી કોને વેચેલી તે પણ શોધાવ્યું. એ ઉપરથી જણાયું કે કોઈ ગામના મુખીએ કોઇ દાણાવાળાનુ ખુન કર્યુ હતું. પછી એ મુખીને શિક્ષા કરવામા આવી હતી.

અહમદશાહના મરણની તારીખ વિશે તવારીખોમા મતભેદ છે. સિકંદરી હી. સ. ૮૪૫ લખે છે. તબકાતે અકબરી તા. ૪ થી રબીઉલ આખર હી. સં. ૮૪૬ લખે છે. તારીખે અલફી પણ એ જ વર્ષ કહે છે. ફિરિસ્તા ૪ થી અબીઉલ અવલ ૮૪૭ કહે છે. ૮૪૬ સુધીના અહમદશાહના સિક્કા જડેલા છે. એટલે તબકાતે અકબરીનું લખાણ ખરૂ મનાય છે.

અમદાવાદ અહમદશાહે વસાવ્યું એટલે એ 'બાની અહમદાબાદ' કહેવાય છે. એની પવિત્રતાને લીધે એ પીર કહેવાય છે. અહમદશાહનો ઉરસ ઉજવાય છે. પણ ખાસ નોધવાનું તો એ છે કે ચાર ચાર સરકારો બદલાયા છતા આ ગૂજરાતના પાટનગરના સ્થાપનારને નામે આજે પણ ગરીબોને એના રોજા આગળ અન્ન વહેંચાય છે અને એના ખર્ચના રૂ. ૨૬૦૧) દર વર્ષે સરકારી તીજોરીમાથી અપાય છે. બાદશાહી ચિહ્ન તરીકે દીવસમા ચાર પહોરને વખતે હજી પણ નોબત ગડગડે છે અમદાવાદ જયા સુધી આબાદ હશે ત્યા સુધી અહમદશાહની કીર્તિ અખંડ રહેશે. એમ કહેવાય છે કે હિંદના કોઇ બાદશાહની દરગાહને સરકારના ખર્ચે આ જાતનું માન મળતું નથી. એમ

[1] અહમદશાહના લશ્કરે ઘણે ભાગે જીત મેળવી છે એ ખરી વાત છે. પણ જે હિંદુ રાજ્યો આજ સુધી રહ્યા છે તે કાં તો પેશકશી આપીને, સબંધ રાખીને, કે કોઇ બળથી પણ રહ્યા હશે. ઇડર રાજ્ય સાથે સુલતાનોને હમેશ લડાઇમા ઉતરવું પડ્યુ, અને ઈડરે હાર ખાધી હતી એમ મનાય છે. પણ એમ ગાબડાવામા આવ્યુ છે કે એ સમયનું એક જૂનુ ગુજરાતી કાવ્ય જડ્યુ છે તેમા અહમદશાહે ઇડરના રાજાને હાથે હાર ખાધેલી તેનું વર્ણન છે. આ કાવ્ય મારા જોવામા આવ્યુ નથી.

કહેવાય છે કે અહમદશાહ કવિતા કરી જાણતો. કુતુબેઆલમ સાહેબને માટે એણે કવિતા બનાવી હતીઃ—

'કુતુબે ઝમાન એમા બુરહા બસરત મારા;
બુરહાન બો હમેશા ચુનામશ આશકારા.'

આ કવિતામાં બુરહાન શબ્દ ઉપર શ્લેશ છે. અર્થ આમ થાય છેઃ— 'અમારા સમયના ધ્રુવ તરીકે બુરહાન અમને જોઇએ તેવા છે. તેમનું નામ છે તે પ્રમાણે એ હમેશાં અમને બુરહાન (સિદ્ધ કરનાર) રહે.' કુતુબેઆલમ સાહેબનું નામ બુરહાનુદ્દીન હતું.

ગીયાસુદુનિયા વઉદ્ દીન અબુલફતહ મુહમ્મદશાહ

અહમદશાહની પછી એનો પુત્ર મુહમ્મદશાહ ઇ. સ. ૧૪૪૨ માં ગાદીએ આવ્યો. મુહમ્મદશાહ શોખીન અને ખર્ચાળ સ્વભાવનો હતો. પૈસા આપવામાં એની ઉદારતા અગર ખર્ચાળપણું એવું હતું કે લોક એને 'ઝરબક્ષ' કહેતા. એનામાં એના બાપ જેવું શૌર્ય, બુદ્ધિ, કે વ્યવસ્થાશક્તિ નહોતાં. સિકંદરીમાં લખ્યું છે કે માળવાનો સુલતાન એના ઉપર ચઢી આવે છે એમ એણે સાંભળ્યું ત્યારે એની સાથે લઢવાને બદલે એણે નાશી જવાનો વિચાર કર્યો. એમ કહેવાય છે કે એનો સલાહકાર એક વાણીઓ હતો. એણે કહ્યું કે 'આપ તો જમીન અને સમુદ્ર બન્નેના સુલતાન છો. આપણે તીજોરી લઇને વહાણમાં જતા રહીએ અને દીવબંદર જઇને રહીએ, એટલે માળવી સુલતાન પાછો જશે.' પરંતુ અમીરોને આ સલાહની ખબર પડતાં એમણે સુલતાનના પુત્ર જલાલખાં ઉર્ફે કુતુબુદ્દીનને બોલાવ્યો. એ મીરકુ દરવાજેથી અંદર પેઠો અને મુહમ્મદશાહને ગાદીએથી ઉઠાડી મુક્યો. એમ કહેવાય છે કે ત્યાર પછી કોઈ રીતે સુલતાને મારી નાંખવામાં આવ્યો. એની કબર માણેકચોકમાં એના બાપની સાથે છે. મુહમ્મદશાહનું મરણ તા. ૭ મી મુહર્રમ હી. સં. ૮૫૫ ને રોજ થયું.

કુતુબુદુનિયા વઉદ્ દીન અબુલ મુઝફ્ફર અહમદશાહ (બીજો)

હી. સં. ૮૫૫ ના મુહર્રમ માસની તા. ૧૧ મીએ (ઈ. સ. ૧૪૫૧ ફેબ્રુઆરી તા. ૧૩) જલાલખાં અહમદશાહ (બીજો) નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એનું બીરૂદ કુતુબુદ્દીન હતું. એના અને અહમદશાહ પહેલાના બાપનું નામ મુહમ્મદશાહ હતું એટલે ઇતિહાસમાં આ સુલતાન અહમદશાહ બીજાને

બદલે કુતુબુદ્દીનશાહ અથવા કુતુબશાહને નામે મશહુર છે[1] આ સુલતાન લડવામા કાઇક શુરવીર હતો, પણ એના દાદા જેવો નહિ એ જ્યારે નીશામા ચકચુર રહેતો ત્યારે ક્રૂર કામ કરવામા પાછો હઠતો નહિ, એ વિલાસી પણ બહુ હતો એણે માળવાના સુલતાનને હરાવ્યો હતો એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમ સાહેબની સહાયથી એ સુલતાનને હરાવી શક્યો હતો પરતુ શાહઆલમ સાહેબ સાથે એને સારાસારી નહોતી એ હજરત સાહેબ પાસેથી નાના ફતેહખા (મહમૂદ બેગડા) ને પકડી મગાવવા સુલતાને બહુ પ્રયત્નો કર્યા હતા, પણ એમા એને સફળતા મળી નહોતી એક વખત તો સુલતાને રસુલાબાદ તારાજ કરવાનો હુકમ આપેલો પણ એમ બની શક્યુ નહિ સિકદરી લખે છે કે કુતુબુદ્દીનનુ મરણ અજાયબ રીતે શાહઆલમ સાહેબના શાપથી થયુ હતુ. આ શાપ એના કોઈ ખરાબ કામને લીધે દેવાયો હોય એમ બને બીજી *તવારીખોમા એવા શાપની વાત લખેલી નથી આ સુલતાનને પાછળથી 'ગાઝી'* પણ કહેતા એના સિક્કાઓ ઉપર એને અમીરુલ મોમીનીનનો ઇલ્કાબ લગાડેલો છે આ ઇલ્કાબ ફક્ત ખલીફને જ લાગી શકે છે સુલતાનનુ મરણ હી. સ ૮૬૨ ના રજ્જબ માસના ૨૦ મીએ થયુ (ઈ સ ૧૪૫૮) એની કબર માણેકચોકમા એના દાદાની બાજુમા છે

નસીરૂદુનિયા વઉદ્દ દીન અબુલફતહ મહમૂદશાહ
મશહુર 'બેગડો'

કુતુબુદ્દીન પછી સુલતાન દાઉદને ગાદીએ બેસાડ્યો પણ એણે એક મહીનો યે રાજ્ય કર્યું નહિ એને ઉઠાડી મુક્યા પછી ફતેહખા શાહજાદો મહમૂદ શાહ નામ ધારણ કરી બેઠો એનો જન્મ હી સ ૮૪૯ તા ૨૦ મી રમઝાનને રોજ થયો હતો ગાદીએ બેસતી વખતે એની ઉમ્મર ૧૩ વર્ષની હતી. કુતુબુદ્દીનનો એ સાવકો ભાઇ હતો એની મા મુગલાઇ બીબી સીંધના જામની

[1] કુતુબુદ્દીનના સમયના લેખોમા, તથા સિક્કાઓમા એનુ નામ અહમદશાહ છે. વસતવિલાસ કાવ્યમા પણ અહમદશાહ નામ છે આજ સુધીના ઘણાખરા ઇતિહાસોમા એનુ નામ કુતુબુદ્દીન જ લખેલુ છે અને એની પછી ઘણે વર્ષે થએલા સુલતાન અહમદ બીજાને અહમદશાહ બીજો લખેલો છે વિગત માટે વસતવિલાસ અને સુલતાન કુતુબુદ્દીન માટેનો ૧૯૮૩ આશ્વિનના 'વસન્ત'ના પૃ ૫૮ થએલો મારો લેખ જુઓ

પુત્રી હતી. શાહઆલમ સાહેબ એના મામા થતા હતા. કુતુબુદ્દીનની બીકને લીધે એ શાહઆલમની છાયામા ઉછર્યો હતો. એને સુલતાનના પંજામાથી બચાવવા માટે હજરતશાહે કરેલી કરામતો સિકંદરીમા વિસ્તારથી લખેલી છે. એણે ગાદીએ આવીને તરત જ અમીરોનો બળવો પોતાની હુશિયારીથી શમાવ્યો.

ગૂજરાતના ઇતિહાસમા આ સુલતાન સર્વથી વધારે મશહૂર છે. એણે અનેક લડાઈઓ કરી, અનેક કિલ્લા અને દેશો જીત્યા. એ બધાનું વર્ણન કરવાનું આ સ્થળ નથી. જૂનાગઢ અને ચાંપાનેરના વિજય ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ છે. શહેર વસાવવામા એ એના દાદાથી ઉતરે એમ નહોતો. એણે જુનાગઢ ફરી વસાવી મુસ્તફાબાદ નામ આપ્યુ. વાત્રકને કાંઠે મહમૂદાબાદ નવું જ વસાવ્યુ. ચાંપાનેર ફરી વસાવી એનું નામ મુહમ્મદાબાદ આપ્યુ. બાંધકામમા પણ આજે એના સમયના અવશેષો સૌથી વધારે દેખાય છે અને એ સૌથી વધારે સુંદર પણ છે. હિંદુ રાજ્યમા જે સ્થાન સિદ્ધરાજનું છે એ સ્થાન મુસલમાન રાજ્યમા મહમૂદ બેગડાનુ છે. કેટલાક એને ગૂજરાતનો અકબર કહે છે. એના સમયમા ગૂજરાતી મહારાજ્યની સીમા ગૂજરાતની ભૌગોલિક મર્યાદા ઓળંગીને ઘણે દૂર સુધી ફેલાઈ. એના સમયમા ગૂજરાતી નાવિક પ્રવૃત્તિ હિંદી મહાસાગરમા સર્વ શ્રેષ્ઠ હતી. ગૂજરાતી નૌસેનાધ્યક્ષ—મીરે બહર—મલીક અયાઝ સુલતાનીના વહીવટ દરમિયાન ફીરંગીના કાફલાએ એક કરતા વધારે વાર હાર ખાધી હતી. દેશ-પરદેશથી એલચીઓ ગૂજરાતના પાટનગરમા આવતા હતા.

સુલતાનનું જીવન પવિત્ર હતું. હિંદુઓ મુસલમાન બને એમ સુલતાન ઇચ્છતો, હિંદુ રાજા પકડાય તો એને મુસલમાન થવાનો દુરાગ્રહ કરતો, અને મુસલમાનને સતાવનાર હિંદુ ઉપર સખ્ત વેર લેતો, એ વાતની ના કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ સામાન્ય પ્રજા તરીકે હિંદુઓને એના રાજ્યમા દુઃખ પડ્યુ હશે કે નહિં એ માટે તો વધારે આધારની જરૂર છે. હિંદુ અમલ-દારોના નામ એના સમયમા નજરે પડે છે. મલીક ગોપીનાથ એના સમયનો મોટો અમીર હતો અને જાતે નાગર હતો. આ સુલતાનનો ન્યાય ખાસ જાણીતો હતો. એક વખત એના બે મિત્ર જેવા અમીરોએ એક ખૂની અમી-રને બચાવવા માટે બે નિર્દોષ લશ્કરીઓને છેતરીને શિક્ષા કરાવેલી તે પાછળથી બહાર પડતા એ બન્ને મિત્રોને સુલતાને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરી હતી. એક વખત એક અમીરનું મરણ થયુ, ત્યારે એની મિલકત એના પુત્રોને ન આપવા માટે

બીજા અમીરોએ સુલતાનને કહ્યું, અને એ પુત્રો નાલાયક છે એમ કારણ આપ્યું. સુલતાને કહ્યું કે 'મીલકતની જવાબદારી એમને લાયક બનાવશે.'[1] ખરાબ વર્તન માટે એણે એના પુત્ર આબાખા અગર અબુબકરખા (રાણી સીપ્રીનો પુત્ર)ને મારી નંખાવ્યો હતો એના સમયમા અને ગૂજરાત સલ્તનતના આખાયે સમયમા એણે કચેરીની ભાષા મોટે ભાગે ગૂજરાતી મિશ્રિત સંસ્કૃત કરી હશે એમ દસ્તાવેજો ઉપરથી જણાય છે. એ દસ્તાવેજોમા બીજા બાદશાહો કરતા મહમૂદના વિશેષણો ખાસ વધારે અને જૂદા છે એ આ પ્રમાણે છે "...श्री गूर्जर धरित्र्या च समस्त राजावलीसमलङ्कृत प्रौढप्रताप अरिवरूथिनी गजघटाकुंभस्थलविदारणैक पंचाननराज्यलक्ष्मीस्वयंवरमालालङ्कृत कंठकंदल रिपुवनदहनदावानल अन्यायवृक्षोन्मूलनमत्तद्विप अन्यायाधकारमार्तंड न्यायैकनिमंदिर सेवकजनदारिद्र्यमोचन महाराजाधिराज पातसाह सुरताण श्री महमूद विजयराज्ये...।" આમા ન્યાયને માટેના વિશેષણો ખાસ નોંધવા જેવા છે. પણ કોઈ કહેશે કે કચેરીમા દસ્તાવેજ નોંધાવવાના એટલે એવા વિશેષણો લખવા પડે. પરતુ આનાથી ઓછા વિશેષણોવાળા દસ્તાવેજો પણ છે અને ન્યાય માટે ખાસ વિશેષણો સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના અને બહાદૂરશાહના સમયના દસ્તાવેજોમા દેખાતા નથી આવા દસ્તાવેજોમા પચકુલના નામોમા હિંદુ નામો પણ નજરે પડે છે. આમ છતાયે જગતખેટના રાજા ભીમે મૌલાના મુહમ્મદ સમરકંદીને લુટયા હતા તે માટે એ રાજાને પકડી એના કટકા કરી અમદાવાદને દરવાજે લટકાવ્યા હતા એ વિશે તો આજની દષ્ટિએ કહેવાનુ રહેશે જ.

સુલતાન મહમૂદના સમયમા ગૂજરાતની આબાદી ઘણી થઈ. એને દેશ આબાદ કરવાનો શોખ જ હતો કોઈ જગ્યાએ કોઈ ઝાડ વાવે તો એ ઇનામ આપતો કોઇ ઘર ઉજડ કે ખડેર જેવું દેખે તો એમ થવાના કારણની જાતે તપાસ કરતો અને એને ફરીથી વસાવવા બનતી મદદ કરતો. ખેડુતોને કુવા

[1] મહમૂદ બેગડાના આ વાક્ય ઉપર ડૉ. બર્ડે પોતાના ગ્રથના પૃ. ૨૦૫ મા આ પ્રમાણે નોધ લખી છે –"This anecdote deserves the notice of our Indian legislators, who, to better the Indian character, must give the people more places of trust" –આ ગ્રથ ડૉ. બર્ડે મીરાતે અહમદીના ભાષાતરરૂપે ઈ. સ. ૧૮૪૬ ના અરસામા લખ્યો છે.

કરાવી આપતો. આ બધું સામાન્ય રૈયત માટે હતું. તવારીખોમાં આ વર્ણન છે તેમાં પ્રજાને માટે ધાર્મિક ભેદ રખાયો હોય એવું જણાતું નથી. વેપારને એ ઉત્તેજન આપતો એમ માનવાને કારણ છે, અને એ કામ હિંદુ વેપારીઓ તથા મહાજનો સાથે સારાસારી રાખ્યા વગર ન બની શકે. ભાટોની વાતો કેટલી માનવી એ પ્રશ્ન છે. મુસલમાન બાદશાહોના ઝનુન વિશે લખ્યા છતાં એમની પાસે વાણીઆ દિવાનો કે મુત્સદ્દીઓ પણ રહેતા એટલું ચારણ કથાઓમાં આવે છે. સિકંદરીમાં સુલતાન મહમૂદના માનમાં આ પ્રમાણે કવિતા છે:–" જુલ્મગારોમાં તારી સત્તાને લીધે એવી તો બીક બેસી ગઇ છે કે એક કબુતર પર પણ કોઈ બાઝ પક્ષી છોડી શકતું નથી." સિકંદરીમાં લખ્યું છે કે આ સુલતાનના સમયમાં જેવી સોંઘવારી હતી એવી ગૂજરાતે પછી કોઈ દીવસ જોઇ નથી. ગૂજરાતમાં નવી જાતના બગીચા એના સમયમાં થયા.

મહમૂદની જાતનું વર્ણન ઘણું વિચિત્ર છે. કહે છે કે એનો ખોરાક એક મણ જેટલો હતો. એકસો સોનેરી કેળાં એ ખાઈ શકતો. પથારી પાસે બન્ને બાજુ ખાવાનું મુકાવી રાખતો. પોતે કહેતો કે 'ખુદાએ મને બાદશાહ ન બનાવ્યો હોત તો મારૂં પેટ કેમ ભરાત !' વળી એનું શરીર પ્રચંડ હતું. મુછો એવી મોટી હતી કે બન્ને કાન પાછળ લઇ જઇ ગાંઠ વાળી શકાય. દાઢી પણ લાંબી હતી. મુછોને લીધે એનું નામ બેગડો પડ્યું, બે ગઢ જીત્યા તેથી નહિં. બે હાથ પહોળા કરીએ ને જે આકાર થાય એવા શીંઘડાંવાળા બળદને ગૂજરાતીમાં 'વેગડો' કહે છે. મહમૂદની મુછો 'વેગડા' જેવી હતી એટલે એ નામ પ્રસિદ્ધ થયું. યૂરોપીય મુસાફરો વરથેમા અને બારબોસા એવું વિચિત્ર વર્ણન કરે છે. કહે છે કે એને રોજ ઝેર ખાવાની ટેવ હતી. એથી શરીર ઝેરથી વ્યાપ્ત થએલું હતું. વરથેમા કહે છે કે કોઇને સજા કરવી હોય તો પાન સોપારી અને જાયફળ ચાવી એ માણસ ઉપર થુંકતો એટલે થુંકના ઝેરથી એ માણસ અડધા કલાકમાં મરી જતો. આ વાત માનવા જેવી નથી. બારબોસા લખે છે કે નાનપણથી સુલતાનને ઝેર ખાવાની થોડી થોડી ટેવ હતી એટલે શરીર એવું ઝેરી બન્યું હતું કે માંખ બેસે તો મરી જાય. આ વાત કાંઇક અંશે ખરી હોય. સુલતાન કુતુબુદ્દીનના પંજામાંથી બચવા માટે નાનપણથી આ ટેવ રાખી હોય. આવાં કારણોથી યૂરોપમાં આ બાદશાહ ઘણો પ્રસિદ્ધ હતો. સેમ્યુઅલ બટલરે હુડીબ્રાસમાં આ પ્રમાણે લીટીઓ લખી છે:–

"The Prince of Cambay's daily food
Is asp and basilisk and toad"

મુસલમાન તવારીખકારો આ ઝેરી શરીરની વાત લખતા નથી માત્ર ભારે જઠરાગ્નિની વાત લખે છે. એમા સમોસાની બે તાસકો પથારી પાસે રાખવાનું, કેળાનુ, અને મધનો એક પ્યાલો પીવાનું લખ્યુ છે[૧]

મહમૂદે કોઇ વિદ્યાનુ રીતસર જ્ઞાન લીધુ નહોતુ છતા અકબરની પેઠે એને વિદ્યાનો શોખ હતો એના દરબારમા કવિતાવિલાસ થયાના દાખલા મળે છે (ફારસી) જ્ઞાનીઓના સંગથી દરેક વિષય બરોબર સમજવાની એનામા શક્તિ હતી, અને ઘણી ગુચવણના ઉકેલ એ પાડી શકતો સિકંદરીમા લખ્યું છે કે ઇબ્ન અશરફને એનુ પુસ્તક તૈયાર કરવામા સુલતાને કેટલીક શકાઓના સમાધાન કરેલા એમ એ ગ્રથકાર કહે છે ખુદાવંદખા મલીક અલીમના બોલ સહન કરી એની વિદ્વત્તા ખાતર જ સુલતાન એને માન આપતો એના ગુરુ શેખ સિરાજુદ્દીન સાથેનો પ્રસગ પાછળ આવી ગયો છે

સુલતાને પોતાની દરગાહ સરખેજમા સત અહમદ ખટ્ટુની છાયામા એમની સામે પોતાના જીવતા કરાવી રાખી હતી જ્યારે એ છેલ્લો માદો પડયો ત્યારે એ દરગાહ સામે જોઇ કહ્યુ કે 'હવે ત્યા મહમૂદની છાવણી થશે' હી સ ૯૧૭ રમજાન માસની ૨ જી તારીખે (ઇ સ ૧૫૧૧) એનુ મરણ થયુ સુલતાને પોતાની પાછળ સારૂ કુટુંબ મુકયુ હતુ કુતુબુદ્દીનની રાણી રૂપમજરી સાથે એણે લગ્ન કર્યું હતું એ અને એનો પુત્ર મુહમ્મદ કાળા સુલતાનની હયાતીમા ગુજરી ગયા હતા રાણી પીરાઈ (સીપ્રી)નો પુત્ર આબાખા (અબુબકર) હતો તેને સુલતાનના હુકમથી મારી નાખવામા આવ્યો હતો, કારણ કે એ કોઇના ઘરમા પેસી ગયો હતો. એક પુત્ર અહમદખા નામનો હતો તેને સુલ-

[૧] James Douglas લખે છે કે બટલરના King of Kambay મા પણ સુલતાનનુ વર્ણન છે, અને 'Nursery tales of Blue Beard' મા પણ છે રગલાસ પોતે આ સુલતાનનુ વર્ણન આ પ્રમાણે આપે છે —"He is the most ugly and interesting man in Gujrat history Like the sky terriers, his beauty consists in his ugliness He is attractive and repulsive As was said of Lauderdale by his wife 'The brute is an elephent, but he has an ivory tusk' This is Bigarah'

તાનની ગાદીએ બેસાડવા ખુદાવંદખાંએ નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો હતો. એક પુત્ર ખલીલખાં હતો તે એના પછી મુઝફ્ફરશાહ બીજાનું નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એની માનું નામ રાણી હરબાઈ હતું. મહીકાંઠાના રજપુત રાણા તાહની એ પુત્રી હતી.[1] મહમૂદ બેગડાનો મરણ પછીનો ઇલ્કાબ 'ખુદાયગાને હલીમ' હતો, એમ તબકાતે અકબરીમાં લખ્યું છે; મહમૂદ નમ્ર, દયાળુ, બહાદૂર, અને ઈશ્વરથી ડરનારો હતો એ પણ એ ગ્રંથમાં જણાવેલું છે.

શમ્સુદુનિયાં વઉદ્દ દીન અબુન્નસ્ર મુઝફ્ફરશાહ

સુલતાન મહમૂદ બેગડાના મરણ પછી એનો પુત્ર ખલીખાં મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો. એનો જન્મ હી. સં. ૮૮૦ તા. ૬ શાબાનને રોજ સંવારે બુધવારને દીવસે થયો હતો. (તા. ૬ ડીસેંબર ૧૪૭૫). ફર્ખ (બાળક) એ શબ્દ ઉપરથી વર્ષ નીકળે છે. એની મા રાણી હરબાઇ એને ચાર કે પાચ દીવસનો મુકીને ગુજરી ગઇ હતી. એટલે સુલતાન મહમૂદના બાપ સુલતાન મુહમ્મદની સ્ત્રી રાણી હંસબાઇએ એને ઉછેરી મોટો કર્યો હતો. હંસબાઇ સુલતાન મહમૂદની સાવકી મા થતી હતી. સુલતાન મુઝફ્ફર બહુ પ્રસન્ન મુદ્રાનો અને લાવણ્યવાળા ચહેરાનો હતો. આ સુલતાન ગૂજરાતના સુલતાનોમા સર્વથી વધારે સંસ્કારી હતો. એ હી. સં. ૯૧૭ ના રમજાન માસની ત્રીજી તારીખે પિતાના મૃત્યુ પછી વડોદરામાં પોતાની જાગીર હતી ત્યાંથી આવ્યો અને તા. ૭ મીએ ગાદીએ બેઠો. (૨૯ નવેંબર ૧૫૧૧).

આ સુલતાન નમ્ર અગર દયાળુ-હલીમ-ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ ઘણો ધર્મિષ્ટ હતો અને સાથે સારો વિદ્વાન હતો. એટલે ધર્મથી વિદ્યા અને વિદ્યાથી ધર્મ બન્ને શોભતા. એને દરેક જાતના નીશાનો ઘણો તિરસ્કાર હતો. ભાંગ, માઝમ વગેરેને પણ ધિક્કારતો તો દારૂની તો વાત જ કેમ થાય?[2] એક વખત એના ઘોડાને ચુંક આવવાથી દારૂ પાવામાં આવ્યો. એ વાત જાણ્યા પછી એ

[૧] સિકંદરીના બેલીના ભાષાંતરમા હરબાઈ અને રાણા તાહ એ નામો આપ્યાં છે. ગૂજરાતી ભાષાતરમા હીરાબાઇ અને નાગરાણા એવું નામ આપેલું છે. [૨] James Douglas લખે છે કે: "He would have nothing to do with intoxicants. This was the Golden age of Gujarat for teetotalism."

ઘોડા ઉપર એ કદી બેઠો નથી એના અંગત ગુણ એક ફિરિસ્તાને શોભે એવા હતા. સિકંદરીમા એનુ બહુ વિસ્તારથી વર્ણન છે. મોતને એ રોજ યાદ લાવતો અને થોડુ હસતો એને દરવીશ લોકો ઉપર શ્રદ્ધા નહોતી, ફક્ત વિદ્વાનોને જ એ માન આપતો પાછળથી નવાનાળા શાહ શેખજીના સગથી એને દરવીશ ઉપર પ્રેમ થવા માડ્યો હતો વિદ્વાનોને તો એ એટલુ બધુ માન આપતો કે એના હાથ પણ પોતે ધોવડાવતો એના એક અમીરનું ભલુ કરવા એણે તપ આદ રેલુ ત્યારે માસાહાર છોડીને એ રાત્રીઓ પ્રાર્થનામા ગાળતો એ કોઈ દીવસ ક્રોધ કરતો નહિ અને નોકરો સાથે દાક્ષિણ્યથી વર્તતો " પોતાની આખી જીદગીમા પરમેશ્વરના કોઇ પણ પ્રાણીની એણે ગેરવાજબી કરી નથી, અથવા તો કોઈ તરફ ધિક્કાર દર્શાવ્યો નથી દરેકની સાથે તે માનથી વર્તતો, અને કોઇ પણ માણસ સુલતાનથી અસતોષી નહોતુ તે કહેતો કે 'જો હુ જગલમા એકલો હોઉ તોપણ મને કોઈ હેરાન કરશે નહિ, કારણ કે મેં કોઇને રંજાડ્યા નથી અને હુ કોઇને રંજાડીશ નહિ " એની દયા ઘણી જ હતી એક વાર એના નાહવાના પાણીમા ઉંદર ઉકળ્યો હતો હમામખાનુ અને આફતાબચિયાત ખાતામા સો માણસ નોકરી ઉપર હતા છતા ચાકરી ભૂલ થઈ નવડાવતી વખતે ઉંદર સુલતાનને માથે પડ્યો એ વખતે સુલતાન એટલુ જ બોલ્યો કે 'સો માણસ એક માણસનુ કામ નથી સાચવી શકતા ' હુ તો ધરડો છુ ને માફી આપુ છુ, પણ મારા પુત્રો આગળ ચાકરી ભૂલ કરશો તો શુ થશે ?' એમ કહેવાય છે કે સુલતાન બહાદૂરના ઉપર એક આફતાબચીએ જરા વધારે ગરમ પાણી રેડ્યુ તેના ઉપર એણે ખળખળતું ગરમ પાણી રેડાવ્યુ હતુ એક વખત ચોખ્ખ માટે તરવાર લઈ પાછળ ઉભેલા માણસના હાથમાથી અફીણના ઘેનમા તરવાર સુલતાનના ખભા ઉપર પડી સુલતાને એ માણસને માફી આપી પણ કેફ ન કરવાની કબુલાત કરાવી લીધી એ મોજમઝામા કે આડાઅવળા રસ્તે પૈસા ખર્ચતો નહિ, તેથી ઘણા લોકો એને કજુસ કહેતા છતા માગવા લઇને એટલો એના સુલતાનને પાછુ બક્ષીસ કર્યું હતું વિદ્વાનોને એ નભાવતો રાત્રે એ નગર ચર્ચા જોવા નીકળતો, અને ગરીબ તથા ધનવાન લોકની સ્થિતિ [illegible] જોતો ખરા દુખીનુ દુખ બીજે દિવસે ટાળતો સુલતાન સદાચારી પણ [illegible] તો સિકંદરીમા લખ્યુ છે કે માળવા ઉપર તે મહુગઢમા ગયો હતો ત્યારે માળવાના સુલતાન મહમુદે પોતાના જનાનાની સ્વર્ગના મોર જેવી ખુબસુરત

સ્ત્રીઓને શણગારીને મુઝફ્ફરશાહ સામી ઉભી રાખી, અને કહ્યું કે 'આપે મને જીત્યો છે એટલે આ પણ આપની મીલ્કત છે' સુલતાને એ સ્ત્રીઓને નમન કર્યું અને પારકી સ્ત્રીઓ ઉપર નજર ન નાખવાનું કહીને માળવાના સુલતાનને એ બંધનમાંથી મુક્ત કર્યા આ સુલતાનને ઘણી વસ્તુઓ આવડતી કુસ્તીમા એ સારો ગણાતો તીર ફેંકવામા એક્કો હતો તલવાર એવી સારી રીતે ફેરવતો કે મરી ગયેલા બકરાના પણ એક ઘાએ કટકા કરતો ભાલાની દરેક રમતો જાણતો સંગીતમા ઘણો કુશળ હતો બધા વાજીત્રો એ વગાડી જાણતો અને મોટા ગવૈયા એના શિષ્ય કહેવડાવવામા માન સમજતા વિદ્વાનોની સભામા વ્યાકરણ અને શબ્દચમત્કારના કાવ્યો પોતે સમજતો અને જવાબ પણ આપતો એક વખત એણે સરસ્વતીનો સ્વાગ ભજવાવીને ચંપા નામની સ્ત્રી પાસે નાચ કરાવેલો[1] એના વાહન માટે સોનાનો હંસ શહેરના સોનીઓ પાને કરાવ્યો હતો કહે છે કે એ સ્વાગ તથા નાચ એવો થયો હતો કે મોગ઼ ઉસ્તાદો સ્તબ્ધ થઇ ગયા હતા

સુલતાનની સ્ત્રીઓમાં બીબી રાણી ખાસ પ્રસિદ્ધ હતી એના યુવરાજ સિકંદરખાનની એ મા થતી હતી સુલતાનનો એના ઉપર બહુ પ્રેમ હતો બીબી રાણી બહુ હૂંશિયાર હતી રાજ્યના અમલદારો એના તરફ માનથી જોતા સુલતાનને એ રાજ્યકાજમા સલાહ આપતી બીબી રાણીના મૃત્યુથી સુલતાનને એટલો મોટો આઘાત થયો કે એ માંદો થઈ ગયો બીબી રાણીની કબર ખામહોળ (ઘટામંડળ) ના મહેલ પાસે હતી

સુલતાનને આખું કુરાન મોઢે આવડતું પાપથી એ બહુ ડરીને ચાલતો એનું આખું જીવન પવિત્ર થઇ ગયું હતું એક વખતે દુકાળ પડ્યો ત્યારે એણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે "અરે પરમ પરવરદીગાર! જો મારા પોતાના પાપને માટે ગૂજરાતના લોકોને તું આમ સતાવતો હોય તો મને પોતાને આ ફાની દુનિયામાંથી લઇ લે, અને તારે પોતાને ખાતર લોકોને દુકાળના પંજા માંથી બચાવ, કારણ કે ગરીબ મુઝફ્ફર ગરીબ લોકોનો ભૂખમરો જોઇ શકતો નથી" કહે છે કે પ્રભુએ આ પ્રાર્થના સાંભળી વરસાદ પાડ્યો, પણ સુલતાનની તબીયત બગડી, અને કેટલોક વખત માંદો રહી હી સ ૯૩૨ (૧૫૨૫) ના જમાદીઉલ અવ્વલ માસની બીજી તારીખે શુક્રવારે તે જીન્નતનશીન થયો

સરખેજમાં એના પિતાના રોજામાં એની કબર છે.[1] સુલતાનના ગુણોની તારીફ ફારસી તવારીખોમાં જ છે એમ નથી. શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધમાં પણ આ પ્રમાણે શ્લોક છે :—

ततो लक्षण साहित्यज्योतिः सङ्गीत शास्त्रवित्।
आधारो विदुषां वीर श्रीवरोऽभून्मुजफ्फरः ।।
प्रज्ञाः प्रजा इवापायः प्रजा इव प्रजा अपि।
शकन्दरादयः पुत्रा बभूवुस्तस्य भूविभोः ॥ (ઉલ્લાસ ૨ શ્લોક ૧૭–૧૮)

સુલતાન સિકંદરે બહુ થોડાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એનો રોજો હાલોલમાં (ચાંપાનેર પાસે) છે; બહાદુરશાહ દીવના દરિયામાં શહીદ થયો હતો એટલે એમનાં વર્ણન અહીં કરીશું નહિ. ફક્ત શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધના બે શ્લોકમાં એનું વર્ણન આવી જશે. તે આ પ્રમાણે છે :—

नयविनय भक्ति शक्ति प्रमुखगुणैरन्वितः पितुश्चेतः।
अहरच्छकन्दराह्वो जायान्सूनुः प्रजायाश्च ।। १९ ।।
बाधरनामा तदनुज उद्दरचरितः प्रतापजिततरणिः।
रिपुहृदये प्रलयानल इवोदितः साहसी सततम् ।। २० ।।

બહાદૂરશાહ પ્રતાપી હતો પણ એનામા એના પિતા જેવી વિદ્વત્તા અને નમ્રતા, તથા દાદા જેવી દીર્ઘદષ્ટિ નહોતી.[2] એનો સ્વભાવ ઉતાવળીઓ

[1] તવારીખના વર્ણન ઉપરથી લાગે છે કે સુલતાનની છેલ્લી માંદગીનો સમય ખામંદ્રોલના મહેલમાં ગયો હતો, પણ છેલ્લી ઘડીએ એને ભદ્રમાં લાવ્યા હશે એમ સમજાય છે. [2] જેઈમ્સ ફરબાસ ગુજરાતના બાદશાહોનાં ટુંકાં વર્ણનમાં એમની કવિત્વવાળી શૈલીથી કાંઈક ન્યાય આપવા પ્રયત્ન કરે છે. બીજા બાદશાહો માટે એમણે કાંઇક ઠીક લખ્યું છે. પણ સુલતાન સિકંદરના ચારિત્ર માટે એમનું લખાણ બરોબર નથી. સિકંદરનું ચારિત્ર એ લખે છે એવું ખરાબ નહોતું. સુલતાન બહાદૂરને તો એમણે અન્યાય જ કર્યો છે. બહાદૂરશાહમાં ઉતાવળીઆ સ્વભાવને લીધે કેટલાક દુર્ગુણો દેખાતા હતા. એનામાં વિદ્યા નહોતી એટલે એના બાપ જેવા એનામાં સારા સંસ્કાર નહોતા. પણ જેમ્સ ફરબાસ ગાયો દે છે એવું એનામાં કાંઈ દેખાતું નથી. પોર્ટુગીઝોએ સુલતાનને મારી નાંખ્યો એમા જેમ્સ ફરબાસ આનંદ માને છે, પરંતુ પોર્ટુગીઝો માટે એ ઓછી શરમની વાત નથી. જુઓ Douglas's Western India I. p. 304.

હતો. એણે દેશો બહુ જીત્યા હતા ચીતોડ લૂટ્યુ અને માળવા ખાલસા કર્યું ઉત્તરમા આગ્રા પાસેનું બયાના, પૂર્વમા ચંદેરી અને ભોપાળ અમદાવાદના મહારાજ્યના જીલ્લા બન્યા દક્ષિણના પાંચે મુસલમાની રાજ્યો ખંડીઆ થયા સમુદ્રમા ફીરંગીઓ વશ હતા. બહાદૂરશાહના રાજ્યના છેવટના ભાગમા એ લોકો ફાવ્યા અને હુમાયૂ સાથેની છેલ્લી લઢાઇની હારના થાકમાથી સહેજ તાજો થએલો બહાદુરશાહ ફીરંગીઓને હાથે દીવ આગળ મરાયો 'સુલતાનુલ બર શહીદુલ બહર' 'પૃથ્વીનો સુલતાન દરિયામા શહીદ થયો' એ શબ્દો ઉપરથી એના મરણનુ વર્ષ નીકળે છે

એના પછી સુલતાન મહમૂદ બીજો અને સુલતાન અહમદ ત્રીજો એ બે બાદશાહો કંઇક લાંબો વખત રાજ્ય કરનારા થયા પણ એમના સમયમા દેશમા અવ્યવસ્થા બહુ હતી અને એ અમીરોના હાથમા રમકડા જેવા હતા ગૂજરાત દેશ ખરી રીતે અમીરોએ વહેંચી લીધો હતો, એટલે એમના વર્ણનમા લંબાણ કરવાની જરૂર નથી મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા હિંદુ પ્રજાને ત્રાસ પડ્યો હતો[1] એના સમયમા જાહોજલાલી કાંઇક જળવાઇ રહી હતી.

[1] આમ છતા યે જેમ્સ કેમ્બેલ કેટલુક વિચારવા જેવુ લખે છે સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાને માટે એમનું લખાણ વિચારવા જેવુ છે એ સુલતાનનો અમલ મુસલમાનો માટે સારો હતો પણ હિંદુઓને બહુ ત્રાસ પડ્યો હતો એમ તવારીખકાર લખે છે ડગલાસ લખે છે કે –"The Hindus had a hard time of it, for the genius of intolerance was now in the ascendant But as this was the very time when in our own country Beaton and the Lord Chancellor of Scotland looked out from a window on the burning body of Wishart, perhaps the less we say on this subject the better ધાર્મિક બાબતોના જુલમો ઉપર ટીકાઓ કરતા પહેલા, સમયના સમગ્ર વાતાવરણ ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખવાનુ છે બીજા બાદશાહોના સમયમા હિંદુ પ્રજાને પ્રજા તરીકે આ સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમય જેટલો જુલમ હોય એવુ માલુમ પડતુ નથી સુલતાન મહમૂદના સમયમા પણ એક અમીરની સલાહથી એવા જુલમ થયા હોય એમ જણાય છે બહાદૂરશાહ પછી સુલતાનો કરતા અમીરોનુ જોર વધારે હતુ એ ગમે તે હોય પણ મુસલમાન બાદશાહો માટે કાંઈ પણ ટીકા કરતા પહેલા એ સમયની વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરવો ઘટે છે મુઝફ્ફરશાહ બીજા પછીના સુલતાનોના સિક્કાઓ માટે સિક્કાનુ પ્રકરણ જુઓ

એનામા કેટલાક ગુણ પણ હતા પરતુ બહાદુરશાહ પછીના સુનતાનોના સમયમા સ'તનતની પડતી થઈ એમના વર્ણનનો વિસ્તાર અહીં થઇ શકે તેમ નથી સુનતાન મહમદને એના નોકર બુરહાને મારી નાખ્યો અને અહમદ ત્રીજાને અમીરોએ મરાવીને સાબરમતીની રેતીમા ફેંકી દેવડાવ્યો હતો સુનતાન મહમૂદને સરખેજમા મહમૂદ બેગડાના રોજામા અને અહમદ ત્રીજાને અમદાવાદમા સુલતાન અહમદ પહેલાના રોજામા દફન કર્યા હતા

સુનતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો અહમદશાહ ત્રીજા પછી ગાદીએ આવ્યો એના સમયમા અમીરોએ દેશ વહેંચી લીધો હતો અને મુખ્ય સત્તા ઇતમાદખાની હતી એણે સ્વતનતા માટે ઓછા પ્રયત્નો કર્યા નથી એના સમયમા ગૂજરાત અકબરના હાથમા આવ્યુ એમા એનો એકનાનો દોષ કાઢી શકાય તેમ નથી એણે અકબરની સામે અને એના સુબાઓની સામે ઘણી ટક્કર ઝીની હતી ઇ સ ૧૫૭૨ મા અકબરે ગૂજરાત લીધુ અને એક વાર અમદાવાદ લીધા પછી અકબરનું લશ્કર પાછળ પડેલુ હોવાથી કાઠીઆવાડમા રખડતા છેવટ મુઝફ્ફર ઈ સ ૧૫૯૨ મા આપઘાત કર્યો અકબરના લશ્કર સામે આમ વીસ વર્ષ ટક્કર ઝીનનારને માટે ખરાબ શબ્દ કહેતા પહેના જરા અટકવુ પડે, એના સજોગોનો વિચાર કરવો પડે પરતુ જગત પરિણામથી જ ન્યાય આપે છે ગૂજરાત સતનતના છેલ્લા સુનતાનમા કોઈ પણ વશના પડતીના વખતના છેલ્ના વશજો જેવા દુર્ગુણો હશે પરતુ એના જે ગુણોને લીધે એણે અકબર સામે બાથ બીડી, જે ગુણોથી ગૂજરાતે એને વીસ વર્ષ સુધી મદદ કરી અને જે ગુણોને લઇને અમીરોથી એ છુટી શક્યો એ ગુણો માટે આપણે કાઇ જ જાણતા નથી

આ પ્રમાણે ગૂજરાતની સ્વતત્ર બાદશાહીના સુલતાનોના ચરિત્રોમા પણ ઘણુ જાણવાનુ છે

શુદ્ધિપત્ર

નોંધની લીટીની આગળ નોં. એ પ્રમાણે લખ્યું છે.

પૃ.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૨ નોં.	કૃષ્ણુના	કૃષ્ણાના
૩	૧૨ નોં.	કોટેશ્વર મહાદેવનું	કોટચર્ક પ્રભુનું
૫	૩ નોં.	हठञ्जग्राह	हठाज्जग्राह
૫	૪ નો.	तज्ञलं	तज्जलं
૫	૫ નો.	गौरीमयाच	गौरीभयाच
૬	૧૭	સાક્ષરત્ન	સાક્ષરરત્ન
૬	૬ નો.	લાગે છે કે	લખે છે કે
૭	૧૦	બ્રહ્મપુરાણુ	પદ્મપુરાણ
૮	૧૧ નો.	earchquakes	earthquakes
૧૨	૮ નો.	स्वेतुकामः...प्रार्त	जेतुकामः...प्राप।
૧૩	૭ નો.	आव्हाययन्	आह्वाययन्
૧૫	૧૪ નોં.	कराघ्जरंङ्ग।	कराब्जरङ्गे
૧૬	૧૦	સાગે	સાથે
૨૨	૧૧ નો.	ફરત્યુશાન	ફરગ્યુસન
૬૪	૧૯	સુલતાત	સુલતાન
૭૨	૧	ત્રાણુચાર	ત્રણુચાર
૮૬	૪ નો.	કનેહર	કનહર
૧૦૯	૭	ત્રીસ	ત્રાસ
”	૧૬	ઔરંઝેબ	ઔરંગઝેબ
૧૧૮	૬	durty	dusty
૧૧૯	માર્જીન	નેમેનો	પેપેનો
૧૨૦	૭	મહાનેશાહ	મહાને શાહ
”	”	આઝમાનો	આઝમખાંનો
૧૨૬	૬ નોં.	લકરાર	તકરાર
૧૨૭	૧૨	મદનગોપાપાળ	મદનગોપાળ
૧૨૮	૨૫	હવં લૂનો	હવં (જૂનો શબ્દ વપારાનો છપાયો છે)

પૃ.	લીં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૩૯	૩ નો.	મતહુખે બુલબુબાબ	મનહુખે બુલ્હુબાબ
,,	૧૧ નો.	વખતનો	વખત તો
૧૪૨	૧	દામજી	દામાજી
,,	૨૪	શહેમા	શહેરમા
૧૪૫	૧	જાઇએ ઝાંખી	જોઇએ ઝાખી
૧૫૧	૫	શેકર	શેલુકર
૧૬૭	૧૬	૧૭૧૭ ની	૧૮૧૭ ની
૧૬૯	૧૧	પાટનપુર	ખાનપુર
૧૮૦	૧	મુરતની મીશો	સુતરની મોલો
૧૮૨	૧૪	૧૯૫૭	૧૮૫૭
૧૮૭	૭	ન્યાયમ	ન્યાયમા
૧૯૬	૨૨	લાગડેલો	લગાડેલો
૧૯૭	૭ નો.	ફેટવાલ	કોટવાલ
૧૯૯	૧૪	અહમનગર	અહમદનગર
૨૦૨	૧૭	સિક્કના	સિક્કાના
૨૦૯	૧૬	સદાના	સદીના
,,	૫ નો.	સમયના	સમયના ઉલ્લેખો પણ મળે છે.
૨૧૩	૧૧	उष्णकलि	उष्णकालि
૨૧૪	૨ નો.	મહાપુર	માહપુર
૨૧૫	૧૨	ખુન્મીર	ખુન્દમીર
૨૨૫	૮	હતો	હતા
,,	૧૫-૧૬	ઔરંઝુબ-વસાવલું	ઔરંગઝેબ, વસાવેલું
૨૨૬	૨	અજદપુર	અજદરપુર
,,	૭	શાકૅ	શાકે
,,	૯	ગુબાબ	ગુલાબ
૨૨૭	૩	કાવ્યની	કાવ્યનું
,,	૧૦	કુએ અરબ	કુયે અરબ
,,	૧૨	મુફફરશાહ	મુઝફ્ફરશાહ
,,	૬ નો.	तयागच्छ	तपागच्छ
૨૨૮	૧૨	અમદાવાવ	અમદાવાદ

પૃ.	લીંટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૨૮	૧૯	અમદાવાવાદ	અમદાવાદ
૩૧૧	મારજીન	મૂતિવિધાન	મૂર્તિવિધાન
૩૧૮	૧૨	વરયુ	વરયું
૩૧૯	૬	મધ્યામ	મધ્યમ
૩૨૧	૮	અવરજ્વાર	અવરજવરે
૩૨૨	૪	પેળો	પોળો
૩૨૩	૧૫	આકારો	આકરો
૩૨૪	૯	સુતરની	સુતારની
૩૨૪	૧૩	શિલ્પશસ્ત્રો	શિલ્પશાસ્ત્રો
૩૨૯	૧૪	બુરહાનપુર ઉલમુલ્ક	બુરહાન ઉલમુલ્ક
,,	૪ નો.	રસ્નો	રસ્તો
૩૩૬	૨ નો.	ઝવેદી	ઝવેરી
,,	૫ નો.	હવે	હશે
૩૩૮	૧૦	સર્વમા	સર્વેમા
૩૫૩	૨૦	tfdun	tfaun
૩૬૮	૧૦ નો.	ગદમા	ગદામા
૩૭૦	૧૩ નો.	૧૮૮૫ મા થયો છે.	૧૮૪૫ મા થયો છે.
૩૭૭	૨૦	મોટરોની...ઓછી	મોટરોના...ઓછા
૩૭૮	૧ નો.	1185–1890	1885–1890
૩૭૯	૧	આવી ગયેલા	હિંદમા આવી ગયેલા
૩૮૧	૫	૬૪૦૦૦,	૬૪૦૦૦૦,
૩૮૪	૧ નો.	फलद	फलद:
૩૮૬	૫	૩૬	૬૬
૩૯૪	૨૯	ઈ. સ. ૧૪૪૨	ઈ. સ. ૧૪૫૨
૪૦૯	૩ નો	ખીવ નીસએ	જીવ નીસરે
૪૧૦	૪	ઈ ધનની	ઇંધનની
,,	૧૬	મુસાવરખાનુ	મુસાફરખાનુ
૪૧૩	૮	કસુર કરે	કસર કરે
૪૨૬	૧૮	એ મોટા	એ મારા
૪૨૮	૨	સરકરી	સરકારી
૪૨૯	૨—૩	માહવિયાઙ-પાટનમરના.	માહવીયઙ-પાટનમરની

પૃ.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૩૭	૬	જગનાથ	જગન્નાથ
,,	૧૦	ભીમનાથ એને	ભીમનાથ અને
,,	૧૮	આરજી	આચારજી
૪૩૮	૧૫	રાધ્ધાલ	રાજ્બાલ
૪૩૯	૭	ગુમાવી છે	ગુમાવ્યું છે
૪૪૦	૧૪	અને સુમાત્રા, એ ત્રણ...	અને સુમાત્રા તથા એ ત્રણ
૪૪૧	૧૯	મહારાજ્ય તરિકે	મહારાજ્યના પાટનગર તરિકે
૪૪૭	૧	હરીફાઈ	હરીફાઇથી
,,	૨	વખતમા પરેલા	વમળમા પડેલા
,,	૧૩	ગુમાએલી	ગુમાવેલી
૪૪૯	૯ નો.	Marwa	Marwar
૪૫૦	૫ નો.	Cousider	Consider
૪૫૩	૧ નો.	member	number
૪૫૯	૨૫	શરૂઆતર	શરૂઆત
૪૬૮	૬–૭	મોટા મોટા	મોટા
૪૭૬	૧૧ નો.	an	on
,,	૧૪ નો	he	the
,,	,, નો.	Aud	And
૪૮૯	૧ નો.	આકળ્યો	નીકળ્યો
૪૯૭	૨૫	મ ત્રબળ	યંત્રબળ
૫૦૦	૨	અને હજી	એને હજી
૫૧૦	૩	કારીગરો રાખી	કારીગરો રહેતા, અને
૫૧૪	૭ નો'	Iranius	Iranians
૫૧૫	૧૧	આગલા	આગળના
૫૧૬	૨૩	મુસલમાનો	મુસલમાનોના
૫૧૮	૧૪	બાદને	બાટને
૫૨૧	૧૮	કલધાર	કલધર
૫૨૨	૧ નો	૧૪૯૨	૧૯૯૨
૫૩૦	૨૧	એ ગમોરી	મે ગલોરી
૫૩૮	૧૬	કદરો	કદોરા
૫૪૦	૧૧	તેલબીઆ	તેલીબીઆ

પૃ.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૪૨	૧૭	નોખકોળ	નોળકોળ
૫૪૩	૧૦ નો.	cheap from	cheap goods from
૫૪૪	૪ નો.	called an his	called on his
૫૪૭	૨	કાર્યો	કાર્યો ઉપર
૫૫૫	૩	પૃથા	પ્રથા
૫૫૯	૬ નો.	cad	can
૫૬૨	૬	બાબતોમા તે કુટુંબે આગળ	બાબતોમા આગળ
૫૬૫	૨૧	વિજ્ઞાન વર્ગ	વિદ્વાન વર્ગ
૫૬૬	૨૦	ધ્વ શ	ધ્વંસ
૫૬૭	૨	દષ્ટપૂર્વેય	દષ્ટપૂર્વંવ
"	૫	બહુસ્રરા	બહુસૈરા
૫૬૮	૮	નર્ગમુદ્દૌલા	નઝમુદ્દૌલા
૫૭૧	૧૭	સવેથર	સર્વેશ્વર
૫૭૯	૧૨	બુદ્દીન	ઝુદ્દીન
૫૮૦	૧૯	દક્ષિણુ ખડનુ	દક્ષિણના મોટા ખડનું
૫૮૨	૪	કોરેલા	લખેલા
૫૮૪	૧૩	કવિ મહુયા	કવિ મહુયા
"	૫ નો	ફીરૂકી કૃત	ફારૂકી કૃત
૫૯૮	૫ નો.	Hohe's hem	Hope's hem
૫૯૯	૫	વઝીર ઉલમ માલીક	વઝીર ઉલ મમાલીક
૬૦૨	૧૧—૧૨	મલીક આલીમ-આલમ	મલીક અલીમ
૬૦૬	૨૮	વેધન આવે	વેધ ન આવે
૬૦૭	૧૭	સીદી બરાર	સીદી બશીર
૬૦૮	૧૪	માલકી મલીક	માલીક મલીક
"	૧૫	વસ્તુ રૂલ મુલ્કનો	ઈસ્તુરૂલ મુલ્કનો
૬૦૯	૨૧	મદેરા	મદેરાબ
૬૧૦	૨૫	કતારા	કાગરા
૬૨૧	૧૮	મોગલના વરાનો	મોકલના વરાનો
"	૨૮	કરેવા	કરવા
૬૨૫	૧	of an the	of all the
"	૨૫	કવિ મદયા	કવિ મદયા

પૃ.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૨૬	૨૩	રૈમગતખા	રૈયસ્તખા
૬૨૮	૨૩	સીદી વાવ	સીદી વાડ
૬૨૯	૧૪	સીદી સર્વમા	સીદી સર્વેમા
,,	૧૮	સીદી હાલમ	સીદી હાલીમ
,,	૨૯	કેનિન્સ્ટન	કેન્સીંગટન
૬૪૧	૮	કારતલબખાની	કારતલબખાની.
૬૪૨	૧૦	રૂકનુદ્દ દન્ની	રૂકનુદ્દ દકની
૬૪૫	૨૪	૩૩૩૦ વાર છેટે	૩૩૦ વાર છેટે
૬૪૭	૨૬	મરજીદના	મરજીદમા
૬૫૪	૧૨	છાકવાડ	છાટવાડ
૬૫૮	૪	નકલ	નકલમા
૬૫૯	૧૦	આશાપુર	આશાપુરી
૬૬૧	૬	સમસ્માનેશ્વર	સમથાનેશ્વર
૬૬૨	૧૭	શુમ	શુમ
૬૬૫	૨૩	કાર્યોત્સર્ગ	કાયોત્સર્ગ
૬૬૮	૧૯	સામામ	સામાન
૬૬૯	૨૯	સોમપાલ	સોનપાલ
૬૭૬	૧૯	ઉછન	ઉછના
૬૮૦	૭	પોતાના અનાઉલ્લા	પોતાના ભાઈ અનાઉલ્લા
૬૮૧	૪	શાહીબાગના કાચની સડકના	શાહીબાગમા કાપની સડકના
,,	૨૮	શેખ અઝીગુલ્લા	શેખ અઝીઝુલ્લા
૬૯૨	૫—૨૨	,,	,,
૬૯૩	૧૩	ખાન મરજીદવાગા	ખાન મરજીદવાળા
૬૯૫	૬	મૈનુબ આમીદીન	ઝૈનુલ આમીદીન
૬૯૬	૧૩	સૈયદ નાનુદ્દીન	સૈયદ તાનુદ્દીન
,,	૧૪	મુહમદ બેગડાની હવેલી	મુહમ્મદ બેગની હવેલી
૬૯૮	૫	મુનવાર પુત્ર	મુનવારના પુત્ર
૬૯૯	૧૧	અમદાવાદમા એના .. ગાદીએ બેઠો	પાટણમા એના... ગાદીએ બેઠો.
૭૦૦	૩	આશરે ૬૫ વર્ષે	આશરે ૧૬૫ વર્ષે

પૃ.	લીં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૦૧	૧૨	તુહફાતાજ ઉલ્મુલ્ક	તુહફા તાજ ઉલમુલ્ક
„	૧૬	નાશ હોય	નાશ થયો હોય
૭૦૨	૩	રકુલ	કુલ
૭૦૭	૧૦	निर्मंदिर	निजमंदिर
૭૧૦	૮	ખલીખા	ખલીલખા
૭૧૯	૫	ઈયાદ ઉલમુલ્ક	ઈમાદ ઉલ્મુલ્ક
૭૨૩	૨ નો.	લેખ માટે જુઓ	લેખ જુઓ
૭૨૪	૭	અબુતુરાબ વળી	અબુતુરાબ વલી
૭૨૫	૨૨	loveliness	loneliness
„	૨૮	ગછી	પછી
૭૨૬	૧૧	સાથે	સામે
„	૨૪	અને એ શાહઆલમના	અને એને શાહઆલમના
૭૨૭	૨૪-૨૫	વીઝારત ફુલ	વીઝારત કુલ
૭૩૧	૨૪	હાજી	કાજી
૭૩૬	૭	સાથે જે જાહેરનામું	સાથે જાહેરનામુ
„	૬ નો.	पर्श्वचिंतामणेर्य	पार्श्वचिंतामणेर्य,
૭૩૭	૧ નો	ખન્દમીર	ખુન્દમીર
૭૩૯	૧૧	વખતચંદના શેઠ નથુશાહે	વખતચંદના ભાઈ નથુશાહે
„	૧ નો.	ઘણો મોટો ભાગ	ઘણો થોડો ભાગ
૭૪૩	૧૯	હઠીસિંહ ચીનમા	હઠીસિંહના ચીનમા
૭૪૮	૪-૧૦ નો.	વાડેઆને આલમગીરી	વાડેઆતે આલમગીરી
૭૫૨	૨૨	સકેલાઈ ગયેનો	સકળાઈ ગયેલા
૭૫૩	૩	વેપાર	વેપારી
૭૫૮	૧૦	કહ્યુ?	ક્યુ?
૭૬૩	૧૧	બદલે	નામે
૭૬૬	૧૭	વહાલા ભાઈના	વહાલાભાઇ નામના
૭૬૯	૫	(૧૮૮૨)	(૧૮૪૨)
૭૭૩	૪	એલ. એલ.	એલ એલ. બી.
૭૭૫	૨૭	ઈ. સ. ૧૬૪૦	ઈ. સ. ૧૬૧૪
૭૮૧	૧૫	શીભાઈ	શિવભાઇ